

HATÁRVIDÉK 2.

HATÁRVIDÉK 2.
1762–1918

HATÁRVIDÉK
1762–1918

A könyvet
a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Főosztálya
támogatja

Megjelent
a Nemzeti Kulturális Alapprogram Levéltári Kollégiuma
és a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány Osztrák–Magyar Közös Múlt
Szakmai Kollégiuma támogatásával

A Délkeleti Intézet programját a Nemzeti Kulturális Alapprogram
Levéltári Kollégiuma és Budapest Főváros Levéltára támogatta

HATÁRVIDÉK

1762–1918

Charita

Sepsiszentgyörgy
2006

HATÁRVIDÉK 1762–1918

2.

Sepsiszentgyörgy

Szerkesztő Demeter Lajos
A szöveget gondozta: Forró Eszter
Tördelőszerkesztő: ifj. Tompa Ernő

Az első borítón:

A 85. honvédszászlóalj zászlójának töredéke. Feltehetően Benkő Rafaelné Dálnoki Rozália munkája. A zászlót 1849. június 1-jén szentelték fel. A szabadságharc után márkosfalvi Kocsis Gábor honvéd hadnagy rejtegette. Jelenleg a budapesti Hadtörténeti Múzeumban látható.

Hátsó borítón:

A Nemes Székely Nemzet címere
Keöpeczi Sebestyén József munkája alapján

© Charta 2006

© Albert Ernő, 2006

© Délkeleti Intézet, 2003

© Demeter László, 2006

© Demeter Lajos, 2006

© Kisgyörgy Zoltán

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
Határvidék: (1762–1918) / Albert Ernő, Kisgyörgy Zoltán,
Demeter László, Demeter Lajos. – Charta, 2006-
vol.

**2. Kötet: Tanulmányok az 1848–49-es forradalom és
szabadságharc eseményeiről.** - 2006. - Index. -
ISBN(10) 978-8326-25-7; ISBN (13) 978-973-8326-25-5

I. Albert Ernő
II. Kisgyörgy Zoltán
III. Demeter László
IV. Demeter Lajos

94(498)''1848/1849''

Felelős kiadó Kisgyörgy Tamás
a Charta Kiadó igazgatója

Formátum: B5

Nyomdai ívek száma: 16

Papír: 80 g-os famentes

Megjelenés ideje: 2006. október

Készült A Charta Kiadó nyomdájában
Sepsiszentgyörgy, Gábor Áron utca 14. szám
Tel./Fax:00-40-267-315279
E-mail: charta@planet.ro

TARTALOM

Demeter Lajos: Gál Sándor-levelek a Székely Nemzeti Múzeumban.....	7
Demeter László: Balás Konrád és emlékirata.....	35
Demeter Lajos: Hátország. Adalékok Demeter József szerepéhez és a „háromszéki tábor” ellátásának és élelmezésének a megszervezéséhez	61
Demeter Lajos: Fadgyas Bálint honvéd főhadnagy az 1849. július 5-i eprestetői csatáról	117
Demeter Lajos: „Székely önfeláldozást hirdet ez a sír...”	141
Kisgyörgy Zoltán: Újabb adatok a sepi-szentgyörgyi Kiss János-féle harangöntőde földrajzi helyzetéhez	153
Albert Ernő: Adatok Gábor Áron ágyúiról.....	157
Demeter Lajos: Kibédi Simonffy Sámuel (Adalékok Bem József tábori orvosának az életrajzához)	185
Demeter Lajos: 1848–49-es feljegyzések (forrásközlés).....	199
Háromszék 1848-ban, önvédelmi harca november 12. – 1849. január 5. között (kronológia).....	227
Névmutató.....	245

ELŐSZÓ

A Nemzeti Kulturális Alapprogram Levéltári Kollégiuma és a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány Osztrák–Magyar Közös Múlt Szakmai Kollégiuma támogatásával a *Határvidék 1762–1918* kiadványsorozat első darabja 2003-ban látott napvilágot. Demeter László baróti történész-tanár Kovachich Horváth Ignác honvéd alezredes emlékiratát, Demeter Lajos könyvtáros, helytörténész a sepsiszentgyörgyi Nagy Elek honvéd alezredes önéletrajzát rendezte sajtó alá. Az utóbbival kapcsolatban Demeter Lajos az *Adalékok a székely határőrségi birtokok és alapok történetéhez* című fejezetben a háromszéki revindikált havasok és a székely huszár lóbeszerzési alap visszaszerzéséről és további sorsáról közölt egy tanulmányt.

A most másodsorra megjelenő kiadvány teljes anyaga az 1848/49-es szabadságharc eseményeihez fűződik.

Albert Ernő ny. tanár, néprajzkutató *Adatok Gábor Áron ágyúiról* címmel a Kárpátok szorosában őrt álló Gábor Áron ágyúiról írt tanulmányt, és a kisborosnyói Joós Elek honvédtüzér, illetve fia, Joós Imre kollégiumi tanár visszaemlékezései alapján a Hargitán elásott ágyúk történetét mutatja be.

Kisgyörgy Zoltán geológus és újságíró közleményében a családi házuk építéskor megtalált, és a Székely Nemzeti Múzeumba juttatott harang-, illetve ágyúöntéstől visszamaradt bronzsalakkal, ugyanakkor azzal, hogy az ottani telkek nagy része a Kiss család tulajdonában voltak, igazolja Tiboldi Zoltán nyug. tanár és könyvtáros-muzeológus 2000-ben közreadott felvetését, hogy a Sepsiszentgyörgyön öntött négy Gábor Áron-ágyú a Várgödőben készült.

Demeter László folytatva forráskiadványait Balás Konrádnak, a 15. (2. székely) határőrezred őrnagyának és honvéd alezredesnek 1848-ra vonatkozó német nyelvű feljegyzéseit adja közre.

Demeter Lajos *Hátország* címmel a Székely Nemzeti Múzeumban őrzött nyugtagyűjtemény alapján a háromszéki seregek ellátásáról, Demeter József fő élelmezőbiztos szerepéről, a hadikórház, a porciósütődék stb. működéséről írt tanulmányt. Ugyanő a Székely Nemzeti Múzeumban őrzött Gál Sándor-leveleket és Fadgyas Bálint eprestatői csatáról írt visszaemlékezését adja közre egy-egy kíséret tanulmánnyal.

Demeter Lajos a szerzője annak a két dolgozatnak, amelyek egyikében az eprestatői 1849. július 5-i csata hősi halottainak tiszteletére felállított emlékkő és a hozzá kapcsolódó ünnepségek történetét, a másikban pedig Bem tábori orvosát, kibédi Simonffy Sámuelt mutatja be.

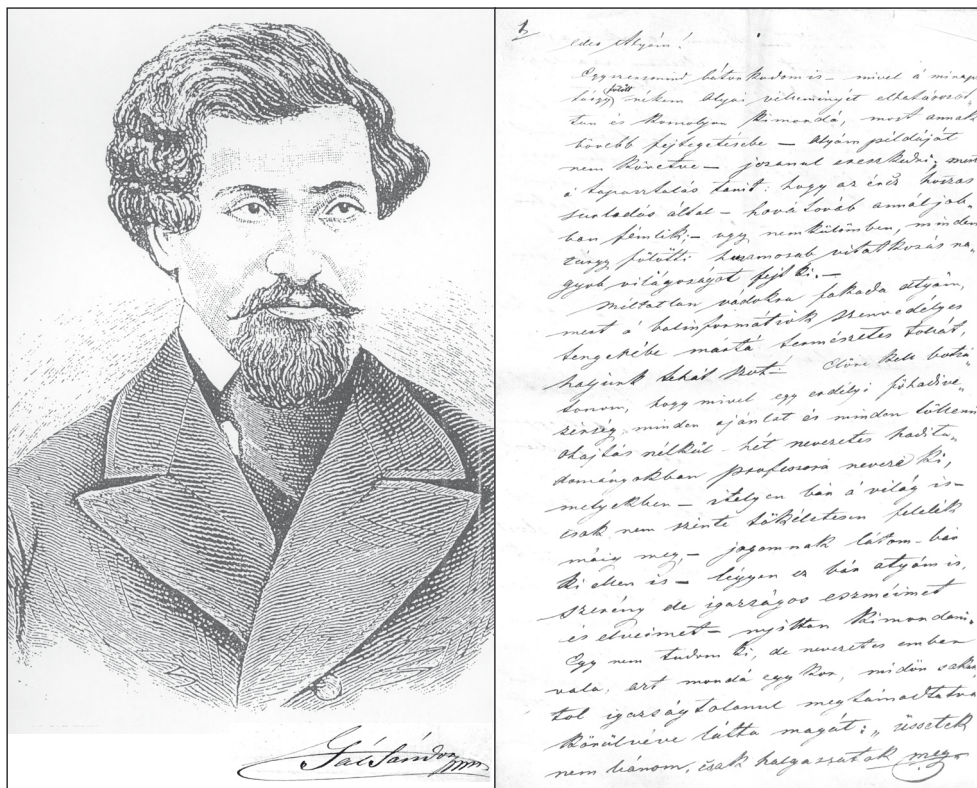
A Forrásközlemények című fejezetben sepsiszentkirályi Kiss Mózes, árkosai Zoltán Benedek, lemhényi Weress Alajos 1848/49-re vonatkozó feljegyzéseit és Farkas Ignác 1848. december 3. és 1849. március 30. között vezetett naplóját (töredék) adjuk közre.

A kötet a háromszéki 1848-as események és az önvédelmi harcok kronológiájával zárul.

A szerzők kutatómunkája a Délkeleti Intézet kutatási programja keretében valósult meg, amely a következő kötet kiadásához szükséges pályázatok lebonyolítását is magára vállalta. A program nem zárult le, a továbbiakban a *Határvidék 1762–1918* keretében egy kötet anyagot a székely határország korának, egyet pedig az 1916-os román betörés és a háromszéki események bemutatásának szentelünk.

Itt köszönjük meg Budapest Főváros Levéltárának, hogy a Nemzeti Kulturális Alap-program Levéltári Szakmai Kollégiuma támogatásának pénzügyi lebonyolítását elvállalta, kutatásainkat segítette és az elkövetkezőkben is segíteni fogja. Külön köszönetet mondunk dr. Á. Varga László főigazgatónak és Orbán Piroska pénzügyi osztályvezetőnek a segítőkészségükért és a gondoskodásukért. Hozzáállásuk nélkül ez a kötet nem láthatott volna napvilágot.

*A szerzőtársak nevében
a szerkesztő*

Gál Sándor ezredes (metszet a Vasárnapi Újság 1881-es évfolyamából)
és az egyik, apjához intézett levelének első oldala 1844-ből

GÁL SÁNDOR-LEVELEK A SZÉKELY NEMZETI MÚZEUMBAN HATÁRVIDÉK 1762–1918

GÁL SÁNDOR-LEVELEK A SZÉKELY NEMZETI MÚZEUMBAN

Sombori Sándor írónak 1969-ben a 85. életévét betöltő, Sepsiszentgyörgyön lakó Gál Sándor gépészmérnök a következőket nyilatkozta: „*Én az ezredes testvéröccsének, Gál Józsefnek¹ vagyok az unokája... E napokban volt 120 éve, hogy az ezredes, akkor már tábornok². Zsibón kézhez vette Görgei levelét: tegye le ő is a fegyvert³... Tizennégy éves diák lehettem, amikor a nagyapám halálos ágyán tollba mondta nekem az emlékeit⁴...*

A tábornoknak sikerült külföldre menekülnie, de a nagyapámat elfogták, szerencsére az atillája bélésebe körmöci aranyak voltak bevarrva, azokkal váltotta ki magát, hosszú bujdosás után úgy tért haza családjához...

Jóval a kiegyezés után, egy napon felkereste nagyapámat egy ifjú, aki Gál Sándor fiaként mutatkozott be. Nagyapám szélhámostól tartott, igazolásra szólította fel. Az ifjúnál nem voltak iratok, visszatért Olaszországba, majd apja halála után, meggyőző okmányokkal felszerelve, ismét megjelent a Gálok portáján. Nagyapám akkor szeretettel fogadta, és kiadta a részét, minthogy a család a kiegyezéskor visszakapta Világos után elkobzott vagyonát...

Alighanem én vagyok az utolsó ember, aki műszaki leírást tudna készíteni Gábor Áron ágyúíról... Kiszámítottam a feltehető súlyát, az öntvény összetételét...⁵

Az idős mérnök, aki magányában elméleti matematikával is foglalkozott, hamarosan elhunyt. Hagyatékából került letéteményként a Székely Nemzeti Múzeumba az az iratcsomó, amelyből dr. Székely Zoltán múzeumigazgató Gál Sándor honvédezredes, akkor még százados 1848. október 31-én kiállított „*Nyugtatvány*”-át és Gál József honvédszázados, az előbb idézett mérnök nagyapja tollba mondott szabadságharcos emlékeit adta közre.⁶

A múzeumban őrzött iratok csak töredéke a csíkszentgyörgyi Gál család levelesládájának. Nagyobb része a Gogánváraljára költözött ág egyik leszármazottjának, Gál Józsefnek a tulajdonában volt.

1 Gál József honvéd százados. Apja idős Gál József, anyja Füleki Julianna. Apáról Gál Sándor honvéd ezredes testvéröccse. 1825. január 25-én született Csíkszentgyörgyön. 1831–1839 között a kézdivásárhelyi, majd három évig az olmtüzi katonaiskola növendéke. Mint császári kadétot a 14. (1. székely) határőrezredhez osztották be szolgálattételre. Később a normaiskolában, majd Kézdivásárhelyen, a katonai nevelésben oktatott „hadi tudományokat”. A szabadságharc kezdetén hadnagy a 15. Mátyás huszárezredben. Főhadnaggyá 1848. június 9-i hatállyal Bem nevezte ki. Honvédszázadosi rangját a Csík megyei Honvédegylet 43/85. szám alatt 1885-ben igazolta (Székely Zoltán: *Adatok Gál Sándor és Gál József 1848–49-es forradalmi tevékenységéhez*. Aluta VI–VII., A Sepsiszentgyörgyi Megyei Múzeum évkönyve. Sepsiszentgyörgy, 1975, 143–147.)

2 Dacára annak, hogy Gál Sándor a székelyföldi haderők főparancsnoka volt, tábornoki rangját csak a szabadságharc utolsó napjaiban nyerte el. Kinevezése, melyet 1849. július 29-én Kossuth aláírásával állítottak ki, el sem jutott hozzá, a fegyverletétel előtti napon elbujdosott, majd emigrált az országból.

3 Kazinczi Lajos, br. Kemény Farkas és Gál Sándor csatlakozott hadereje 1849. augusztus 24-én Zsibónál tette le a fegyvert az oroszok előtt.

4 A kézirat a Székely Nemzeti Múzeumban (továbbiakban SZNM). Közreadta dr. Székely Zoltán: i. m. *Aluta VI–VII*. 1975, 143–147.

5 Sombori Sándor: *A két Gál Sándor. Az ezredes és a mérnök*. Új Élet, 1970. 1. szám, 9.

6 Vö. a 4. és 1. számú jegyzettel.

A román állam 1948-ban a gogánváraljai udvarházat és birtokokat államosította. A nincstelenné vált Gál József felesége, Vég Ilona csernátони házába kényszerült. Az egykori földbirtokos kúriájából magával hozta a családi iratokat, azonban számára ezek az 1960-as években már „fölsleges kacatok”-ká váltak, és egy alkalommal az egészet a néprajzkutató Seres Andrásnak ajándékozta.

Seres a birtokába jutott iratok közül a Gál Sándorra vonatkozókat 1991-ben rendezte sajtó alá. Leközölte a Csíkmegyei Honvédegylet titkárának Gál József nyugalmazott honvédszázadoshoz intézett levelét, ugyanakkor a százados válaszát, amelyben a megszerkesztett kérdésekre válaszolva, bátyja, az ezredes Gál Sándor életrajzát vázolta fel. Mindezek 1992-ben a néprajzkutató utolsó munkájaként *Szemtanúk vallomásai az 1848-49-es szabadságharcról* címmel láttak napvilágot.⁷

A fennebiekkel kapcsolatban szólnunk kell Benedek István egykori honvédhadnagyról is, aki az 1880-as években a Csíkmegyei Honvédegylet titkára, 1899 után pedig elnöke volt.⁸ Ő volt – feltételezhetően egylete felkérésére – az első említésre méltó Gál Sándor-kutató. Rendkívül pontos közléseivel ismertté tette nevét a 19. század végén. Nem csak a Gál család tagjaival levelezett, hanem az olaszországi Nocera dei Pagani római katolikus egyház vezetőségével is felvette a kapcsolatot.⁹ Kutatásai eredményét egy emlékbeszédben foglalta össze. Ennek felolvasására a Rikánbelői Honvédegylet 1886. március 15-én Kézdivásárhelyen tartott nagygyűlésén került sor. A kézirat ugyancsak a Székely Nemzeti Múzeum irattárában található, címe: *Benedek István titkár Gál Sándor 1848/9-béli székely honvédezredes életéről...*

A felolvasás szövegét Kézdivásárhely lapja, a *Székelyföld* átvette, és *Emlékbeszéd néhai Gál Sándor székely honvédezredes életéről* címmel 1886 áprilisában folytatásokban leközölte.¹⁰

Az eddig felsoroltak nemcsak kiegészítik, de kapcsolódnak is egymáshoz. Mind a Székely Zoltán, mind a Seres András által közölték adatai ugyanattól a személytől, a féléstestvér Gál Józseftől származtak. Az életrajz, melyet Seres adott közre, Benedek István felkérésére készült, és adatait ugyancsak az említett Gál József szolgáltatta. Benedek emlékbeszédéhez, mint a legmegbízhatóbb forrást, az utóbbit használta, az ő dolgozatát pedig a történész Károlyi Dénes használta, dolgozta fel.¹¹

Seres András a tulajdonában lévő hagyatékból tervbve vette a Gál fivérek és az apa levelezésének kiadását is. Mint állította, a tucatnyinál több levél fontos adalékokkal járult vol-

7 Seres András: *Szemtanúk vallomásai az 1848–49-es szabadságharcról*. Novos, Csíkszereda, 1992, 35–43.

8 Benedek István hadnagy. A csíkszéki Kilyénfalván született 1828. szeptember 5-én. A csíksomlyói gimnáziumban 1846-ban végzett. Belépett a ferencesek közé. 1848 tavaszán a nagyszebeni gimnáziumban tanított. Szeptember végén beállott a 11. honvédszázalóaljba, és a Déván szerveződött századával részt vett a bánági harcokban. Az 1849. február 8-i aradi ütközet után hadnaggyá léptették elő. Később az Erdélyi Főparancsnokság beosztott tisztje, majd újból a 11. honvédszázalóaljban szolgált. Dévánál tette le a fegyvert. Az 1850-es évek elején kataszteri hivatalnokként dolgozott. 1853-ban besorozták. A 62. gyalogezredtől 1859-ben bocsátották el. Előbb földmérő, majd 1868-tól járásbírói írnok, 1872-től törvényszéki irodaigazgató volt Gyergyószentmiklóson. Tagja, majd titkára, végül elnöke volt a Csíkszéki Honvédegyletnek.

9 *1848–49. Történelmi Lapok*, IV. évf., 24. szám, 1895. december 31.

10 *Székelyföld*, V. évf., 26., 27., 28. számok, 1886. április 1., 4., 8.

11 Károlyi Dénes: *Gál Sándor*. In: *1848. Arcok, eszmék, tettek*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1974, 258–276.

na hozzá az apa, id. Gál József¹², ugyanakkor a három testvér, Sándor, az ezredes, József, a százados, és Elek, a honvédhadnagy¹³ 1848–49-es tevékenységének jobb megismeréséhez. Terve kivitelezésében hirtelen halála akadályozta meg, a Gál család iratai pedig az örökösök kezén, sajnos, szétzilálódtak.

A Székely Nemzeti Múzeumban megtalált Gál Sándor-levelek közreadásával ezt a megvalósulatlan tervet szeretnénk némileg kárpótolni. Összesen három teljes és egy töredékben megmaradt levél kerül közzétételre. Az elsőt a 17 éves kadét Gál Sándor 1834. november 7-én írta német nyelven, és Pestről postázta. A másik kettőt tíz évvel később, 1844-ben, már mint cs. kir. hadnagy és a kézdívasárhelyi katonai nevelőintézet tanára, Kézdívasárhelyről címezte apjának. A levéltöredék 1848 nyarán Pestről keltezett, címzettje feltehetően testvére, Gál József volt. A levelek nemcsak a Károlyi Dénesnek köszönhető legátfogóbb Gál Sándor-életrajzot egészítik ki pontosító adalékokkal, hanem az elején idézett interjúban szereplő Gál ezredes „olaszországi” gyermekének a Gál családban egykor élő legendáját, történetét tisztázzák, időben és valóságban is helyére teszik.

Gál Sándor honvédezredes életrajzi adatait a 19. század utolsó két évtizedében többen összefoglalták, azonban a téves információk miatt pontatlanok. A történész Károlyi Dénes hívta fel a figyelmet arra – habár Benedek István még 1895-ben közölte Gál Sándor latin nyelvű halotti bizonyítványát, ami igazolta, hogy 1866. június 17-én Nocera dei Pagani-ban halt meg, és az ottani Campo Santo nevű temetőben hantolták el¹⁴ –, hogy az 1967-es *Magyar Életrajzi Lexikon* halálát tévesen (1871. június 17-ét) vitte be a köztudatba.¹⁵ Valószínű, innen informálódott Sombori Sándor író is, aki a Sepsiszentgyörgyön megjelenő *Megyei Tükörben* az október 6-i vértanúk kivégzésének 120. évfordulóján, Gál ezredesről megemlékezve, halála évéeként ugyancsak 1871-et jelölte meg.¹⁶

12 Id. Gál József (1794. március 20.–1855. április 14.) Apja csíkszentgyörgyi Gál Zsigmond, anyja Márton Anna. 1812–1848 között a 14. (I. székely) határezredben szolgált. Részt vett a francia háborúban, ahol kétszer is megsebesült. Vitézségéért érdemjellel tüntették ki. Első felesége Földváry Mária, Földváry Károly és Sándor honvédtisztek nővére. Tőle született fia, Sándor, a honvédezredes. Második felesége Füleki Juliánna, Füleki Antal cs. kapitány leánya, József és Elek anyja. 1849 februárjától nemzetőr őrnagy, a csiki nemzetőrség egyik zászlóaljának a parancsnoka, majd Alcsík térparancsnoka. 1849 júliusában mozgósított alakulatával részt vett Székelyföld védelmében. 1850-ben letartóztatták, és Nagyszébenben november 18-án kötél általi halálra ítélték. 1851. május 10-én rangjától és nyugdíjától megfosztva kegyelmet kapott. Hiábavaló volt testvére, a jogot végzett Gál Antal közbenjárása, rehabilitálását nem érte meg. Lásd még neje, Füleki Julianna Csík megyei Honvédegylethez benyújtott igazoló iratait a SZNM, leltári szám nélkül)

13 Gál Elek főhadnagy. Gál Sándor ezredes fél-, Gál József honvédszázados édestestvére. 1829. február 24-én született Csíkszentgyörgyön. Feltehetően bátyja keze alatt is tanult a kézdívasárhelyi katonai nevelőben. 1844-től hadfi a 31. gyalogezredben. A grazi katonaiskolába került. 1847-ben a 14. (első székely) határezredhez osztották be. 1848 őszén ezredével együtt csatlakozott a honvédséghez. 1849. február 15-től a 14/1. határezredben hadnagy, április 24-től főhadnagy a székely tartalékseregbenél. 1851. január 8-án a 6. gyalogezredbe sorozták be. 1853. április 10-én szabadult. Fiatalon, 1858. július 2-án, 29 éves korában hunyt el szülőfalujában.

A honvédtisztek életrajzára vonatkozó adatokat általában Bona Gábor: *Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban*, a már említett, *Kossuth Lajos kapitányai*. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1988., *Hadnagyság és főhadnagyság az 1848/49. évi szabadságharcban*. I–III. Heraldika Kiadó, Budapest, 1998–1999. könyveiből vettük át. A gyakoriság miatt a hivatkozástól eltekintünk.

14 Benedek István: *Gál Sándor a Velics Károly cikkeiben*. 1848–49. Történelmi Lapok, IV. évfolyam, 24. szám, 1895. december 31.

15 *Magyar Életrajzi Lexikon*, I. kötet., Budapest, 1967, 357–358.

16 Sombori Sándor: *Gál Sándor (1817–1871)*. Megyei Tükör, II. évfolyam, 94. szám, 1969. október 4.

A *Vasárnapi Újság* 1881-ben¹⁷, Szinnyei József 1894-ben¹⁸, Nagy Sándor 1896-ban¹⁹ úgy tudták, hogy Gál Sándor 1838-ban került az olmützi katonai iskolából a báró Máriássyról elnevezett, 37. gyalogezredbe. A Gál ezredesre vonatkozó szakirodalmat ismerő Károlyi Dénes, aki összevetette az addig megjelent életrajzokat, a Benedek István által közreadottakat fogadta el a legmegbízhatóbb forrásnak, és rácafélt az említettekre. Számításai alapján arra a következtetésre jutott, hogy Gál Sándor tizenötödik éves korától tanult Olmützben, két és fél évig hallgatta az előadásokat, így nem huszonegy évesen, hanem tizennyolc éves korában, 1834-ben vagy 1835-ben került mint hadapród a Máriássy gyalogezredhez.²⁰ Ez, úgy látszik, nem felel meg a valóságnak. Legutóbb, 2006 folyamán Zágoni Zsolt fordításában, Egyed Ákos előszavával és Csikány Tamás tanulmányával a Pallas-Akadémia Könyvkiadó Csíkszeredában megjelentette *Gál Sándor életrajza, avagy a székely ezredes, ki nem engedett a 48-ból* című könyvet. Ebben, az eredetileg 1861-ben Nápolyban olasz nyelven napvilágot látott könyvben, a kiadó volt honvédtisztek, akik Gál Sándor személyes ismerői voltak és a legnagyobb valószínűséggel az ezredes vallomásai nyomán adták közre az életrajzát, azt írták, hogy 1830-ig tanult a szülőfalujában. „*Ezután négy évig a Székely Katona-neveldeben volt, három évig pedig az olmützi Katonai Akadémián*”, és 1837-ben kapta meg a lemergi kadét rangot, s került a Máriássy-ezred tervező irodaigazgatóságára. (Részben ezek az állítások is megkérdőjelezhetőek, hiszen a könyv elején születési dátumát 1821. május 17-re tették, és állításuk szerint kilencéves koráig, azaz 1830-ig tanult otthon.)

Az említettek alapján az első levél, amelyet Gál Sándortól a Székely Nemzeti Múzeumban őriznek, mindenképpen az olmützi Katonai Akadémián való tartózkodása alatt íródott. Az 1834. november 7-éről datált levelében²¹ arról tudósította többek között az édesapját, hogy „*mint fiatalember egy kis szórakozásra*” számítva utazott le Olmützből Pestre, vagyis csak vakációzni ment a nagybátyjához, és azért is, hogy évi járadékából az adósságait törleszteni tudja.

Arról panaszkodott apjának, bármennyire takarékos, az iskolai kiadásából kifolyólag már 18 forint tartozást csinált a kapitányánál, és ezt a Jankovics századostól kapott útiköltséggel együtt, minél hamarabb meg szeretné adni.

Ugyancsak ebből a levélből tudható meg, hogy apja az Olmützben tanuló fiának 24 forint évi járadékot biztosított, azonban ennek kezelését és beosztását nem rá, hanem a Pesten élő testvéreire, vagyis Gál Sándor nagybátyjára, Gál Antalra bízta. Ezt támasztja alá Gál Antal Csíkszentkirályra írott levelének ide vonatkozó részlete is: „*Kedves testvérem! (...) Említést teszel, hogy Sándorral hogyan vagyok a neki küldött pénz dolgában, én megírtam vala Néked, hogy ámbár későn, kérésedet teljesítém, ami állott Sándornak 12 Ezüst ft. küldetéséből; Küldöttem is ugyan neki akkorban 15 Ezüst forintokat, de a még talán a múlt esztendőre járt volna neki, és azért alkalmatlankodik nálad megint pénzért, nálom a küldött 20 frtból még leszen neki járandó 5 f(orint), melyeket Október hónap elején magamnál, személyesen adhatok neki át, mivel, valamint utolsó Levelembé írtam, hogy*

17 *Vasárnapi Újság*, XXVIII. évfolyam, 15. szám, 1881. április 10. 225–226.

18 Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*, III. kötet, Budapest, 1894. 944–946.

19 Nagy Sándor: *Háromszék önvédelmi harca 1848–49*. Kolozsvár, 1896. 149.

20 Károlyi Dénes: i. m. 259., Benedek István i. m. 5.

21 A levelet lásd a függelékben.

Sándornak már megígértem a Tanulás szünidejét nálam tölthetni, a Te megegyezéssel és helybe hagyásoddal, melyre válaszat várom, hanem mindenestere bizonyos lehetsz arról, hogy Sándor onokám September 26 kától fogva Október végefélég nálam fog mulatni, mert már az ottani Katonai Előjáróságnak is tudára adattam Sándornak hozzám jövetelét, azért, ha lesz valami küldenivaló neki, a fent érintett idő alatt hozzám küldheted...”²²

Az idézett levél igazolja, hogy Gál Sándor 1834 augusztusában a kadétiskola tanulója, csak „a tanulás szünet idejét” töltötte felettesei és apja utólagos beleegyezésével Pesten.

Gál Sándor rendszeresen levelezhetett apjával. Aprólékosan beszámolhatott a vele történekről, az iskolai eseményekről. Az 1834-ből fennmaradt levélben például a Brünn és Olmütz melletti hadgyakorlatról és a császári pár látogatásáról írt. Tisztelte apját, s ez nemcsak ebből, de az 1844-ben írott leveleiből is kiérezhető. Székely katonatisztnak volt a gyermeke, akit rendre és szülői szeretetre, a kézdivásárhelyi és olmützi katonai neveldeben pedig a császára és királya iránti hűsége neveltek. Kadétként még az volt a meggyőződése, hogy a császár kedveli a székely határőröket, azonban már meginoghatott a Habsburg házba vetett hite, mert Gál Sándor „nemcsak azon tárgyakat, melyek tanítói által előadattak sajátította el, hanem (...) üres óráiban, hol az általa szerzett, hol a másoktól kölcsönzött könyvekből (...) magasabb és általánosabb tudományt szerzett. Különösen kedvenc tantárgya volt a Magyarország története, s mentől többször olvasta azt, annál inkább megérlelődött lelkében a szabadság eszméje, míg megtestesült nála azon tiszta fogalom, hogy Magyarország csak akkor lehet nagy, ha régi szabadsága és ősi alkotmánya teljesen visszaszerezetik”²³, de ennek egyetlen akadálya éppen a Habsburg elnyomás volt.

Véleményét nem rejtette véka alá. Ezredében, hol több évig szolgált, nemcsak nőtt az abszolutizmus-ellenessége, de ezt, „szabad eszméi a körben, melyben volt, lepel alatti tartása terhére lévén,” határozottan kinyilvánította. Még a felettes, magas rangú császári királyi tiszttel is merészen szembeszállt, és ez az illető nem más, mint a szabadságharcban majdani ellenfél, az osztrák hadsereg altábornagya, Joseph Gedeon²⁴. Mindez az apja tudomására jutott, aki félve, hogy fiát magatartásáért parancsnokai előbb-utóbb kérdőre vonhatják és szigorú eljárást indíthatnak ellene, kijárta áthelyeztetését. Valószínűleg, hogy szülői szemek előtt legyen, azért került a 14. (1. székely) határőrezredhez, ahol az auditori irodában kapott beosztást.

A császári királyi hadseregben vakmerő tettek számított, sőt „hallatlan merényletnek tartatott” az a próbálkozása, mikor 1841-ben K. Horváth Ignác²⁵ kadéttársával és néhány ezredéből való fiatal tiszttel önképzőkört és olvasótársaságot szervezett. Rögtön fegyelmi vizsgálatot rendeltek el ellenük. Mivel katonai képzettségét és matematikai szakértel-

22 A levél az SZNM irattárában. Leltári szám nélkül.

23 *Benedek István titkár Gál Sándor 1848/9-beli székely honvédeztredes életéről...* Az SZNM irattárában. Leltári szám nélkül.

24 Lásd az 1844. február 24-én kelt levelét a függelékben.

25 Buzími Kovachich–Horváth Ignác (1814–1915) Magyarzákodon született. A karánsebesi katonai neveldeben végzett. Hadfi, majd őrmester a 14. (1. székely) határőrezredben. 1848 szeptemberétől százados a Kossuth-huszárezred Háromszéken alakult osztályánál. Részt vett Háromszék önvédelmi harcában. 1849 januárjától őrnagy és osztályparancsnok. Február 4-én a szászhermányi csatában súlyosan megsebesült. 1849. május 19-én a katonai érdemjel 3. osztályával tüntették ki, augusztus 9-én Bem alezredessé léptette elő. Hosszú időn át (1867–1890) a Rikánbelőli Honvédegylet alelnöke, haláláig pedig tiszteletbeli elnöke. Kolozsváron hunyt el.

mét nagyra értékelték, hamarosan felmentették, de továbbra is titkon megfigyelés alatt tartották.²⁶

Ezredében a rábizott munkákat a legnagyobb pontossággal és szakértelemmel végezte el. 1839-ben a moldvai fejedelemséggel vita tárgyát képező határszéli területek terepfelmérő és feltérképező munkálatait hajtotta végre, 1840-ben pedig katonai mérnökszakértőként a 2. román határhozrend és a besztercei szász közösségek közötti határper végelintézését döntötte el a legmegfelelőbb módon. Miután 1842-ben alhadnagyi rangot kapott²⁷, felettesei érdemeiért, szakértelme és képzettsége elismerésül 1843 szeptemberében a kézdivásárhelyi katonai nevelőintézethez felügyelőtisztnak és tanárnak nevezték ki.²⁸ Az intézet tanáraként hadtudományokból, számtanból és történelemből tartott előadásokat. „Különösen a hazai történet, a *Vorschrift* (katonai előírások) határain túlmenő, oly kiterjedőleg és eréllyel adta elő – állította Benedek István –, hogy ennek híre a felsőbb hatóságokhoz eljutva, alig tudta kikerülni a fegyelmi kereset alá vonását”²⁹.

Lehet, hogy Benedek a családtól informálódott, de az állítására rácáfol Gál Sándor levele. Kézdivásárhelyi tanárként a parancsnokai bizalmát élvezte: „*Sepsi Szentgyörgyön valék tegnapelőtt (1844. február 22.), elbeszéltem a főtitzt Úrnak notáriusa jelenlétében viszonyaimat, azzal vigasztalának, hogy maradjak jeleni munkási pályámon, mert eljön az idő, hol az oly szellemű emberekre, mint én vagyok, még nagy szükség leend e hazában; s legyek arról meggyőződve, hogy mentől szorgalmasabb és nevezetesebb valaki, annál több ellenségekre tanál, mert szenvedély, irigység és balítélet uralkodik a jeleni világban.*”

A szárnyrakelt híresztelés, hogy az ezredparancsnok megrovásban részesítette és fegyelmit indított ellene, alaptalan, irigyei alattomos, „*ferde*” pletykája volt. A vádaskodásokat az olyan tisztársak áskálódásainak tartotta, akik csak „*a rangot és a napokat számítják, mikor jön a fizetés napja.*”³⁰ Fegyelmi eljárás nem indulhatott ellene, még megrovásban sem részesülhetett, hiszen a császári seregben egy kihágást elkövető tisztet nem ajánlhattak rangfokozatemelésre, Gál pedig hadnagyi rangját már néhány nap múltán, hogy Kézdivásárhelyre került, kiérdemelte és 1843. december 16-án meg is kapta.³¹ Ez felettesei részéről munkásságának elismerését jelentette.

Apja a híresztelések alapján levelében léhasággal, felettesei iránti engedetlenséggel vádolhatta meg a fiát. Valószínű, még a családból való kitagadással is fenyegetőzhetett, mert

26 Benedek István i. m. Itt jegyezzük meg, hogy a már említett, 2006-ban megjelent életrajzában nincs említés arról, hogy eljárást indítottak volna ellene, csak arról írtak, hogy olvasókört indított Kézdivásárhelyen, Csíkszeredában és Csíkszépvízen. Ugyanakkor „*derék hazafiként, hazájának mindig javát akaró emberként*” katonai oktatókönyveit kezdte magyarra átültetni. Mindezekre azonban 1846-ot követően, miután otthagya a tanári állást, és az I. székely határhozrendnél nyert alkalmazást, került sor. *Gál Sándor életrajza...* 2006. 4.

27 Bona Gábor: *Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban*. Heraldika Kiadó Budapest, 2000, 158.

28 Benedek István és Károlyi Dénes úgy tudta, hogy hadnagyi rangra emelése után, vagyis nem sokkal 1843. december 16-át követően került Kézdivásárhelyre. 1844. február 24-én keltezett levele szerint már öt hónapja volt új állomásán, vagyis 1843 szeptemberében került a katonai neveldehez, és hadnagyi rangját már mint előadótanár kapta meg.

29 Benedek István i. m.

30 A levelet lásd a függelékben.

31 Károlyi Dénes is megkérdőjelezte az ellene indított fegyelmi eljárást. Az ő véleménye az, ha 1841-ben az olvasókör miatt vizsgálatot indítottak ellene, azt hamar beszüntethették, mert nem lehetett tisztársaival három évig vizsgálati fogságban, ha 1842-ben alhadnaggyá nevezték ki.

Gál Sándor válaszelevelében ezekre reagálva írt a Kézdivásárhelyen megkezdett tanári tevékenységéről: „*Nem tartozom a naplopók sorába (...), hanem dolgozom szüntelen, mert tudom, hogy használok a serdülő ifjúságnak s ezáltal a nemzetemnek.*” Kozmopolitának vallotta magát, aki felelőssége tudatában „*400 pajkos ifjúnak*” a nevelésében jelölte ki követendő irányvonalat. Megelégedéssel és határozottan jelentette ki: „*megösmertem már itten az erántomi közvéleményt, főképpen pedig az ifjúság bizodalját, mely garantálja fáradhatatlanul kifejtett erényes munkámnak és beszédeimnek (eredményét)..., mindég a míveltség és (az) ebből származó boldogsága nemzetünknek lebege előttem, s azért szüntelen elveim s rendelkezéseim a nevelés legjelesebb forrásaiból merítem s merítendem...*”

„*Most minden ember bámul fáradhatatlan munkásságomon*”, mert a tanítás és a hivatali kötelezettségek végrehajtása mellett a rövid öthónapi kézdivásárhelyi tartózkodása alatt „*oly órjási munkát*” írt meg, „*melyek több mint 60 árkusból állók. Mindezek – írta – az intézet előmozdítására készültek.*”³²

Az álhír, hogy ellene egy újabb fegyelmi eljárást indítottak, csak részben volt kiváltó oka az apa és fia közötti elmérgesedett vitának. Az apja részéről a vádaskodást inkább egy tiltott szerelmi viszony, Gál Sándornak egy kereskedő lányával tartott kapcsolata robbantotta ki. A szülők a már hat éve tartó kapcsolatot valószínűleg rangon alulinak ítélték meg, és az akkori szokások szerint ők szerettek volna számára feleséget szerezni. Az ifjú Gál Sándor a próbálkozásokat visszautasította, és kategorikusan kijelentette, hogy „*azon személyeket, kiket nékem prokuráltak, nőül nem veszem (...), mily törvény akadhat belém, mikor Concubinát nem tartok (...)* tudom azt is, hogy mivel nem Nagyságos nagyravágyási családba harapok, kárhozthatnak engem, de nem gondolják meg, hogy a kereskedőt minden mívelt nemzetnél erőst pártolják és becsülik, mert átlássák, hogy az hoz jólétet a hazába, csak Csikban vélekednek oly balgatagul.”

Elítélte a szülőföldjén élő babonát, ugyanis szülei azért aggodalmaskodtak, hogy a felángolt szerelme nem lehet más, mint egy „*ördögi praktika*”, vagyis ahogyan akkor hitték egész Székelyföldön, ha valaki ilyen kitartóan szerelmes volt, egy boszorkányos mesterkedéssel készített szerelmi bájjal áldozata. Megnyugtatta az anyját és az apját, hogy a lány iránti vonzalmát „*a természet hatalma szülte, tehát emberi hatalom nem*”, „*ami pedig len az ördögi praktikát illeti, csalódnak, és elfeledkeznek a vallásról tökéletesen, el minden okosságról, csak ott állnak, ahol a vak nép, amely a rémképeket imádja.*” Ekkor még úgy érezte, szerelmétől csak a halál tudja elszakítani.³³

A szülői tilalom ellenére a több mint hat évig tartó „*ártatlan szerelmi kaland*” nem volt gyümölcstelen. Egy 1846. április 9-én Csíkszeredában tanúk előtt írt jegyzőkönyv tanúsítja, hogy a 2. Székely Gyalogezrednél szolgáló Gál Sándor cs. kir. hadnagynak Potoczki István örmény kereskedő nevelt lányától, Jakab Máriától fia született. Okát nem tudjuk, de a lányt nem vette feleségül, azonban elismerte Árpád nevű fiát, és „*gyermekét minden segedelem nélkül nem hagyhatván, (...) kötelezé magát a gyermek nevelésére kívántató költségek fedezésében részt venni.*” Késpénzzel nem segíthette, ezért ezer ezüst rajnai forintra értékelt fekvő birtokai törvényes kamatját, vagyis évi hatvan pengő forintot ajánlott fel az anyának.³⁴

32 Lásd az 1844. február 24-én kelt levelét a függelékben.

33 Lásd mindkét levelet a függelékben.

34 A kötelezvény az SZNM tulajdonában. Leltári szám nélkül.

Nem lehet tudni azt sem, hogy Jakab Máriától miért távolodott el, és miért hült ki közöttük a kapcsolat, csak az érezhető ki az 1848-ban írt leveléből – ekkor már nős, felesége Benkő Polixéna³⁵ –, hogy szinte gyűlölettel fakadt ki ellene. „Az illetett személynek mondd meg, hogy hozzám levelet ne merészellen többet küldeni – aki a becsületes akarta bépíszkítani. Édesapámék is nem tették meg azt, amit ígértek, én t. i. azt hagytam hátra, hogy törvényesen lássák el a dolgot – és ne engedjék, hogy azon személy tovább bosszantsan engem. (...) Én már több rendben kimondottam kereken, hogy a gyerektartást elintézem, és azon személynek is adok időnkint valamit tehetségem szerint, csak ne vándoroljon azon ártatlan gyerekekkel tovább (...), mondd meg neki, és édesapáméknak, hogy tovább ne halasszák a dolgot, vegyék át a gyereket és én mindenről rendelkezem.”³⁶

Az anyáról, Jakab Máriáról több adat a múzeumban őrzött letéteményben nem maradt fenn. A gyermeket, Gál Árpádot Potoczki István nevelte fel. A Gál család, miután Gál Sándor emigrált, és vagyonukat 1849 augusztusában a császáriak lefoglalták, neveltetéséhez anyagiakkal nem járult hozzá.

A Székely Nemzeti Múzeumban Gál Árpádnak két levele található. Az egyiket 1866. október 12-én, a másikat 1867. november 8-án írta nagybátyjának, apja testvérének, Gál Józsefnek. Ezekből tudható meg, hogy az ifjú, aki az életében semmi olyant nem tett „ami a Gál névre mocskot hordott volna,” a nyolc gimnáziumi osztály elvégzése után Székelyudvarhelyen kitűnő eredménnyel tette le az érettségi vizsgát. Apja példájára katonai pályára lépett, azonban egészségi okok miatt ott kellett hagynia „a meglehetősen jövőre számítható” tiszti karriert. Közben kitört a porosz–osztrák háború. Ez idő alatt mint káplár, 1866. május 10-től a marosvásárhelyi katonai depónál szolgált. 1866. november 15-től engedélyt nyert a katonai hatóságoktól tanulmányai folytatására. Pesten a jogi akadémiára iratkozott be, ahol dr. Pálffy, Pauler Tivadar, Hoffman Pál és Wenczel Gusztáv jogtudósok előadásait hallgatta. Az egyetem mellett, hogy eltarthassa magát, munkát vállalt, és Layer József váltóügynök irodájában „az egyetemi elméleti előadásokat a gyakorlattal párosította.” Nevelőapjára, az öreg Potoczki segítségére nem támaszkodhatott, ezért fordult levélben nagybátyjához, Gál Józsefhez. Abban reménykedett, ha eddig a Gál család semmiben sem támogatta, és az őt megillető törvényes örökségből sem részesülhetett, legalább az egyetemi éve alatt hozzájárulnak a kiadásaihoz. Nagybátyja még válaszra sem méltatta.³⁷

Feltételezhető, hogy Gál Árpád ebben az időben kereste fel a Gál portát Csíkszentgyörgyön. Valószínűleg az apja után az őt megillető örökséget követelte.

Erre a látogatásra emlékezhetett az akkor még meg sem született, a tanulmány elején idézett, Gál Sándor mérnök. Családjá elbeszélése után a fiú, vagyis Gál Árpád csakis tévedésből maradt meg az emlékezetében mint Gál Sándor ezredes olaszországi gyermeke. Kizárt, hogy Olaszországban Gál Sándornak gyermeke született volna, ha más nem is, de

35 Árkosi Benkő Lajosné, Cserey Borbála leánya. Testvére volt Cserey Ignác (1807–1897) honvédezredesnek, Cserey Lajos (1798–1851) székely huszárőrnagynak és Cserey Elek alkirálybíróknak, aki 1848-ban felsőházi tag volt. Férjével és anyjával együtt voltak emigrációban. 1867-ben halt meg Budapesten élete 37. évében.

36 Lásd a levelet a függelékben.

37 A két levél az SZNM irattárában. Leltári szám nélkül.

Nagy Sándor, aki még a 19. század végén is levelezésben állt Gál Sándor anyósával, özvegy Benkő Lajosné Cserey Borbálával, tudhatott volna róla.³⁸

Gál Sándor egyetlen fia, Gál Árpád fiatalon hunyt el. 1874. június 5-én már mint néhai nevelt fiát említette Potoczki István, aki önszántából és pereskedés nélkül mondott le arról a haszonélvezeti havi öt forint járadékról, amelyet még Gál Sándor ajánlott fel fia neveltetésére 1846-ban.³⁹

Az előkerült levelek, elsősorban a két 1844-ből való, nemcsak életrajzi és a köztudatban ismeretlen fiára vonatkozó adatok szempontjából érdekesek, hanem azért is, mert az apjával vitázó fiatalember kijelentéséből megismerhető az eljövendő székely szabadságharcos hadvezér nem egy jellemvonása. Kirajzolódik arról a társadalomról alkotott felfogása, amelyben élt, melyen szándékában volt tudása legjavát nyújtva javítani és változtatni, megismerhető céltudatossága, életszemlélete.

Igaz, a rovására indított pletykák, a szülők erre alapozó, szerinte alaptalan vádaskodásai miatt a felháborodás késztette írásra, mégis mindkét levelében tisztelettel viszonyult szüleihez, és józan eszmeeserére szólítva fel vádlóit, tisztázta magát. Tapasztalatból vallotta, hogy *„az ércz hosszás súrlódás által hovatóvább, annál jobban fénylik, úgy nemkülönben minden tárgy fölötti huzamosabb vitatkozás nagyobb világosságot fejt ki.”*

Egy magabiztos, a tudás hatalmát bíró ifjú tisztet és tanárt ismerünk meg, aki be tudta ismerni, hogy korábban, amint írta, *„ha némelykor ifjúi ábrándozásaimtól elcsábítatva methaphisic, másként álmodoztam is,”* többször tévedett, de már huszonnégy éves, és ha *„400 pajkos ifjúnak a nevelésében”* irányt tudott kijelölni, képes a maga számára jelölt életcélok kivitelezésére. Ebben nem ismert megalkuvást. Mint kozmopolita következetesen *„a természet, a tiszta lelkiösméret és a józan okosság törvényét”* követte. Dacára annak, hogy *„az ember hosszú életén keresztül szinte mindenben valami hatalomtól függeni szokott”* és a társadalmi rendszer, az uralkodó hatalom korlátokat szab a szabad eszméknek, ő a katonai karrierje kockáztatásával is vállalja a következményeket. Tudatában volt annak, hogy bukását – miként írta – *„egyéb nem szülheti, mint eszemből való tökéletes kipusztulásom, vagy a politika korlátain néha túlható szabad elveim.”*

A rágalmakért sértve, ugyanakkor áldozatnak érezte magát, azonban a történelemből és saját korából hozott fel példákat – ha bukása bekövetkezne, azt a fejlődést gátló, az új eszméktől elzárkózó társadalomnak tulajdonította. Mint példaképei, Széchenyi és Kossuth, akik a támadások tüzeiben edződtek és emelkedtek felül az ellenségeiken, benne is legyőzhetetlen a tenniakarás ereje, és érzi, hogy győzedelmeskedik a reakciók hada felett: *„Mentől szorgalmasabb és nevezetesebb valaki, annál több ellenségekre tanál, mert szenvedély, irigység és balítélet uralkodik a jeleni világban. Ez igaz – írta –, mert a világtörténet hosszú sorát keresztülvizsgáljuk, feltaláljuk azt, hogy egy Bölcs Salamontól fogva, minden korszakon keresztül élt jeles emberek – ma egy Thiers⁴⁰, Pöllnitz⁴¹, Széchenyi s Kossuthig*

38 Nagy Sándor i. m., 151.

39 A jegyzőkönyv az SZNM irattárában. Leltári szám nélkül.

40 Thiers, Louis Adolphe (1797–1877) Francia államférfi és történétíró, aki népszerűségét elsősorban hazaszeretetével szerezte meg. Történétíróként a napóleoni kor dicsőségének a magasztalója, a Napoleon-kultusz megteremtője.

41 Pöllnitz, Karl Ludwig, báró (1692–1775) Német származású, de francia nyelven írt. Művei inkább pletykákat, mint valós történeteket tartalmaznak.

le – mintsem egy is, ki nem rágalmozgatott, s nem ért napokat hol hála s tisztelet helyébe a legcsúfosabb vádokkal (ne) támadtatott (volna) meg. Mi itt, a nagy dolgokról és a világ nagy embereiről való, az rajtam is egy kis körben tökéletesen valósul, de én látom azoknak tetteit és legyőzhetetlen lelki erejüket, azért nem is csüggedek el, sőt még jobban fölfeszítem az ész húrjait, s meglátom ki tud engem sírba dönteni, testem igen, de lelkem nem.”

Igazsága tudatában hajlíthatatlan volt, felismerve szellemi fölényét, magatartásán és véleményén nem változtatott. Bizott tudása hatalmában, és ha kellett, készen állt arra, hogy *„egy olyan elvnek, melyet csak a felvilágosodás és értelmesség fokán a világon legfennebb álló nemzetek, Észak-Amerika, Anglia, s a többi”* fejlett állam gyakorolt, az áldozatává váljon. *„De nem némán – és szinte fenyegetőzésként hat kijelentése –, mert midőn egy oly áldozatot kell tenni, azonnal egy, a hamis világot legázoló eszmetengert árasztok ki világszerte.”*

Eszméiért és az ellene irányuló jogtalanságok ellen, mint ígérte, mindig küzdeni fog *„mert nints erő, nints mód, ami ellent álljon, ha mindjárt mostani fényes állásom kockáztatásával is lenne összekötve, én az erény tűzpontja körül forgó szándékomról le nem mondom – egy évtized és odajön, ahol tettem a mívelt helyeslendi”* – hangzott el jóslata –, *„mert eljön az idő, hol az oly szellemű emberekre, mint én vagyok, még nagy szükség leend a hazában.”*

Nem kellett sokáig várnia.

A kézdivásárhelyi katonai nevelésében politikai magatartása miatt a tisztí pályán előreléptetésben nem reménykedhetett. Mintegy két év múltán, hogy a két ismertetett levelét megírta, valószínűleg 1846 második felében, otthagyta tanári állását. Az I. székely határőr gyalogezrednél nyert alkalmazást, és az említett, 2006-ban megjelent életrajz szerint *„továbbra is a tudományos harcászati rendszerekkel foglalkozott, melyekben mély ismereteket szerzett.”* Rövid idő múltán belátta, a katonai karrier a császári hadseregben bezárult előtte: kilépett a szolgálatból, de nem vonult teljesen vissza, hanem *„nemzetének magánjogával foglalataskodott (és) részt vett a témával foglalkozó nemzeti üléseken.”*

Csíkszentgyörgyre költözött, és a családi birtokon gazdálkodni kezdett, de a remény tovább élt benne. Érezte és tudta, hogy rövidesen fordulnia kell a világ kerekének, fel kell derülnie hazájában a szabadság hajnalának.

1848 elején családi érdekek miatt utazott fel Pestre. Itt barátságot kötött Széchenyi Istvánnal, Korponay Jánossal, Szontagh Gusztávval, akik állítása szerint az Akadémia tiszteletbeli tagjává választották. Közben megpályázta a neustadti Hadi Akadémia tanári katedróját, de felettesei Léederer tábornok mellett, Budán, a táborkarban adtak neki állást.

Alighogy kitört az 1848. március 15-i forradalom, nyomban felmondta hivatalát. Vallo-mása szerint részt vett a radikálisok gyűlésein, és ebben az időben kötött szoros barátságot Klapka Györggyel. Jelen volt a Radikális Klub március 21-i rendkívüli ülésén is, ahol Klapkával együtt egy 300 ezres katonaság minél hamarabbi felállítását javasolták. Felajánlotta szolgálatait a magyar minisztériumnak is. Meggyőződéssel vallotta, hogy Magyarországnak egy jól képzett, reformált hadsereg-re van szüksége. Erre töredékben megmaradt levelében is kitért: *„...majd ha a 200(!) ezret kiállítottuk másképp fog menni; annak kiállítása tervezetével is el vagyok foglalva, és sokat kell még némely Urakkal vesződnöm, míg*

elveimet elősmérik. A hadügyminiszter⁴² igen erőst ragaszkodik a régi rendszerhez, és az nekem nem tetszik, mert úgy későre fogunk haladni, és azon igazság, amit én szoktam fejtegetni, nem fejlődhet oly hirtelen ki, midőn hatalmas gátok gördítetnek eleibe.”⁴³

Rövid idő alatt több katonai szakkönyvet publikált.⁴⁴ Munkáit „a kor kívánatának megfelelőleg, az európai hatalmasságoknál alkalmazott legjelesebb és legkedveltebb hadi művek alapján – némely eredeti korszerű nézeteit hozzáadva” szerkesztette meg.⁴⁵ A sajtóban népszerűsített, füzetekben megjelent hadászati könyveit a következő sorokkal ajánlotta az érdekeltek figyelmébe: „munkám által a kor lényegesebb kellékeit némileg pótolva, honvédi és nemzetőrségi társainak fejledező magyar hadinyelvünkön merész tollal új utat török, melyen, ha szakértő társaim kezet fognak és lankadatlan fáradalommal e téren velem működni nem vonakodnak, rövid idő alatt a hadi tudományokban oly haladást tettünk, mely a magyar nemzet önállásának egyik szilárd oszlopául szolgálанд.

Új elveket és szabályokat teremteni a harcművészetben, arra tapasztalás hiányzik, de a modort, miként kell a seregeket harczmű elvek szerint lehető leggyorsabban czélszerűen kiképezni abban a legkitűnőbb harczművészek vezérlete alatt némi jártasságot szereztem magamnak. Jelen fáradalmam célja az, hogy azon elvek és szabályok, melyeket czélszerűnek és alkalmazhatónak talállok, a magyar hadi nyelv gyarapításával közrebocsátassanak, és azoknak mikénti alkalmazásáról egyszerű és rendes utasításokat nyerjenek magyar harcosaink, a közvitétől kezdve a fővezérig.”⁴⁶

A katonai szolgálat és gyakorlati szabályzatra, melyet a nemzetőrség számára szerkesztett, 1848 áprilisában a magyar minisztérium is felfigyelt, elismeréssel méltatta, és elrendelte a megyékbe való szétküldését. Figyelemmel kísérte könyveinek sorsát. 1848-ban írt levelében kitért rájuk. *A nemzeti őrsereg oktatási, gyakorlati és őrszolgálati szabályzata* az egyik legfontosabb volt számára. Ezekről úgy rendelkezett, hogy minden falu ingyen egy-egy példányt kapjon. Arról érdeklődött testvérénél, hogy „*azon Szabályzat, melyet az országos nemzetőrségi tanács adott ki*” eljutott-e Csíkszék falvaiba.

42 Mészáros Lázár (1796. feb. 20., Baja–1858. nov. 16., Eywood, Anglia) Altábornagy. 1848. április 18-án nevezték ki hadügyminiszterre, októbertől OHB-tag is. Az 1848. július 5-én megnyílt első népképviseleti országgyűlés előtt azért vesztette el népszerűségét, mert a július 11-én megszavazott 200 000 főnyi újoncsereget a régi osztrák mintára akarta megszervezni. A hadügyminiszterségről a függetlenségi nyilatkozat elfogadása után mondott le véglegesen. Altábornaggyá 1849. április 15-én léptették elő. Életrajzát lásd még: F. Kiss Erzsébet: *Az 1848–1849-es magyar minisztériumok. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1897, 569.*, Pálmány Béla: *Az 1848–1849. évi első népképviselet, országgyűlés, Budapest, 2002, 561–563.*

43 Lásd a levelet a függelékben.

44 Jelentősebb munkái: *Oktatási szabályzat a magyar gyalogság számára (A cs. Kir. Sorgyalogság oktatási szabályzata), az eredeti németből fordítva.* Pest, 1848. Két füzet. *Harcművészeti utasítások a harczmezőn együtt működő gyalog-, lovasság és tüzérség számára.* Pest, 1848. Négy füzet. *Harcztan (Taktik) mind a három fegyvernem számára.* Pest, 1848. Rövid utasítás az előőrsök (Vorsposten) szolgálatát illetőleg, a honvédek és mobil-nemzetőrség számára. Pest, 1848. Rövid utasítás egyes földszini tárgyak és helységek védelmezésében és megtámadásában. A sorkatonaság gyakorlati szabályzatának függeléke szerint. Pest, 1848. *A nemzeti őrsereg oktatási, gyakorlati őrszolgálati szabályzata.* Pest, 1848. *A Pest városi nemzeti őrsereg ideiglenes oktatás, gyakorlat- és szolgálati szabályzata.* Pest, 1848. *Szuronyvívótan a gyalogság számára... a sorkatonaság oktatási szabályzata alapján.* Pest, 1848. *Tervezet a magyar hadsereg korszerű organizatiojáról...* Pest, 1848.

45 *Kolozsvári Híradó*, 58. szám, 1848. szeptember 8.

46 Uo.

A levéltöredékből még annyit tudunk meg, hogy a budai és pesti nemzetőröket ő gyakorlatozta, és ő szervezte meg a zászlójuk felszentelési ünnepségét is: „*Holnapra nagy ünnepélyt rendeztem a zászlófelszentelés végett, tervemet éppen most lytografirozzák, a Buda-pesti német polgárokat bezzeg felzaklatám, 12 ezeret néhányszor kifáraszték a Vérmezőn, holnap újra megtörténik – csak lóra van nagy szükségem, bár érkeznek már...*”⁴⁷

Gál Sándor honvéd zászlóalj szervezésében kifejtett munkássága, szerepe Háromszék önvédelmi harcában, küzdelme az orosz invázió ellen Székelyföld védelmében, illetve emigrációs tevékenysége ismert a szakirodalomban.

Egyike volt azoknak, akik soha nem nyugodtak bele a világsi katasztrófába. Ő maga le sem tette a fegyvert, Zsibórol elmenekült, és külföldre kényszerült. A Szatmár környéki mocsárvilágban, hogy hónapokig táborozott a maga köré gyűjtött, menekülő honvédekkel, és az ellenállást szervezte, a legendák sorába tartozik. A többször említett életrajza szerint terve, hogy az általa meggyőzött két gyalogzászlóaljjal, a négy lovasszázaddal és tizenhét ágyúval visszatér Udvarhely felé, meghiúsult. Csüggedt, kiábrándult és fáradt honvédei magára hagyták.

Gál Sándor az a hőse volt a szabadságharcnak, aki számára a kapitulálás élete utolsó lehetőségéig egyszerűen ismeretlen volt. Minden lehető alkalmat megragadott az emigrációban is, hogy az osztrák önkény ellen és hazája felszabadításáért harcolhasson. Főszerepet vállalt a Makk-féle összeesküvés megszervezésében, majd Kossuth megbízásából az erdélyi konspirációs mozgalom főirányítója, 1860-ban pedig az olaszországi magyar légió szervezője volt. Mindvégig meg volt győződve arról, hogy kiváltképpen Székelyföld népe nem törődött bele a bukásba, és az emigrációtól várja a segítséget, a felszabadító seregeket.⁴⁸

Nyughatatlan volt és elégedetlen, türelmetlensége és vakmerő lépései a megváltozott politikai helyzetben oda vezettek, hogy nem egy olyan lépést tett saját kezdeményezésére, amiért az emigráció vezetői is nehezteltek rá. Titkon olasz–magyar bizottságot alakított, Törökországból fegyvereket vásároltatott, maga és Garibaldi aláírásával, de állítólag annak felhatalmazása nélkül bankjegyeket nyomtatattatott, 1860 végén pedig az a hír járta, hogy Nápolyban egy magyar expedíciós sereg számára tiszteket kezdett toborozni. Hiába szólította fel a légió parancsnoka, Wetter Antal altábornagy, hogy hagyjon fel a magánkezdeményezéseivel, kategorikusan ellentmondott, kijelentette, hogy „*sereget nem szervez ugyan, de kötelességének ismeri nemzete sorsát higgadtan és határozottan örködni, és mint székely hazafi megtenni intézkedéseit*”. Tovább folytatta a szervezkedéseit, odáig jutott, hogy 1861 tavaszán a felkelésre buzdító kiáltványával Kossuthot mulasztással és III. Napóleonnak való behódolással vádolta meg.⁴⁹

Ezzel végleg betelt a pohár. Kossuth utasítására Gál Sándort Türr tábornok letartóztatta és fogságba vettette. A Kolozsváron megjelenő *Korunk* híradása szerint erre azért volt

47 Lásd a levelet a függelékben.

48 „*Már 1850 tavaszán délnyugat felől pár napig tartó mennydörgésszerű rázkódásokat hallva, általános volt a néphit (Háromszéken), hogy menekülteink karhatalom segítségével csatáznak a határszéleinket képező havasokon. Sőt népünk műveletlenebb része azt is beszélte, hogy Kossuth a Dardanellákat hozza segítségünkre.*” (Székely Gergely: *Hetvenhárom év ithonn. Korrajz és politikai elmélkedések*. Brassó, 1893, 60.)

49 Károlyi Dénes i. m. 275.

szükség, mert „*az ezredes további működése Magyarország és Erdély ügyének csak árta-
na, és a magyarok nevét homályba dönténé.*”⁵⁰

A Székely Nemzeti Múzeum ebből az időből egy, valószínűleg a német sajtóból másolt híradást őriz. A rövid tudósítás a *Temps*, a *Progrés* és a lyoni *Siècle* alapján adta hírül, hogy Gál Sándort nápolyi lakásán Kossuth parancsára 1861. május 11-én Türr István tartóztatta le, és „*a Kossuth–Klapka–Türr nagylelkű triumvirátusa a számukra ellenszenves embert Nápoly börtönébe ásta el.*” (Természetesen a hírt először is az osztrák sajtó közölte, és a habsburg hatalom szemszögéből tárgyalta a Gállal történeteket.)

Az elfogatás híre mindenképpen felháborodást váltott ki a párizsi *Jeunesse Hongroise* csoportosulás körében. Ők nevezték triumvirátusnak a magyar emigráció vezetőit, és ők tiltakoztak hevesen a Gállal szembeni eljárás ellen.

„*Az esemény olyan feltűnést keltett – olvasható a híradásban –, (...) hogy az előidézők szükségesnek látták indokolni az elkövetett erőszakos tettet. Először a Magyarország kormányzója tekintélye elleni támadást adták meg a letartóztatás okául. Azonban hamarosan jobbat találtak ki, és sikkasztással vádolták, ami annál valószínűlenebb, minthogy Gált soha nem bízták meg a kassza vezetésével. Később azt a híresztelést terjesztették, hogy Gál Magyarországon lenne (...). Aztán állítólag Konstantinápolyba ment. Ezt a hipotézist is hamarosan költészet birodalmába száműzték a barátai által folytatott kutatások. Nincs se Párizsban, se Londonban, se Nápolyban (legalábbis hivatalosan). Akkor pedig mi lett belőle...?*”

A párizsi emigránsok csoportja, akik Kossuthékat tették felelőssé Gál ezredes eltűnéséért, a francia sajtón keresztül szabadon bocsátását, „*vagy ha letartóztatását tagadják, egy Gál által személyesen aláírt levél közlését*” követelték. A híradás és az osztrák kommentár szerint Gál Sándor, aki mint Bem harcostársa vált ismertté, és Kossuth akarata ellenére kapta meg a tábornoki rangot, azért került erre a sorsra, mert „*Kossuth parancsaival ellentétben (...) megtagadta, hogy részt vegyen a magyar légió, az ellenálló elemek ezen bizarr amalgiájának a megalakításában.*”⁵¹

Ez a párizsi emigránsoknak, de még inkább a habsburg-pártiaknak lehetett a véleménye, melyet a német nyelvű újság szívesen közölt. Ugyanakkor türelmetlenül várta, hogy a „*különös eset*” alkalmat szolgáljon „*egy magyar pamflet közlésére, amely – reményei szerint – semmiképpen sem fog kellemes feltárásokkal szolgálni a Kossuth–Klapka–Türr triumvirátus tizenkét éves üzelmeiről.*”⁵²

Gál Sándort az emigránsok néhány csoportja, a közvélemény nyomására, több havi fogság után szabadon bocsátották. A rabságot szenvedett, az emigráció vezetőivel, de önmagával is meghasonult, egykor tetterős ember Nocera dei Pagani magányába vonult vissza. Beteljesedett az ifjúkori levelében megfogalmazott jóslata, végzetét az elméjéből való „*tökéletes kipusztulása*” okozta. Csak néhány évvel élte túl a félreállítását. Elborult elmével 1866. június 17-én hunyt el. Jeltelen nyughelye Nápoly mellett, Nocera di Paganiban a Campo Santo nevű temetőben van.

50 *Korunk*. I. évf., 117. szám, 1861. május 28.

51 A híradás az SZNM irattárában. Leltári szám nélkül.

52 Uo.

Gál Sándor levelei a Székely Nemzeti Múzeumban

1.

Theuerster Herr Vater!

Vor allen wile ich Ihnen, da ich in meinen letzten Briefe versprochen habe eine kleine Beschreibung von der Anwesenheit Sr Mayestät der Kaiser in Mähren bey dem großen Maneuvre und zwar in Tucas (?) nicht weit von Brünn, u. nach Beendigung dessen auch bey den von Olmütz, genau allhier darthun:

Seine Mayestät der Kaiser begab sich in September nach Brünn und sach dies bekanntlich große Maneuvr zu. Das Militär bestand aus 30 Tausend Mann, die bekanntl in der alten Zeit wohl abstreibbare Armee, jetzt aber nur eine kleine Armee ausmachten. Seine Mayestät waren sehr streng, Er ließ nähmlich den Exerzier-Platz durch ein Regiment einschließen, und mußte all dort jedes Regiment vor seiner Allerhöchsten Person exercieren; während dessen ein General als der rechte (...) ⁵³ des Kaisers, hinter den Front fortwährend herum ritt, und alle Fehler die verübt wurden zu Papier brachte, sonach das Lob als der Tadel über jedes Regiment nach Verdienst eröffnet wurde. Unter allen hat das Deutschbanater Grenz Regiment den Lorbeerkrantz rühmlich und würdig erworben, dieß zwar in Hinsicht der Ordnung und Ruhe nach jeder Künstlichen Bewegung, die Seine Mayestät der Kaiser erst am Exerzier-Platz dem Staabs Offiziers schrifte übergab, worauf manche den Kopf krazte (vakarta). Wenn auch mancher Fehler verübt wurde, hat man es nicht bemerkt, indem eine außerordentliche Ruhe war; zu welcher die Energie der Staabs-Officiere am meisten beytrug. Desgleichen das Würtemberg Hussaren Regiment wegen ihre exempel vollen Schnelligkeit, da diese als Seine Mayestät die Allarmstange anzünden ließ mit blitzerschnelle binnen fünf Minuten auf der Formirungslinie schlagfertig stunden; somit vorzügl ausgezeichnet zeichnet, indem die Schnelligkeit im Truppe vorzüglich zierte.

Nun war dieß alles beschloßen. Daher zog Seine M. der Kaiser Freytag am 19-ten September 834 in Olmütz Nachmittags um 2 Uhr ein, jedoch ohne alles Ehrenbezeugung von Seite des Militärs. Da er dieß untersagt habe, nun empfang ihn das Volk jubelnd mit Vivat! Und Lebe! Franz und Caroline zog somit durch die Stadt unter dem Getümel des Volkes u. Begleitung desselben, unter ununtergebrochen forgesetzten Vivat bis in die Erzbischöfliche Residenz.

Nun ließen wir auch als Seine Mayestät unweit vom Kadettenhause vorbeý zog, aus dem Gefühle jubelnd; nähmlich von 150 Jungen laut ertönen per Vivat et Ellyen (!) Francisco Imo et Caroline.

Am folgenden Tage geschah die Illumination, nähmlich die Aufstellung der Transparente u. Beleuchtung der Stadt. Wir stellten vor unser Cadettenhaus, als einer der schönsten Gebrauch ist, einen Ritter (Kolos) von 2 ½ Klfr. Höhe hin; einen Adler nebst einer mit Edelsteinen besetzte Krone in den Wolken schwebend gedacht auf worauf 2000 Lan-

53 Egy szó olvashatatlan.

zen ihre Lichtstrahlen warfen, dieß war in dem mittleren Theile des Gebäudes. Am beyden Flügeln hangen mehrere Kränze und verschiedene Figuren zur Zierde herum, die aus Reissig gebunden waren. Nun dieß alles in Ordnung, standen wir Seine Mayestät erwartend am Hofe rangiert, um bei der Ankunft Seiner Allerhöchsten Person Spalir zu bilden. Gerade habe ich als Inspectionirender Cadet corps die Compagnie abgeth. Ging dem H. Inspections Offizieren zu melder plötzlich sah ich ein helles Licht, lief vors Thor und sah daß das Reissig brennt, hierauf schrie ich Feuer! Die Feuerspritzen hinaus was eiligst auch geschah und binnen 5 Minuten war es von den Cadeten ausgelöscht.

Das Volksetümel sah, als ich dieß wahrgenommen habe mit aufgesperten Mäuler ohne die Hände zu rühren zu u. glaubten das muß so stark beleuchtet werden; erst nach meiner Gewahrnehmung in Bewegung gebracht wurde. Zum größten Glück hat es am rechten Flügel gebrannt, und von der schönen Innschrift Hoch lebe das Haus Österreich is Osterr. Abgebrannt u. man mußte diese Innschrift ganz wegreißen u. der Symetrie wegen auch vom linken Flügel das, was am rechten abgebrannt wurde. Binnen einer Viertel-Stunde zog der Kaiser vorbey, und wir empfang(en) Ihn mit lauter Ertönung des Volkslieds „Gott erhalte Franz d. Kaiser“ – nebst Begleitung mit Musik, des selben; somit war alles in der schönsten Ordnung; sonach zogen wir auch Seiner Mayestät nach, um auch die übrigen Transparente die noch existirten zu besichtigen. Doch war unstreitig das Unsrige das schönste; trotz dem, daß die am rechten Flügel des Hauses hängende Zierde wie bekannt abgebrannt wurde.

Den anderen Tag besichtige Seine Mayestät alle aerarischen Gebäude; da kamen gegen 12 Uhr Sne Mayestät der Kaiser und die Kaiserin in das Cadettenhaus un dasselbe nebst den drin Existirenden zu besichtigen; dieß falls keine Allerhächsten in den Schlafsälen erwartet; Als Sie nun in meinen Schlafzimmer kamen sagte Seine Mayestätin d. Kaiserin, „maga egy magyar ficzko“ feleltem igenis felséges királyné folytattam weiter fragte Sie mich wie ich heiße, woher ich bin und was mein Vater ist. – Als Sie nun in ein anderes Zimer kamen, sagte unser H. Comp. Comandant Sner Mayestät dem Kaiser: da sind viele Grenzer; hierauf haben S.ne Mayestät das Wort Grenzer wenigstens 10-mal wiederholt als Er im Zimmer fernung ging; ein Zeichen: die Grenzer mußten Ihm gefallen.

Zum Schluß hat er auch die große Artillerie – Evolution (!) zu gesehen, wo wir sich (?) in der drückenden Hitze beyfanden; und am 23 September hatte seine Mayestät die Festung verplaffen u. nach Brünn sich begeben, wo er wahrscheinlich am 4. October seinen Nahmenstag feyerte.

Bekanntlich befinde ich mich jetzt in Pesth bey meinem Onkel, was, ich weiß, gewiß gegen Ihrem Willen ist; aber ich werde Ihnen die Ursache sagen, warum ich mich hieher begeben habe: erstens war ich 2 Tage in der Cadeten- Comp. Wo ich nicht viele Freyheit genoß, dahrer mich zu begnügen auf ein Urlaub dachte; zweytens: als junger Mensch auf eine Unterhaltung rechnete, in der ich getäuscht diesmal um alle Unterhaltung gekommen bin, da Mangel an ⁵⁴ ist; endlich dessentwegen weil ich dem H. Hauptman schon mit 18 fl. Cm schuldig bin seit langer Zeit, und ich schäme wirklich, da ich ihm nach meinen Versprochen nicht baldigst entrichten kann. Dieserwegen dachte ich mich nach Pesth zu

54 A pénzre gondolt.

begeben um diese Schuld möglichst zu entrichten. Dieser H. Hptm. V. Jankovich begab sich eben nach Pesth u. war so gnädig daß er mich auch mitnahm u. die Reise Kost selbst bestand. Dahrer (...) ⁵⁵.

Nun bitte ich Sie theurer Vater diese 18 flz. Zu entrichten um mich von der Schuld zu befreyen u. zu meinem Gebrauche die versprochene Zulage jährlich bey 24 flz. Cm wenigstens für dieses Jahr bis Dezember zu überreichen, daß ohne Schuld fortleben kann, denn ich versichere dieß ist mein ergstes Kreutz da ich mich nicht überwinden kann. Ich weiß daß Sie glauben, daß es nicht möglich ist soviel auszugeben, dieß ist noch sehr wenig, da ich recht sparsam bin, und erst das anschaffe, was der H. Hptm. für nöthig findet; manche geben jährl. Bey 100 fl.cm. aus u. nehmen wir einen Cadeten vom Regiment der nicht die Hälfte Auslagen hat als wir; doch gibt er monatl(ich) wenigstens seine 6 fl.cm. aus u. wir haben wegen der Gleichheit bald dieß bald jenes anzuschaffen.

Übrigens küße u. grüße Sie vielmal samt meiner liebenswürdigen Mutter Brüder u. Geschwister nebst dem unglückl. Jozsi ⁵⁶. Und auch meinen Anverwandten bis an die äußerste Grenze wünsche ich Glück und Segen. Nun verbleibe ich mit Liebe u. alles Guthe. Ihr gehorsamer Sohn Pesth die 9-dik 7-ber 834 ⁵⁷.

Gál Sándor

Ich bitte herauf keine Antwort zu erfolgen laßen wenn auch doch Ungarisch –

Nun bitte ich Sie vielmal meine Bitte vöterlich anzuhören, und auf mein Ehrgefühl Rücksicht zu nehmen, den erbett. Schutz gütigst zu gewähren. Anders ist mein Loos, sonst bin ich höchst erbittert worauf mich mein hitziges Temperament antreibt, u. ein unglückliches Schicksal das End sage.

1.

Magyar fordításban:

Legdrágább Apámuram!

Elsősorban eleget szeretnék tenni az utolsó levelemben tett ígéretemnek, hogy egy kis leírást adjak Őfelsége, a császár morvaországi jelenlétéről, a Brünn melletti tucasi (?) nagy hadgyakorlaton, majd ennek befejezése után az Olmütz mellettiről is:

Őfelsége a császár szeptemberben jött Brünnbe és megtekintette ezt a, mint ismeretes, nagy hadgyakorlatot. A hadsereg 30 ezer emberből állt, ami régen tudvalevőleg vitathatatlanul nagy sereg volt, most azonban csak kis hadsereget tesz ki. Őfelsége nagyon szigorú volt, ugyanis a gyakorlóteret körülzáratta egy ezreddel, és ugyanott minden ezrednek az ő legmagasabb személye előtt kellett gyakorlatoznia; eközben egy tábornok, mint a császár jobb (...) ⁵⁸, állandóan az arcvonal mögött lovagolt körbe, és minden elkövetett hibát papírra

55 Három szó olvashatatlan.

56 Gál József, Gál Sándor féltestvére. Lásd: Demeter Lajos: Gál Sándor levelek. 1. sz. lábjegyzet.

57 A dátum hibás, mert a császár szeptember 23-án „elhagyta az erődöt”, és Brünnbe utazott, tehát a levelet 1834. november 7-én írhatta.

58 Egy szó olvashatatlan

vetett, így hát minden egyes ezred érdeme szerint részesült dicséretben vagy feddésben. Az összes közül a bánáti német határőrezred szerezte meg dicséretesen és méltányosan a babérkoszorút, melyet ugyan a rend és nyugalom kedvéért, mintegy művészies mozdulat után Őfelsége, a császár, csak a gyakorlótéren adott át írásban a törzstiszteknek, mire egyesek a fejüket vakarták. Ha követtek is el egyesek hibát, nem lehetett észrevenni, mivel rendkívüli csend volt, amihez a törzstisztek energiája járult hozzá leginkább. Hasonlóképpen a Würtemberg huszárezred(et is kitüntették) példás gyorsasága miatt, mivel ezek, mikor Őfelsége meggyújtotta a riasztópóznát (Allarmstange), villámgyorsan, öt percen belül harcrakészen állottak az alakulóvonalon (Formirungslinie); ezzel bizonyítva, hogy a gyorsaság kiváló díszje a csapatnak.

Nos, mindez befejeződött. Ezért Őfelsége, a császár pénteken, 834 szeptember 19-én, délután 2 órakor bevonult Olmützbe, a hadsereg részéről bármiféle tiszteletadás nélkül, mivel ezt ő megtiltotta. A nép ujjongva fogadta Vivát! És Éljen Ferenc és Karolina! (kiáltásokkal), a nép tolongása közepette és általa kísérve, vivátozás mellett, így vonult át a városon az érseki rezidenciáig.

Mi is szívből éljeneztük, mikor Őfelsége a Kadétok Háza közelében vonult el, 150 torokból hangzott fel a Vivát és éljen! Ferenc és Karolina! kiáltás. Másnap került sor a kivilágításra, vagyis a transzparensek felállítására és a város kivilágítására. A saját kadét lakótanyám elé, az egyik legszebb szokás szerint, egy 2 ½ öl magasságú lovagot (kolosszust) állítottunk; egy sást, a drágakövekkel kirakott korona mellé, amint a fellegek közt lebeg, amire 2000 lándzsa vetítette fényét – ez az épület középső részén volt. Mindkét szárnyépületen több koszorú és különböző figurák függtek körös-körül díszítmény gyanánt, melyeket gallyakból fontak. Amint mindez rendben volt, az udvaron felsorakozva vártuk Őfelségét, hogy legmagasabb személyének érkezésekor sorfalat álljunk. Éppen lejárt a felügyeleti szolgálatom mint a század szolgálatos hadapródja (als Inspectionirender Cadet... der Compagnie), az ügyeletes tiszthez mentem jelenteni, (mikor) hirtelen éles fényt láttam, a kapu elé szaladtam, és láttam, hogy ég a gally, erre tüzet kiáltottam, kioltani a szikrákat!, ami gyorsan meg is történt, és öt percen belül a kadétok el is oltották.

A néptömeg tátott szájjal nézte, mikor ezt észrevettem, anélkül, hogy egy ujjukat is mozdították volna, és azt hitték, ilyen erősnek kell lenni a megvilágításnak; csak az én észlelésem után mozdultak meg. Szerencsére a jobb szárnyon égett le (a díszítmény) és a szép feliratból (pedig) Soká éljen az ausztriai ház!, az „ausztria” égett le, úgy hogy ezt a feliratot teljesen le kellett szakítani, és a szimmetria kedvéért a bal szárnyról is azt, ami a jobbon leégett. Egy negyedórán belül elhaladt a császár, és mi a „Gott erhalte Franz d. Kaiser” népdal (sic!) hangos eléneklésével fogadtuk, zenekíséret mellett; így hát minden a legnagyobb rendben volt; mi is követtük Őfelségét, hogy a még létező többi transzparenst is megtekintsük. De vitathatatlanul a miénk volt a legszebb, annak ellenére, hogy a ház jobb szárnyán függő díszítmény, mint ismeretes, leégett.

Másnap Őfelsége megtekintette az összes kincstári épületet; így 12 óra felé Őfelsége, a császár és a császárné a Kadétok Házába (Cadetten Hause) jöttek, hogy azt a benne lévőekkel együtt megtekintsék; ezt (úgy tették, mint) abban az esetben, mintha senki sem várja Őfelségeiket a hálótermekben. Nos, amikor bejöttek az én hálószobámba, Őfelsége

a császárné ezt mondta: „maga egy magyar ficzól!”, feleltem „igenis, felséges királyné” – azután megkérdezte, hogy hívnak, hová való vagyok, és mi az apám. Mikor aztán egy másik szobába mentek át, a századparancsnokunk azt mondta Őfelségének, a császárnak: itt sok határőrkatona van; erre Őfelsége, a „Grenzer” szót legalább 10-szer elismételte, amint távolodtak a szobától; ez annak a jele, hogy kedvelte a határőröket.

Végül megnézte a nagy tűzgyakorlatot is, ahol nyomasztó hőségben álltunk helyt; és szeptember 23-án Őfelsége elhagyta az erődöt, és Brünnebe távozott, október 4-én valószínűleg megünnepelte a névnapját.

Mint tudják, most Pesten vagyok a nagybátyámnál, ami tudom, bizonyosan akaratok ellenére van; de el fogom mondani az okát, miért jöttem ide: először is 2 napig a kadétszázadban voltam, ahol nem sok szabadságot élveztem, ezért gondoltam, szabadságot veszek ki; másodsor, mint fiatal ember egy kis szórakozásra számítottam, amiben csalatkozva, ezúttal minden szórakozástól megfosztattam, mert hiányzott a ...⁵⁹; végül amiatt, mert már régóta 18 forinttal tartozom a kapitány úrnak, és igazán szegyenlem, hogy ígéretem szerint nem tudom (azt) mihamarabb kiegyenlíteni. Ezért gondoltam Pestre jönni, hogy az adósságom lehetőleg kiegyenlítsem. Ez a Jankovich kapitány úr éppen Pestre ment, és volt olyan kegyes, hogy magával hozott, és az útiköltséget is ő maga állta. Ezért (...) ⁶⁰. Nos, kérem Önt, drága Apám, egyenlítse ki ezt a 18 forintot, hogy megszabadítson az adósságtól, és adja át saját szükségletemre az ígért 24 forint évi járadékot legalább ez év decemberéig, hogy adósság nélkül élhessek tovább, mert biztosítom, hogy ez számomra a legnagyobb kereszt, amit nem tudok leküzdeni. Tudom, hogy azt gondolja, hogy lehetetlen ennyi pénzt kiadni, (de) ez még nagyon kevés, mivel igazán takarékos vagyok, és csak azt szerzem be, amit a kapitány úr szükségesnek tart; egyesek évente 100 forint körül költenek. Ha vesszünk egy kadétot az ezredtől, annak fele annyi kiadása sincs, mint nekünk; de havonta legkevesebb 6 forintot költ, nekünk (pedig) az egyenlőség miatt, hol ezt, hol azt kell beszerezniük.

Egyébként sokszor csókolom, és üdvözlöm Önt, szeretetreméltó Anyámmal, fiú és lánytestvéreimmel együtt, valamint a szerencsétlen Józsit⁶¹ is. A távolabbi rokonoknak is kívánok szerencsét és áldást. Nos, maradok szeretettel, és minden jót, engedelmes fiuk

Pest 9dik, 7ber 834⁶²

Gál Sándor

Kérem, ne válaszoljanak, ha úgyis csak magyarul (írnak).

Nagyon kérem, hallgassa meg atyailag kérésemet, és legyen tisztelettel becsületérszemre, kegyesen megadva támogatását. Másként végeztem, (hogy) végsőkig elkeseredve, heves természetem által üzelve véget vetek boldogtalan sorsomnak.

⁵⁹ A pénzre gondolt.

⁶⁰ Három szó olvashatatlan.

⁶¹ Gál József, Gál Sándor féltestvére. Lásd: Demeter Lajos: *Gál Sándor levelek*. 1. sz. lábjegyzet.

⁶² Vö. 57. sz lábjegyzet

A levelet Boér Laura fordította, kinek ezúton mondok köszönetet.

2.

Édes Atyám!

Egyszersmind bátorkodom is, mivel a minapi tárgy fölött nékem atyai véleményét elhátározottan és komolyan kimondá, most annak bővebb fejtegetésébe – Atyám példáját nem követve – józanul ereszkedni, mert a tapasztalás tanít: hogy az érc hosszas súrlódás által hovatovább annál jobban fémlik; úgy nemkülönben, minden tárgy fölötti huzamosabb vitatkozás nagyobb világosságot fejt ki.

Méltatlan vádokra fakada ki Atyám, mert a bal információk szenvedélyes tengerébe mártá természetes tollát, halljunk tehát szót! – Előre kell botsátanom, hogy mivel egy erdélyi főhadvezetőség minden ajánlat és minden töllemi óhajítás nélkül, két nevezetes haditudományokban professzorrá nevezte ki, melyekben, – ilyent én már a világ is – csaknem szinte tökéletesen felelek máig meg; jogomnak látom – bárki ellen is legyen ez, bár Atyám is – szerény, de igazságos eszmémet és elveimet nyíltan kimondom.

Egy nem tudom ki, de nevezetes ember vala, azt mondá egykor, midőn sokaktól igazságtalanul megvádoltatva, körülvéve látta magát: „Üssetek, nem bánom, csak hallgassatok meg,” úgy én is éppen arra kérem azokat, kik bal irányt véve ellenem igazságtalan vádakra fakadtak.

Tehát, most a tárgyról: Jól tudhassa minden mívelt és tapasztalt nő és férfi, hogy a népben, úgy mint annak egyes tagjaiban, nem lehet bízni; ezt ha a világtörténeti hosszú, de bonyolódott sorát tekintjük, minden nemzetnél, minden felekezethöz, és minden körökben, még a legkisebbekben is, de sőt még a legőszintébb barátok között is, végre még anya és fiú között is föltaláljuk; de főképpen mondom, a míveletlen emberben nem lehet egy pillanattig is bizodalmat, titkot helyezettetni. Ezen böltséleti elvet mellőzve a jó anyám a női kíváncsiságtól elragadtatva, beszédbe ereszkedék azon szekeressel, aki engem legelőször Vásárhelyre lehoza, és oly tárgyakot, vagyis kérdéseket fejtegetett néki, amiről ő is, noha tudatlan, bámult. Ezen szekeres egykor ide lejönvén – talán jó humorban volt, – minden fölszólítás nélkül, önként a legkiáltóbb színekben kezdé festeni azon beszéd értelmét, amelyet anyám legjobban tudhat, ha valós – tudniillik – a folyt: vajon nem segítem-e én azon személyt, aki aránt én oly vonzalommal viseltetem? Tovább vajon nem valami mesterség-e az ami a szerelmet bennem oly elevenen tűzre lobbantá. – S több efélet – ezeket a szekeres nékem tulajdon szájával beszéli el, még azon hozzátétellel: hogy én, ha a nagyságos asszonynak szemébe is megmondom – már ilyen a pletyka – miféle dolog nyilvános útoni kivilágításába, csak mint fiú és anya, nem ereszkedhetünk. Kérdem most már teljes szerénységgel Atyámat: ily hallomány következtében, mely minden csöndömön és megelégedésemen kívül ragada az első s második pillanatban, vajon nem vala-e jogom vélekedésem ördögi színekbe öltöztetve kimondani? – Melynek hatásos tűzsugárait Atyám (persze a hűség törvénye szerint) önszemélyére kívánná bocsátani; ennek következtése a lönn, hogy Atyám is, mindent, amit csak az atyai bú és aggodalom első fölhevülésében fölölelheté, kitará azokat, borzasztó színekkel fölruházva. Az úgy nem maradhat, amint Atyám – a múltat és jövőndöt talán nem tekintve, csak hirtelen – elhatározá, mert távul legyen töllem, hogy a családi kötelet szét kívánnám zúzni, és ez által a családi csöndöt, mint egy gyilkoló kézzel fölzavarni, mely minden józan törvénnyel szemközt ütközne;

csak a gyarló tényeket akarám borzasztó alakokban festeni, és az erény sik pályájára lán-
goló nyelvvvel visszaszólitani, de ezt is csak közvetlen, négyszemközt, egy szilárd férfi
által, kit Atyámnak nevezek.

Tehát, Atyám, ne engedje magát férfi jellemzetéből kivetkeztenni, mert én nem úgy ér-
zek, amint képzelné, én minden érdemeit – ha némelykor ifjúi ábrándozásaimtól elcsá-
bítatva methaphizice másként álmodoztam is – józanul elősmérem. Tehát atyai átkát és
ránkorát méltóztat visszavenni, mert ezt a világ mívelt, de még kevés emberei nem helye-
selnék; a bor forr és megtisztul; az ember fölhevül valódi józan okosságából kikelve, s az
indulatok örvényébe merülve, kitör és vérszonnal bosszút áll; de az idő a gyarló szívben
mélyen bevéssett bosszút lassan kitörli, az indulatok leszálnak, valamint a zivatarok, me-
lyek némelykor, mint az egész világot elvesztenék, fenyítenek, a vér csöndösödik és halkan
czirkál, és az ember hideg vérral ott áll, ahová őt a feszületlen természet minden elfo-
gultság nélkül letelepíté. Kövessük tehát mi is ezen józan és okos logikai egymásutánként
és szálljunk mű is a természet szép körébe vissza. Megmondom a módot is, miképpen: én
anyámra ránkort nem tartottam, s nem is tartok, csak kíváncsiságából származott, talán ár-
tatlan czélből kifejezett kérdései és beszédjei ellen, mondom ki vélekedésem. Ha óhajtják,
hogy a csönd köztünk megcsontosuljon, vagyis honosuljon, kérem tényeim fölött ne ör-
ködjének, a gyereki éveket keresztül úsztam, most már engedjenek szabadon haladni – sui
juris vagyok – tehát minden családi hatáskörén kívül, csupán elhivattatásom törvényeitől
függve, én felelek minderről, mert bőrömben áll, 400 pajkos ifjúnak a nevelésében irányt
jelelek ki – azt hiszem, hogy kápás leszek magamnak utat választani. Részezes és kártyás
nem vagyok, tehát bukásom, melyet atyám oly szívesen jövendő, egyéb nem szülheti, mint
vagy eszemből való tökéletes kipusztulásom, vagy a politika korlátain néha túlható szabad
elveim – ez egyik se alantasság – ezért kész vagyok a kárörülő világ óhajtása szerint min-
dég szembeszállni a sors dühével, már úgyis megszoktam lenni, a jövendő megtanít.

Majd, ha atyám egy helyeslő válasszal ellát, akkor meg fogok mindent bővebben fejteni,
most egyelőre csak azt mondom, hogy azon szándékomban, melyek megvalósulásától oly
sokat akarnak visszatartóztatni – én csak a természet, a tiszta lelkiösméret és a józan okos-
ság törvényét fogom kosmopoliticze követni (bár ezen egy tárgyba cselekedhetem függet-
lenül, úgyis az ember hosszú életén keresztül szinte mindenben valami hatalomtól függni
szokott), tehát e részben nincs erő, nincs mód, ami ellentálljon, ha minnyár mostoni fényes
állásom koczkáztatásával lenne is összekötve, én az erény tűzpontja körül forgó szándé-
komról föl nem mondok – egy évtized, és odajön, ahol tettem, a mívelt világ helyeslendi,
tehát csak félre minden okoskodással, mert mind borsó a falra.

Atyámnak már vélekedését hallottam egykor, midőn az indulatok egy szóvita közt a leg-
felsőbb fokra valának feszítve, ekkor szándékommal meg vala egyezve, tehát bízom, hogy
mint tapasztalt, koros férfi inconvencziát nem fog elárulni, és őszintén megegyezek,
csak annak idejiben a dolgot azokkal kell megösmertetni, akik jelenleg a józan okoskodást
megtagadják – tudniillik azon körülményekre nézt, melyek ingem hidegvérrel vezettek és
vezetni fognak szándékom valósítására.

Ha kell, duffla Cautio és egy csöndös, nagyra nem vágyó, minden gazdasszonyi tudo-
mányokkal fölruházott személy a jelszó, s ha nem valósul az intrigáns lehető aláírások

miatt hadipályámon szándékom, a leköszönés is nem tenne szerencsétlenné, mert lenne mód gond nélkül élni bárhol is, de Csíkban sohasem, ha még ezentúl is annyi ellenzőkre tanálok.

Vagyok és maradok hő tisztelettel
K(ézd)I V(ás)á(rhely): Január 18án
844

Őszinte fia
Gál Sándor
hadnagy

3.

Atyám édes!

Megtagadván és megvetvén még azon nemzetek törvényét is – hol a legnagyobb zsarnokság uralkodik – leveletem, mely az alaptalan vádak és rágalmak ellent a legszerényebb védelmi nyilatkozatokat foglalja magába, nem bontá föl, mert elfelejtkezék azon törvényről, melyet a józan okosság szül, hogy a legnagyobb bűnöst is minekelőtte a kárhozatot elhatározó ítélete kimondatnék, meg kell hallgatni; de sajnós! mert a szenvedélyek tengere minden emberi jókat kitöröle, vagy talán félelem vala az, ami a fölbontást nem engedé, – félelem pedig csak ott létez, ahol nincs nyugodt lelkiösméret; egyébaránt egy ily jellemzet, ha a félelem bélyegét hordozza magán, nem illő egy férfihoz, ki katonának és tapasztaltnak véli magát. Én részemről hidegvérrel s szokott lelki csenddel olvasám kétszer is meg azon sorokat, melyek a legborzasztóbb és legferdebb rágalmakat tárgyazzák, melyre csak az az észrevételem általánosan, hogyha egy isten létez, annak fejére, ki ördögi indulattal oly égbekiáltó rágalmakat fejte ki, az örök kárhozat védhetetlen bekövetkezik.

Továbbá atyám, hogy lehet oly következetlen feltételeiben; egyik szavával azt tetszik nyilatkozni, hogy se boldogságom, se boldogtalanságomra segédkezet soha nem nyújt – másszóval pedig – a kitörölhetetlen becsület öngyilkosi módon megrovó temondák után tékozlónak kíván hírelni, és attól, amit nem adott megfosztani; – valjon micsoda tántorítá el, és micsoda muszkatörvény jogosítá arra, hogy tőlem írást kér, miszerint lekötelezem magam, hogy adósságom jószágát ne terheljék meg, valjon nem nékem volna-e jogom ily módon bánni – mire talán több okom van – a tékozlást valjon ki tudná bizonyítani – szeretnék egy oly emberrel találkozni – nemhogy jószágot adnék el, hanem azértis, minden esztendőben megmutatom, a gaz világ dacára 100 forint árát váltani fogok.

Csekméné mondott volt nékem valamit arról midőn bálba valék, hogy azt hallotta volna, hogy a jószágom eladtam – akkor számba se vevém, csak pletykabeszédnek tartám, most pediglen látom, hogy valónak tartják – azért most írok a törvénynek, hogy szolítottassék föl a főtanítóné asszony a bizonyításra – ellenben pediglen a rágalmazásért illő satisfactiót kérek.

Nem bánom, próbáljanak el mindent, ha a lelkiösméret engedi, én készen vagyok mindenkiel hidegvérüleg bárhol is szembeszállni, sőt még annál erősebbnek érzem magam, mentől több ellenséggel kell találkoznom – mindentől megfoszthat az elfajult világ – (kit ha bírnám fölkarolnám és őrjögve a mindent elnyelő tátongó örvénybe zúznám) –, de eszemtől s tudományomtól nem, ezt biztoson el merem mondani. Csak próbáljon valaki rajtam valami méltatlanságot elkövetni, mert tollam, amíg csak egy szikra lélek él bennem, nem szün meg minden erántami jogtalanságot és törvényteleniséget a legelevenebb színekben festeni, hogy megtanuljon zsarnok és elnyomott, miképpen van az embernek

egy mezeje, ha ész létez, hol vigasztalást tanálni – t.i. minekutána a kárörülő világ méltatlan tettei ellen igazságos véleményét kimondotta – nyugton a sírba szállni.

Ami pediglen a vonzalmam, egy, ha nem királyi és mágnási, de mégis az igaz, becsületes agyban született személy aránt illeti, erre csak azt nyilvánítom –, hogy ezen vonzalmat a természet hatalma szülte, tehát emberi hatalom nem, tsak a halál képes azt szét szakítani – és megmutatom, hogy létez egy erő a férfiban, amit semmi sem tud legyőzni – bármi áldozatokra legyen is ő kitéve – ez az úgy nevezet rendíthetetlen állandóság – s csak föl-fuvalkodott, – büszke nagyravagyás – amely Csíkban typusként, fájdalom – még a 19-ik században is uralkodik – ellenzi, – kosmopolitai jellemi vonásom – mert a tökéletes felvilágosodás hiánya miatt – s a feszesség homájljától be borítva – elfelejtkeznek az emberi méltóságról és a józan okosságról s megtagadtak mindent amit a természet böltsön törvényül kiszaba, – az ily sajnos körülmény élő tanuja a miveletlenségnek, a tudatlanságnak, és annak, hogy nem vették figyelemre az élet sorsát – nem az emberek honnani származatát – nemzetek kifejlődését és azon elveket, melyeken a köztársaságok boldogságai alapultak – s több féléket, – de nem azt is, kik voltak – most mik – és kik lesznek. – Hanem tenni a világ emberei – (csak Csíkot értem jelenleg a világ alatt) – gyengék és szenvedélyesek – nincsenek azon a fokozatán a kifejlettségnek ahol mások. Azért, ha meg kell lenni, egy oljan elvnek, melyet csak a fölvilágosodás és értelmesség fokán a világon legfennebb álló nemzetek: Észak-Amerika, Anglia s a többi gyakorolnak – kész vagyok áldozatja lenni – de amint mondám, – nem némán, – mert midőn egy oly áldozatot kell tenni, azonnal egy, a hamis világot legázoló eszme tengert árasztak ki világszerte.

Ami pediglen a kedves neje általi nyilatkozatot az atyagyilkolásról és szétzúzásról érdeklí, – erre csak józanul azt kell megjegyyezmem: sajnálom, hogy egy koros Cs.k. főhadnagyné, ki oly míveltnék és nagy születésűnek képz(el)i magát, annyit magyarul nem tud, vagyis annyi fölfigó tehetséggel nem bír, hogy 4-5 szónak hű tolmátsa légyen, egyébaránt, amint látom, a női indulatosság elcsábítván arra bírta, hogy szavaim, melyek a valódi férfierényt fejezik ki, oly alakba öntette, melyek atyámba a szenvedélye anyagát meggyújtva alaptalan rágalmi lángokra lobbantják. (Legalább megint tanultam egy életi szabályt, azaz olyan emberekkel, vagy nőekkel, kiknek értelmök szűk korlátok közt állanak, mély eszméleteket ne közölj, mert balul értvén, kárt hoznak a fejedre.)

Megösmertem már itten az erántomi közvéleményt, főképpen pedig az ifjúság bizodalalmát, mely garantiája fáradhatatlanul kifejtett erényes munkáimnak és beszédeimnek, mert mindég a míveltség s ebből származó boldogsága nemzetünknek lebege előttem, s azért szüntelen is elveim s rendelkezéseim a nevelés legjelesebb forrásaiból merítem s merítendem. Ha ez igaz, mit már több részrehajlatlan, mívelt emberek mondának el rólam, kérdem, vajon azon valaki vesztemet vagyis bukásomat kívánja alattomoson, a rágalmak kínálásait keresztüljárva eszközteni, nem lenne-e öngyilkosa katonáskodó nemzetünk fejlődésének, mely most első zsengejében képződik ki? (Vajon nem azon gyermeket gyilkolná-é meg, amely még nem született meg?) Azért kérem azon valakit, ne nyújtsa ki szentségtörő kezeit oda, ahol nem tudja micsoda kárt okoz, nehogy majd, midőn az egész nemzet átka kezdi kísérni, megbánja botor lépését; én részemről eztet, amit most 4 szem közt elmondok, ha tovább háborgatnak, nyilván ki is mondok, s még a halál padján is bor-

zasztó hangon elzengem, ha méltatlanságot követnek el rajtam. Atyám érdemeit fessegeti és szemrehányásokat tészem – itt van, kikértem, ide zárom azon fegyvert, amivel én minden jogtalant megtámadásom ellent védni fogom magam – aztot pediglen nem hinném, hogy valaki megsemmisíteni tudná, és a négy főhivatalt viselőt compromittálná – s ha kell minden munkáimot, melyek több mint 60 árkusból állók, s az intézet előmozdítására készültek – Couvert alá teszem és beküldöm oda, ahová illik, hogy ítéljék meg, valjon egy tékozlásnak indult ifjú kápás-e oly orjási munkát 5 holnap alatt, amellet, hogy tanít és minden hivatali kötelességeit pontosan végbevitte, elkészíteni? Most is minden ember bámul fáradhatatlan munkásságomon, csak az irigyek mondanak ferdén róllam alattomoson, mert nem tartozom azon naplopók sorába – akik a rangot és a napokat számítják, mikor jön a fizetés napja –, hanem dolgozom szüntelen, mert tudom, hogy használok a serdülő ifjúságnak, s ezáltal nemzetemnek, – amitől atyám ki akar zárni. Kérem most, valjon ki van a 30 esztendeig szolgáltak közt is a 3 székely ezredben, aki annyi érdemekkel tud dicsekedni, valjon nem érdemlettem meg a hadnagyságot, mi ma se volnék, ha egykor az atyám tanítását követtem volna; – (akkor midőn Gédeonnal szembeszállék)⁶³ – én azt hiszem, ha isten és igazság létezik, hogy érdemeim, melyeket a rengetegekbéli véres verejtékkal, lelki és testi erő kitűnő használatával szerzettem – egy ártatlan szerelmi kaland – azért, hogy azon személyeket, akiket nékem prokuráltak, nőül nem veszem – ki nem töröl.

Valjon mily törvény akadhat belém, mikor Concoubinát nem tartok – tudva, hogy csupán az irigység és a balítélet kárhóztassa azon személyt, kit én 6 esztendőtől fogva szemem tartottam, tudom azt is, hogy mivel nem Nagyságos, nagyravágyási családba harapok, kárhóztatnak engem, de nem gondolják meg, hogy a kereskedőt minden mívelt nemzetnél erőst pártolják és becsülik, mert átlássák, hogy az hoz jóllétet a hazába, tsak Csikban véllekednek oly balgatagul.

Jóskának a leveleit ide zárom, hadd lássa Atyám, miképpen ő ma is bizodalmat helyezett bennem, amibe nem is csalatkozik meg, mert megteszek mindent, ami tehetségemben áll.

Eleket⁶⁴ pediglen, legyen azon meggyőződve, mindig a legszelídebbül fogom kormányozni, és kormányoztatni – most nem tudom, mi okból, bizonyoson hazunna kapta a parantsot, lemondott a kosztról nállam – nem bánom, én nem erőltetem – töllem bizonyoson méltatlanságot nem fog soha szenvedni, – bosszút nem állok soha egy ártatlanon.

Hogy Lillához a bálba nem szólottam, oka az, mivel ő is segített ellenem áskálódni. Ami pediglen az ördögi praktikát illeti – csalódnak – és elfelejtkeznek a vallásról tökéletesen, el minden józan okosságról, csak ott állanak, ahol a vak nép, mely a rémképeket imádjá. Majd eljön az idő, hol számot vetek Csík homályban fetrengő embereivel, most csak azt mondom, hogy rosszul számoltak.

Sepsi Szentgyörgyön valék tegnapelőtt – elbeszéltem a főtiszt Úrnak notáriusa jelenlétében viszonyaimat – azzal vigasztalának, hogy maradjak jelenni munkási pályámon, mert eljön az idő, hol az oly szellemű emberekre, mint én vagyok, még nagy szükség leend a hazába; - s legyek arról meggyőződve, hogy mentől szorgalmasabb és nevezetesebb vala-

63 Joseph Gedeon (1789–1859). cs. kir. altábornagy.

64 Gál József és Gál Elek, Gál Sándor féltestvérei. Lásd Demeter Lajos: *Gál Sándor levelek* 1. és 13. számú lábjegyzeteit.

ki, annál több ellenségekre tanál, mert szenvedély, irigység és balítélet uralkodik a jelenni világban. Ez igaz, mert ha a világtörténet hosszú sorát keresztülvizsgáljuk, fölтанáljuk azt, hogy egy bölts Salamontól fogva minden korszakon keresztül élt jeles emberek – ma egy Thiers, Pöllnitz, Szetheni (!) s Kossuthig le, nintsen egy is, ki nem rágalmaztatott, s nem ért volna napokat, hol hála s tisztelet helyébe, a legcsúfosabb vádakkal (ne) támadtatott (volna) meg – mi itt a nagy dolgokról és a világ nagy embereiről való, az rajtam is, mint csak egy csekély személyen, egy kis körben tökéletesen valósul, – de én látom azoknak tetteit és legyőzhetetlen lelkierejeket, azért nem is csüggedek el, sőt még jobban fölfeszítem az ész húrjait, s meglátom, ki tud engem sírba dönteni – testem igen, de lelkem nem, – mert élő betűkkel írok föl mindent, ami megérdemli – már tessék választani – én mindent, amit a természet törvénye sugalla, kimondék nyíltan, csak arra kérem, ha nyughatatlanságot nem akar szerezni magának, engem minden hatáskörén kívül hagyni, mert el tudok én szabadon is menni oda, ahová eszem s tudományom vezet. Szünjön meg ezennel minden tollharc, mert nem találunk együtt, én a divatvilág tollhőse, Atyám pedig a természet embere, kit minden tziel megindít, s menyen anélkül, hogy tudná hova – vagyok, és maradok tántoríthatatlan, őszinte fia.

Kvásárhely 24ik február 844

Sándor

Hozzám küldött lángoló szenvedéllyel, lángoló rágalmakat kifejtő, lángharaggal teljes levelét, a tűzlangnak martalékul adám.

4.

...majd ha a 200 ezeret kiállítottuk, máskép fog menni; annak kiállítása tervezetével is el vagyok foglalva, és sokat kell némely Urakkal vesződnöm, míg elveimet elismérik. A hadügyminiszter igen erőst ragaszkodik a régi rendszerhez, és az nékem nem tetszik, mert úgy későre fogunk haladni, és azon igazság, amit én szoktam fejtegetni, nem fejlődhet oly hirtelen ki, midőn hatalmas gátok gördítettnek elébe – de semmi, mégis győz az igazság.

Az illetett személynek mondd meg, hogy hozzám levelet ne merészeljen többet küldeni, aki becsülete akarta bepiszkítani. Édesapámék is nem tették meg, azt amit ígértek, én ti. azt hagytam hátra, hogy törvényesen látják el a dolgot, és ne engedjék, hogy azon személy tovább bosszantson engem. Vagy azt akarják atyámék, hogy idegenre bízam az ügyet – sajnos, ma senkire se lehet semmit bízni. Én már több rendben kimondottam kereken, hogy a gyerektartást elintézem, és azon személynek is adok időnkint valamit, tehetségem szerint, csak ne vándoroljon azon ártatlan gyerekekkel tovább.

Jövő hónap végén, ha megtudom, hogy rokonai közt megállapodott és nem vándorol ott, hol csak csalják és a gyerek részit elköltetik, 100 forintot be fogok küldeni, különben nem – mondd meg néki, és édes Apáméknak, hogy tovább ne halasszák a dolgot, vegyék át a gyereket, és én mindenről rendelkezem. Válaszolj nékem rögtön, és írd meg, hogy állanak a dolgok; – könyveimmel mi történt?, én rendelkeztem, hogy legalább minden falu egy ingyen példányt (kapjon), azon Szabályzat, melyet az országos nemzetörsegi tanács adott

ki, itt nem létemkor – nagyon megtámadtatott, mégis mindenütt az enyimet használják, megmondottam volt az illető uraknak, hogy bízzanak mindent rám, de nem tették, és most lássák. B. Pali(nak) mondd meg, hogy néhány percet áldozzon és válaszoljon.

Holnapra nagy ünnepélyt rendeztem a zászlófelszentelés végett, tervemet éppen most lithografirozzák – a Buda-pesti német polgárokat bezzeg felzaklatám, 12 ezeret néhány-szor kifáraszték a Vérmezőn, holnap újra megtörténik – csak lóra van nagy szükségem, bár érkeznének már a (...)⁶⁵ és a mit Gabrianitól⁶⁶ megalkudtam.

Isten veled, tisztelettel
Gál Sándor

A szemerjai ütközet, 1849. július 23. Gál Sándor győztes, azonban utolsó háromszéki csatája. Illusztráció Hermann Róbert: 1848–1849. A szabadságharc hadtörténete (Korona Kiadó, Budapest, 2001) című könyvéből

⁶⁵ Egy szó olvashatatlan.

⁶⁶ Feltehetően Gabriani Józsefről lehet szó, aki 1822-ben Kézdivásárhelyen született. Olasz származású apja gyógyszerész. A nagyenyedi kollégiumban végzett. 1840-től hadfi, 1843-tól hadnagy a 11. Székely huszárezredben. 1848 júniusától ezrede egyik osztályával részt vett a délvidéki harcokban. Novembertől főhadnagy. 1849 januárjától alakulatával Erdélyben harcolt. Februártól alszázados, március 21-i kinevezéssel, április 9-től főszázados. Május 1-jén a 3. osztályú érdemjellel tüntették ki. A nyári hadjárat idején a brassói, majd a székelyföldi hadosztály kötelékében harcolt. Zsibónál tette le a fegyvert. Aradon megfosztották rangjától, de később rehabilitálták, és visszavették a császári hadseregbe. 1882-ben *zsegyei* előnévvel nemességet nyert. Altábornagyként halt meg Bécsben 1895. május 1-jén.

BALÁS KONRÁD ÉS EMLÉKIRATA
HATÁRVIDÉK 1762–1918

BALÁS KONRÁD ÉS EMLÉKIRATA

Balás Konrád 1806-ban született a gyergyószéki Csomafalván. Apja Balás Károly (1826-tól nemes) székely határőr kapitány. Az áruló Balás Manó (Emánuel) őrnagy testvére. 1821-től szolgált a császári királyi hadseregben. Kezdetben hadfi a 4. gyalogezrednél, majd fokozatosan emelkedve a ranglétrán, 1845-től a 15. (2. székely) határőrezredben őrnagy. Ilyen minőségben lett akaratlanul is a forradalmi események résztvevője.

Emlékiratában, mely a kolozsvári Egyetemi Könyvtár kéziratárában található, a szerző, valószínű közvetlenül a szabadságharc bukása után, talán éppen azért, hogy magát igazolja, a forradalommal és szabadságharcokkal kapcsolatos élményeit németül írta le.

Az emlékirat három egységből áll. Első részében, mely egyébként töredékesen maradt ránk – a mondat közepén, egy esemény elmesélése közepette szakad meg –, a háromszéki forradalmi mozgalmakat tárgyalja. Mint ismeretes, a forradalom kitörése következtében a Nagyszebenben székelő General Commando igyekezett gyengíteni a székely határőrséget, ezért titokban el kívánta szállítani a raktáron levő fegyverkészletet. Ez a fegyverszállítás azonban hamarosan kiderült, és általános felháborodást keltett Háromszéken. A fegyverek Uzonba érkezésekor az összegyűlt székely katonaság és a köznép, illetve Gál Dániel¹ és Németh László országgyűlési követek követelésére a fegyvereket végül Sepsiszentgyörgyre szállították a székházba. A General Commando ugyanakkor az erdélyi parasztmozgalmak megfékezésére igénybe is kívánta venni a székely határőrséget. Ennek érdekében a háromszéki határőrség négy zászlóalját Nagyszebenbe és Szászsebesre rendelték, mely haderő 1848 májusában el is indult. E haderő egyik parancsnoka Balás Konrád volt. Június 2-án az Alsó-Fehér megyei Mihálcfalván a földfoglaló román parasztok megtámadták az alakulatát. A néhány halálos áldozattal járó összecsapás egyik kiváltó oka lett a román–magyar ellentétek kiéleződésének.

Az emlékirat második részében Balás a székely katonaság segítségül hívását és a délvidéki hadjáratot, majd alakulatának a Dunántúlra vezénylését írta le, egészen addig, míg őt a hadügyminsztériumban alkalmazták. Ekkor megvált az alakulatától.

A Délvidéken kirobbanó szerb felkelés 1848 nyarán egyre nagyobb méreteket öltött. A szerbek ellen a rend helyreállítása érdekében a magyar kormány katonaságot küldött, és a székely határőrség egy részét is a Délvidékre vezényelte. Ezt megelőzően, hogy a székelyeket a hadjárat ügye mellé állítsák, a magyar kormány küldöttséget menesztett a Székelyföldre. A küldöttség tagjai, Gál Sándor, Klapka György és Hajnik Károly igyekeznek megfelelni a feladatnak. Mindenhol lelkesedéssel fogadták őket, és július-augusztus folyamán több székely gyalogos és huszár alakulat indult a Délvidékre.

Emellett a már korábban Erdély más vidékeire kirendelt székely alakulatok is kiindultak, többek közt a Balás Konrád zászlóalja is. Az utóbbiak Balás vezetésével július 19-én

¹ Mivel a nevekre vonatkozó életrajzi adatok a dolgozatot követő, Balás Konrád: *Feljegyzések a 2. Székely Határőr Gyalogezred 1. zászlóaljának 1848-as kivonulása eseményeiről* lábjegyzeteiben megtalálhatóak, eltekintettünk az adnotálásuktól.

indultak el Nagyenyedről, és augusztus 5-én érkeztek meg Óbecsére. Augusztus-szeptember folyamán Balás alakulata részt vett a szerbek elleni küzdelmekben, majd szeptember végétől Jelačić csapatai ellen harcoltak. Október 17-től Balás Konrádot honvéd alezredessé léptették elő, október 20-án pedig a honvédelmi miniszter évi 2500 forint fizetéssel, október 1-i hatállyal a Honvédelmi Minisztérium miniszteri tanácsosává nevezte ki. Zászlóalját, melyet Jelačić ellen vezényeltek a Dunántúlra, még Dunaföldvárig elvezette, de itt elvált tőlük és a fővárosba utazott, hogy átvehesse a minisztériumi hivatalát. Tisztségét decemberig töltötte be. Nem követte a kormányt Debrecenbe, hanem 1849. január elején jelentkezett a fővárosba bevonuló császáriaknál.

Az emlékirat harmadik egysége két, 1850. január 17-én keltezett folyamodványt tartalmaz. Mind a kettővel a császári hivatalosságokhoz fordult, és a szabadságharc idején elszenvedett anyagi természetű veszteségeiért igényelt kárpótlást.

Folyamodványából kiderül, hogy a kézdvísárhelyi lakásán maradt vagyonát a háromszékiek mint árulóét 1849 májusában elárverezték. Ezért követelt jóvátételt.

A császári hadbíróóság Balás Konrádot 1850. március 31-én mentette fel, és vette vissza a hadseregbe. Galíciában, Przemyslben szekerészkarri őrnagyként egészen az 1855. február 27-én bekövetkezett haláláig szolgált.

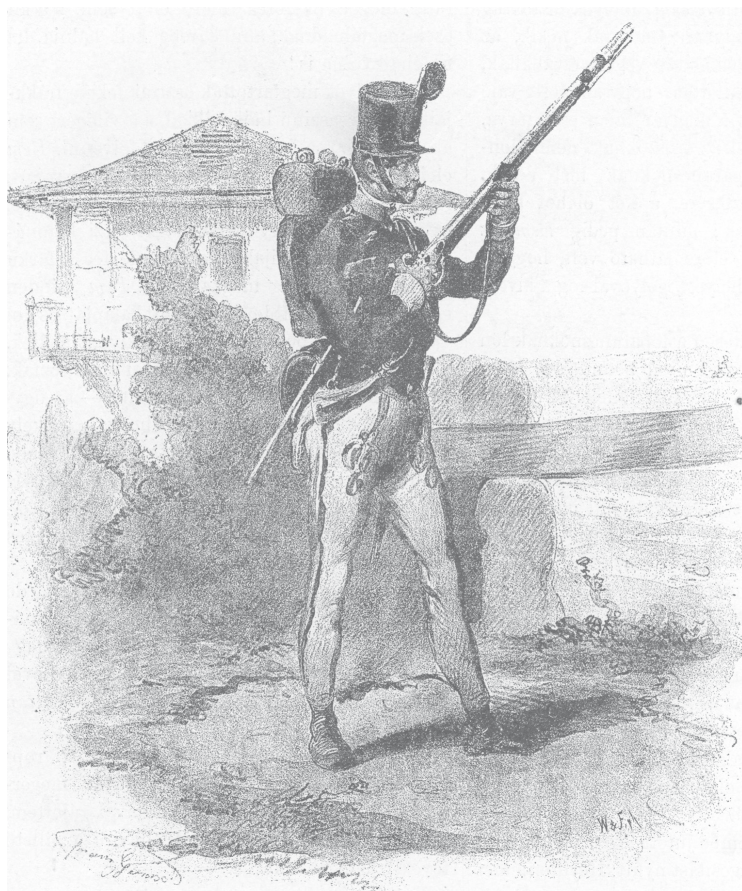
Balás Konrád emlékiratában mindvégig feltétlen császárhűségről tett tanúbizonyságot. Határozottan elítélte már a háromszéki forradalmi események kezdeteit is. Megvetéssel írt az olyan forradalmi vezéregyéniségekről, mit például Gál Dániel és Németh László, illetve Petőfi *Nemzeti dalát* gyalázatos szabadságdalnak nevezte. Alakulatában a rend és a fegyelem fenntartására igyekezett, ami nehezen sikerült, hisz a székely katonaság körében egyre gyakrabban emlegették az 1764-es erőszakos határőrszervezést, és követelték a határőrség megszüntetését. Végül sikerült végrehajtania a General Commando parancsát, és alakulatával kivonult az erdélyi parasztmozgalmak megfékezésére. Később alakulatát a délvidéki szerb felkelők ellen vezényelték. Nagyenyedről indult ki a zászlóalj, és kerülő úton, Kolozsvár, Bánffyhunyad, Nagyvárad, Gyula, Orosháza, Szeged útvonalon vonultak rendeltetési helyükre. Útközben a bevonuló katonaságot Kolozsváron és Nagyváradon a városi előljáróság nagy lelkesedéssel fogadta. Nagyváradon rá akarták bírni, hogy zászlóaljja a császári zászló helyett fogadja el a felajánlott magyar zászlót, de ettől ő, arra hivatkozva, hogy zászlóaljja a császári zászlóra esküdt fel, határozottan elzárkózott.

Szegedről a zászlóaljával az óbecsei táborba érkezett, és közel két hónapig részt vettek a délvidéki szerb felkelők elleni hadműveletekben. Innen a zászlóaljja a hadügyminiszter Jelačić csapatai ellen, a Dunántúlra vezényelte. Balást a magyar hadügyminisztériumba nevezték ki, rövidesen megvált zászlóaljjától, és Pesten elfoglalta a hivatalát.

Közben a magyar kormány és a császár között egyre nagyobb lett a szakadék, Balás pedig arra a meggyőződésre jutott, hogy a magyar kormány tevékenysége, így az övé is törvénytelen. Egyre inkább foglalkoztatta az a kérdés, hogy elhagyja hivatalát, és valamilyen ürüggyel felfüggeszti a tevékenységét. A császári tisztek többségénél jelentkező lelkiismereti válság őt is gyötörte. Ezért az első adandó alkalommal, nevezetesen a főváros császáriak általi elfoglalásakor nem követte a magyar kormányt Debrecenbe, hanem nagyon sok tiszttársához hasonlóan a császáriaknál jelentkezett.

Balás Konrád emlékirata, bár a magyar forradalomról és szabadságharcról ellenségesen vélekedik, sok értékes adalékkal és részlettel szolgál a forradalom háromszéki eseményeihez, valamint a délvidéki hadjáratához. Az emlékiratban nagyszerűen kirajzolódik a cs. kir. tisztek fokozódó lelkiismereti válsága, amely akkor csúcsosodott ki, mikor a harctereken a magyar honvédség a császári alakulatokkal találta szemben magát. Ez volt tulajdonképpen a szakítópróba, amikor is nagyon sokan a tisztek közül visszamentek a császári zászlók alá, vagy legalábbis visszavonultak az aktív katonai pályáról. Ezt Balás Konrád is végigcsinálta. Tetteért magyar részről árulónak kiáltották ki, és 1849 májusában Kézdivásárhelyen minden vagyonát elkobozták és elárverezték.

Az emlékirat adatainak döntő többsége ellenőrizhetően hiteles, forrásértékű. Stílusát tekintve világos és érthető.

*Székely határőr
1848-ban.
Illusztráció a
Vasárnapi Újság
1891. évfolyamából*

FELJEGYZÉSEK A 2. SZÉKELY HATÁRŐR GYALOGEZRED 1. ZÁSZLÓALJÁNAK 1848-AS KIVONULÁSA ESEMÉNYEIRŐL

Körülbelül 1848. április közepén, miután a székely nemesség különböző megnyilvánulások által kinyilvánította szimpátiáját Erdélynek Magyarországgal való, a kolozsvári országgyűlésen indítványozott uniója iránt és ezáltal az egész határ[menti] lakosságot nagy izgalomba hozta.² A 2. Székely Határőr Gyalogezred, melynek egy hadosztálya már Brassóban állomásozott, azt a parancsot kapta az erdélyi General Commando főparancsnokságától, hogy indítsanak el még 4 századot azzal a rendeltetéssel, hogy ebből egy hadosztály a zászlóaljtorzssal Szebenbe, a másik pedig Szászsebesre vonuljon, és ezeken a helyeken helyőrségi szolgálatot lássanak el. Néhány nappal e két hadosztály elvonulása előtt, az ezred azt az utólagos utasítást kapta a General Commando főparancsnokságától, hogy a kovaköves puskákat, melyeket a csappantyús puskák szétosztásakor elvettek a légénységtől és elraktároztak, a fentemlített különítmények védelme alatt részben a brassói várba, részben Szebenbe szállítsák. Ennélfogva a puskákat ládába csomagolták, és Brassóig való elszállításukra Bereckben magán szekereket fogadtak fel, az ezredparancsnokság titokban akarta tartani a puskák szállítását, hogy elejét vegye az esetleges akadályoknak a vidék részéről.

A századok összevonásának az uzoni őrnagyi állomáshelyen kellett volna bekövetkeznie. Az 5. hadosztályból képezett század 1848. április 25-én hajnalban Joseph Szeiner kapitány vezénylete alatt KVásárhelyről és Csernátonból Maksa felé vonult, és ott pihenőt tartva, be kellett volna várnia a fegyverszállítmányt és átvennie annak fedezetét, melyet Maksáig a 6. század látott el.

A 11. és 12. századok kivonuló csapatrészeinek késői megérkezése KVásárhely törzs[kar]i állomáshelyre azonban azt a hátrányos következményt idézte elő, hogy a szállítmány csak délután 4 óra felé érkezett meg az első állomáshelyre, Maksára, ahol az iga-
vonó állatokat szükségszerűen meg kellett etetni.

Már az Alsó-Csernátonon való átvonuláskor fenyegető mozgólódás nyilvánult meg az ottani lakosság, különösen a nemesség részéről, mely előtt a foganatosított óvintézkedési rendszabályok ellenére sem maradhatott rejtve a szállítmány tárgya, és [ez] fokozta a gyors átlépés szükségességét a székely határőr körzetből Brassó vidékére. Eközben Szeiner kapitány, a kapott parancs félreértése vagy egyéb ok folytán, a szállítmány Maksára érkezésekor már elhagyta századával ezt az állomáshelyet és elvonult Uzon felé. A csapatrész, mely eddig ellátta a fegyverszállítmány fedezetét, és ezen a napon már két stációt megtett, túlságosan fáradt volt és a parancsnok abban a kikerülhetetlen szükségszerűségben találta ma-

2 1848. április 2-án Alsócsernátonban összegyűlt Háromszék szabadelvű nemességének mintegy 200 képviselője, és hitet tettek a forradalmi mozgalmak mellett. Április 11–12-én sor került Sepsiszentgyörgyön Háromszék közgyűlésére, amit hatalmas érdeklődés övezett a nép részéről, és ahol megfogalmazták Háromszék programját. Ld. Egyed Ákos: *Háromszék 1849–1849*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979, 32–36., *Erdélyi Híradó* 1848. ápr. 30.

gát, hogy az egész konvojjal Maksán éjszakázzon és csak április 26-án hajnalban folytassa a menetelést Uzon felé. Délelőtt 9 órakor ideérkezve, a fedezet legénységét, a piactéren összegyűlt szokatlanul nagyszámú néptömeg, az elrendelt kivonulás elleni engedetlenségre szólította fel, míg a többi, már a megelőző napon bevonult századok legénységét hevítő italok túlzott fogyasztása révén felizgatva, már megnyerték a fentemlített bűnös szándék számára, és az újonnan jötteket is próbálták kéz alatt érdekeltté tenni. A bujtogatók között különösen sok tényleges huszártiszt és közlegény tűnt ki az első lovasszázadtól, akik rongyos zekékben, sőt néhányan lovon érkeztek, valószínű azért, hogy felismerhetetlenül hangolják engedetlenségre bajtársaikat, sikertelenség esetén azonban annál könnyebben kerekelt oldhassanak.

Alig helyezték el a többször említett szállítmány megrakott szekereit a nagyobb biztonság végett az uzoni őrnagyi szállás udvarán, és osztottak be fedezetükre friss legénységet, amikor egy több ezer emberből álló processzió hatolt be az említett udvarba Gaál Dániel³ és Németh László⁴ ügyvédekkel az élen, előttük egy háromszínű, úgynevezett uniós zászlóval; ezeket követte a kivonulóban levő legénység egy nagy része, többnyire ittas állapotban, szüleik és közeli rokonaik kíséretében.

Az első pillantás az összegyűlt néptömegre, melyet a nem jelentéktelen méretű udvar alig tudott befogadni, teljesen meggyőzte a jelenlevő kevés tisztet arról, hogy egy erőszakos fellépés a mozgalom ellen annál kevésbé nyerhet teret, mivel a kiküldött fegyveres erőkben, akiket úgy tűnt nagyrészt megnyertek az engedetlenség eszméjének, egyáltalán nem lehetett bízni.

Gaál Dániel katonaköteles határőr huszár Illyefalváról, aki jogi tanulmányai befejezése óta folytonosan szülőföldjétől távol tartózkodott, hogy elkérülje a katonai szolgálat kötelezettségét, valamint társa, Németh László vacilláló, vele egy húron pendülő határőr gyalogos már egy nappal korábban, vagyis április 25-én Sepsi Szt. Györgyön nyilvános

3 Illyefalvi Gál Dániel. Országgyűlési követ, kormánybiztos (1811. jún. 1., Illyefalva–1861. máj. 8., Illyefalva). „*Az utolsó csepp vérig veres republikánus.*” A háromszéki Kiskomité radikális csoportosulásának vezetője. Iskoláit a nagyenyedi Bethlen kollégiumban végezte. Mint ügyvéd Déván telepedett le. A forradalom szele hozta haza szülőföldjére. A forradalomba már 1848 tavaszán bekapcsolódott. Illyefalva város követe. Kormánybiztosi minőségben szerepe volt a fegyveres önvédelem elhatározásában. Részt vállalt a közügyek intézésében, Gál Sándor oldalán ott volt a rikai ütközetben. 1849. márc. 31.: Csány László országos biztos Besztercére nevezte ki kormánybiztosnak. „*Mint kormánybiztos mind a csatatéren, mind az élelmezésben olyan erélyt fejtett ki, olyan érdemeket szerzett, amelyért Bem ezredesi rangra emelte.*” (Kádár Gyula: *Erdély és Háromszék népének szabadságharca 1848–1849.* Sepsiszentgyörgy, 1993, 37.). A szabadságharc után feleségével, Schultze Karolinával Déván át Aradra menekült, hol neje egy fiúgyermeket szült. Innen Nagyváradra menekültek, majd Zilahra. 1850-ben Nagyszebenben raboskodott. A hadbíróság Gyulafehérváron halálra ítélte, melyet kegyelem útján 14 év várfogságra változtattak át. Hét évet töltött Josephstadt kazamatáiban, ahonnan 1858-ban szabadult. 1861: Háromszék tisztí főügyésének választották, azonban biztosságát be sem tölthette, mert május 8-án hirtelen elhunyt. Életrajzát ld. Hermann Róbert: *A kormánybiztosi rendszer 1848–1849-ben.* In: *Hadtörténeti közlemények 1998/1, 57–58., Nagy Sándor: Háromszék önvédelmi harcra 1848–49.* Kolozsvár, 1896, 121–123., Pálmány Béla (szerk): *Az 1848–1849. évi első népképviseleti országgyűlés történeti almanachja.* Magyar Országgyűlés, Budapest, 2002, 291–292.

4 Illyefalvi Németh László. Országgyűlési követ, kormánybiztos (1815. szept. 30., Illyefalva–1893. júl. 4., Déva). A nagyszebeni kincstartói hivatalban gyakornok. A forradalom hírére hazatért Háromszékre, és Illyefalva képviselője lett. Szept. 16. – számvevő hadnagy. 1849 jan. – Háromszék kormánybiztosa. A szabadságharc után várfogságot szenvedett. Életrajzát ld. Egyed Ákos: *Erdély 1848. évi utolsó rendi országgyűlése.* Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2001, 204., Hermann: i. m. 64. HK. 1998/1, 64., Nagy S.: i. m. 131–133.

beszédük által nyilvánították ki bűnös szándékukat, anélkül, hogy a Székely Huszárezred akkoron ezredese, Zsombori⁵ erélyesen fellépni mert volna a büntetendő kezdeményezés ellen.

Ugyanő, ahelyett hogy Dobay ezredest, a 2. Székely ezred parancsnokát küldönc által értesítette volna erről a fenyegető eseményről, a szokásos postajárást használta erre, és e késedelmes közlés által lényegesen hozzájárult ahhoz, hogy a sajnálatos katasztrófát Uzonban nem lehetett idejekorán megelőzni. Az első lépés sikerén felbátorodva, az agitáció két vezetője, a maguk érdekében, emigránsok révén gondoskodott a kivезényelt legénység hangulatáról, és ezért Uzonban olyan nagyszámú követőre talált, hogy az ott megismételt beszédek, nemcsak hogy nem tévesztették el remélt hatásukat a gyülekezetre, hanem még viharosabb tapssal fogadták azokat.

Eközben kezdetben úgy tűnt, mintha a bujtogatók csak azzal a szándékkal léptek volna a szónoki emelvényre, hogy az összegyűlt népek tudomására hozzák a márciusi vívmányokat és Erdély Magyarországgal való uniójának szükségességét, és hogy a határőr katonákkal megértessék, hogy az összeülő országgyűlés különösen azzal foglalkozik majd, hogy őket a katonai határőr kötelezettség alól felmentse, időközben azonban, ha azok a törvényes rend fenntartását célozzák az országban, nyugodtan kövessék eddigi előjáróik parancsait; mihelyt azonban valaki Erdély határain túlra merészelné őket vezetni, úgy az ilyen hűtlen előjárót, mint egy kutyát, azonnal lőjék le.

Miután erre az összegyűlt tömeg ünnepélyes esküt tett, és Petőffy [!]⁶ Gaál Dániel által elkezdett gyalázatos szabadságdalát ismételt viharos tetszésnyilvánítások közepette elénekelték, azt hittük, mivel a nép fokozatosan kezdett eloszlani, hogy remény van arra, hogy a nyugalom további megzavarására nem fog sor kerülni. Sajnos ez a megnyugtató remény hamarosan szétfoszlott, mert a nép újra vezetői köré gyűlt és féktelenül követelte, hogy a felrakott ládák tartalmát megismerje. Miután ennek a felszólításnak eleget tettek, egy Vitályos nevű református lelkész lépett fel, a leggyűlölködőbb módon ecsetelte a nép előtt a katonai hatóság rendelkezéseit és az összegyűlt tömeg izgalmát a legmagasabb hatványra fokozta, és pedig úgy, hogy csak nagy nehezen lehetett valamennyire lecsillapítani őket. Azonban alig nyugodtak meg a kedélyek, amikor váratlanul megérkezett Uzonba Dobay ezredes, ezredparancsok⁷, aki megkapta Zsombory ezredesnek a közönséges posta révén küldött értesítését a sepsiszentgyörgyi eseményekről. Az ő hirtelen megjelenése messze nem tudta megnyugtatni a felizgatott kedélyeket, sőt inkább újabb fenyegető fellépésekre

5 Magyarzsombori Sombori Sándor ezredes (1794., Magyarzsombor–1860., ?) – 1848. aug. 18.: Agyagfalván a székely nemzet fővezérévé kiáltották ki. Csapataival visszaverte a Székelyföldet fenyegető Urban alezredes hadát, nov. 5.: azonban vereséget szenvedett Gedeon császári tábornok erőitől. Háromszék önvédelmi harcában Dobay ezredes főparancsnok helyettese. 1849. jan. 5.: Brassóban letette a hűségesküt az új uralkodóra. A szabadságharc után börtönbe került, ahol megőrült, ezért kegyelmet kapott. Életrajzát ld. bővebben Egyed: i. m. 2001, 201.

6 Petőfi Sándor: Nemzeti dal

7 Id. dobói Dobay Károly ezredes (1793., Eperjes –?) – 1848. jún. 28. Batthyány miniszterelnök az Erdélyben alakuló honvédszázaljak szervező bizottságának vezetőjévé nevezte ki Kolozsvárra. Okt.: átvette a szabadságharcot csatlakozott ezredének parancsnokságát Kézdivásárhelyen. Nov. 28.: Sepsiszentgyörgyön az önvédelmet kimondó Háromszék katonai parancsnokává választották. A küzdelem kilátástalanná válásakor a katonai ellenállás beszüntetésének és a békekötésnek egyik kezdeményezője volt. A szabadságharc után várfogságot szenvedett.

adott alkalmat; a fegyveres ládákat a nép felszólítására lerakták a szekerekről és közülük néhányat erőszakosan feltörtek, hogy meggyőződjenek róla, nem rakodtak-e be esetleg muníciót is a fuvarba. Hiába próbálta Dobay ezredes a jelenlevő tisztekkel a népet és a legénységet felvilágosítani tévedésükről, és jóságos szemrehányással engedékenységre bírni őket. Sem az ígéret, hogy a régi fegyvereket ismét az ezredraktárba vitetik vissza, sem az indítvány, hogy szétosztják őket a fölös számú határörrend között, nem tudta eltántorítani a kedélyeket attól a féktelen követeléstől, hogy az említett fegyvereket, mint nemzeti tulajdont, a sepsiszentgyörgyi praetoriumba (széki székházba) vitessék, amiből világosan kitetszettek a nemesség rejtett machinációi.

Időközben Vitályos ref. pap⁸ tanácsára egy népi küldöttség alakult, mely az ő vezetésével Dobay ezredeshez ment és könyörgött neki, hogy a zászlóalj kivonulását érvénytelenítse; ez az újabb kérés, melyet a néptömeg fenyegető tetszéskiáltása támasztott alá, újabb zavarokat okozott, és miután tudomásukra jutott, hogy a bujtogatók részéről minden intézkedés megtörtént az úgynevezett kökösí híd felszedésére, ha a remények ellenére folytatnák a [ki]vonulást, a küldöttséget biztosították, hogy a kérdéses tekintetben a General Commando Főparancsnokságához fordulnak, amelytől a kivonulási parancs származott, mert nem tartják magukat feljogosítva, hogy a kivonulást saját szakállukra felfüggeszék.

Ezután a legénységet szállásaikra utasították, a fegyveres ládákat másnap a nép őrizete alatt minden további engedély nélkül Sepsi Szt. Györgyre, Háromszék székházába szállították. Mialatt a brassói dandárparancsnoksághoz és a General Commando Főparancsnokságához küldendő, az eseményekről szóló beszámolóval voltak elfoglalva, jutott el az ezredeshez a jelentés, hogy a legénységet az a gyalázatos szándék foglalkoztatná, hogy éjjel minden jelenlevő német tisztet rajtaüssenek és meggyilkolják. Hogy egy ilyen gyalázatos tervet maguk a határőrök eszeltek volna ki, nem képzelhető el, ellenkezőleg, joggal feltételezhetjük, hogy ebben a vonatkozásban egy idegen, rosszindulatú befolyás érvényesült, melyet több próbálkozás ellenére később sem lehetett kideríteni. Hogy ezt a borzongató tervet meghiúsítsák, külső szolgálat ürügyével, minden Uzonban jelenlevő német tisztet eltávolítottak.

848. április 27-én délután v[on] Wolnhoffer dandártábornok⁹ is megérkezett Brassóból. Vitályos, Nagy András református lelkészek és még többen, azután az úgynevezett népképviselők, Gál Dániel és Németh László a híveikkel, immár a dandártábornokhoz tódultak és a nép nevében megismételték már korábban kinyilvánított követeléseiket.

Ezek tárgyát a tisztikar bevonásával tanácskozták meg, és miután okkal lehetett attól tartani, hogy a csapatok hosszabb Uzonban való tartózkodása a legkártékonyabb következményeket idézheti elő és a legdurvább kihágásokra adhat alkalmat, mivel a bujtogatók egyetlen pillanatot sem hagytak kihasználatlanul, hogy mind jobban és jobban megerősítsék a kivívott befolyást a legénység szelleme fölött, így szavazattöbbséggel elhatározták, hogy a legénységet azzal az utasítással engedik el határőr helyeikre, hogy a General

8 Valószínű, gidófalvi Vitályos György táborigazgatóról van szó (? Gidófalva-?). – Életrajzát ld. Nagy S: i. m. 137., Zakar Péter: *A magyar hadsereg táborigazgatói lelkészei 1848–49-ben*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség kiadása, Budapest, 1999, 162.

9 Wolnhoffer Károly vezérőrnagy, dandárparancsnok (1790. dec. 26., Pest–1853. szept. 1., Linz). – A délvidéki hadjárat idején a magyar hadsereg verbászi dandárjának parancsnoka.

Commando főparancsnokságához beadott kérés eldöntése után szükség esetén azonnal mindenestül gyülekezzenek a megjelölt helyen, ahonnan rendeltetési helyükre vonuljanak. Ezért április 28-án a zászlóaljnak az összes Uzonba bekvártélyozott csapatrésze az ottani őrnagyi szállás udvarába vonult, ahol a brigadéros tábornok rendelkezése az ezredes tudomásukra hozta a fenti határozatot.

Ez alkalommal merészkedett Botos tüzérközlőlegény a 4. századból, Balás Emanuel¹⁰ kapitánynak szemrehányást tenni az elszenvedett büntetések miatt, és két puskagolyót felmutatni azzal a megjegyzéssel, hogy az egyiket neki, a másikat saját magának szánta, és a legközelebbi alkalommal szándéka szerint fel is fogja használni azokat.

Az egyének között, akik a legénység felbujtásánál a legnagyobb tevékenységet fejtették ki, (a következők) volt(tak) Kövér Sándor tényleges káplár Besenyőből¹¹ és Ferenc Imre őrzvezető Angyalosról, mindketten a 7. századtól, Cseh Efraim éleslövész Alsó Csernátonból, aki maga is a kapitánya életére tört, azután Szotyory tényleges huszárkáplár Lisznyóból az első lovasszázadtól.¹² A kivonult legénység a kapott engedély alapján, azonnal elindult szülőföldje határörhelyeire, és útban hazafelé ellövöldözte a nála levő éles töltényeket, melyeket nem mertek tőlük elvenni. Ez alkalommal engedte meg magának egy határőr katona, hogy a közelében elhaladó Münster hadnagya¹³ lőjön, szerencsére anélkül, hogy megsebesítette volna.

A császári-királyi zászlót, mely az uzoni őrnagyi szálláson maradt, Fejér Ignác kiképzett strázsamester¹⁴ megkeresésére, a törzsi állomáshelyre való elszállítás végett, a 11. század legénységére bízták, e különítmény mellé ellenben két főtisztet adtak.

Ennél [a pontnál] nem lehet elhallgatni, hogy ezt a különítményt, annak ellenére, hogy a menetelés folyamán többször is a zászló erőszakos elvételével és tönkretételével fenyegették, mégis minden kísérletet energikusan visszautasítottak és a tisztességükbe vetett bizalmat teljes mértékben igazolni tudták.¹⁵

10 Balás Manó (Emanuel) őrnagy (1811. márc. 30., Csomafalva–1848. nov. 28., Sepsiszentgyörgy). – 1848. aug. 25. (1) – a 12. honvédszászlóalj parancsnoka. Háromszék önvédelmi harca idején árulása miatt a sepsiszentgyörgyi megyeszékház előtt a felbőszült tömeg felkoncolta. Árulásáról és meggyilkolásáról ld. Demeter László: *Erdővidék a szabadságharcban 1848–1849*. Erdélyi Múzeum-Egylet kiadása, Barót, 1998, 17–21., Egyed: i. m. 1979, 123–132.

11 Kövér Sándor hadnagy (1822., Sepsibesenyő (?)-1898., Pitești – Románia). Altiszt a 15. (2. székely) határőrezredben. 1848. őszén ezredével csatlakozott a honvédsereghez. 1849. ápr. 19 (7) – hadnagy ezrede 1. zászlóaljánál. Máj. közepén áthelyezték a 2. székely határvédszászlóaljhoz.

12 Szotyoryi Szotyory Antal. Huszármester. Több ütközetben vett részt. Pálmay József: *Háromszék vármegye nemes családjai*. Sepsiszentgyörgy, 1901, 431.

13 Münster József hadnagy (1829., Dálnok-?). 1848. őszén ezredével csatlakozott a honvédsereghez. Háromszék önvédelmi harca során hadnagy lett. 1849. elején visszatért a császári zászló alá.

14 Berecki Fejér Ignác, százados (?), Bereck (?)-1868. szept., Kézdivásárhely) 1848. szept. 15: őrmester, alakulatával a Délvidéken harcolt. 1849. febr. – hadnagy, márc. 23. (21) – főhadnagy ui. Jún. 15 – százados a 86. honvédszászlóaljja lett alakulatánál.

15 A háromszéki forradalmi események kezdeteiről, ezen belül is az uzoni eseményekről: Egyed: i. m. 1979, 36–40., Egyed Ákos: *Erdély 1848–1849*. I–II köt. Pallas-Akadémia Kiadó, Csíkszereda, 1998–1999, I. köt., 91. *Erdélyi Híradó* 1848. május 5., *Ellenőr* 1848. máj. 9.

Amikor Öexcellenciája, az akkori országos főparancsnok-tábornok¹⁶ a fenti sajnálatos eseményekről az ezred beérkezett részletes beszámolóiból tudomást szerzett, egy rendeletet bocsátottak ki a székely dandár számára, amelyet magyar nyelven általánosan közöltettek, [ez] olyan kedvező benyomást gyakorolt a határőr rend szellemére, hogy azok az emberek, akiket április végén engedetlenségre bírtak, most nagyobbrészt önkéntesen jelentkeztek kivonulásra, melyre már 848. május 11-én sor került. Már az első éjjeli szálláson, Rétyen megpróbálta Serester határőr huszár Alsó Csernátonból¹⁷ a legénységet újból felizgatni, és egyeseket közülük a német tisztek meggyilkolására rávenni, de több jóindulatú altiszt kiutasította őt a helységről azzal a fenyegetéssel, hogy ismételt megjelenése esetén elfogják és kiszolgáltatják a bíróságnak. A fenti tényről másnap a SSztGyörgyön való átvonuláskor bejelentést tettek Zsombory [!] ezredesnek, aki azonban teljes közönnyel fogadta azt.

Újegyház¹⁸ megállóhelyen egyes határőr katonák halálosan bántalmaztak egy lovon áthaladó Szebenből [jövő] bírósági szolgát. Az ezzel kapcsolatban beindított vizsgálatnak sikerült e durva kihágás tettesét kinyomozni. A nyomozási jegyzőkönyvet beküldték az ezredparancsnoksághoz, és kérték az utasítást, hogy a bűnöst az ezredfogházba küldhesék. Csak néhány hónap múlva, amikor a zászlóalj már a Verbász melletti táborban állomásozott, következett be a parancs az illető férfi megbüntetéséről ...¹⁹ 30 botütéssel egy olyan vétségért, mely jóval nagyobb büntetést érdemelt volna.

A nagyenyedi laktanyából két embert küldtek az ezredfogházba, és pedig az egyiket ismételt durva kihágások miatt, a másikat 2. fokú függelmi vétség miatt Species facti útján. Hogy ezek részesültek-e büntetésben és milyenben, ismeretlen maradt a ki vonuló zászlóalj számára.

Ez az eljárás mód arra ösztönözte a zászlóaljparancsnokságot, hogy a már az uzoni eseményeknél megemlített Botos határőr-tüzért, aki a legénységet a Magyarországra való kivonulási parancs közzétételekor nyílt zendülésre akarta rávenni, bekövetkezett letartóztatása után a törzsi állomáshelyre való elszállítás végett, mivel egyáltalán nem bíznak a saját ezredbíróság igazságszolgáltatásában, a szebeni törzsfogházba küldje, és kérje a General Commando rendelkezését, hogy ezt az embert az ottani bírósági eljárásnak vessék alá.

Az erre vonatkozó Species facti-t utána küldték, és a General Commando Főparancsnokságának rendelkezése révén múlt év szeptemberében egy Mayer hadbíró lovaskapitány által a Ferdinánd főherceg huszárezredtől felvett jegyzőkönyvet is beküldtek a felesketett tanúk vallomásairól.

Végezetül röviden érinteni kell azokat a körülményeket, melyek lényegesen hozzájárultak a kivonult határőrlegénység szellemének az engedetlenség és általában a szófogatlanság iránti fogékonnyá tételéhez. Az ezred[nek szóló] parancsal együtt, mely általánosan tudtul adta egy zászlóalj magasabb helyről elrendelt kivonulását, egyúttal azt az intézkedést is hozták, hogy az esetleges pártosság gyanújának elhárítása végett az embe-

16 Báró Puchner, Anton (1779–1852). Cs. kir. altábornagy, erdélyi főhadparancsnok, a téli hadjárat során az erdélyi osztrák sereg parancsnoka, tábornagyként halt meg.

17 A Serester család szemerjai illetőségű, az illető talán Alsócsernátonban szolgált.

18 Az eredetiben németül Leschkirch.

19 olvashatatlan szó.

rek kivezénylése s kivonulása a helyi előjárók jelenlétében történjen, mivel ezek képesek leginkább annak megítélésére, hogy nem feltételezik-e különleges családi vagy egyéb megfontolások egyik vagy másik férfi hátrahagyását. E látszólag humanus rendszabály még nagyobb teret nyitott az önkényességnek, minthogy a helyi előjárók nem hagyták kihasználatlanul ezt az alkalmat, hogy községüket a rossz, minden bűnre hajlamos személyektől megszabadítsák.

Nos, ha átlagosan elfogadjuk, hogy a 103 helység mindenike csak 2 ilyen személyt állított ki az ezred számára, akkor a kivonuló zászlóalj majdnem negyedrésze ilyen kicsapongó, rosszul alkalmazkodó emberből állt, akiktől természetesen semmi jót nem lehetett várni. Ehhez jött még az ezred további rendelkezése, hogy minden század újoncain kivonulásra minősítsék, mert a laktanyákban lesz a legjobb alkalom betanítani és használható katonákká képezni őket. Ezek a tapasztalatlan fiatal emberek, akik közül többet a kivonulás pillanatában avattak fel a katonarendbe, és sem fegyver nem volt még soha a kezükben, sem függőséghez nem voltak szokva, az előbb említett rosszul alkalmazkodó legénység káros iskolájába kerülve túlságosan is hamar magukévá tették azok elveit. Az altisztek közül, akiket a kivonulásra kirendeltek, alig a felét tarthatjuk jól kiképzettnek, tényleges őrmestereket azonban a zászlóaljparancsnok legsürgetőbb kérései és szemrehányásai ellenére sem adtak a kivonuláshoz, hanem ezek helyét az ezred [parancsnokság] rendelkezésére tapasztalatlan hadapródokkal és qua (?) őrmesterekkel töltötték be, akik közül egyeseket kevéssel azelőtt fokoztak le tiszteletlenség miatt, vagy a legkisebb fogalmuk sem volt a manipulációról.

Egy határőr csapathoz...²⁰

Feljegyzések

848. július 19-én a 2. Székely Határőrezred kezem alá rendelt 1. zászlóaljával kivonultunk Nagy Enyedről. Az első éjjeli szállás Szt. Mihályfalván²¹ volt, egy Torda melletti faluban, ahová a 6. század nagy része előresietett, hogy az 5. századbeli bajtársakkal együtt táborozzon.

Éjszaka tűz ütött ki, valószínűleg aki(k) az illető csűrben voltak beszállásolva, az(on) emberek elővigyázatatlansága miatt. Bár az eseményt kivizsgálták, ez nem vezetett eredményre, inkább azt állították, hogy a tüzet az ottlakó oláhok tették, hogy a székely legénységet gyanúba keverjék. A zászlóaljat hajnali 3 órakor felsorakoztatták és elindították. A Tordán való áthaladáskor az 5. századot felsorakoztatták. A zászlóalj kivonult a térre,

20 Itt a kézirát megszakad. A székely határőr katonaság felhasználása a forradalmi mozgalmak közepette a rend fenntartására már április közepén felmerült, amikor is a General Commando parancsot adott a 2. székely határőrezred 4 századának, hogy Szebenbe, illetve Szászsebesre vonuljanak szolgálattétel végett. Ez a parancs a székely határőrség soraiban elégedetlenséget okozott, hisz még mindig az 1764-ben erőszakkal létrehozott és azóta is sérelmezett székely határőrség kötelékébe tartoztak. Május 11-én a székely katonaság kivonulása mégis elkezdődött. *Erdélyi Híradó* 1848. május. 21., *Ellenőr* 1848. máj. 5.

21 Felsőszentmihály.

hogy befogadja őket, miután azonban egy csomó ember a 6. századtól, akik egy fogadó előtt felfegyverkezve álltak, nemcsak hogy megtagadták a menetelést, hanem ők maguk is hangos odakiáltásokkal nyílt engedetlenségre próbálták bírni a zászlóaljot, sőt hangosan kinyilvánították, hogy lelőnek a lovamról, elrendeltem az elvonulást, ami akadálytalanul be is következett. Az engedetlenek közben visszamaradtak.

Mielőtt a Felektetőre értünk volna, Domahidi őrnagy²² a Károly Ferdinánd főherceg [huszárezredből] szembejött a zászlóaljjal. Magán a Felektetőn várt ránk a kolozsvári nemzetőrség élén von Graeser tábornokkal [!]²³ és Jablonsky ezredessel,²⁴ előbbinek a lova a Kolozsvárra érkezéskor megszökött.

A zászlóaljot felsorakoztatták a fő őrálló hely előtt, Kováts püspök intő beszédet intézett hozzájuk, melynek azonban csekély hatása volt, azután következett a zászlóalj beszél-lésolása a polgárokhoz. A tisztikar a püspöknél ebédel. Másnap, 21-én reggel 8 órakor a zászlóalj ismét feleskették és szemlét tartottak. A sok elbocsátási kérelem egyébként szükségessé tette, hogy abbahagyják a kérelmezők meghallgatását és elrendeljék a Kapus²⁵ felé való elvonulást.

A felbujtási próbálkozások Kolozsvár lakóinak részéről, akik még cédulák által is engedetlenségre szólították fel a legénységet, a legnagyobb fokú rendetlenséget okozták a csapatban. Teljesen lehetetlen volt a csapatot az egész menetelés alatt együttartani, minden önkényesen folyt, a vezető tiszt urak keveset törődtek a legénységgel, mely a legnagyobb fokú izgalomban minden függelmet megragadott.

Kapuson július 22-én, mint pihenőnapon, szétosztották a számbavett mundaikat és a püspök pénzajándékát. 23-án reggel a zászlóalj Bánffy Hunyad felé vonult. Elvonulás előtt a 6. század egy nagy része visszatért hazájába. Az eltávozók száma 78 fő volt.

Innen a menetelés Feketetón és Bárodon²⁶ át, mely két helységben szállóhely hiányában a szabadban táboroztak, megállás nélkül folytatódott Élesdig. Ott 27-én pihenőnapot tartottak, 28-án azonban Mező Telegdre vonultak, ahonnan 29-én bevonultak Nagyváradra. Nagyváradon a zászlóalj felett szemlét tartott von Graeser [!] altábornagy. A tiszt urakat a városi hatóság, a legénységet pedig a szállásadók vendégelték meg. 30-án a zászlóalj pihenőnapot tartott. E nap estéjén a tisztikar tiszteletére estélyt adtak a Révai kertben, és fáklyásmenettel kísérték haza őket. Már a bevonulás napján, július 24-én, amikor a tisztikart délután kivitték Püspökfürdőre, felhívták rá a figyelmemet, hogy a császári zászlót a lakosság nagy része nem látja szívesen. Megpróbáltak rábeszélni, hogy fogadjam el a várostól a magyar zászlót és az előbbit távolítsam el. Időközben a legénységet is meggyőzték, hogy megszabaduljon a régi zászlótól. Hogy ezt a veszélyes demonstrációt elkerüljem, nem tudtam mást tenni, mint biztosítani őket, hogy a székely nem válik meg olyan könnyen hűsége szimbólumától, attól a zászlótól, mely alatt elődei oly hősiességgel küzdöttek, és hogy egyáltalán nem tanácsos megtenni a tervezett próbálkozást. Közben részemről kije-

22 Domahidi Pál (?).

23 Graeser császári tábornok.

24 Jablonsky, Gustav cs. kir. ezredes. Később a császári hadsereg egyik vezetőjeként a magyar honvédség ellen harcolt Erdélyben.

25 Magyarkapus.

26 Nagybárod vagy Báródsomos.

lentettem, hogy egy ilyen változtatást soha nem fogok megengedni és készen állok inkább lemondani hivatalomról és a zászlóaljat sorsára hagyni, semhogy ehhez beleegyezésemet adjam. Hiába javasolták, hogy legalább egy magyar zászlót fogadjak el emlékül, megmaradtam elhatározásomnál és egy pár jóindulatú lakos segítségével megnyugodhattam, hogy e kérdés tekintetében nem lesznek további próbálkozások, és én zászlóaljammal 848. augusztus 1-én előfogatokkal akadálytalanul folytathattam a menetelést.

848. augusztus 1-jén Szalontáig meneteltünk, 2-án Gyuláig, 3-án Orosházáig, és 4-én Szegedig. Ezen az útvonalon semmi jelentékeny nem történt. Gyulán a tisztikart a legfényesebben megvendégelte a gróf Wenckheim család,²⁷ ahol az egyik grófnő Radetzky tábornagy leánya.²⁸

3-án reggel Richter Mihály békési pappal, közeli rokonommal Békésre utaztam, e napot nála töltöttem és azután direkt Orosházára mentem, ahova a zászlóalj már bevonult. Augusztus 4-én Szegedre érkezve, a zászlóaljat az ottani várparancsnok, Geropoldi őrnagy²⁹ fogadta és bejelentette, hogy másnap a nélkülözhető málha hátrahagyásával gőzhajón Óbecsére kell vonulni, ami 848. augusztus 5-én akadálytalanul meg is történt. Este felé megérkezve Óbecsére, a zászlóalj fölött v[on] Eder vezérőrnagy³⁰, később pedig báró Bechtold hadtestparancsnok, altábornagy³¹ tartott szemlét, és letáborozásra utasított. 7-én pihenőnapot tartott, ekkor a határőrkatona felhevülve az italtól, majdnem zendülést követtek el, melynek én is csaknem áldozatul estem, ugyanis a 2. honvéd zászlóalj legénységének csábítására Óbecse minden rác lakóját ellenségüknek tekintették, és a helységből két szekér ilyen embert hoztak magukkal, akik engedéllyel ellátva éppen úgynevezett szállásaikra akartak menni. Hiába értettem meg a legénységgel bűnös szándékukat és tévedésüket, hiába akartam egyes adjutánsokkal³² felszállni a szekerekre, hogy a szegény rácokat megoltalmazzuk a bántódástól. Egy féktelen kiáltás minden oldalról és a legrettenetesebb fenyegetések végül arra a kijelentésre készítették, hogy már elegendem van belőle, hogy egy gyilkos horda parancsnoka legyek, és készen állok inkább lemondani hivatalomról, ha a legénység azonnal vissza nem tér a táborba és el nem engedi szegény embereket. Ennek a fenyegetésnek végül meg lett a kívánt sikere, és nekem megvolt az a megnyugtató elégtétel, hogy ártatlan embereket mentettem ki a nyilvánvaló életveszélyből, és egyúttal

27 Gróf Wenckheim család.

28 Radecki gróf Radeckzy Friderika, gróf Wenckheim Károly felesége.

29 Geropoldi, Liberale alezredes (1791., Velence (Itália)–?). 1848. nov. 10. – honvéd alezredes Szeged város katonai térparancsnokságán.

30 Eder, Friedrich vezérőrnagy (1782., Steinitz/Zdáince – Morvaország–?). 1848 jún. közepétől ideiglenesen a délvidéki sereg parancsnoka. Okt. 26.: a magyar kézre került Eszék parancsnokává nevezték ki, de áruháza következtében 1849. febr. 14-én a vár a cs. kir. csapatok kezére került. Erről ld. Rabár Ferenc: *Az eszéki vár feladása 1849-ben*. In: HK 1998/1., 127–169.

31 Báró Bechtold Philipp cs. kir. altábornagy (1787. jan. 18., Peremarton–1862. nov. 9., Linz). A délvidéki hadjárat idején a szerb felkelők ellen összegyűjtött magyar csapatok főparancsnoka. Szept. 8.: lemondott, és Bécsbe távozott.

32 Hadsegédekkel.

biztosítottam befolyásomat is a legénységre, mely nem kevésbé járult hozzá ahhoz, hogy ettől a pillanattól visszatérítsem őket az engedelmességre.³³

848. augusztus 7-én hajnali 4 órakor a zászlóalj a 6. honvéd zászlóaljjal együtt egy csapat Ferdinánd huszárral és egy csapattal a Vilmos főherceg gyalogezredtől, mely utóbbinak a Jovichszállási összekötő állás védőrségét kellett felváltania, elindult az óbecsei táborból azzal az utasítással, hogy Szeghegy és Feketehegy helységeket megszállja. Egy fél zászlóalj Szilágyi kapitány³⁴ parancsnoksága alatt direkt Feketehegyre vonult, alulírott a másik fél zászlóaljjal Szeghegyre.

8-án személyesen Feketehegyre kellett átköltözni, egy hadosztályt otthagynom, egyet Szeghegyre és a harmadikat Hegyesre áthelyeznem. Az első helyen éjjel nappal, az utóbbiakon csak éjjel tartottak fenn előőrsöket, ezért azt az intézkedést hozták, hogy a hadosztályok minden 48 órában váltsák egymás között az előbb említett három állomáshelyet. A szolgálatot előírás szerint a legpontosabban végeztük és a legkisebb ellenséges mozgást sem észleltük.

10-én Szilágyi kapitánynak századával Topolyára kellett vonulnia, hogy egy előnyomulásban levő lovasüteg fedezeteként szolgáljon. Ugyanezen estén 10 órakor kaptam Verbászról, a brigádparancsnokságtól azt a parancsot, hogy másnap a zászlóaljjal bevonuljak az ottani táborba.

848. augusztus 11-én délelőtt 11 órakor megérkezve ide, a zászlóaljat a csatorna bal partján, az ugyanott felhányt töltés mögött táboroztatták, és az előőrsöt tartotta fenn között a Sándor császári gyalogezred 2. zászlóaljával.

Augusztus 13-án hajnali 3 órakor jelezték az előőrsök az ellenség közeledtét Szent Tamás felől. A táborozó csapatok azonnal a sáncok előtt voltak és két teljes órán át állták az ellenséges ágyútüzet csodálatraméltó hidegvérűséggel, míg a mi ágyúink, miután kedvező pozícióba nyomult előre, hamarosan el nem hallgattatta az ellenségét, mely csakhamar vissza is vonult Szent Tamás sáncai felé.

A hadtestparancsnok és a hadügyminiszter, Mészáros tábornok³⁵ néhány nap múlva megérkeztek Verbászra. A csapatoknak 16-án kellett kivonulniuk, a tábornoki kar szemlét tartott, és úgy a hadügyminiszter, mint Bechtold altábornagy beszédet intézett hozzájuk,

33 A székely katonaság második hulláma a magyar kormány kérésére vonult a Délvidékre a szerb felkelők ellen. Erről ld. *Sükösd Sámuel tudósítása in: Kolozsvári Híradó* 1848. jún. 15., *Ellenőr* 1848. június. 6., továbbá Urbán Aladár: *A székely katonaság segítségül hívása 1848 májusában*. In: HK 1980/3. 405–420. Batthyány Lajos miniszterelnök ezen kezdeményezésére az osztrák hadügyminisztérium és Puchner altábornagy részéről kiterő választ kapott. Erről ld. Urbán Aladár (szerk.): *Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai*. I–II. köt. Argumentum Kiadó, Budapest, 1999, I. köt. 542., 546. Ennek ellenére a „segítségül hívásnak” meglelt az eredménye, és a székely katonaság egy része elindult a délvidéki hadszíntérre. A sajtó folyamatosan hírt adott a katonaság különböző alakulatainak útjáról: *Figyelmező* 1848. júl. 21., aug. 2., aug. 11., aug. 22., aug. 24., szept. 6., szept. 13., *Kolozsvári Híradó* aug. 10., aug. 13., *Kossuth Hírlapja* 1848. júl. 26., aug. 31., *Ellenőr* 1848. aug. 4., aug. 20.

34 Sepsiszentgyörgyi Szilágyi Sámuel alezredes (1799. okt. 13., Sepsiszentgyörgy–1857. feb. 11., Sepsiszentgyörgy). 1848 tavaszán főszázados a 15. (2. székely) határőrezredben Sepsiszentgyörgyön. Részt vett a délvidéki harcokban. Szept. 24. – őrnagy, 1849 jan. – alezredes, dandárnok. A szabadságharc után várfogságot szenvedett. Súlyos betegen szabadult, rövidesen meghalt. Életrajzát ld. Demeter Lajos: *A hazáért a patakokat a mi vérünk festette pirosra*. Charta kiadó, Sepsiszentgyörgy, 2001, 106–110.

35 Mészáros Lázár honvédelmi miniszter. Lásd: Demeter Lajos: *Gál Sándor-levelek*. 42. sz. lánjegyzet.

melyeknek az lett volna a céljuk, hogy előkészítsék őket a Szent Tamás elleni küszöbön álló kombinált támadásra és fellelkesítsék őket.

Hogy a támadást augusztus 19-re tűzték ki, még a közlegények számára sem volt titok többé. 18-án reggel megjelent a táborban Wolnhoffer tábornok, mint zászlóalj brigadéros és bizalmasan közölte velem a zászlóaljnak szánt szerepet és biztosított róla, hogy egy fél gyalogsági üteget fognak rendelkezésemre bocsátani.

Dél felé megkaptam egy írásbeli parancsot a dandárparancsnokságtól, melyben vázolták, hogy hogyan és milyen módon kell közreműködnöm a Szenttamás [ellen] tervezett támadásban. Az én feladatom ugyanis az volt, hogy esti szürkületkor zászlóaljjammal előnyomuljak a csatorna jobb partján, a szenttamási ágyúktól dupla lőtávolságra megálljak, ott megvárjam a másnapi pirkadatot, és az első ágyúlövésre előnyomuljak a csatornaépület megostromlására, különösen azonban a tekintetben legyek körültekintő, hogy a Sándor ezred jobb szárnyával, melynek a csatorna bal partján kellett az ellenséges sáncokat támadnia, egyesüljek. A fél gyalogsági üteg odairányításáról a parancs a legkisebb említést sem tette, és így az történt, hogy a régi ágyúk már igénybe voltak véve, amikor én a zászlóaljjal átmentem a csatorna jobb partjára, hogy az utasításnak megfelelően még aznap este előrenyomuljak a számunkra kijelölt helyre. Amikor itt arra a meggyőződésre jutottam, hogy az áthaladáskor az ágyúkat elvitték, bejelentettem ezt az időközben Kiskérre vonult dandárparancsnokságnak és magyarázatot kértem, hogy várjak-e még az ígért ágyúra, vagy ennek segítsége nélkül kell megoldanom feladatomat. Válaszként azt a parancsot kaptam, hogy a zászlóaljjal azonnal Kiskérre vonuljak, és csatlakozzam a főhadtesthez és azzal együtt vegyek részt a tervezett támadásban.

Este ½ 10 órakor megérkezve a Kiskér közelében levő táborba, a legénység rövid ideig pihenhetett. Éjjel 1 órakor az egész hadoszlop megindult. A székely zászlóalj lövései képezték a fedezetet, maga a zászlóalj az elősereget. A roppant kiterjedésű lövészlánc az éjszakai sötétségben a terep minden tárgyát pontosan átvizsgálta. A követett út többszöri fordulata gyakori kanyarokat és irányváltásokat tett szükségessé, a terjedelmes lánc legénységét is a legnagyobb mértékben kifárasztotta.

Egy jelentős kerülő megtétele után a hadtest reggel 5 óra felé Szent Tamás közelébe jutott és à cheval³⁶ felsorakozott az úton, amely a szürgkéri (?) sánctól a szenttamási hídfőhöz vezetett. Alighogy megérkezett ide, elkezdődött a körülsáncolt Turia hely[ség] [elleni] támadás a gróf Kolovrat-Krakovsky, Leopold dandárparancsnoka (1804. dec. 11., Bécs–1863. márc. 21., Bécs). 1848. júl. elejétől a szerb felkelők ellen harcoló délvidéki magyar sereg dandárparancsnoka. Szept. 24.: szabadsággal Bécsbe távozik.

36 Olvasata: lóháton.

37 Gróf Kolovrat-Krakovsky, Leopold dandárparancsnok (1804. dec. 11., Bécs–1863. márc. 21., Bécs). 1848. júl. elejétől a szerb felkelők ellen harcoló délvidéki magyar sereg dandárparancsnoka. Szept. 24.: szabadsággal Bécsbe távozik.

lőbb elővigyázatossági rendszabályokat foganatosították. Így a kölcsönös ágyúzás délután 2 óráig tartott megszakítás nélkül. A Sándor császár ezred Bakonyi ezredes³⁸ vezényletével a csatorna bal partján levő sáncok elővéderődeit ostromolta, de támogatás hiányában visszavetették. Végül a tüzérség parancsnoka jelentette, hogy a további bombázást elegendő löszer hiányában be kell szüntetni. A székely zászlóaljat, mely 500 lépésre előre tolta lövészláncát, és amelynél személyesen én is tartózkodtam, az ellenség kevéssé nyugtalanította. A legtöbbet az ágyú személyzete szenvedett és azok a csapatok, melyek az ütegek fedezeteként szolgáltak, mivel többnyire az ellenséges lövonalban álltak, ahelyett hogy az ágyúval oldalra és hátra helyezkedtek volna el.

A turiai támadásnak nem volt sikere, és így báró Bechtold altábornagy, hadtestparancsnok elrendelte az általános visszavonulást. Neffzern kapitány a Schwarzenberg gyalogezredtől elesett Thuriánál, Fiath főhadnagy³⁹ a Würtenberg huszároktól hamarosan belehalt sebeibe és Latzko kapitánynak a Sándor gyalogezredtől amputálni kellett a jobb lábfejét, miután egy ágyúgolyó szétroncsolta a bokáját.

Ez volt az első támadás eredménye, melynek sikertelenségét az eredeti rendelkezésektől való eltérésre akarják hárítani, míg a tulajdonképpeni ok egészen más körülményekben keresendő, melyek taglalását itt szándékosan mellőzöm.

E sikertelen vállalkozás következménye volt báró Bechtold altábornagy lemondása a hadtestparancsnokságról, és miután von Wollnhaffer [!] vezérőrnagyot és brigadérost is szabadságotlák betegsége miatt, a hadtestparancsnokságot átruházták von Eder vezérőrnagyra. Végül Szent Királyi Móric kormánybiztos⁴⁰ is lemondott hivataláról és [öt] Bihar vármegye főispánjával, Beöthi Ödönnel⁴¹ helyettesítették. Előbbi hivatali tevékenységét a Bács vármegyéből behozott rác lakosok szüntelen kivégzése jellemezte. A hadügyminiszter, Mészáros vezérőrnagy ugyancsak a főhadiszálláson maradt Újverbászon.

848. augusztus 29-éről 30-ára virradó éjszaka a magyar csapatok által megszállva tartott Temerin és Jarek helységeken rajtaütöttek a római sáncokból és az előbbi helységet teljesen felégették. A lakosok menekültek ahogy tudtak, és a csapatok visszavonultak Ókér felé. Rettenetes volt a menekülő temerini lakosok látványa, amint 30-án reggel áthaladtak a verbászi táboron. Mindenféle korú és nemű jajgató emberek beláthatatlan menete részben szekéren, részben gyalog, megmentett javaikat maguk után hurcolva, vagy minden vagyonuktól megfosztva a legnagyobb nyomorúságba ment. A hadtest előserege, melyet a Kaiser huszároktól [való] Máthé alezredes⁴² vigyázatlansága folytán kimozdították Temerinből és Jarekből, 30-án Ó- és Kiskéren szerveződött [újja].

38 Báró Bakonyi Sándor tábornok (1805. okt. 29., Léva–1851. aug. 11., Szklénófürdő). A délvidéki hadjárat idején az itt felállított magyar sereg dandárparancsnokaként harcolt a szerb felkelők ellen. Okt. 30. – honvédtábornok. 1849. jan.: jelentkezett a császáriaknál.

39 Örményesi és karánsebesi Fiath Pompejus főhadnagy (?–1848. aug. 25., Écska). A délvidéki szerb felkelők elleni harcok idején, a szenttamási tábor 1848. aug. 18-i ostromakor halálos sebet kapott.

40 Érszentkirályi Szentkirályi Móric kormánybiztos, országgyűlési képviselő (1809. márc. 7., Pest–1882. jan. 7., Budapest).

41 Besseneyi és örvendi Beöthy Ödön kormánybiztos, országgyűlési képviselő (1796. dec. 3., Nagyvárad–1854. dec. 7., Hamburg). Életrajzát ld. Pálmány: i. m. 97–99.

42 Máthé János alezredes (1793., Mohács–1859. márc. 9., Karancs). Ezredével részt vett a délvidéki hadműveletekben. Dec. 1.: kérésére nyugalmazták.

848. szeptember 3-án a székely zászlóalj, melyet néhány nappal a fent leírt Szenttamás elleni támadás után a csatorna jobb partjára, a Kiskérbe vezető úttól jobbra helyeztek át, azt a parancsot kapta, hogy 4-én reggel Kiskér felé vonuljon és ott táborozzon. Ezalkalommal kaptam meg a hadügyminiszter engedélyét, akinek ecseteltem a szolgálatban levő tisztek lecsúszott állapotát, hogy néhány használható egyént főtisztnek javasoljak, közben azonban legyen különös tekintettel a meglevő strázsaőrmeisterekre. Mivel azonban nekem egyetlen tényleges strázsaőrmesterem volt a zászlóaljban, a javaslatomban csupán a kadétokra szorítkozhattam, és Kiss Károly⁴³ és Beke Gyula⁴⁴ császári királyi kadéto-
kat, Rosanek János⁴⁵ és Molnár Károly⁴⁶ ezredkadéto-
kat, azután a határon visszamaradt Szabó Károly ezredkadétot és Kovács Károly őrmestert⁴⁷ jelöltem ki alhadnaggyá váló előléptetésre alacsonyabb járandósággal, amit a hadügyminiszter még ugyanazon a napon megerősített.

A zászlóalj Kiskéren való táborozása alatt rám bízták a táborparancsnokságot. Székelyeim mellett egy lovasszázad Kaiser-huszár és egy fél lovasüte-
g állt rendelkezésemre. Eközben a tábort egész idő alatt, szeptember 4-től 19-ig a legkisebb mértékben sem nyugtalanította az ellenség, a sáncok kiépítése ellenállás nélkül folyt és a szolgálatot a legénység teljes buzgalommal látta el.

Már a zászlóalj Feketehegy és Szeghegy helységeiben való tartózkodása alatt megjelent, állítólag a magyar országgyűlés megbízásából Marosszék képviselője, Berzentzey,⁴⁸ hogy a székelyekkel megértesse, a kormánynak az a szándéka, hogy azokat a földbirtok-
okat, melyeket fegyveres erővel meghódítanak, nekik utalja ki. Miután Berzentzey meggyőződött, hogy ajánlata a székely legénységnél a legkisebb visszhangra sem talált, megpróbálta a tiszteket megnyerni célja érdekében, mely részben sikerült volna is neki, ha én meg nem értettem volna velük, hogy mi semmi hivatalosat nem kaptunk ennek az embernek állítólagos küldetéséről és egyáltalán abszurdítás olyan ígére-
teket meghallgatni, melyek bizonytalan jövőre alapoznak és úgy tűnik nincs más céljuk, minthogy a legénységet meg-

43 Sepsiszentgyörgyi Kiss Károly százados (1817., Nagykaszon-?). Részt vett a délvidéki hadjáratban. 1849. febr. (jan. 13) – százados.

44 Baróti Beke Gyula őrnagy (1826. ápr. 7., Barót–1895. jan. 12., Zombor). 1848. aug. – részt vett a délvidéki harcokban. Szept. 26. – cs. kir. alhadnagy. Okt.: csatlakozott a honvédséghez. 1849. aug. 6. (1) – őrnagy, zászlóaljának parancsnoka. Aug. 24.: Temesvárnál fogságba esett. Megszökött, és Bácskában bujkált. Demeter László: i. m. 59., Nagy S.: i. m. 102.

45 Rozanek János százados (1818., Brassó-?). 1848. júl.–alhadnagy a 15. (2. Székely) határezredben. Részt vett a délvidéki harcokban. Okt.–honvéd főhadnagy, jún. 15. – százados. A szabadságharc után fogságot szenvedett.

46 Molnár Károly őrnagy (1828., Apáca–1861. jún. 16., Pest). 1848. aug.–ezrede első zászlóaljával részt vett a délvidéki harcokban, a hó végétől cs. kir. alhadnagy. Okt.: alakulatával csatlakozott a honvédsereghez. Nov. 24. (16)–főhadnagy, 1849. jan. 16. – százados. Jún. 16. (4)–őrnagy. A szabadságharc után fogságot szenvedett. Öngyilkos lett.

47 Kovács Károly százados (1816. nov. 2., Dálnok–1880. júl. 15., Dálnok). A 15. (2. székely) határezred 1. zászlóaljával 1848. júl. – a Délvidéken harcolt, szept. 1. – cs. kir. alhadnagy. Dec. 16. (16) – főhadnagy, 1849. febr. (16) – százados. A szabadságharc után várfogságot szenvedett.

48 Görgényszentimrei Berzentzey László kormánybiztos, országgyűlési képviselő (1820. jún. 20., Kolozsvár–1884. nov. 14., Budapest). Kormánybiztosi minőségében 1848. nyarán az erdélyi könnyűlovassereg toborzóbiztosa. Októberben ő hívta össze az agyagfalvi székely nemzetgyűlést. Életrajzát ld. Hermann: i. m. 54., Egyed Ákos: *1848 erdélyi magyar vezéralakjai*. Mentor kiadó, Marosvásárhely, 2004. 20–36., Pálmány: i. m. 104–107.

nyerjék ezen jellemtelen emberek saját céljai számára. Én magam ezért a megjegyzéssel utasítottam vissza Berzentzey ajánlatát, hogy nincs itt az ideje ilyen dolgokkal foglalkozni. Később a legénységet pénzajándékok, bor stb. révén megnyerték, és elérték, hogy megadták magukat sorsuknak, ámde abban a tartós meggyőződésben éltek, hogy ezáltal teljesítik kötelességüket az emberek iránt.⁴⁹

848. szeptember 20-án a zászlóalj a Verbász melletti táborba vonult, hogy az ott összehívott csapatokkal egyesülve újabb támadást indítson Szenttamás ellen. Ez a szándék már 8 nappal korábban általános beszéd[téma] lett, és Szenttamás védőrsége annál könnyebben felkészülhetett rá, mivel a csapatok összevonása fényes nappal következett be, és a szenttamási kettős tornyon [elhelyezkedő] megfigyelők figyelmét a legkisebb mozdulatunk sem kerülhette el.

A verbászi táborba érkezve, szeptember 18-i keltezéssel és az akkori miniszterelnök, gróf Batthyány Lajos aláírásával, kaptam egy szolgálati írást a magyar hadügyminisztériumból, melyben utasítottak, hogy zászlóaljam parancsnokságát azonnal adjam át a rangidős kapitánynak és haladéktalanul jelenjek meg Budapesten, a hadügyminisztérium katonai ügyosztályán [való] alkalmazásra. Becsületérezésem azonban nem engedte, hogy a parancsot pontosan kövessem. Fenntartottam magamnak [a jogot], hogy a fenti utasítást csak akkor hasznosítsam, ha a Szenttamás ellen tervezett vállalkozás kiviteleződik, hogy ne tegyem ki magam annak a szemrehányásnak, hogy szándékosan kivontam magam a veszély alól.

A székely zászlóalj feladata ismét az előrenyomulás volt a csatorna jobb partján, ámde azzal a különbséggel, hogy utasítása volt ugyanazon magasságban maradni a csatorna mindkét partján előnyomuló csapatokkal, ezek között fenntartani az összeköttetést és ugyanekkor a szenttamási szőlőskertek közelében egy, az ellenséges sáncot domináló magaslaton felállítandó mozsárágyú üteg fedezeteként szolgálni.

Este 9 órakor, a teljes sötétség beálltakor mindenki menetrendbe állt. Egy fél század csatárláncot alkotva átkutatta az előttünk álló területet és próbálta fenntartani az összeköttetést a többi, a csatorna jobb partján előnyomuló csapatrészsel. A menet lassan haladt, mert a lövészeknek mocsarat kellett megkerülniük és le nem vágott gabonán áthaladniuk, mely annyira egymásba fonódott, hogy az egyes emberek csak a legnagyobb erőfeszítéssel tudtak átjutni rajta.

Közben a menet a legnagyobb csendben továbbhaladt és a zászlóalj hajnali 4 óra felé, amikor pirkadni kezdett, érte el a megjelölt szőlőskert csúcsát. A zászlóalj egy fél százada

49 A pesti országgyűlés első, székelyekkel kapcsolatos problémája a székely jobbágyság felszabadítása volt. Erdélyből Perényi Zsigmond országgyűlési követ levélben jelezte a belügyminiszternek, hogy a készülő erdélyi jobbágyszabadító törvény a székelyek közt nem lesz alkalmazható, mert a székelység Háromszéken és Csíkszéken nagyon elszaporodott, a föld viszont kevés, tehát nincs amiből a jobbágyigényeket kielégíthessék. Kossuth, Perényi javaslatát felkarolva, szorgalmazta a székelyek egy részének áttelepítését a kincstári birtokokra, mely telepítésbe be akarta vonni a moldvai csángóságot is. Erről Kossuth mint pénzügyminiszter már július 26-án törvényjavaslatot is nyújtott be. Kossuth Berzentzey Lászlót nevezte ki telepítési kormánybiztosnak. Berzentzey emiatt járt a Délvidéken, hogy az ott levő székely katonaság körében népszerűsítse a magyar kormány elképzelését. A telepítés végül elmaradt, egyrészt a telepítésre kiszemelt Délvidék háborús helyzete miatt, másrészt a székelyek nem voltak hajlandók áttelepedni. Erről bővebben ld. Egyed: i. m. 2004, 24.

Dobay főhadnagy⁵⁰ parancsnoksága alatt, melynek a lövészláncot kellett volna támogatnia, véletlenül elveszítette a szőlőskertet keresztül kasul behálózó lánc irányát, a hajóvontatók útját követte a csatorna partján található nádasban és elért a csatornaépülethez a hídsánc közelében. Itt egy ellenséges előőrész észrevette és három puskalövéssel riadóztatta a szenttamási védőrséget. A fél század azonban, észrevéve tévedését, akadály nélkül visszatért a zászlóaljhoz. Időközben a mi ágyúink is megérkeztek. A mindkét oldali ágyútűz reggel 5 óra felé kezdődött és a beálló sűrű köd ellenére 1 ½ órán át folytatódott, mialatt a Sándor-nyalogság egy zászlóalja a csatorna bal partján az első ellenséges sáncot ostromolta és éppen készült a fősánc ellen indulni, amikor a Lackler-zászlóalj 4. százada, mely a szőlőskert csatorna felőli oldalát foglalta el a jobb parton, azonban a köd miatt akadályoztatva volt a szabad kilátásban, támadásba kezdett, és az ostromló zászlóaljat megfordulásra készítette.

Az 1. székely zászlóalj, mely a csatorna bal partján volt a csapatokhoz beosztva, azt az utasítást kapta, hogy a legkülső bal szárnyon Aulich alezredes⁵¹ parancsnoksága alatt előnyomuló hadoszlopot erősítse. A parancsnok úgy gondolta, hogy tömegesen kell a zászlóaljat odairányítania, amikor egy ellenséges kartácslövés a tömeg egész sorát majdnem a földre terítette. A legénység, mely először volt tűzben, ezáltal annyira megfélemlítődött, hogy minden rábeszélés ellenére sem lehetett őket többet tűzbe vinni, nekem ellenben a kezem alá rendelt 2. székely zászlóaljat századonként kellett felváltva a csatornaépület irányában elhelyezkedő vadászárkokhoz küldenem, mert észrevettem, hogy egy csapat szerbiai a csatornaépület és az előtte elterülő kukoricaföld védelme alatt, a ködöt kihasználva, a zászlóalj, valamint az ágyú és mozsárágyú állásokat akarta veszélyeztetni. Ezután hamarosan élénk tüzelés bontakozott ki a székelyek és a szerbiaiak között, de az áthatolhatatlan köd miatt, akárcsak a mindkét oldali ágyútűzet, bizonyos ideig be kellett szüntetni. Alig szállt fel azonban kissé a köd, a tüzelés mindkét oldalról kettőzött elkeseredéssel kezdődött újra, és megszakítás nélkül délután 3 óráig tartott.

Dél felé egyszerre, egy Turia felé tartó ködfüggöny mentén, egy kiterjedt lövészláncot lehetett megpillantani, mely állásunk felé vette menetirányát. A Ferdinánd főherceg huszárezred és egy hadosztály Kaiser-huszár az ellenséges ágyúk lőtávolán kívül volt felállítva. Az utóbbi hadosztályt az említett lánc megrohamozására vezényelték ki, de túl korán kezdte el a támadást, és miközben éppen belevágni készült, jól irányzott kartácslövessel kimozdították az erődítményből és korábbi állásába való visszavonulásra készítették.

Nos én joggal hittem, hogy a lánc az én zászlóaljam ellen fog előnyomulni, de álmélkodva vettem észre, hogy [a lövészeket] a velük levő tiszték minden buzdítása ellenére nem lehetett tűzbe vinni, sőt inkább szemmel láthatóan az volt a szándékuk, hogy teljesen visszavonuljanak, ami nagyon hamar sikerült is nekik, minthogy rövid idő múltán szem

50 Dobói Dobay József későbbi ezredes (1820. ápr. 16., Erzsébetváros–1898. június. 22., Pétermező, Sáros vm.). 1838 – zászlós. 1848. jún. 16. – hadnagy a 15/1. határőrezredben. Okt.: csatlakozott a honvédséghez. Nov. 6. (1) – százados a 32. honvédzászlóaljnál az erdélyi seregben. Dec. 29. – őrnagy, a 31. honvédzászlóalj parancsnoka. Máj. 30. (7) – alezredes, dandárnok. Állítása szerint Bem ezredessé léptette elő. A zsidói fegyverletélnél fogságba esett. A szabadságharc után várfogságot szenvedett.

51 Aulich Lajos, a későbbi tábornok (1793. aug. 25., Pozsony–1849. okt. 6., Arad). Részt vett a délvidéki hadműveletekben. 1849. febr. 25. – tábornok (vezérőrnagy), márc. 8. – a II. hadtest parancsnoka. Júl. 14. – a Szemere-kormány hadügyminisztere. Az aradi 13 vértanú egyike.

elől tévesztettem őket. Ez volt az első eset, hogy a székely zászlóalj ellenségként állt szemben a határőrökkel, és amilyen buzgalommal küzdött a zászlóalj a szerbiaiak ellen, éppen olyan bizonytalannak mutatkozott a határőr csapatok megpillantásakor, melynek viselkedésmódját kezdte megérteni.

Délután 3 óra volt, amikor elkezdődött az általános visszavonulás. A 2. székely zászlóaljat utóvédül vezényelték, és ellenséges ágyú-, sőt kézfegyver lőtávolságban kellett a többi csapatrészt elvonulására várnia, az ellenség azonban se nem üldözte, se másképpen nem nyugtalanította. Így végződött ez a második, ugyancsak sikertelen kísérlet, és megerősítette bennünk azt a meggyőződést, hogy a megerősített Szenttamást jóval különb erőekkel és nagyobb kitartással lehetne megadásra kényszeríteni, de [ez] minden esetre jelentős áldozatba kerülne.

Ezalkalommal nem rejthetem el azt az észrevételt, hogy a hadügyminiszter, Mészáros tábornok általában a legveszélyesebb helyeken tartózkodott, és mialatt az ellenséges ágyúgolyók zúgtak körülötte, olyan hidegvérűséget tanúsított, mely csodával volt határos és bennünk az a feltételezés merült fel, hogy szándékosan keresi a halált.

Este 5 óra felé az egész hadtest megérkezett a Verbász melletti táborba. A halottak és sebesültek száma jelentékeny volt. Az előbbieket között volt Marx kapitány a Sándor-gyalogságtól, az én zászlóaljamból egy közlegény az 5. századból meghalt, öten könnyen megsebesültek. A zászlóalj a helység belterülete közelében, a Kiskér felé vezető úttól jobbra, a csatorna jobb partján táborozott.⁵²

Másnap, tehát 22-én reggel, Eder tábornokhoz és a hadügyminiszterhez mentem jelenteni, hogy zászlóaljamat átadása után készen állok rendeltetési helyemre utazni. Alig érkeztem az utóbbihoz, közölték velem, hogy zászlóaljamban ő császári felsége a nádorfőherceg⁵³ parancsára Dunaföldvárra vagy Ercsénybe kell vonulnia és ott megvárnia a további rendelkezéseket, ezért kötelességemmé tették, hogy a csapatot további parancsnokságom alatt odáig vezessem, azután átadjam a rangidős kapitánynak és aztán kövessem [a nekem szóló] utasítást.

A menet másnap, éspedig 848. szeptember 23-án indult el Verbászról, még ugyanaznap Kulán és Bresztovácon át Nagysztapárig haladt és onnan 24-én Zomboron át Bezdánig, melynek közelében Battinánál⁵⁴ a Dunán, egy gőzhajónak kellett várnia, és Dunaföldvárig vagy Ercsényig vinnie a zászlóaljat. A gőzhajó azonban még nem érkezett meg, a zászlóalj ezért szeptember 25-én és 26-án az előbbi helyen maradt beszállásolva és én szükségesnek láttam megtenni a szükséges intézkedéseket a csapat szárazföldi továbbjutására 27-ére.

52 A délvidéki hadjáratról, előzményeiről és következményeiről több könyv, tanulmány és emlékirat is született: Bona Gábor (szerk.): *Szerbek és magyarok a Duna mentén 1848–1849-ben*. Budapest, 1983.; Kedves Gyula: *A szerb felkelés 1848 nyarán és a délvidéki hadműveletek a honvéds csapatok kivonásáig*. In: Bona Gábor (szerk.): *A szabadságharc katonai története*. Budapest, 1998, 103–130.; Kovács Endre: *Magyar–délsláv megbékélési kísérletek 1848–49-ben*. Budapest, 1958.; Olchváry Ödön: *A magyar függetlenségi harc 1848–49-ben a Délvidéken*. Szabadka, 1902.; Thim József: *Délmagyarország önvédelmi harca 1848–1849-ben*. Zombor, 1887.; Thim József: *A magyarországi 1848–49-i szerb fölkelés története*. I–III. Budapest, 1930–1940.; Urbán Aladár: *A székely katonaság segítségül hívása 1848 májusában*. In: *Hadtörténeti Közlemények* 1980/3.; Varsányi Péter István: *Adalékok az 1848-as délvidéki harcokhoz*. In: *Századok* 1977.

53 József főherceg.

54 Batina, más néven Kisköszeg (Baranya vármegyei kisköszeg a Duna mellett).

Ezen az utolsó napon már minden készen állt az elvonulásra és éppen indulni akartunk, amikor egy lovas küldönc a gőzhajó érkezését jelentette. Ennélfogva a zászlóalj a kikötőhelyre vonult, Battina helységgel szemben behajózták és délután 1 óra felé elkezdődött az utazás felfelé a Dunán. Baja közelében tartottuk az első éjszakai megállót, 28-án Tolnáig, 29-én Ercsényig hajóztunk, miután Dunaföldváról egy küldöncöt menesztettem Buda felé, hogy elébe menjünk a rendelkezéseknek, melyek még nem érkeztek meg.

Miután a küldönc mielőbbi visszatérére is hiába vártunk, elhatároztam, hogy a zászlóaljat Móga altábornagy⁵⁵ hadtestéhez irányítom, mely Velencénél táborozott, ahová még ugyanaznap el is indult Szilágyi kapitány parancsnoksága alatt. A zászlóaljam legénységétől való elválás, melyet én az utóbbi időben a nekem okozott sokféle bántás ellenére megkedveltem, és melynek bizalmát teljes mértékben élveztem, végtelenül nehezemre esett, és mindenki a meghatódás könnyeivel vált el tőlem, akiket én gyerekeimnek tekintettem és megszoktam róluk, mint ilyenekről gondoskodni.

Be kell ismernem azonban, hogy nekem egyáltalán nem tetszett a tisztikar hangulata. Csak kevesekben bízhattam meg, és ezeknek túl kevés befolyása volt bajtársaikra ahhoz, hogy elvárhattam volna, hogy a többiek szelleme az övék szerint idomuljon. Neveltetési és gyakorlati tapasztalatokbeli hiányosságok, közömbösség a szolgálat iránt és leküzdhetetlen arrogancia, előléptetési vágygal párosulva voltak azok a tulajdonságok, melyeket minden alkalmazott komoly szigorúság ellenére sem voltam képes kiirtani, ellenkezőleg, szolgálati elképzeléseimet és próbálkozásaimat látható bosszúsággal fogadták.

Ez a körülmény és régóta táplált ellenszenvem, hogy derék bajtársakkal szemben, akiknek testvérei oly hősiesen harcoltak Olaszországban, ellenségesen kelljen fellépnem, rendkívül kívánatosá tették számomra a kapott utasítást, és nem tudom Gombos alezredesnek eléggé megköszönni, hogy, bár csak névről ismert, arra a szerencsés ötletre jutott, hogy kiszűzőlje a hadügyminisztériumhoz való beosztásomat, és kiragadjon engem azon körülmények közül, melyek már akkor elviselhetetlenek voltak számomra, [további] alakulásuk azonban minden uralkodójához hű katonát, következésképpen engem is felháborítottak.

848. szeptember 30-án érkeztem meg a Friedrich gőzhajóval Pestre. Első utam Gombos alezredeshez⁵⁶ vezetett, aki engem, akárcsak régi ismerőst, nagyon barátságosan fogadott. Bármennyire is megvolt rá az okom, hogy új állomásommal elégedett legyek, éppen annyira lehangolt az itt királyi biztosként megjelent gróf Lamberg altábornagnak⁵⁷ érkezésem előtt néhány nappal bekövetkezett gyalázatos meggyilkolása. A lakosság körében és a minisztériumi tisztviselők egy nagy részénél uralkodó szellem nem volt, és nem is lehetett kedvemrevaló, ennélfogva úgy döntöttem, hogy gondosan kerülök minden társaságot, és

55 Móga János altábornagy (1785., Brockó–1861. nov. 10., Szászkerked). 1848 június-júliusban csapatai nagy részét a Délvidékre vezényelték, ő szeptemberben vett részt a hadműveletekben. Nevéhez fűződik a pákozdi győzelem, illetve Jelačić üldözése. A schwechati vereség után lemondott, később jelentkezett a császáriaknál. Várfogságot szenvedett.

56 Hatházi Gombos László ezredes, hadügyi államtitkár (1805., Nagyszeben–1887. szept. 25.). A magyar hadügyminisztériumban dolgozott 1848 végéig, majd átállt a császáriakhoz.

57 Gróf Lamberg Ferenc altábornagy 1824. szept. 28-án a Pest és Buda közötti hajóhídon a népharag áldozata lett. A gyilkosságról a *Közlöny* 1848. szept. 29-i száma tudósított. A képviselőház rosszallását fejezte ki a népitélet felett, és a várost felhívta a bűnösök kinyomozására. A képviselőház nyilatkozatát ld. *KLÖM XIII.* 51–52. és Urbán A.: i. m. II. köt. 1647–1648.

csupán lakásomra és irodámra szorítkozom. Az október 5-i és 6-i bécsi események itt általános örömet keltettek, melyben én több hivatali társammal együtt nemcsak hogy nem tudtam osztozni, hanem meg is vetettem.⁵⁸ Ugyanebben az időben nyugtalanító híreket is kaptam szebeni hozzátartozóimtól, melyeket ürügyül akartam felhasználni arra, hogy a minisztériumtól családi okokból szabadságot kérjek. Időközben azonban maga a hadügyminiszter is visszaérkezett a Verbász melletti táborból, és az ügyek annyira megszapordtak, hogy Gombos alezredes kívánságának engedve alkalmatlannak tartottam kitarítani szándékom mellett.

Ebben az időben az országgyűlés által a kormányzati ügyek irányításával megbízott Honvédelmi Bizottmány, melynek élén Kossuth Lajos ügyvéd és képviselő fungált elnökeként, bizonyos számú törzstiszti előléptetést eszközölt. A hadügyminiszter ezért úgy gondolta, hogy az ő oldalán hivatalnokoskodó tiszteket is tekintetbe kell vennie, és előléptetésre javasolta Öfelségénél Gombos alezredest ezredessé, Halzl törzsbíróát főhadbíróvá⁵⁹ és engem alezredessé.

Bár ezután hamarosan két, Öfelsége a császár által sajátkezűleg aláírt, október 17-re datált királyi leirat érkezett a hadügyminiszterhez, mely minden kételyünktől megfosztott állásunk törvényteleniségére vonatkozóan, mégis az időközben fellépő ellenséges viszonyok és a minden oldalról elzárt kommunikáció mellett nem lehetett elvárni, hogy a fenti, Öfelségének a császárnak benyújtott előléptetési javaslat megkapja a legfelsőbb megerősítést, a hadügyminiszter ezért úgy döntött, hogy ezeket a király nevében és az utólagos legfelsőbb jóváhagyás fenntartásával érvénybe lépteti, és erről a rendeletet a fenti értelemben kiállítja. Ezáltal azonban a járandóságaink a legkisebb mértékben sem változtak, mivel a korábban élvezett minisztériumi zsolddal maradtunk, mely nálam 2500 forintra rúgott, melyből szállást, személyzetet és hátaslovaim élelmezésének költségét is fedeznem kellett.

Hivatali tevékenységem egyébként a miniszter, vagy az ügyosztályfőnök által hozzám elintézésre átutalt, tisztán katonai tartalmú tárgyakra szorítkozott, a honvéd zászlóaljakra vagy honvéd huszárokra vonatkozó minden tárgyalás kizárásával, melyek a nemzetőr tanács hatáskörébe tartoztak és a reguláris csapatokhoz a legkisebb közülük sem volt, és még később is, amikor 848. december 1-től a Honvédelmi Bizottmány rendeletére a nemzetőr tanács egyesült a honvédelmi minisztériummal, és a katonai ügyosztály vezetését az említett tanács elnökére, Nádósy [!] ezredesre⁶⁰ ruházták át, fenntartottam magamnak a reguláris gyalogságra és lovasságra vonatkozó ügyekről való beszámolót, bár már elrendelték ezek összeolvasását a honvédekkel. Ez utóbbi rendeletnek az volt a célja, hogy a reguláris és honvédcsapatok közötti különbségnek a nyomát is eltüntesse, és azt is előnyösen szolgálta, hogy teljesen szétépje a köteléket, mely az előbbieket még az osztrák hadsereghez kötötte. Ez a szándék felháborodással töltötte el a hadügyminisztert, és eddig betöltött

58 Október 6-án Bécsben felkelés tört ki. A felkelők Latour hadügyminisztert népitélettel felakasztották.

59 Halzl János alezredes (1801., Buda-?). 1848. aug. 2 – hadbíró őrnagy, okt. 16. – honvéd alezredes, nov. 26. – egyben a katonai legfelső törvényszék elnöke. 1849 jan. elején jelentkezett a Pestre bevonuló császáriaknál.

60 Nádosi Nádósy Sándor ezredes (1811. márc. 20., Munkács–1882. ápr. 23., Bécs). 1848: mozgósított nemzetőreivel részt vett a délvidéki harcokban. Szept. 20. – rövid ideig a honvédség ideiglenes főparancsnoka. 1849. jan. 16.: átállt a császáriakhoz. Életrajzát ld. F. Kiss Erzsébet: *Az 1848–1849-es magyar minisztériumok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987, 570–571.

állásáról való lemondásra készítette. Ezt azonban nem fogadták el és ő kényszerítve volt továbbra is a kérdéses állásban fungálni, melynek hatáskörtét rendkívül korlátozták. Attól a meggyőződéstől áthatva, hogy a Honvédelmi Bizottmány többször érintett rendelete, melyet általánosságokban fogalmaztak meg, és részben érthetetlenül a reguláris csapatok számára, nem vezet a kitűzött célhoz, sőt inkább félreértéseket és talán elégedetlenséget fog kiváltani, a hadügyminiszter úgy gondolta, hogy a rendeletet szó szerinti szöveggel kell kiadnia, biztosra véve, hogy több reguláris csapatrész e rendszabály ellen nyilatkozik és nem fogja elfogadni az Olaszországban harcoló ezredbajtársaktól való elkülönítést, ami lehet, hogy fellazítja a magyar ügy iránti szimpátiát és előidézheti a régi rendre való újbóli visszatérés óhaját.

A szándék jó volt, és bizonyára nem tévesztette volna célját, ha fel nem használtak volna minden megvesztegetési eszközt a legénység, sőt a tisztek megnyerésére. Bizonyíték erre a 2. Székely határezred zászlóalja, mely felvidulva az ígéreten, hogy visszatérhet szülőföldjére, minden változásba belenyugodott, melyet a kormány a minisztérium legkisebb befolyása nélkül rendelt el. E zászlóalj tisztikara, melyet egy gyenge, tudatlan, sőt magát ivásra adó parancsnok vezetett, az előléptetések révén, melyeket Csány László kormánybiztos⁶¹ a maga szakállára eszközölt, kevés kivétellel egy sereg bérencé süllyedt, akik csak saját személyes érdeküknek hódoltak, és én szerencsésnek éreztem magam, hogy már nem tartozom közéjük, akik az első ösztönzést adták a honvéd zászlóaljja való átalakítás felé, sőt annyira megfedekeztek magukról, hogy az egyenruhát, melyben elődeik olyan bátran küzdöttek, felszólítás nélkül honvédkabátra cserélték.

Átvonuláskor a zászlóalj kapott egy nemzeti zászlót, melyet a legénység azzal a feltétellel fogadott el, hogy régi zászlóját [is] megtarthassa és magával viheti hazájába, hogy [vissza]vigye oda, ahol rábízták. Ez [annak a] bizonyítéka, hogy ezt a zászlót, amely alatt bátor elődeik küzdöttek, és ők maguk is annyiszor tettek hűségesküt, nem voltak hajlandók elhagyni. Sajnos a remények, melyeket titokban ehhez az eseményhez fűztem, eddig még nem valósultak meg, bár a történések, melyek a zászlóaljnak Szolnokról való elvonulása után tudomásomra jutottak, megerősíteni látszottak reményeimet. A zászlóalj ugyanis azt az utasítást kapta, hogy Arad felé vonuljon, ott egyesüljön az 1. székely zászlóaljjal és így nyisson utat szülőföldje felé. A tudat, hogy az Erdélyből, illetve saját határőr körzetükből való kivonuláskor a szászokat és oláhokat nyíltan ellenségükké tették, a zászlóalj legénységének nagyrészt arra készítette, hogy a Nagyvárad felé vezető útra térjen. Míg a tisztek és a legénység többi része az Aradtól Orosházára vivő utat követte, a kapitány az előbbieket után sietett, hogy magához vegye a saját málháját és a századkasszát, melyet [az előbbieket] magukkal vittek. Ezt a kapitányt [arra] készítették, hogy a zászlóalj renitens részével maradjon és átvegye annak vezetését. Hiába küldött utánuk küldöncöket a Honvédelmi Bizottmány, hogy rábírija őket az előre kijelölt útvonalra való visszatérésre, hiába adták ki az illető helységeikben a legszigorúbb parancsot a szállás és ellátás megtagadásáról, a csapatrész háborítatlanul folytatta útját és mindenütt a legnagyobb vendégszeretettel fogadták,

61 Csány László kormánybiztos, közlekedési miniszter, országgyűlési képviselő (1790., Csány–1849. okt. 10., Pest). 1848. jún. 2. – a dunántúli sereg és a dél-dunántúli megyék főkormánybiztosa, 1849: erdélyi teljhatalmú kormánybiztos. Életrajzát ld. F. Kiss Erzsébet: i. m. 502., Hermann: i. m. 55.

aminek az lett következménye, hogy a zászlóalj Orosházán maradt részét is, a tisztekkel együtt oda kellett vezényelni.

Hogy a zászlóalj később behatolt Erdélybe, és az összeverődött oláhokkal ...-nál⁶² egy csetepatéban vett részt Czetznek, a Thurszky-gyalogság volt hadnagyának⁶³ vezetésével, aki akkoriban már a honvédevezérkar alezredese volt, az újságokból tudtam meg, ami később történt a zászlóaljjal, mindeddig ismeretlen maradt számomra.

*

A tekintetes helybéli cs. kir. hadbírósnak
Nagyszeben, 1850. január 17-én

Még 1848 szeptember havában, következőképpen a magyar hadügyminisztérium legális fennállása idején, közreműködésem nélkül visszahívtak a kezem alá rendelt székely zászlóalj parancsnokságától és a nevezett helyre osztottak be szolgálattételre, ahol kényszerítve voltam 848. október 1-től addig a pillanatig maradni, míg a cs. kir. csapatok közeledése felkínálta számomra a rég óhajtott lehetőséget, hogy a legfenyegetőbb veszélyek közepette kivonjam magam a rámerőszakolt szolgálattétel alól, és 849. január 6-án jelentkezem Budán a legfelsőbb cs. kir. hadseregparancsnokságon, mely vonatkozásban már sor került teljes igazolásomra a tekintetes cs. kir. bécsi központi ellenőrző bizottság előtt, ennél fogva akadálytalanul elismerték az engedélyt is, hogy a legmagasabb döntést ez ügyben Nagyszebenben a családomnál várhassam meg.

Alig érkeztem meg ide, az a sajnálatos tapasztalatom volt, hogy a kézdivásárhelyi törzsi állomáshelyen, az általam bírt őrnagy szálláson hátrahagyott, nem jelentéktelen ingóságaimat Vida Dániel⁶⁴ volt ezredadjutáns ösztönzésére, akit a forradalmi párt térkapitányi tisztséggel bízott meg, elkobozták és 849. május 2-án árverésen eladták. A Vida által sajtóközleg megfogalmazott, itt másolatban és hű fordításban mellékelte parancsból világosan kivehető az indítékok, melyek kiváltották ezt a rendelkezést, és miután nincs benne magasabb utasításra való hivatkozás, a kérdéses illetéktelen eljárás mód különösen az itt hadbírósnak vizsgálat alatt álló volt ezredadjutáns, Vida terhére írható, továbbá az itt letar-

62 A helynév eredetiben is hiányzik.

63 Czetz János, a későbbi tábornok (1822. jún. 8., Gidófalva–1904. szept. 6., Buenos Aires). 1848. júl. 12. – cs. kir. főhadnagy, segédtszázados a Magyar Hadügyminisztériumban. Okt. 9. (1) – honvédevezérkari százados, okt. 30. (16) – őrnagy ui. Nov. 16. – a felső-erdélyi hadtest vezérkari főnöke, majd rövid ideig parancsnoka. Dec. 30. (1) – alezredes, 1849. márc. 29. (febr. 16.) – ezredes. Későbbiekben ismét Bem vezérkari főnöke. Ápr. közepétől Erdély katonai főparancsnoka. Máj. 8. (16) – tábornok. A fegyverletétel után külföldre menekült. Életrajzát ld. Kedves Gyula: *Czetz János, a szabadságharc legifjabb tábornoka*. Fővárosi Örmény Kisebbségi Önkormányzat kiadása, Budapest, 1996.

64 Pákéi Vida Dániel őrnagy (1816., Sepsiszentkirály–1875. okt. 8., Sepsiszentgyörgy). 1848. aug. 19. – főhadnagy a 15. (2. székely) határezredben. Részt vett Háromszék önvédelmében. 1849. febr. – honvédszázados, Kézdivásárhely térparancsnoka. Ápr. 16. (16) – őrnagy, a 126. (140.) honvédszászlóalj parancsnoka. A szabadságharc után várfogságot szenvedett. Nyughelye Sepsiszentkirályban.

tóztatásban levő Hankó Dániel ügyvédere⁶⁵ is, aki a második, itt másolatban és fordításban csatolt fogalmazvány szerint részese volt a vonatkozó rendelkezésnek.

Az eredeti jegyzőkönyv az 1393 forint összegű, részben eladott értéktárgyakról, melyet az erre kijelölt Nagy Antal nyugalmazott kapitány⁶⁶ elnöklete alatt [állítottak ki], összevetve az összes felszerelések lelkiismeretesen kimutatott értékével, egy általam összeállított jegyzék alapján, meggyőzhet arról, hogy milyen könnyelműen jártak el a szóban forgó, általuk kezdeményezett hivatali ügyben, és hogy én eszerint 1669 forint 12 krajcár kárt szenvedtem, melynek kárpótlására teljes joggal igényt tarthatok a vétkesek bármilyen néven nevezendő vagyonából.

Egyébként hogy az árverési összeget a jegyzőkönyvben néven nevezett vásárlók vették-e fel és milyen célra használták, erről az előbb említett két egyén, akik jó néhány értékes tárgyat oly jelentéktelen áron sajátítottak el, elégséges felvilágosítást tudnak adni.

Ennélfogva bátorkodom a tekintetes cs. kir. hadbírósgót a legalázatosabban kérni, hogy az említett egyének folyamatban levő kihallgatása és ...⁶⁷ elítélése alkalmával szíveskedjenek jogos követelésemmre annál is inkább méltányos tekintettel lenni, mivel emellett háttaslovaimat és málhámat is elveszítettem, melyek múlt év áprilisában vadász gazdatisztem álnoksága folytán Budán maradtak és melyeket a vár bevétele után a lázadók lefoglaltak.

Balás Konrád
őrnagy

2. székely gyalogezred

Balás Konrád őrnagy

Alázatosan jelenti, milyen jelentős károkat okoztak neki az itt hadbírósgói vizsgálat alatt álló volt ezredadjudtáns Vida Dániel és Hankó Dániel ügyvéd, a forradalmi párt tevékeny szervei, és kéri ezzel kapcsolatos kárpótlási igényének méltányos figyelembevételét.

2 db. melléklet fordításával együtt

Az eredeti dokumentumok, melyekre hivatkozás történik, a kérvényező kezében vannak.

Nagyszeben, 850. január 17-én.

65 Hankó Dániel országgyűlési képviselő, százados, hadbíró. (?–1854. dec. 17., Kézdivásárhely). 1848 előtt ügyvéd. 1848. máj. 29.: a kolozsvári országgyűlésen Kézdivásárhely követe. A szabadságharc idején hadbíró, a lőpor- és fegyvergyártás felügyelője. A szabadságharc bukása után vizsgálati fogságot szenvedett. Életrajzát ld. Egyed: i. m. 2001, 204., Nagy S.: i. m. 125.

66 Bár a kézdivásárhelyi '48-asok között két Nagy Antal is található, de mindkettő közvitéztként szolgált a szabadságharc végéig. Ugyanakkor a közismert Bona Gábor-féle életrajzgyűjteményekben sem található ilyen nevű tiszt.

67 Olvashatatlan szó.

Nyugtatóvány.

148. az az Egypári Hegyen Őr Postis kenyere,
ról melyeket a kúrián, feyveretelen
gyalog önkényesek, és gyalog ^{Szabolc} Conuothk ma
mátra a Székely társ. icleni tartol al
kul uettern, artat bizonyítottam.
S. Szabolc, Januarius 3. 1849.

Szabolc
Thadnagy

„Nyugtatóvány” a Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményéből.
Sepsiszentgyörgy, 1848. január 3.

HÁTORSZÁG

HATÁRVIDÉK 1762–1918

HÁTORSZÁG

Adalékok Demeter József szerepéhez és a „háromszéki tábor”
ellátásának és élelmezésének a megszervezéséhez

A Székely Nemzeti Múzeum könyvtáros-muzeológusa¹ miközben – 1993-ban a sepsiszentgyörgyi temetőben nyugvó honvédek bibliográfiájához gyűjtöttem adatokat² – hívta fel a figyelmemet arra, hogy a múzeum irattárában egy viszonylag gazdag „nyugtatónyugyűjtemény” maradt meg a szabadságharc idejéből. Az 1848 decembere és 1849 júliusa között kiállított igazolványok, élelmezési utalványok és elismervények száma meghaladja a háromszázat. Nagyrésztük egyszerre és ugyanazon személytől kerülhetett a múzeum birtokába. Erre a gyűjtemény darabjain látható hasonló körvonalú, átázásokból keletkezett foltosodások, elszíneződések és egérrágások nyomaiból lehet következtetni. A nyugták majdnem száz százaléka a szabadságharc ideje alatt Sepsiszentgyörgyön működő központi raktár be- és kivételezéseivel kapcsolatos, így az egykori megőrzőjük személye könnyen azonosítható. 1848 késő őszen az önvédelemre készülődő és szervezkedő Háromszék a szék központjában, Sepsiszentgyörgyön létesített élelmező raktárát. Élére pedig Gyárfás Sámuel³ nevezte ki. A „hadtápoló főraktárnok”, vagy ahogy még nevezték, „a központi raktárak élelmezőbiztosa”, nem volt más, mint a város neves festőművésze, Gyárfás Jenőnek⁴ az édesapja. A festőművész 1910-ben egy jelentékeny adománnyal gazdagította a Székely Nemzeti Múzeum levéltárát. Az ajándékozással kapcsolatban a múzeum igazgatóválasztmány *Jelentésében* azt emelte ki, hogy néhai Gyárfás Sámuel „gazdasági iratai” a szabadságharc történetéhez értékes adatokat nyújtanak.⁵ Feltételezhető, hogy éppen a szóban forgó gyűjteményről van szó.

Első látásra a nyugták tartalmilag jelentéktelennek tűnnek. Az események hevében, papírjukében legtöbbször fecnikre, már használt iratok aljából kiollózott papírdarabkákra jegyzett igazolások, élelmezési utalványok stb. száma kevés ahhoz, hogy végérvényes következtetéseket lehessen levonni, azonban elegendők, hogy a Háromszéken táborozók ellátásának a megszervezésébe, az élelmező raktár, a sütődék, a fogda, a hadikórház működtetésébe betekintést nyerhessünk.⁶

1 Ezúttal mondok köszönetet Boér Hunornak és Tiboldi Zoltánnak, a Székely Nemzeti Múzeum könyvtáros-muzeológusainak, akik a szakirodalomban útbaigazításokkal segítettek. Ugyanakkor megköszönöm Csáki Árpád történész pártfogását és segítségét.

2 Demeter Lajos: *A hazáért...* Charta Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 2001.

3 Gyárfás Sámuel. Gyárfás Jenő festőművész apja, 1842-ben Nagyenyeden, a felsőbb tudományokat hallgató ifjak felsőbb osztályában tanult. 1848–49-ben hadnagyi rangban élelmező biztos. A szabadságharc után, 1849 végétől városi aljegyző. 1861-től tíz éven át mint „papjelölt” osztálytanító és iskolagazda a sepsiszentgyörgyi Mikó-tanodában. Az elemi osztályokban fiát is tanította az első, illetve a negyedik osztályban. 1872-től városi pénztárnok lett. 1899-ben szülővárosában hunyt el.

4 Gyárfás Jenő (1857–1925). Gyárfás Sámuel fia. Iskoláit Sepsiszentgyörgyön végezte. 1873–77 között a Mintarajziskolában Székely Bertalan tanítványa, 1877–80 között a müncheni akadémián Wagner, Diez és Max növendéke. 1880-tól Sepsiszentgyörgyön telepedett le. Itt fejezte be főművét, a *Tetemrehívást*, mellyel a Múcsarnok az 1881. évi kiállításán társulati nagydíjjal tüntette ki. 1882-ben Olaszországban tett tanulmányutat. Hazatérve rajztanári állást vállalt. Visszavonultan élt, megrendelésre arcképeket, történelmi kompozíciókat festett. *Gábor Áron halála* című, nagyméretű festménye a Székely Nemzeti Múzeum 1848–49-es termében tekinthető meg.

5 *Jelentés a Székely Nemzeti Múzeum 1910. és 1911. évi állapotáról*. Sepsiszentgyörgy, 1912, 47.

6 A gyűjtemény a Székely Nemzeti Múzeum irattárában jelzet és leltárszám nélküli, a továbbiakban Ny. Gy. SZNM irattára rövidítéssel utalunk rá.

„Bizony nem lehetne elszámolni, mennyit tett vén és ifjú, férjfi és nő és mindenki...”

Ezekkel a sorokkal fejezte ki a tudósító, Bem József 1849. március 24-i Sepsiszentgyörgyön tett látogatása kapcsán, azt az áldozathozatalt, amit a város polgársága vállalt magára az önvédelmi harcok idején.⁷

Nem a felülkerekedés vágyából íródtak ezek a sorok. A tudósító előtt is megcáfolhatatlan tény volt, hogy Háromszék települései az első felhívástól kezdődően „*áldoztak a hon oltárára*”,⁸ 1848 decemberében erejüket, lehetőségeiket túlszárnyalva látták el élelemmel, takarmánnyal és pénzzel a táborozókat, ajánlották fel harangjaikat, réz- és bronzedényeiket ágyúknak, ágyúgolyóknak,⁹ Kézdivásárhely mondhatni teljességében Háromszék arzenáljává változott. Salétromot főztek, puskaport gyártottak, gyutacsokat készítettek, és már 1848-ban ágyút öntöttek.¹⁰ Ezért inkább városa védelmében, a megszólások ellen fogalmazódtak az összegezései. 1849-ben ugyanis voltak olyanok, akik azzal vádolták meg a szék központját,¹¹ hogy „*Háromszék megkísértése napjaiban nem fejtett (ki) elég erélyességet.*” Ezért tartotta helyénvalónak, hogy emlékeztetőül, amit városa magára vállalt 1848-ban, felsorolja: „*Miután a múlt évi júliusban a kirekesztőleg mezőgazdaság után élő Szentgyörgyiek határát lúdtozás nagyságú jég teljesen semmivé tette,¹² s egész augusztus folytán oly szörnyen dühöngött a cholera, milyet még hallani és olvasni sem lehetett, csaknem minden*

⁷ *Honvéd* 84. szám, 1849. április 5., 331.

⁸ Csak a *Kolozsvári Híradó* tudósításaiból idézzük, hogy a Felső-Fehér megyéhez tartozó, azonban Háromszék önvédelmi harcában az események fókuszában álló Hidvég lakosai a „*Magyar hon belügyminiszterének f. év (1848) május 19-én kelt felszólítása eredményeül*” Demeter Sándor református és Buxa (Bucşa) Sándor ortodox lelkészek szorgalmazására 65 forint 19 krajcárt gyűjtöttek. Ezenkívül a „*szegény adózó nép*” összesen tíz véka búzát, 35 véka és 10 kupa kukoricát, 157 sing vásznat, két kötőféket adományozott, melyeket árverés útján értékesítve, összesen 136 forint és 2 krajcárt ajánlottak fel az „*önkintes sereg kiállítására*”. (*Kolozsvári Híradó* 12. szám, 1848. június 20.)

Kézdivásárhely polgárai „*a honvédelmi szükségek fedezésére*” kötelezvényekben 150, készpénzben pedig 610 ezüst rajnai forintot és egy aranygyűrűt, ugyanakkor 24, 3/5 lat ezüstöt gyűjtöttek. Sepsiszentkirály ugyanakkor 69 forint és 10 krajcárt küldött hasonló célokra. (*Kolozsvári Híradó* 46. szám, 1848. augusztus 18.)

⁹ Imreh István: *Népi mozgalmak Háromszéken*. Arcok, eszmék tettek. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1974, 221–231.

¹⁰ Kővári László: *Erdély története 1848–1849-ig. Háromszék és a székelejek (nov. 5.– dec. 18.)*. Korunk 212. szám, 1861. október 12., Országos Levéltár, R szekció. Gábor Áron gyűjtemény. Turóczy Mózes: *Az 1848–49 béli Szabadságharcunkba való hű és lelkiismeretes munkám leírása*. (kézirat), *Székely Újság*. III. évfolyam, 1906. július 9.

¹¹ Sepsiszentgyörgyöt a Csikszeredában 1849. május 27. – július 2. között megjelenő *Hadi Lap* is megvádolta és pecsovicsnak titulálta. Városa védelmében Gyárfás Károly szolgabíró állt ki: „*A pecsovics cím, mellyel a Hadi Lap 1. számában gúny, rágalom, vagy gyanusító szándokból városunk jelleme rugdosztatik, rá nem illhetvén,*” felsorolta azokat a hozzájárulásokat, amelyeket a sepsiszentgyörgyiek tettek az önvédelmi harcok idején. (*Székely Hírmondó* 3. szám, 1849. június 14.)

¹² Sepsiszentkirályi gyalog katona Kis Mózes jegyezte fel naplójába, hogy 1848. „*Június 22dikén egy Égi háború támadt Hidvégnél, ahonnan indult olyan Jégeső, aprói a tyuk tolyyásnál kisebb nem volt, felkerült az árkosi és Szent Györgyi határokra, onnan Martonos felé általvágott, az Épületek fedeleit béverte, sok juhokat, Sertéseket, s még Embert is agyonvert, sokaknak fejeket hasogatta össze.*” (*Évek folyamairóli feljegyzetek; a mely kezdődik a 1832dik Evröll; folytatya Kiss Moses.*) Továbbiakban Kiss M. jegyzetei. SZNM irattára, leltári szám 65 894. Lásd a kötet végén.

15-ik lakóját Szentgyörgynek sírba zárván,¹³ bekövetkeztek az októberi napok: Agyagfalvi gyűlésre kellett menni, mindenfelől rendetlenül omlott a nép, mint tudva van, de egész Háromszékről rendes fegyelem alatt katonaság nem ment (...). Ekkor Szentgyörgy kiállította s vitte a 4-ik gyalogszázadot, adván utiköltségül 100 ezüst ftot, úgy 100 ezüst forinttal segítette kimenni a lovasságot is. Későbbben a vásárhelyi tábor szétbomlása után, míg más helységeken áldozattételről még szó sem volt (...) központi raktároknak, hadifoglyoknak, betegeknek, s minden más tárgyakkal, melyeknek elhelyeztetésére szükség volt, Szentgyörgy adott jó és alkalmas helyeket: sütőkemenczét építtetett és minden intézeteket alkalmas eggyénekekkel, kezelőkkel ellátta, szállással, étellel, köntössel a Mátyás-lovagokat és honvédeket sokszor és több ideig is hasonlóan ellátta...¹⁴

A tudósítást a legilletékesebb, az 1848. október végétől Háromszék főélelmezési biztosának kinevezett Demeter József írta. Szervezői tehetségét, rátermettségét széles körben elismerték. A háromszéki önvédelmi harcok idején kifejtett tevékenységéről az egyik első méltatás 1849-ben a *Közlöny*-ben jelent meg. Elsősorban azt emelték ki, hogy „egyéb teendői közt a katonaság élelmezését is el kelle a szék megbízásából vállalnia, mi felette terhes feladat vala akkor, midőn a sokszor tízezer főre is felszaporított háromszéki védsereg élelmezésére nézve előre semmi pénzről, sem élelmiszerekről nem vala gondoskodva.”¹⁵ Ő „mint élelmezési biztos derekasan betöltötte hivatását” – emlékezett vissza közel ötven év múltán Hidvég református lelkésze, a volt tüzér főhadnagy Nagy Sándor¹⁶ –, mert „hogy hiányt nem szenvedett a honvéd, s lova: az az ő nagy érdeme volt”.¹⁷

A kiváló ember emléke a halála után eltelt száznegyven év alatt teljesen a feledés homályába merült. Közelebről Egyed Ákos történész professzornak köszönhetően, és a helytörténeti kutatások eredményeként¹⁸ alakja újból ismertté vált és visszakerült a köztudatba.¹⁹

13 Sepsiszentgyörgyön csak a reformátusok anyakönyvébe augusztus és október között 123 kolerától fertőzött halálát jegyezték be. Augusztus utolsó harmadában nem egyszer naponként hat-hét halottat is temettek (Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár – továbbiakban: SAL. – Fond 105., Nr. 579. 110r – 111v.). A környező falvak közül például Angyaloson 10-en, Aldobolyban 17-en, Árkoson pedig 8 református és 15 unitárius vallású esett a járvány áldozatává. SAL. Fond 105. Nr. 40. fol. 69–70., Nr. 290. fol. 33–34., Nr. 292. fol. 34–35. Nr. 61. fol. 78r., Nr. 67. fol. 128r., Benedek Áron nagyborosnyói református pap a *Kolozsvári Híradó*-ban számolt be a pusztító „hivatalon ázsiai vendégről”. Híradása szerint a kolera „főleg Kisborosnyó, Nagyborosnyó, Barátos és S. Szentgyörgy lakoival érezteti általános dühét.” Falujában július vége felé és szeptember 12. között „negyvennégy nap dühösködve, 450 meglepett eggyén közül 116-ot buktata sírba.” Ez azt jelentette, hogy az 1165 lélekszámú községet szó szerint megtizedelte a járvány. (*Kolozsvári Híradó* 72. szám, 1848. október 3.).

14 *Honvéd* 84. sz., 1849. április 5. 330–331.

15 *Közlöny* 1849. május 30.

16 Nagy Sándor (1824–1900). Gidófalván született. A kollégiumot Nagyenyeden végezte. Teológiai hallgató volt, mikor mint kormánybiztosi titkárt Berde Mózes mellé osztották be. Önkéntesként állott Gábor Áron tüzei közé. Részt vett az erdélyi harcokban, a Vöröstoronyi-szoros őrzésében. Előbb tűzmester, majd 1849 júniusától hadnagy és Gábor Áron segédtsíjtje. Főhadnagyként Müller ezredes tüzérparancsnok segédtsíjtje lett. A világsi fegyverletétel után vizsgálati fogságot szenvedett. Szabadulása után Gidófalván, majd haláláig Hidvégben volt református lelkész. 1896-ban Kolozsváron kiadta *Háromszék önvédelmi harca 1848–49.* c. könyvét.

17 Nagy Sándor: *Háromszék önvédelmi harca 1848–49.* Kolozsvár, 1896, 111.

18 *Az 1848–49. évi első népképviselői országgyűlés történeti almanachja.* Szerkesztette: Pálmány Béla. Magyar Országgyűlés Budapest, 2002, 204–205. (Továbbiakban: *Almanach, 1848–49.*) Demeter Lajos i. m. 27–31.

19 Beazonosított sírkövét Kónya Ádám, a Székely Nemzeti Múzeum nyugalmazott igazgatója és Cserey Zoltán muzeológus-történész tette rendbe. A diákok sírját a március 15-i megemlékezések során, ha nem minden évben is, de egy rövid megemlékezés keretében koszorúzták.

Demeter József kormánybiztos, Háromszék főlelmezési biztos

Családját Pálmay József genealógus a maksai előnevet viselő Demeterektől származtatja, Cs. Bogáts Dénes szemerjai előnévvel említette.²⁰

A sepsiszentgyörgyi református egyház anyakönyvében 1808-ban két Demeter József nevét és születését jegyezték be. Szemerjai Demeter Mihály gyalogkatona és Imre Judit fiát január 29-én tartották keresztvíz alá, a városi notárius Demeter Sámuel és Nagy Sára gyermekét pedig, június 5-én keresztelték meg.²¹

Több mint bizonyos, hogy Demeter József az említett városi jegyző, Demeter Sámuel fia volt. Erre lehet következtetni a református egyház anyakönyvében a temetésekor bejegyzett rubrikák adataiból, a kiszámított életkorából, és sírkövének feliratából is.²²

A maksai előnevet viselő apa, Demeter Sámuel 1792-ben és 1794-ben az erdélyi diétán Sepsiszentgyörgy városát képviselte, és valószínű, azonos a város későbbi jegyzőjével. Ebben az időben „*ugyanis a képviselői tisztet előszeretettel bízták a törvényhatóságok az írásbeliségben jártas notáriusokra, s az is igen gyakori, hogy e tisztség apáról fiúra szállt.*”²³ Így Demeter József 1842-ben már városi tanácsos, 1846-ban pedig városi főbíró volt.²⁴

Cs. Bogáts Dénes szerint 1841–1847 között állt Sepsiszentgyörgy taxális városának az élén és csak annyi időre volt távol a főbírói széktől, amíg 1842–1843-ban követségként képviselte a városát. Helyette az említett időszakban Márk Áron volt a városi főbíró.²⁵

1848 tavaszán a városi tanácsosokkal mint Sepsiszentgyörgy főbírája írta alá azt a május 9-i közleményt, amelyben a székelység nevében az Unió kimondását, a robot és a székely határőrség egyazon időbeni megszüntetését sürgették.²⁶

Demeter Józsefet városa 1848. május 5-én követévé választotta meg. A május 29-re összehívott utolsó erdélyi rendi országgyűlésen, melynek legfontosabb tárgya Erdélynek az anyaországgal való egyesülése volt, Sepsiszentgyörgyöt Gyárfás Károllyal²⁷ képviseli-

20 Pálmay József: *Háromszékvármegye nemes családjai*. Sepsiszentgyörgy, 1901, 141.

Cs. Bogáts Dénes: *Sepsiszentgyörgy*. Sepsiszentgyörgy története... Albert Kiadó Sepsiszentgyörgy, 2000, 65.

21 *Almanach, 1848–49*, 204.

22 A református egyház anyakönyvében halála okául a májgyulladást jegyezték be, amely életkora „56 ½” évében végzett vele. (SAL. Fond 105. Nr. 580. fol. 123v.) Sírkövének felirata: „1865/ Tks: DEMETER JO/ ZSEF Úr e nemes/ város sok tudóig volt/ főjegyzője élt 56/ évet meghalt Márti: /11n.” Ha 1808. június 5-én keresztelték, halálakor 7 hónappal múlt 56 éves. Vele ellentétben a szemerjai Demeter Mihály József nevű gyermeke 1865. februárjától már 58 éves volt.

23 *Almanach, 1848–49*, 204.

24 Uo.

25 Cs. Bogáts Dénes, i. m. 65.

26 *Erdélyi Híradó* 367. sz., 1848. május 18.

27 Gyárfás Károly (1808–1892). Szolgabíró, országgyűlési követ, hadbíró, honvédszázados. Jogot végzett. 1848-ban nemzetőr százados. 1849-ben egy ideig a Sepsi-Oltmelléki járásbírósnál szolgabíró. Ebben a minőségében írta tudósítását, amely a *Székely Hirmondó* 3. számában látott napvilágot. Mivel híradásában a nagyenyediek segítségére rendezett estély kapcsán a Nagyenyed lakosságát lemészároló csőcselék cinkosának nevezte a császári dinasztíát, 1850-ben felségsértéssel vádolták meg. 1848. május 29-én az erdélyi országgyűlésen Sepsiszentgyörgy második követe volt. A háromszéki önvédelmi harcok idején a radikális szárnyhoz, a Kiskomitéhez tartozott. Az árapataki szerződést követően Matskási Antallal ketten vállalkoztak, hogy híreket hoznak az ellenség által körülzárt háromszékieknek. 1849 januárjában érkeztek vissza Marosvásárhelyről Bem kiáltványával. Részt vett 1849. január 15-én a Kézdimartonfalván tartott tanácskozáson, ahol felmondták a császáriakkal kötött árapataki szerződést, és eldöntötték, hogy csatlakoznak Bem felszabadító seregéhez. Hadbírónak Berde Mózes nevezte ki. Honvéd századosként a 83. honvédszázalóban szolgált. 1849. július 12-én a kozákok fogságába esett, akik a Tömösi-szoroson át Ploiești-ig hurcolták. Október 2-án hozták vissza Nagyszébenbe, ahol hadbírósgá el állították. Rendszerellenessége és a felségsértési vád miatt várfogságra ítélték. Hét évet raboskodott Kufsteinban, ahonnan amnesztiával szabadult.

selte.²⁸ Berde Mózessel együtt, aki ezen az országgyűlésen a határőri rend képviselőjeként jelent meg,²⁹ beválasztották abba az országos bizottmányba, melynek elnöki tisztét gróf Teleki József, Erdély kormányzója töltötte be.³⁰ Követtársával, Gyárfás Károllyal jelen volt azon a bizottmányi gyűlésen, amelyen a székely követek a katonáskodás ügyét tárgyalták. Küldetésükről és a tárgyalásokról városuknak egy külön jelentésben is beszámoltak.³¹

Az első népképviselési országgyűlésen ugyancsak mint Sepsiszentgyörgy képviselője jelent meg. Az 1848. július 13-án benyújtott személyi iratai alapján mandátumát két nap múlva igazolták.³² Távollétében főbírói állását már nem tölthette be. Ezért a város helyette új főbíróvá választott Kovács Gábor³³ személyében, akit székében a király is megerősített.³⁴

Pesti tartózkodása alatt a csíki és háromszéki képviselőkkel együtt Berde Mózest támogatták, és a székely határőrség megszüntetését sürgették a parlamentben. Beválasztották a számadást vizsgáló bizottságba, tagja volt az István nádorhoz és Innsbruckba menő 50 tagú küldöttségnek. Rövid otléte alatt csupán az augusztus 10-i, szeptember 4-i és szeptember 20-i nyílt szavazásokon vett részt.³⁵

A képviselőház jóváhagyásával 1848. szeptember 23-án Berde Mózessel és Gál Dániellel³⁶ mint meghatalmazott kormánybiztosok tértek haza Háromszékre. Székében vezetőszerpet vállalt a nemzetőrség megszervezésében és rövid időn belül egyik tényezője lett az eseményeknek.

Jelen volt az agyagfalvi székely nemzetgyűlésen, ahol tagja volt annak a bizottságnak, amely előtt a székely határőrtisztek a királyra, a független magyar minisztériumra és a magyar alkotmányra esküdtek fel. A nemzetgyűléstől a kormánybiztosok, köztük Demeter József is, olyan felhatalmazást kaptak, hogy hatlamukkal élve „*ahol a hazában már kiüttött vagy ezután kiüttendő lázadások által*” a magyarság veszélybe került, oda a hatalmuknál fogva a „*személy- és vagyonbátorság*” védelmére katonaságot rendelhettek

28 Demeter Lajos i. m. 27, és 49–51., Cs. Bogáts Dénes i. m. 51.

29 *Almanach, 1848–49*, 100.

30 „*Hirünk, nevünk virágozni fog*” 1848–49 dokumentumaiból. Kriterion Könyvkiadó Bukarest, Kolozsvár, 1998, 78.

31 Cs. Bogáts Dénes i. m. 51.

32 *Almanach, 1848–49*, 204.

33 Kovács Gábor. Az utókor teljesen megfeledkezett róla. Már csak annyit tudunk személyéről, amennyit Orbán Balázs jegyzett meg: „*Kovács Gábor szentgyörgyi főbíró, ki nem csak a szervezésnél és lelkesedésébresztésnél fejtett ki nagy tevékenységet, hanem a rendnek is hű öre volt.*” (Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népművészeti szempontból*. III. kötet. Pest, 1869, 187.) Jelentős személyisége volt a városnak. Bizonyítéka, hogy a múlt századfordulón, illetve 1940–44 között azt a teret, ahol most a Mihai Viteazul szoborcsoport áll, a nevééről Kovács Gábor térnek nevezték el. Unitárius volt. Halálát ezért nem a szeptiszentgyörgyi református, hanem az árközi unitárius matrikulába jegyezték be: „*1861. márc. 28. S. Sz. Györgyi Tkts. Kovács Gábor Úr városi Főbíró 70 éves*” korában elhunyt. (SÁL. Fond. 105. Nr. 67. fol. 134r.) Ugyancsak az árközi unitárius anyakönyvbe jegyezték be azt is, hogy 1826. május 21-én keresztelték „*S. Szent Györgyi Ordinárius Notárius Titt. Kovács Gábor Uramnak*” egyik fiát, Bálintot (1848/49-ben hadnagy, egy időben a város főbírája, majd polgármestere). A bejegyzés azt igazolja, hogy városában már az 1820-as években hivatalos betöltő személyiség volt, és a jegyzői tisztséget 1831-ben is betöltötte. (SÁL. Fond. 105. Nr. 65. fol. 45r., Nr. 67. fol. 36r.)

34 Cs. Bogáts Dénes i. m. 52.

35 *Almanach, 1848–49*, 204.

36 Gál Dániel (1811–1861). Lásd: Balás Konrád: *Feljegyzések*. 3. sz. lábjegyzet.

ki a megválasztott fővezér Sombori Sándor parancsnoksága alatt álló székely haderőből.³⁷ Mint Berde Mózes, ő sem volt híve annak, hogy a székely tábor megfelelő fegyverzet és ágyúk hiányában kivonuljon Aggyagfalváról. Nem követték a tábornokot, de elsősorban nem a Berzenczeyekkel ellenkező véleményük miatt, hanem azért jöttek sietve haza, mert aggasztotta őket Háromszék sorsa, fenyegetettsége, a barcasági szászok és románok, a császári reguláris csapatok mozgolódásai.

Hazatérve Aggyagfalváról P. Hováth Albert³⁸ főkirálybíróval és Berde Mózessel 1848. október 23-án újból átvették Háromszék irányítását. Demeter József kormánybiztosi minőségében a megalakított háromtagú központi kormányban főélelmezési biztos lett. 1848. november 30-án a „*Három- és egyesült Miklósvárszékek minden népeihez*” szólva Berde Mózessel és a főkirálybíróval közreadták az aggyagfalvi határozatokat, és fegyverbe szólították 18 évtől 50 évig a szék összes férfi lakosságát.

Háromszék 1848. november 11–12-én tartott nagygyűlésén az újraválasztott szék vezetőségében továbbra is élelmezési főbiztos maradt, melléje pedig segítségül Mihály Józsefet³⁹ jelölték ki. Feltételezhető, hogy már ebben az időszakban hozzákezdhetett a gyülekező háromszéki tábor ellátásának a megszervezéséhez.

Demeter József Bem felszabadító hadjáratáig maradt Háromszék főélelmezési biztosa. Tisztségéből felmentést nyert ugyan, de elfoglaltságai miatt továbbra is otthon maradt, és nem utazott fel Debrecenbe. A képviselőház távolléte miatt a helyét 1849. március 2-án elhagyottnak nyilvánította.⁴⁰

1849. március 14-én újból élelmezési kormánybiztosi kinevezést kapott. Még e hónap 22-én jelezte, hogy Szeben és Brassó bevételével feladatát elvégzettnek tekinti, és hamarosan Debrecenbe utazik, azonban ígéretét nem válthatta be. Április 17-én levelében azzal *igazol*ta magát a parlament előtt, hogy csak azután jelenhetik meg a képviselőházban, ha a „*téli számadásait*” elkészítette, a szükséges élelmiszereket a jövőre nézve beszerezte és az új magtárakat felállította.

Távolléti kérelmét a képviselőházban előbb elutasították és igazolatlanak nyilvánították, de az országos és a háromszéki kormánybiztosok hivatalos értesítése után hiányzását igazoltnak tekintették.⁴¹

A világosi „*végkatasztrófa után csaknem egyedüli volt, aki a győzőknek bosszúját kikerülhette*”,⁴² már abban az értelemben, hogy a szabadságharc alatti tevékenységéért nem

37 Kővári László: *Okmánytár az 1848–9-ki erdélyi eseményekhez*. Összeállította Kővári László. Kolozsvár, 1861, 91–99.

38 P. Horváth Albert. 1848-ban Háromszék fő királybírája. A döntő pillanatokban ingatagon viselkedett, inkább a megbékélés híve volt. Az önvédelmi harcok elhatározásakor inkább a nyomásnak engedve döntött a küzdelem mellett. A szabadságharc leverése után ő is a feketelistára került, azonban 1850. február 21-én Sepsiszentgyörgy városától kért igazolólevéllel sikerült tisztáznia magát, bizonyítania ártatlanságát, mi több báró Jósika Samu és Horváth János pártfogásával körzeti előjárói tisztséget is kapott. Kétes politikáját igazolja, hogy a Bach-korszak alatti tevékenységéért „*bezirkvorsteri minőségben szerzett érdemeiért báróságot és érdemjeleket nyert*”.

39 Egyed Ákos: *Háromszék 1848–1849*. Kriterion Könyvkiadó Bukarest, 1978, 109.

Mihály József (sz. 1797). Keveset tudunk róla. 1850–53 között, lemondásáig, Sepsiszentgyörgy főbírája volt. Az 1840–50-es években a város egyik „*vezérfia*”. Hosszabb időn át gróf Mikó Rozália bodoki és oltszemi birtokainak gazdasági prefektusa.

40 *Almanach*, 1848–49, 204.

41 Uo.

42 Nagy Sándor i. m. 111.

került várfogságra, mert az eljárást ellene is megindították. Ürmössy Lajos szerint még vizsgálati fogságot is szenvedett.⁴³ Az ellene indított purifikációs vizsgálatot a haditörvényszék 1851. október 7-én szüntette meg. Felmentésével egyidejűleg teljes amnesztiát kapott.

Ürmössy állítása megkérdőjelezhető, hiszen 1849 novemberében a sepsiszentgyörgyi városi tanács jegyzőkönyve szerint a közgyűlésen mint főjegyző volt jelen. 1850. január 9-től, mikor Kovács kapitány cs. kir. kerületi főbiztos a „*Városi Hivatali rendszert is újjal alakban kívánván létrejuttatni*”, és személyesen nevezte ki a város vezetését, hivatal nélkül maradt. Továbbra is Sepsiszentgyörgyön tartózkodott, mert 1850. február 9-én a lemondó városi tanácsos, Benkő Mihály helyett őt javasolták a megüresedett helyre. Kovács kapitány válasza elutasító volt. Kijelentette, Demeter József „*mind Compromittált Egyén*” szóba se jöhet mindaddig, amíg az erre hivatott bizottság előtt az ártatlanságát be nem bizonyítja. A császári főbiztos intézkedéseivel a város jogait sértette meg. Mivel a választásokat mellőzte, önkényesen, a saját belátása szerint cserélte le, vagy nevezte ki a vezetőségi tagokat, a város a passzív ellenállás mellett döntött. Elhatározták, a tanácsosi állást nem töltik be, és a „*hely addig ürességbe marad, míg Demeter József magát igazolhassa, mindhogy azon helyet csakis Demeter József töltheti bé, mind mellőzhetetlen egyén.*” Sepsiszentgyörgy városa kijárta és elérte azt is, hogy új választásokat írjanak ki. Erre főbiztosi engedéllyel 1850. április 9-én került sor. Az új „*hivataloskodó testületbe*” Demeter József, még a teljes amnesztia elnyerése előtt, 80 „*szózat*” újból városi tanácsos lett, és ettől kezdve, a Kovács kapitány által nem jó szemmel nézett, „*compromittált egyén*” egyre magasabb funkciókat töltött be a város vezetésében. 1851. szeptember 7-én mint rendőrbiztos és helyettes főbíró volt jelen a közgyűlésen, decembertől pedig Sepsiszentgyörgy választott főbírója lett. Nem sokáig ténykedhetett mint a város első embere, mert 1852 szeptemberében a törvényes úton megválasztott főbíró és tanácsosait Kovács kapitány bevádolta. „*Közbizodalmat vesztett és tekintélytelen*” közegnek nyilvánítva őket, és elérte a hivatalos úton való elmozdításukat. Újból sárba tiporta a város jogait, élve hatalmával, 1852. szeptember 26-án, az új választások kiírásáig, egy ideiglenes városi tanácsot nevezett ki.⁴⁴

A főbiztos által mindenképpen félreállított Demeter József nem vonult vissza teljesen a közéletből. Az 1850-es évek közepén részese annak a mozgalomnak, amelynek tagjai a székközpontban egy reáliskola beindítását szorgalmazták.⁴⁵ 1862-től Sepsiszentgyörgy főjegyzője és egyben királyi közjegyző lett. Főjegyzői tisztségét egészen 1865-ig, hirtelen bekövetkezett haláláig viselte.

Cs. Bogáts Dénes *Sepsiszentgyörgy története* című munkájában kiemelte, hogy Sepsiszentgyörgy többek között az olyan személyeknek köszönhette előrehaladását, városiasodását, amilyen a főbíró Demeter József és Kovács Gábor, majd Császár Bálint és Gödri Ferenc polgármesterek voltak, kiknek „*neve fogalom a város történetében*”⁴⁶.

43 Ürmössy Lajos: *Tizenhét év Erdély történelméből 1849. július 19-től 1866. április 17-ig*. Kolozsvár, 1887, 34.

44 Ezekre vonatkozóan: *Tanácsi Jegyző könyv 1849be November 8dikától bészárólag 1850ig*. 1–3., 74., 241., 286. és 288. ügyjegyzék. (SZNM tulajdonában, a továbbiakban *Tanácsi Jegyzőkönyv.*), *Az 1850dik éven kezdve a S Szi Györgyi Közönség Jegyz. Könyv 1853. febr. 10. Évig.* (SÁL Fond 14. Reg. 80. Nr. inv. 1/80. 85., 98., 148.)

45 Demeter L. i. m. 30.

46 Cs. Bogáts Dénes i. m. 65.

Háromszék az 1848. november 5-i csatavesztés után

Háromszék, hogy megőrizhette a szabadságát, és nem került a General Commando karmai közé, az a székben kifejlődött kedvező körülményeknek, Berde Mózes politikájának, az úgynevezett Kiskomitéba tömörülő háromszéki forradalmároknak köszönhető. A Kiskomité olyan radikális elveket valló személyeket tömörített magába, mint Gál Dániel, Bíró Sándor⁴⁷, Gyárfás Károly, Gábor Áron stb., akik döntő lépésekre tudták bírni a szék vezetőit. Míg Gál Dániel, a Kiskomité vezetője a népgyűléseken „tüzes szónoklataival” lázba tudta hozni az egybegyűlt néptömegeket, Bíró Sándor, a rétyi református pap nyíltan vallotta, hogy minden ember egyforma és testvér. Ő volt a Kiskomité ideológusa, Háromszéken ő állt legközelebb Tánicsics Mihály és Petőfi Sándor szelleméhez, a francia forradalom eszméjéhez⁴⁸.

Berde Mózes kormánybiztos azzal, hogy a liberális nemeselek képviselőit meghagyta a vezetői állásokban, ugyanakkor Sepsiszentgyörgyön a székházban – ahogyan akkor előszeretettel nevezték, a „Nemzet Házában” – nyílt népgyűléseket tartott, elérte az érdek egységet, az egycélúság tudatának megerősödését. Háttérbe szorultak a társadalmi ellentétek, az egységes cél, a haza és a szülőföld védelme fölébe emelkedett mindennek. A népgyűléseken „mindent nyílt tanácskozásban beszéltek meg és végeztek el, hozzászólhatott mindenki, ezáltal egyetemessé, mindnyájokévé lett a védelem ügye, s ez erkölcsi szolidaritásba hozta az összes népet”⁴⁹.

Október 23. és november vége között valóságos „népparlamentekké” szélesedtek a székgyűlések. Mindenki felszólalhatott, érezhette szava és személye fontosságát, melynek következtében „hatalmas népi energiák szabadultak fel, s terelődtek a Habsburg-ellenes önvédelem szolgálatába.”⁵⁰

Háromszék népe a történelmi tradícióból következően nem követelte a nemesség félreállítását, nem törekedett a hatalomátvételre, hanem azt várta el, hogy az élükre álljon az „inteligencia”, és együtt küzdjenek a közös ellenség ellen.⁵¹ Azt szerette volna, hogy a vezetőosztály minden tagja felsorakozzék a közös ügy védelmében, és kardot fogjon a nemzeti függetlenség kivívásáért. Még 1849 nyarán is csak azt rótták fel és tekintették bajnak Háromszéken, hogy „némely főbb és gazdagabb urak és úrfiak, kik nem tisztelték, nemigen láttatnak a táborban, de láttatnak itthon parádézolni és sok egyebet is művelni. És ez a bajoknak baja – írta a tudósító –, mert máris elkeseredésig magára vonta a nép figyelmét.”⁵²

47 Bíró Sándor (1816–1877). Tábori lelkész, százados. 1848-ban a rétyi nemzetőr század szervezője és századosa. A Kiskomité radikális elveket valló ideológusa. Részt vett Háromszék önvédelmi harcában. 1849 februárjától tábori lelkész, hivataláról lemondva 1849 májusától százados a 4. székely határvédelem zászlóaljánál. A Csíksomlyón nyomtatott *Hadi Lap* és melléklete, a *Gyutacs* szerkesztője. A szabadságharc után bujkálni kényszerült, álnéven nevelősködött. A kiegyezés után lelkész. Monostorszezen halt meg.

48 Egyed Ákos i. m. 94.

49 Jakab Elek: *Szabadságharcunk történetéhez. Visszaemlékezések 1848–1849-re*. Budapest, 1880, 435.

50 Egyed Ákos i. m. 102.

51 Ez cseng ki a székely nemes kilyéni Székely Gergely soraiból is: „Általános lett a katonakötelezettség, azaz mindnyájan megtanuljuk a katonáskodást, s ha ellenség támadja meg a hazánkat: szegény és gazdag, nemes, gróf és herceg testvériesen sorba állva, megfogjuk mutatni, hogy valamint apáink régen, úgy mi is most megtudjuk védeni a jó királyt és az édes magyar hazát.” (Székely Gergely: *Hetvenhárom év itthonn. Korrajz és politikai elmélkedések*. Brassó, 1893, 29.)

52 *Honvéd*, 149. sz. 1849. június 20., 591.

1848 őszén Berde Mózes volt az, aki a maga oldalára tudta sorakoztatni a liberális nemességet, ugyanakkor maga is katonarendű lévén – az érdekeikért küzdött az országgyűlésen –, hallgatott rá a székelység és feltétel nélkül el tudta fogadni az intézkedéseit. Egyszóval ő volt az az „*egyedüli lehetséges ember*”,⁵³ aki „*bölcs és buzdító tanáccsal és tapintatügyes kormányával fenntartotta Háromszéken a belső rendet és békességet*”⁵⁴.

Előnyére volt Háromszéknek az is, hogy akkor, amikor a szék vezetősége az agyagfalvi székely nemzetgyűlésre távozott, olyan ideiglenes tisztséget nevezett ki maga helyett, mely nem várokzott karba tett kézzel, hanem minden erejével a szék védelmének a megszervezésére összpontosított. Gidófalvi János széki jegyző főkirálybírói minőségben, Pap Mihály⁵⁵ nyugalmazott őrnagy, mint katonai főparancsnok, állandó kapcsolatban álltak az Agyagfalván tartózkodókkal, és döntéseiket a székely nemzetgyűlés szellemében hozták meg. Ennek köszönhetően a hazatérő székvezetőség, mikor október 23-án átvette az irányítást, Háromszéken egy forrongásban és készülődésben lévő népességet talált.⁵⁶

Az október végén megalakított, úgynevezett Háromtagú kormánynak csak folytatnia kellett a már megkezdett és védelemre berendezkedő intézkedéseket. Október 25-én fegyverbe szólítottak minden, 18 és 50 év közötti háromszékit. Helységenként alakulatokat hoztattak létre, amelyek élére a helyi nemességből választottak tiszteket. Zágóban, nyomban a fegyverbe szólítás napján intézkedtek: „*Mint, hogy a' nemzetünk egy része az Agyagfalván tartott Székely Nemzet Gyűlése Következésibe már táborba vagynak – olvasható a falujegyzőkönyvben –, az idehazavalók is a fegyverbe Gyakoroltassanak a Köz Csend és rend, mely már is rendtelenségbe jött, hogy fenn tarthasson Tiszteknek választattak, Századosok: idősb. Vajna László, Bitái Sámuel, Főhadnagyoknak: Barabás József, Kisantal Pál, alhadnagyoknak: Zsidó György, Izsák János, Strásamestereknek: Földes Ferenc, Csorja János.*” A felsorolt nemzetőrtiszteket a gyakorlatoztatások mellett azzal is felhatalmazták, hogy jogukkal élve általuk „*a Ns Közönségbe a' legnagyobb tsend és rend (meg)tartasson, a Kihágók, Kitsapongók, a leg Keményebben meg büntetessenek*”. Október 31-én, mivel a faluban „*a mostoni Zavaros Környülmények mián (...) a bajok is nőttön nőnek, annak eltanátlására és rendezésére*” nem elegendő a már szolgálatban levő nemzetőrtisztek száma, a falugyűlés úgy döntött, hogy segítségükre még tizenegy „*örtisztet*”

53 Jakab Elek i. m. 457.

54 *Brassói Lap*, 10. sz. 1849. május 17.

55 Pap Mihály (1782–1865). 1840-ig szolgált a 15. székely határőrezredben. Kézdivásárhelyen élt, és hatvanöt éves kora ellenére 1848 októberétől aktívan részt vállalt Háromszék mozgósításának és védelmének a megszervezésében. December 3-tól az erdővidéki székely csapatok parancsnoka. December 6-án a császáriak fogságába esett. Nagyszébenből csak 1849. március 11-én, a város bevételkor szabadult meg. Május 8-tól honvédelezredes, előbb Brassó, majd Kézdivásárhely térparancsnoka, júliusban pedig az Ojtozi-szoros őrségének a parancsnoka. A szabadságharc után egy ideig bujkált, de 1850 végén jelentkezett a császáriaknál. Halálra ítélték, majd 1851 augusztusában kegyelem útján nyolc év várfogságot kapott. Előbb Gyulafehérváron, aztán Olmützben raboskodott. 1854-ben kegyelem útján szabadult.

Gidófalvi János (1786–1875). Szotyori birtokos, Sepsiszék közügyésze, 1843-ban királyi pénztárnok. 1848-ban a szerveződő háromszéki nemzetőrség egyik vezetője. Mint széki jegyzőt az Agyagfalvára menő P. Horváth Albert helyett ideiglenes főkirálybíróvá nevezték ki. Mindkét fia részt vett a szabadságharc küzdelmeiben. Károly mint hadnagy, feltehetően a segesvári csatában esett el, László pedig saját lován, mint közhuszár állt a székely huszárezred márkosfalvi századába, és főhadnagyi rangig jutott el.

56 Egyed Ákos: *Erdély 1848–1849*. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csikszereda, 1998, I. köt., 252–253.

választanak „*Tit Bartha Miklós Úr, Bíró Gál István, Izsák Ferencz őrm(ester), Csákány Ferenc, Csekme András, Kisantal István, Székely György, Székely Ferenc, Antal Mihály, Antal András Káplár, Csoma Sigmond Bíró, Polgártársaink*” személyében.⁵⁷

Nemcsak a falvakban erősítették meg a közbiztonságot és örködték a rend fenntartása felett, hanem a szék határait is jelentős nemzetőrcsapatokat indítottak. Rövid idő alatt a Rikától Hidvégig, Aldobolyon és a kökösi hídon át, a bodzai és ojtózi szorosokig örökordon védelmezte Háromszéket.

Ezeknek az intézkedéseknek köszönhetően az ellenség és a General Commando császári serege nem léphette át Háromszék határait. Így maradhatott szabadon, mint egy sziget, ez a térség, ahol a lelkes ifjúságból toborzódott 12. honvédszászlóalj honvédsége, az idemenekült Kossuth-huszárok, a szabadságharcos forradalmárok, az önkéntesek az 1848. november 5-i vesztes csata után menhelyet találhattak. A Háromszékre menekült Matskási Antal így emlékezett vissza ezekre a napokra: „*Marosvásárhelynél (...) megverettetvén a székely-sereg, Háromszékre vonult, kísérve a 12-ik zászlóalj is, nem nagyszámú Kossuth-huszárok által. Háromszéken legfőképp lelkesülve találtuk elsősorban Kézdivásárhely vitéz polgárait, másodikban a volt határőröket, kik a 12-ik zászlóalj, a Kossuth-huszárok, s a hazából egynehány odamenekültekkel Háromszék intelligenciájának egynehányadával fellelkesítettük előbb a népet, s végül magát az igen szépen viselő háromszéki összes intelligenciát.*”⁵⁸

Matskási az intelligencia alatt a helyi nemességet értette. Idézett leveléből tudható meg, a menekültek lelkesítésének köszönhető, hogy a birtokosságnak az a része, amely még kételkedett, és kilátástalannak találta a helyzetet, az önvédelem pártjára állt: „*Bár valószínűnek látszott, hogy Háromszék leveretése alkalmával a birtokosság, az intelligencia esik áldozatul, minden fenyegetődzések dacára a legtöbbet kockáztatva, kevés habozás közt közibünk sorakozott.*”⁵⁹

Az 1848. november 11–12-i népgyűlésen döntő pillanatokhoz érkezett Háromszék. Megvitatták a fegyveres önvédelem lehetőségeit, és a General Commandóhoz írt levelükben tudatták, Háromszék nem lép fel támadólag, de szükség esetén védekezik, vagyis feltételesen, de kimondták az önvédelmet. Puchner válaszüzenete lesújtó volt. Felsorolta Háromszék bűnlajstromát, kijelentette, amennyiben nem hódolnak meg feltétel nélkül, a General Commando fegyverrel kényszeríti őket a megadásra. Nyilvánvalóvá vált, sürgősen készülni kell a fegyveres önvédelemre. Meg sem született a döntő határozat, 1848. november 26-án az ellenség megtámadta és lemészárolta a bodzai őrséget, rátámadt a Hidvégnél strázsáló nemzetőrségre, Heydte árulás útján megszállta Erdővidék jelentősebb falvait. Gábor Áron a siettében öntött két vaságyújával megjelent Sepsiszentgyörgy piacterén. A támadás hírei, Erdővidék lefegyverzése valóságos népforradalmat váltott ki a szék központjában és egész Háromszéken. November 28-án elhatározták a fegyveres önvédelmet. A felszólított falvak népe gyülekezni kezdett a székely táborba. Csak Lemhényből, mikor „*Kirukkolt a nemzet Sepsibe a Kökök hidgyához Táborba, 28dik November 1848.* – jegyezte fel naplójá-

57 *Határozati jegyzőkönyv 1846–56. A zágoni nemes közönség jegyzőkönyve kezdődik december 19-én.* 81–83. Ezúton mondok köszönetet Cserey Zoltán történész-muzeológusnak, aki a falujegyzőkönyvet rendelkezésemre bocsátotta. (Továbbiakban *Határozati jegyzőkönyv*.)

58 Matskási Antal levele 1873-ból. 1848–49. *Történelmi Lapok.* V. évf. 12. sz., 1896. június 15., 106–107.

59 Uo.

ba Weress Alajos nemzetőr százados – *jelen voltunk összesen 347-en*⁶⁰. Ez azt jelentette, hogy a hívó szóra, szülőföldje védelmére falujából minden, fegyvert fogható ember megjelent. Ez volt a jellemző a szék összes településére. Több mint tízezer fegyveres sereglett a háromszéki székely táborba. November 29-én az ellenséges erők támadó csapatmozgásaira reagálva kiindultak Hidvég irányába, egy kisebb egység pedig a Bodzák felé. November 30-án Árapatak, Hidvég térségében megszólaltak Gábor Áron ágyúi. Ezzel kezdetét vette Háromszék egy hónapig tartó önvédelmi harca.

A háromszéki sereg élmezőjének megszervezése

A marosvásárhelyi csatavesztés után a Háromszékre menekült 12. honvédszászlóalj légnévsége, az önkéntesek és a Mátyás-huszárok ellátása volt az első számú gond. Az élelem mellett számukra napidíj is járt, a huszárság lovainak pedig zab és széna.

A honvéd- és huszártiszteket a módosabb családoknál szállásolták el. Pap hadnagy egy 1848. december 23-án kiállított nyugta szerint Kökösbén volt kovártélyban.⁶¹ Farkas Ignác, „a háromszéki tábor összes löszerraktár gondnoka”⁶² 1848. december 13–25. között Sepsiszentivánban Jakab Lászlónál, december 26–30. között Csia Bálintnál, december 31. és 1849. január 4. között Kilyénben Czákó Józsefnél volt elszállásolva.⁶³ A Marosvásárhely alól visszavonuló K. Horváth Ignác,⁶⁴ miután 1848. november 15-én Csíkszéken és a Kászonokon át Kézdimartonfalvára érkezett, ahol egy kis birtoka volt, huszárait a nemesség szállásolta el. Századának két szakasza Kézdimartonfalván, egy Petőfalván, egy pedig Tamásfalván kapott kovártélyt, K. Horváth Ignác pedig Pávai Vajna Tamás „*nemes uramnál*” szállt meg.⁶⁵

Székely Gergely⁶⁶ emlékezett meg arról, hogy a kétszínű Dorschner ezredes,⁶⁷ aki megígérte, hogy felfegyverzi Csíkszéket és Háromszékkel szövetkezve lép fel a császáriak

60 *A Költőn adottakról és Egyebekről való Jedzék 1845. 9ber 9en Kezdődöt*. Weress Alajos nemzetőr százados jegyzetei. SZNM irattára, Leltári szám 65 894. Továbbiakban *Weress A. jegyzetei*. (Lásd a kötet végén).

61 Ny. Gy. SZNM irattára.

62 Farkas Ignác (1809–1893). 1825-től szolgált a 15. székely határőr ezredben. 1848-ban ezredfoglár Kézdivásárhelyen. Az önvédelmi harcok idején a háromszéki löszerraktár gondnoka. Részt vett a szentpéteri ütközetben, majd Bem seregében Borgóprundnál harcolt. 1849. január 31-én hadnagyi rangra javasolták, február 15-től hadnagy, majd főhadnagy lett a 15. (II.) székely határegredben. Május 16-tól a 2. székely határvéd-zászlóaljban százados. Júliustól Bem 2. székely gyalogtestőr századának a parancsnoka. 1850-től Bereckben élt, a közigazgatásban dolgozott, és 23 évig egyházi főgondnokként tevékenykedett. Naplótöredéke 1848–49-ből az SZNM irattárában van, leltári szám 65 894. Továbbiakban *Farkas I. naplótöredék*. (Lásd a kötet végén).

63 *Farkas I. naplótöredék*.

64 K. Horváth Ignác (1814–1915). Lásd: Demeter Lajos: *Gál Sándor-levelek*. 25. sz. lábjegyzet.

65 Demeter László: *Kovachich Horváth Ignác alezredes emlékirata az 1848–49-es forradalom és szabadságharc székelyföldi eseményeiről*. Határvidék 1862–1918. I. 28.

66 Székely Gergely (1812–1897). Kilyénben született. Mint végzett ügyvéd Háromszék tb. jegyzője és táblabírája volt. 1848. szeptember 12-től hadnagy a 15. Mátyás-huszáregredben. 1849. február 1-jétől főhadnagy a II. székely huszáregredben. Kiss Sándor ezredes segédtszjtje. 1849. július 2-án a kökösi csatában megsebesült. 1861 és 1867-ben alkirálybíró Háromszéken. Később országgyűlési képviselő. A Székely Mikó Kollégium főgondnoka. Haláláig Kilyénben élt.

67 Dornmihali Dorschner Ferenc (1795–1852). Ezredes, a 14. (I.) székely határegred parancsnoka. Az agyagfalvi székely haderő Csík-Gergyói dandárának a parancsnoka. Az 1848. november 5-i csatavesztés után „*pacifikálta*” Csíkszéket. Bem seregének a közeledtekor, 1849. januárjában Nagyszebenbe szökött. A császári seregében összekötő tiszt az erdélyi orosz csapatok főhadiszállásán Lüders tábornok mellett. Mint vezérőrnagyot nyugalmazták 1850-ben.

ellen, 1848. november 8-án gróf Bethlen János⁶⁸ Csíkszékbe menekített harminchatezer ezüst forintos táborikasszáját lefoglalta. Ebből bankjegyekre váltva Háromszékre, a sepsiszentgyörgyi székely huszárezred pénztárába csak ezer forintot küldött. Ezt az összeget a Kossuth-, vagyis a Mátyás-husárok napidíjának a kifizetésére fordították. Miután ez az összeg elfogyott, a szék levéltárában őrzött úgynevezett „*czofalvi arany csákányok*” értékesítéséből fedezték a zsoldok kifizetését.⁶⁹

A nyugta-gyűjteményben 1848 decemberéből zsoldfizetéssel kapcsolatban csak két utalvány maradt meg. Az egyik szerint december 8-án Demeter József arra adott utasítást, hogy Botos József Kossuth-husár tizedesnek és a vele együtt „*ordináncon lévő öt legényeknek*” a hatkrajcáros napidíjat fizessék ki. A másikat ugyancsak Demeter József hagyta jóvá. Arra adott utasítást, hogy a Gál őrmester által igazolt, futárszolgálatot teljesítő Balázs Józsefnek, „*minthogy a többinek adatik fizetés*”, úgy neki is a napi zsoldot ki kell fizetni.

Az utólagos elszámolásokkor, feltételezhetően 1849 telén az említett Botos huszártizedes utalványa alján azt jegyezték meg, hogy a hat huszárnak 1848. december 8-tól kezdve 1849. január 7-ig összesen 45 forint zsoldot fizettek. A másik utalványon Balázs József futárnak 1848. december 10-től 1849. január 7-ig összesen hét forint zsoldot adtak. A gyergyói szabad lovascsapat 1848. december 31-i, Illyefalván kiállított elszámolásában a parancsnok hadnagy a december 6. és 31. közötti időre 32 forint 30 krajcárt, az őrmester 12 forint 8 krajcárt, a hat tizedes fejenként 4 forint 56 krajcárt, (a hetedik december 23-ig, mert ezen a napon „*az Ellenség által elfogattatott*”, 4 forint 20 krajcár zsoldot) vételezett fel. A legénység 28 tagja az említett időszakra személyenként 3 forint 36 krajcárt kapott. Kettőnek a felvett zsoldja, mert december 23-án fogságba estek, csak 3–3 forint volt. A Székely Nemzeti Múzeumban előkerült, és lisznyói Jáni József adományaként nyilvántartott hiányos „*Tápjegyzék*” megmaradt lapjai a 86. honvédszászlóalj harmadik századának 1849. május havára kifizetett zsoldjegyzékét tartalmazzák. A század, a tisztekkel együtt 150 főből állt. A százados havi zsoldja 120, a három hadnagyé fejenként 58, a két őrmesteré pedig 12 forint 24 krajcár volt. A tizenkét tizedes egyenként 8 forint 16 krajcárt, a legénység ennek felét, egy hónapra 4 forint 8 krajcárt, vagyis napi 32, illetve 16 krajcárt kapott.⁷⁰

68 Életrajzát lásd *Almanach 1848–49*, 113–115.

69 Az útjavítás alkalmával előkerült cőfalvi aranyelet értékesítésének ügyét a honvédség felállítására kapcsán először 1848. augusztus 9-én a sepsibeseneyői Forró Ferenc vetette fel. (*Kolozsvári Híradó*, 46. szám., 1848. augusztus 18.) Székely Gergely szerint a szék levéltárában őrzött aranycsákányok értékesítését Máday Ferenc századosra bízták.

A sepsiszentgyörgyi Állami Levéltárban két tiszti számadás található. Feltételezhető, hogy az egyikben szereplő 1300 forint és a másikban az 1000 forintról szóló elszámolás éppen az eladott aranycsákányok pénzüsszegét fedi. Az egyik számadoló tiszttel, feltételezhetően Szentkereszti Zsigmond, az 1848 novemberében „*Székely Gergely hadnagy Úr által Weér századostól*” átvett 1000 és a Háromszéki Bizottmánytól kapott 1300 forintról nyújtott be „*számolatot*”, melyből összesen 1276 forint és 36 krajcárt költött el. (Négy hadnagyának és a legénységének a zsoldba 1142 forint 06 krajcárt, a két szabónak 132 forint 54 krajcárt, a kovácsnak pedig 1 forint 36 krajcárt fizetett.) K. Horváth Ignác, aki „*az osztálya számára jutott Arany részvény felől*” felvett összegről számolt el, a három századosának összesen 211, a négy hadnagyának 107, pattantyúsainak Bölönben és december 22-én Középjátn 16 forint 40 krajcárt fizetett ki. Legénységének 1848. december 11. és 30-a között, öt alkalommal 451, a gyaloghuszárjainak pedig két alkalommal, december 16-án és 22-én összesen 86 forint 20 krajcár zsoldot adott. Ezekon kívül a bölöni mészárosnak 11 forint 12 krajcárt, a svadron kovácsnak pedig a vasalásokért 20 forint 12 krajcárt fizetett. (SÁL. Fond 77., Nr. 22., fasc. XXII., volum VII., Gödri Ferenc gyűjt. [1835–1888], fol. 116., 133.)

70 Ny.Gy. SZNM irattára. A gyergyói szabad lovascsapat elszámolása a levéltárban. (SÁL. Fond 77., Nr. 22., fasc. XXII., volum VII. Gödri Ferenc gyűjt. [1835–1888], fol. 117.)

A Háromszékre menekülők nagy része 1848. november 9. és 15. között érkezett meg. Az ők és a gyarapodó tábor ellátása pedig halasztást nem tűrt. A székközpont tartalékai szűkösek és kifogyóban voltak. Ezért adták ki azt a rendeletet, amelyben a székely tábor megalakulásáról tudósították a falvakat, és a célszerű adakozásra kérték fel őket. „*Honunk megtartására egy Székely tábort alakított nemzetünk, s ezen tábor élelmezésére a választott élelmezési bizottmány 1848. november 14-én meghatározta, hogy minden helység a kiszakítandó tábora számára raktárt állítson, hová minden szántóvető gazda össztermésének tized részét beadni tartozik.*”⁷¹ Ugyanezekben a napokban kérte az élelmezőbizottság Háromszék településeitől azt is, hogy a nagyobb falvak „*bár két marhát, a kisebbek egyet-egyet adjanak a honvédek és Kossuthok élelmezésére, mert ezen elszánt harcos ifiak, kik harmadnap óta éltere-halálra küzdenek a törvényhatóság és falvak s népei oltalmáért: nem éhezhetnek*”⁷².

A felszólítások nem a pusztába kiáltott szavak voltak. Például a pávaiak közül 151-en adakoztak, és összesen 88 köből rozstot, 20 pár „*változót*”, 20 sing posztót és 51 forint készpénzt gyűjtöttek. A községi jegyzőkönyv nemcsak az adakozók, hanem a tizenhét félreálló nevét is megörökítette.⁷³ Zágóban 1848. november 15-én tartottak falugyűlést. Megtárgyalták a Mátyás-huszárok számára szükséges porciók beszolgáltatását, és úgy egyeztek meg, hogy most, az első alkalommal a beszállítandó szénamennyiség nagyobb részét Bartha Miklós vállalja magára, „*a' Zabb egy részétt (...) mint egy 150 Portiot, hogy ha Sietve Kellenék, egy néhány jobb érzésű atyánkfia (...) ez uttal ingyen fogják megadni, mint azonáltal oly feltétel alatt, hogy ha még rovalal léend, akkoron Ki Ki által (...) az ezutáni Portio rovalal (...) Személy Szerint, a Külső birtokosokra (is) aránylagoson*” legyen felosztva.⁷⁴

Háromszék Központi Kormánya 1848. november 26-án, a fegyveres önvédelem elhatározásakor a székely tábor ellátásáról, élelmezéséről is intézkedett. Ha nem hamarabb, ebben az időszakban építette meg Sepsiszentgyörgy városa a két sütödét, ahogyan nevezték „*a portzio sütő kemenczéket*”, és adott helyet az élelmiszer- és ruházati raktáraknak, a kórháznak stb.

A szék irányítása kettős szerkezetű volt. A Sepsiszentgyörgyön székelő Honvédelmi Kormány, más néven Központi Kormány mint végrehajtó hatalom magába foglalta az élelmezési biztosokat, a főparancsnokokat, a 120 tagú Honvédelmi Bizottmányt. Megmaradt hivatalában a főkirálybíróval az élen a széki vezetés is, de ez csak az adminisztratív ügyeket intézte. A katonai hatalom a Haditanácsban tömörült.⁷⁵ A székely haderő parancsnokává Dobay Károly ezredest⁷⁶ nevezték ki, kinek segédje Gál Sándor százados lett. Sombori Sándor⁷⁷ segédjévé Gál Dánielt, Nagy Imre alezredes⁷⁸ mellé pedig Potsa Ferencet, Cseh Sándort és Hankó Dánielt jelölték ki.

71 Bartha Károly: *Páva község története (kézirat)*. 40. Ezúttal mondok köszönetet Gazda Enikő muzeológusnak, aki a tulajdonában lévő kéziratot rendelkezésemre bocsátotta. Továbbiakban *Páva története*.

72 Imreh István i. m. 129.

73 *Páva története*. 40.

74 *Határozati jegyzőkönyv*. 83–85.

75 Egyed Ákos i. m. 130–136.

76 Dobay Károly ezredes. Lásd: Balás Konrád: *Feljegyzések*. 7. sz. lábjegyzet.

77 Sombori Sándor (1794–1860). Lásd: uo. 5. sz. lábjegyzet.

78 Nagy Imre (1799–1859). 1816-tól folyamatosan szolgált a cs. kir. hadseregben, 1844-től őrnagy, 1848. augusztus 16-tól alezredes a 11. székely huszárezredben. Mint dandárparancsnok vett részt Háromszék önvédelmében. December közepétől beteg lett, és visszavonult. 1849 januárjában jelentkezett a császáriaknál, ahol május 23-án ezredessé léptették elő. 1850-ben mint császári vezérőrnagyot nyugalmazták.

Háromszék területén, Sepsiszentgyörgyön, Kézdivásárhelyen és Baróton térparancsnokságokat, Sepsiszentgyörgyön és Kézdivásárhelyen hadbíróságokat állítottak fel. Határozatot hoztak arról, hogy a parancsszöveget, ha birtokos vagyonelelmezéssel büntetik, ha pedig más rendű székely, főbelövik. A táborban a rendbontókat, a táborból elszökőket rögtön halállal büntetik. Intézkedtek, hogy az otthonmaradottakból az 50 éven felüli férfiakból a falvakban helyőrségeket nevezzenek ki. Páván „*az 50 éven felüli itthon maradt férfiakból a Hegyfarkon őrség állíttatott fel.*” Itt történt meg az, hogy a falusbíró Domokos Lajos felszólítására Varga Tamás nem akart őrségre menni, és „*mocskos szóval illette*” a bírót. Ezért rögtön három forintra ítélték, és a büntetés összegét a határozatok értelmében az önkéntesek ruházatának a beszerzésére fordították.⁷⁹ Zágónban a falu határán három helyen tartottak őrséget. A legkiemelkedőbb helyen, az ellenséges veszély esetére lármafát állítottak. Ugyanitt arról is intézkedtek, hogy az „*Őr vonalra Kirendelendő Lovasoknak Széna Portiot (...) a zágoni Bodzán lakó Oláhok*” fogják adni.⁸⁰

Megszervezték a hírközlő szolgálatot, harangszóval jelezték a veszedelmet, kialakították a futárszolgálatot, a szállítási rendszert, az élelmező bizottmányok intézményét. Mindezek létrehozásában nagy érdeme volt Demeter József és Mihály József élelmező főbiztosoknak, akik a határőrség korában jól bevált intézményrendszerre alapozva oldották meg a posta- és futárszolgálatot, a szekerezést és az élelemszállítást a falvak, a raktárak, illetve a központi raktár és a táborozók között.

A több mint 10 000 emberre gyarapodott székely tábor élelmezését nem tudta teljességében kielégíteni a központi raktár. Ezért Demeter József december 5-én úgy intézkedett, hogy csak a „*Honvédek, a Kossuth- és Székely lovasok tartassanak központi élelmezésből*”, a nemzetőröket pedig a saját falvaik lássák el élelemmel.⁸¹ Ez nem volt rendkívüli intézkedés a székelyek körében, a régi hadszervezetükben két hétig a katonának magának kellett gondoskodnia az élelmezéséről. A háromszékiek a táborozás alatt „*részint az állomásaikhoz közellakó ismerőseik szívességéből, s nagyobb részben saját tarisznyáikból élelmeztek magukat*”⁸². Ez az élelmezési mód „*sok baj forrásává is vált, mert a zsellércsaládok nem tudták ellátni a táborba vonult férfijaikat, azt viszont megalázónak tartották, hogy más családok tartsák el*” őket.⁸³ Székely Gergely meggyőződése az volt, hogy részben éppen a kifogyott élelmiszeres tarisznyák miatt hagyták el nagyon sokan a tábor 1848. december 24-e környékén.⁸⁴ Matskási Antal szerint az élelemszűke miatt ösztönözték a Kiskomité tagjai Dobay ezredest Brassó megtámadására, „*hogy a már élelméből kifogyott székely asszonyokat – emlékezett vissza – mentsük fel a táborba télvíz idején, nagy hóban a tüzeknél elkovártélyozott férjeik élelmezésétől*”⁸⁵.

79 Páva története. 40.

80 Határozati jegyzőkönyv. 83–85.

81 Imreh István i. m. 129.

82 Székely Gergely i. m. 30.

83 Egyed Ákos i. m. 139.

84 Székely Gergely i. m. 31.

85 1848–49. Történelmi Lapok. V. évf. 12. sz., 1896. június 15., 106.

Az élelmezőbiztoságok és -biztosok

Minden faluban külön választott bizottmányok és biztosok alakultak. Ezek általában egy elnökből, jegyzőből és két-három, sőt több tagból is álltak. Az elnök rendszerint nem volt azonos a falusbíróval, de a rovatok begyűjtésénél viszálykeltés nélkül együttműködtek. A falusi bizottmányok elsősorban arról intézkedtek, hogy a terménymennyiséget, a lisztet és kenyeret, a takarmányt, ugyanakkor a pénzt a falutagokon begyűjtsék és rendeltetési helyére szállítsák.

Páván az ötven éven felüli férfiakból Imreh Miklós elnökletével héttagú bizottmány alakult, „*mely bizottmány a rendeletek pontos teljesítésére*” esküdött fel.⁸⁶ Zágónban Tompa János, Gyárfás György és Bereczky Lázár élelmezési biztosok az 1848. november 21-én egybegyűlt falugyűlés előtt adták elő a kiküldetésük célját: „*Minek utána – olvasható a falujegyzőkönyvben – küldetések okátt hazafiui buzgalommal megmagyarázták volna, az olvasandók fel olvasása után bizottmányunk, Nemzet Őreink tisztjei és a Közönség elől járóira bízták a további munkálkodásokat, melynek Következéséül meghatároztuk, hogy a jövő pénteken, az az 24ik novembris bizottmányunk és minden jó érzésű atyánkfiait össze gyűttvén ezen szent czélt Kinek Kinek tehetsége Szerint elé mozdítani törekedünk.*”⁸⁷

Végiglapozva a nyugták gyűjteményét, elsősorban az tűnik ki, hogy általában Demeter József főélelmezésügyi biztos az alkirálybírók útján értesítette a falvakat, és kérte az illető településekre eső élelemmennyiség begyűjtését és a székközpontba szállítását. Kézdiszékben az almásiak szentkatolnai Cseh Ignác alkirálybíró 1849. február 6-án kiadott körrendelete értelmében, azaz „*hivatalos tudósítása következtébe*” küldtek a szekeres Felszegi András által „*a fenn álló tábor Számára három Köből rozlisztból sült 91 Kenyereket*”⁸⁸. A sepsiszéki Besenyőről 1849. február 11-én ugyancsak az alkirálybíró, esetükben Sepsiszék alkirálybírája, szotyori Nagy András rendeletéből vittek az élelmezési raktárba „*Két köből Gabonából sült 60 darab Kenyereket*”⁸⁹. Kivételes esetekben megtörtént az is, hogy „*Fő élelmezési Biztos, tisztelt Demeter József Urnak személyes rendelete következtésibe*” intézkedtek a helybeli biztosok. Például az oltszemiek 1849. február 12-én az ő parancsára szállítottak „*száz husz darab Kenyeret, négy Köből gabonából sültet*” Sepsiszentgyörgyre.⁹⁰ A kézdiszentlélekiek február 14-én ugyancsak Demeter József rendeletéből szállították le Sepsiszentgyörgyre a falura kirótt 25 köből rozsból az „*öt köblöt lisztül*” és adták át Gyárfás Sámuel élelembiztos-raktárnoknak.⁹¹

Eltekintve a fenti példáktól, a megszokott eljárás a négy királybíró értsítése útján történt, akik a maguk során, körlevelekben tudósították a falvak biztoságait, azok pedig a rovatok pontos végrehajtásáért voltak felelősek.

86 Páva története. 41.

87 Ny. Gy. SZNM irattára.

88 Uo.

89 Uo.

90 Uo.

91 Uo.

Az ispotály. Hadikórház Sepsiszentgyörgyön

Háromszék központjában 1848. november vége felé, esetleg december első napjaiban felállított hadikórházzal kapcsolatban 54 nyugta és igazolvány maradt fenn. Nagyrésztük, negyven darab 1848 decemberéből való. A legelsőt december 4-én Vérfi Sándor,⁹² a 12. honvédszázalój 3. századának őrmestere írta alá, az utolsót 1849. január 29-én állították ki. Az igazolások tartalmából, ha csak vázlatosan, de az időszakosan, két-három hónapon át működő hadikórház tevékenysége megismerhető.

Nem tudható, hogy a kórházterem, vagy -termek a város melyik épületében voltak berendezve. Csak feltételezésekre szorítkozhatunk. A városi tanács a cs. kir. Kerületi Biztosság R.10517-es számú, 1850-ben keltezett átiratára válaszolva említést tett egy „*régi kórházról*”, azonban elhelyezése kapcsán ezen kívül szóba hozta a Veress és Alsó fogadókat, illetve a Daczó család által épített Bálházat is.⁹³ Ebből következően, az önvédelmi harcok idején a hadikórház legelfogadhatóbb elképzelések szerint az említett régi kórházban lehetett, amely a volt székely huszárezred telkén állhatott, de szükségmegoldásként berendezhették azt a Bálházban, a fogadók, vagy a Stábális háztól délre, a tiszt lakok egyikében is.

A hadikórház élén december folyamán mint kinevezett „*kórházrendező biztos*” a város egyik tanácsosa, Gyárfás Dávid⁹⁴ állott, és intézte a rábízott „*ispotály*” ügyeit. 1849. január 13-tól állásából az ugyancsak városi tanácsos és „*kórházfelügyelő*” Császár Sámuel⁹⁵ váltotta fel.

A kórházfelügyelő biztos ügyintézői tisztet töltött be és az adminisztratív ügyeket kezelte. Nyilvántartotta az internáltakat, a kórház fekvőbetegeit, az elszállásolt lábadozókat. Az élelmiszerraktárból ő felvételezte a kenyéradagokat, és felvigyázta, hogy minden beteg és sebesült megkapja a kenyérporcióját. Ezekon kívül tüzelővel, világítószerral látta el a kórházat, ő szerezte be a tisztálkodáshoz elkerülhetetlenül szükséges szappant, illetve a „*szpeciális élelmiszereket*”⁹⁶. A fennmaradt nyugták szerint Gyárfás Dávid 1848. december 15-én Prázsmáron 6 font rizkását, 8,5 font „*gyöngykását*” vásárolt, december 19-én

92 Vérfi Sándor. A Torda megyei Mezőcsáváson született. Ügyvédi diplomát szerzett. 1848. augusztus 18-án állt be a Marosvásárhelyen alakuló 12. honvédszázalójhoz. Részt vett Háromszék önvédelmi harcában. Mint őrmester zászlóalj 3. századában szolgált. Tizedessé 1848. augusztus 27-én, őrmesterré november 13-án, hadnaggyá 1849. május 9-én léptették elő. Főhadnagyi kinevezését 1849. június 14-én kapta meg. A fegyverletétel után, 1849 decemberében büntetésből az 52. császári gyalogezredhez sorozták be. 1857-ben szerelt le.

93 1850. szeptember 26-án a városi tanács a Kerületi Főbiztosság szeptember 23-án kiadott átiratára válaszolva írta, hogy „*a régi Kórházon kívül másfajánlani nem lehetvén, azon okból, hogy a rendeletben említve lévő Veres-fogadónak felső része Tiszti laknak jelentetett bé – az Alsó, az Utasok számára vendéglő is kibéreltetvén, senki kezéből ki fogni nem lehet, a Bál Ház össze lévén romolva, csak igen nagy költséggel helyre állítható, s még akkor se bátoroságos annyira, hogy a betegek biztosan lehessenek benne.*” (Tanácsai Jegyző Könyv 1849-be November 8dikától bézárólag 1850-ig. A SZNM tulajdonában. Továbbiakban *Tanácsai Jegyzőkönyv*).

94 Gyárfás Dávid. „*Felsőbb tudományokat*” végzett a Nagyenyedi Bethlen Kollégiumban. A királyi táblán „*törvénybenni jártasságát*” továbbképezve 1828-ban jött haza Sepsiszentgyörgyre. Itthon birtokán gazdálkodásba kezdett, de a városnál közhivatalt is vállalt. Előbb városi aljegyző, majd főjegyző és városi tanácsos. A széknél számfelveti táblabíró volt. A szabadságharc után is hivatalban maradt Sepsiszentgyörgy városánál.

95 Császár Sámuel. Gyárfás Dáviddal együtt 1813-ban subscribált a Nagyenyedi Kollégiumba. Hazakerülve gazdálkodott, és városi hivatalt vállalt. 1848–49-ben városi tanácsos. A szabadságharc után továbbra is hivatalban maradt.

96 Ny. Gy. SZNM irattára.

5 kupa hájzsírért 6 forint 30 krajcárt fizetett, december 21-én 4 kupa „*semjekásáért*” Szabó Istvánnak 1 forint 36 krajcárt, december 22-én pedig Ütő Gábornénak a fél véka szilváért 1 forint 40 krajcárt adott.⁹⁷ A felsoroltak alapján, habár nincs rá bizonyíték, azt feltételezzük, hogy a kóroda mellett egy kisebb konyha is működött, ahol a bevásárolt kásafélékből és a központi élelmező raktárakból felvételezett élelmiszerekből meleg ételt is készítettek a betegeknek.

A kórház szerény lehetőségek között, csak a legelemibb feltételeket – fűtött kórtermet (Császár Báltinttól 7 forint 30 krajcár értékben 1848. december 29-én egy öl asszú-fát vásároltak),⁹⁸ szalmazsákos ágyaikra tiszta ágyneműt (adományokból, magánszemélyek kezdeményezte gyűjtésekből), hosszú téli estéken a gyertya-világítást (1848. december 18-án 5 font gyertyát szereztek be, fertályát 42 krajcárért Csulak Istvánnétól)⁹⁹ – biztosította. Hangsúlyt fektettek a betegek tisztálkodására és tisztán tartására (Gyárfás Dávid 1848. december 11-én az „*Ispítal számára egy Rúd fekete Szappant*” vásárolt, 18-án pedig „*egy feje rúd Szappanért*” 42 krajcárt fizetett Veres Jánosnénak).¹⁰⁰ A tisztálkodással kapcsolatban feltétlenül meg kell említeni, hogy 1849-ben Gábor Áron őrnagy rendeletben parancsolta meg a háromszéki katonai főorvosnak tűzérei egészségi állapotának a kivizsgálását, ugyanakkor minden szerdán a kötelező megfürdetésüket rendelte el.¹⁰¹ Szükség volt az ilyen rendelkezésekre, a rendes tisztálkodás betartására, mert a járvány-betegségek kitörését, elterjedését akadályozhatták meg vele.

A gyógyszerellátást a hadikórház részére a város patikáriusa, Roll Sámuel biztosította. Az 1850. január 9-én 2795 R szám alatt a cs. kir. Kerületi Főbiztossághoz beadott számadásából tudtuk meg, hogy „*a' Magyar Insurgensek számokra 1848-ba Dec. 2dik napjától, 1849-be augusztus 16dik napjáig*” adott ki gyógyszereket. Ezek árát azonban nem kapta meg, és folyamodványában a tartozást Sepsiszentgyörgy városán követelte.¹⁰²

Itt teszünk említést arról, hogy a város főbírója, Kovács Gábor 1848. december 22-én 100 forintot utalt ki a város pénztárából, hogy a kórházban szükségessé vált új ágyakat és asztalokat elkészíthessék. A kórház főorvosa 1849. január 23-án Kovács Áron asztalosmesterrel 6 forint 12 krajcár értékben „*asztalosi Munkadarabokat, azaz 24 darab fekete táblákat*” és „*27 darab kar- és lábbékötő fákot*” készíttetett „*az ispotálybeli Betegek Számára*”¹⁰³.

Az 1848–49-ben Háromszéken működő orvosokról, a hadikórház kezelő-, illetve katonarvosáról kevés adat áll rendelkezésünkre. Név szerint ismert a „*polgári orvos*” Baktsi János, aki 1850. augusztus 8-án Sepsiszentgyörgy városi tanácsától kért igazoló bizonyítványa kiállításakor annak a feltüntetését kérte, hogy ő 1849-ben 38 személyt oltott be, 18 beteg ra-

97 Uo.

98 Uo.

99 Uo.

100 Uo.

101 Sas Péter: *In memoriam Cs. Bogáts Dénes. Cs. Bogáts Dénes kéziratos feljegyzéseiből*. Művelődés LII. évf. 5 sz., 1999. május, 25–28.

102 *Tanácsi jegyzőkönyv*. 23. ügyjegyzék.

103 Ny. Gy. SZNM irattára.

bot gyógyított meg és 25 „*bújасыnyvest*” kezelt, 1850-ben 86 gyermeket, 149 „*időkülönbség nélküli egyént oltott bé*” és 5 tífuszost, illetve „*hajagos himlőst kurált ki*” a betegségéből.¹⁰⁴

A hadikórházban az egyik orvos Jakabházi János volt. Ő a szabadságharc alatti tevékenységéről és magaviseletéről 1850. március 6-án kért igazoló bizonyítványt. A város vezetősége készséggel adta meg, és azt emelte ki, hogy dr. Jakabházi „*a forradalomból részt nem vett, hanem, mind orvos a betegek ápolása körül működött*”¹⁰⁵.

Az említettekén kívül egy megrongált, egérrágta, töredékben megmaradt igazolványon, melyet Mirce százados¹⁰⁶ láttamozott 1848. december 13-án Bölönben, dr. Zakariás főorvos neve olvasható ki. Feltehetően az ütközetben megsebesült, harcképtelenné vált egyik honvéd szolgálat alóli felmentését kérte.¹⁰⁷ Az 1849. január 23-án kiállított nyugtán „*Főorvos Peske*” (Petshe?) neve olvasható.¹⁰⁸ Ő volt az, aki az említett asztalostól az „*asztalos munkadarabokat*” rendelte.

A város hadikórházába ápolókat is alkalmaztak. A „*kórházi betegek körül fáradozók*” száma decemberben két személy volt, név szerint Imre János és Lőrincz István.¹⁰⁹ A kórházhoz kirendelt örökkel együtt, 1849. január 7-én váltották le őket, mert ezután csak egy személy maradt ápolónak. Az utóbbit névtelenül jegyezték és igazolták, hogy kétnaponként, mint a kórháznál *szolgáló személy* a kenyérporcióját megkapta.¹¹⁰ Feltehetően azonos azzal a Kováts Józseffel, akit 1850-ben a hírhedt háromszéki kerületi biztos Kovács István cs. kir. kapitány köröztetett. A Kerületi Főbiztosság és a rendőrség közös átiratban külön felvilágosító tájékoztatást kért a körözött személy magyar szabadságharc alatti magaviseletéről. Sepsiszentgyörgy városi tanácsa a szóban forgó Kovács Józseffel kapcsolatban 1850. február 27-én kiterő választ adott. Elhárítóan közölték, „*minthogy a kérdésben forgó Kováts József mint volt Székely Gy(alog) Katona a N(eme)s 2dik Székely Gyalogezred 4dik század Kormányhatósága alá tartozván, annak fennállásáig minden büntényei azon Század Kormány*” levéltárában keresendőek, a város nem tud megfelelő információkat nyújtani. Máskülönb tudomásuk szerint a szabadságharc idején „*a Kórházaknál mint betegápolló használtatott fel, de hogy a forradalmi ügynek jó vagy rossz arányt mennyibe adott*”; arról tudomásuk nincs.¹¹¹ A Kerületi Főbiztosság nem elégedett meg a válasszal, a kérdezettekől 2191 M számmal jegyzett parancsolatában „*egy körülményes felvilágosítást*” sürgetett. Erre Sepsiszentgyörgy városi tanácsa, a május 3-i jelentésében, már bővebb és tárgyilagosabb választ adott. Tudatták, hogy Kováts Józsefet a régebbi időkben

104 *Tanácsi jegyzőkönyv.* 643. ügyjegyzék.

105 SÁL. Fond 77. Nr. inv. 86. fasc. XXXII. Fol. 56., *Tanácsi jegyzőkönyv.* 176. ügyjegyzék.

106 Mirce Dénés (1812–1864). Mirce Ferenc honvédőrnagy testvére. 1828-ban hadfi, 1842-től főhadnagy, 1848 tavaszától alszázados a 15. (II.) székely határőrezredben. Október 1-jén léptették elő századossá és a 12. honvédzászlóalj 4. századának lett a parancsnoka. Októbertől a Székelyföld, decembertől Háromszék önvédelmében harcolt. 1849 februárjától százados a hétfalusi, később 140. honvédzászlóaljban, majd zászlóaljja három századának a parancsnoka a brassói hadosztályban. 1850. november 4-én felleltározták az összes vagyonát, Nagyszébenben halálra, később hat év várfogságra ítélték. Olmützből 1852-ben kegyelem útján szabadult.

107 Ny. Gy. SZNM irattára.

108 Uo.

109 Uo.

110 Uo.

111 *Tanácsi jegyzőkönyv.* 149. ügyjegyzék.

„egyszer a Bajkó Dániellel való Czimboráskodásáért, egyszer pedig más Csínyyáért a 2. székely gyalogezred Törvény Székén” megvesszőzötetésre ítélték. Bevallották azt is, hogy nem tartózkodik a városban, mert betegápolóként „innen a Magyar Táborral eltávozott Fogaras felé”¹¹². Hamarosan maga a körözött is előkerült, május 10-én már az orosz katonák ápolásáért járó fizetését követelte.¹¹³

A kórház és a betegek biztonságát katonai őrség biztosította. Az 1848. december 12-én, 17-én és december 20-án kiállított nyugták szerint a kórház mellé kirendelt strázsák száma négy volt, név szerint: Zsunkuly János, Nika Mózes, Vántsa Dávid, és Hidvégi János.¹¹⁴ 1849. január 7-i leváltásuk után tíz napig ugyancsak négy őr, Gál István, Béres Dávid, Olasz István és Déva János tett szolgálatot, azonban ezt követően számuk háromra csökkent.¹¹⁵ Mind a strázsák, mind az ápolók a kórházfelügyelő útján napi kenyérporcióban részesültek.¹¹⁶

A hadikórház nem lehetett nagy, erre abból következtethetünk, hogy a lábadozó, fennjáró betegeket a városban, családoknál szállásolták el. 1848. december 19-én a felgyógyulóban lévő Sepsi Gáspárt a Sepsiszentgyörgy Libutz részében lakó Vántsa Istvánnál kovártélyozták el. Otltéle alatt 11 kenyeret vételezett fel, ami 22 porciót jelent, vagyis 22 napig, 1849. január 8-ig élvezte a szállásadója gondoskodását.¹¹⁷ 1848. december 24-én Nagy József került „a Kórházból szállásra”. Őt a vendégfogadó család hat napig tartotta el.¹¹⁸ December 26-tól Petelei János és Omászta őrmesterek¹¹⁹ is egy hétig „Szálláson levő betegek” voltak.¹²⁰ Az 1848. december 29-i kimutatás szerint „a szálláson levő betegek” száma három: Tamás Márton, Latzi Lajos és Jánkó András.¹²¹ 1849. január 3-tól Orbán Mihály, a 12. honvédszázalaj 2. századának önkéntese került kovártélyra, mert belázasodott, 10-én „Nagy Pál a kórházból Szállásra tétetvén (...), mint fennjáró beteg” 24 napig volt az egyik szállásadó családnál.¹²² Végezetül megemlítjük, hogy az 1848 decemberében Semsey Tamás, Gábor Áron egyik első tüzértisztje, aki a „hadjárat alkalmával kapott terhes kihülés következtében” fekvő beteg lett, „huzamosabb ideig” betegként a sepsiszentgyörgyi keresztesmester, Ehédi Mihálynál volt beszállásoltatva.¹²³

A betegek, sebesültek pontos számáról nincsenek kimutatások, de voltak olyan napok, mikor „az összes betegek számára” vételeztek fel kenyeret. Így Gyárfás Dávid kórházfel-

112 Uo. 381. ügyjegyzék.

113 Uo. 414. ügyjegyzék.

114 Ny. Gy. SZNM irattára.

115 Uo.

116 Uo.

117 Uo.

118 Uo.

119 Feltehetően azonos rozvátzi Omászta Istvánnal, aki 1839–1847 között a 6. huszárezredben és a bukovinai méntelepnel szolgált. 1848-ban állt a 15. Mátyás-huszárezredbe, ahol 1849. április 1-jén léptették főhadnaggyá elő. Egy adat szerint július közepén a 39/4. gyalogezredben volt a Tisza hadseregben. A kiegyezés után a Békés megyei honvédegylet tagja.

120 Ny. Gy. SZNM irattára.

121 Uo.

122 Uo.

123 Kolozsvári Állami Levéltár. Az Ereklýmúzeum iratai. S–Sz. sz. n.

ügyelő 1848. december 14-én 18,¹²⁴ december 17-én a „19 személyből álló beteg számára” kérte ki a megillető kenyéradagokat az élelmezési raktárból.¹²⁵

Az árapataki szerződés megkötése utáni hetekben, az 1849 januárjából való nyugták azt igazolják, hogy a hadikórházban fekvő betegek száma egyre csökkent. Január 17-én nyolc, 20-án hét, 22–29 között már csak öt beteget ápoltak a „szentgyörgyi kórodába”¹²⁶.

1849 februárjától a Bem seregéhez csatlakozó székely zászlóalj kivonulása után a sepsiszentgyörgyi hadikórházra nem volt szükség. Máskülönb Erdély felszabadítása után Székelyföldön Marosvásárhelyen, Háromszékhez legközelebb Brassóban, Fogarason, Medgyesen, Erdélyben Kolozsváron, Nagyszebenben, Bánffyhunyon, Naszódon és Besztercén voltak felszerelt tábori kórházak.¹²⁷ A brassói tábori kórház felállítása után a sepsiszentgyörgyi hadikórház rendeltetése a „polgári kóroda” szerepére korlátozódott. Csak az orosz intervenció után vált újból tábori kórházzá, amelyben „az Orosz és Cs(ászári) seregek körül lett betegeket” ápolták. Állításunkat az egyik ápoló 1850. május 10-én benyújtott kérvénye támasztja alá. A beteggondozó, a sepsiszentgyörgyi városvezetőségtől „az Orosz és Cs: seregek körül lett betegek ápollásáért követelt fizetést”¹²⁸.

Az élelmező- és tábori raktárak, az azokat ellátó háromszéki falvak

Az a töredékében megmaradt rendelet, amelyben Demeter József élelmezési főbiztos arra utasította a Sepsiszentgyörgyön létesített raktár kezelésére kinevezett élelmező biztost, hogy „a' Honvédek Számára a' Háromszéki összes helységekbeől bé Szállítandó minden nemű élelem-szereket és pénzeket vegyen bé a' raktárba nyugtatvány mellett és ugyan Szám adás alatt adja ki, a' bé gyűlendő pénzek, azoknak Ki adását illetőleg Szorossan megtartván” utasításait járjon el, 1848. november 30-ról keltezett.¹²⁹ Gyárfás Sámuel a következő nap kapta kezébe a rendeletet, vagyis 1848. december 1-jén, így a Sepsiszentgyörgy városa által átengedett épületben „Háromszék Fő Élelmezési Raktára” rendszeres működésének a beindulása e naptól számítható.

Az említett „hadtápoló” mellett a második raktárkezelő, segédbiztosi minőségben Farcas Károly volt.¹³⁰ Ugyanitt tevékenykedett mint élelmező biztos a városi tanácsos Császár Lajos is. Az utóbbi inkább mint igazoló tanú, vagyis mint hivatalos közeg volt jelen. Neve általában az olyan nyugtákon szerepelt, amelyekkel Demeter József utasítására pénzüssze-

124 Ny. Gy. SZNM irattára.

125 Uo.

126 Uo.

127 A hadügyminiszter 685H, Debrecenben, 1849. április 11-én a nagyszebeni, medgyesi, marosvásárhelyi és fogarasi tábori kórházakhoz nevezett ki fő- illetve alorvosokat. (Közlöny. 77. sz. 1849. április 12.) A Kolozsváron működő kórház „a magyar hadsereg középponti kórháza” Erdélyben. 1849. január 1. és április 30. között a *Honvéd* 70. és 117. számaiban 1849. március 20-án, illetve május 14-én adta közre. A naszódi és besztercei kórházakban „sínlődő és beteg honvédek” részére a gyűjtéseket ugyancsak a *Honvéd* 132., 133., 134. számaiban közölték le. A bánffyhunyadi kórház számára rendezett gyűjtés eredményét Berde Mózes közölte (*Honvéd*, 82. sz., 1849. április 3.)

128 *Tanácsi jegyzőkönyv*. R 10 571. szám, 975. ügyjegyzék.

129 Ny. Gy. SZNM irattára.

130 Uo.

geket fizettek ki, vagy utaltak át, de abban az esetben, ha a raktár kezelői nem voltak jelen, ő is kiadhatta a honvédöknek a szükséges élelmiszereket.¹³¹ Ugyanitt dolgozott Berde Mózes kormánybiztos¹³² édesapja, id. Berde Mózes¹³³ is. Rövid életrajzában azt állította, hogy az agyagfalvi gyűlés után Sombori Sándor ezredes rendeletéből tért haza Háromszékre. Otthon „*hasznos szolgálatot teendő*”, a kapott parancs értelmében a honvédő székely seregek részére a raktárat ő létesítette és rendezte be. „*Ezen állomásba*” mint „*törvényes hadnagy, 68 frt. havi illetékét*” csak hat hónapon át élvezhette, mert 1849 júniusában „*a tudva lévő ellenség megszüntetése*” azt.¹³⁴ A sepsiszentgyörgyi fő élelmező raktárban 1849-től Gyárfás Sámuel élelmezőbiztos is hadnagyként dolgozott.¹³⁵ A honvédcapatok ellátását ugyanis Magyarországon és Bem seregében a számvevőesédek hadnagy rendfokozatban végezték,¹³⁶ a két említett élelmezőraktáros valószínűleg ezért kapott kormánybiztosi kinevezéssel honvédhadnagyi rendfokozatot.

A város melyik épületében lehetett elhelyezve az élelmezőraktár, nem tudjuk, mint azt sem, hogy a falváról beérkező szénát és zabot, az őrlésre szánt gabonát és lisztet hol tárolhatták. Csak feltételezzük, mindezeket a volt 11. Székely huszárezred szénatároló csüreiben és gabonásában, esetleg egy-két módosabb város lakó gazdasági melléképületében helyezhették el.

131 Császár Lajos. 1848. december 8-án mint élelmezőbiztos írta alá azt az igazolást, hogy a táborból a 11 lovaszszánt hazakísérő legénységnek 13 porció kenyeret adott ki. 1849. február 3-án ő tanúsította az aláírásával, hogy a raktárhoz hozott egy öl tüzelő árát, a 6 Rft-ot Bedő Ferenc fuvarosnak, a raktárkezelő élelmező biztos kifizette. 1849. március 25-én ugyanő igazolta, hogy jelenlétében a várhegyi udvarból vásárolt 33 köből rozsert a 211 Rft. 12 krajcárt az eladó a felhatalmazottja, ifj. Budai Józef kezébe kapta stb. (Ny. Gy. SZNM irattára).

132 Berde Mózes (Mózsa). Kormánybiztos, országgyűlési képviselő. Laborfalván született 1815-ben. Az ügyvédi diplomát 1840-ben Marosvásárhelyen szerezte meg. 1841-től Kolozsváron telepedett le. Az 1848. május 29-re összehívott utolsó erdélyi rendi országgyűlésen Háromszék választott követeként volt jelen. Jelentős szerepe volt Háromszék önvédelmének megszervezésében. Részt vett az agyagfalvi Székely Nemzetgyűlésen. Hazatérte után mint kormánybiztos és a háromszéki központi kormány tagja az önvédelmi harcok egyik vezető egységébe. A szabadságharc leverése után egy ideig bujkált, majd a császáriak fogságába került és négy év rabságot szenvedett Josephstadtban. (Életrajzát lásd: Benczédi Gergely: *Berde Mózsza életrajza*. Budapest, 1901.)

133 Id. Berde Mózes (1790–1877). Laborfalván született, szüleit korán elvesztette. Mint árva gyermek, 15 éves korában, hogy tanulhasson, a székelyudvarhelyi kollégiumba szökött. Tanulmányait nem fejezhette be, mert mint székely gyalogkatonára család sarját, a székely határőrségbe erőszakolták. Végigharcolta a francia háborút. 1809-ben Bécs alá masírozatták, ahonnan 1810-ben jött haza. 1812-ben Krakkóig vitték, onnan Bécsbe, majd Tirolba, ahol az egyik ütközetben meg is sebesült. 1815-ben vette nőül Márkos Teréziát, kívül csak néhány hétig lehetett együtt, mert a székely határőrökkel Strassburgba vitték, ahonnan mint főkaplár tíz hónap múltán szabadult. Mint székely határőr 1840-ig szolgált. Mikor fiát, Mózeszt a kolozsvári unitárius kollégiumba íratta, 1834-ben személyesen fölkereste báró Wesselényi Miklóst, kinek biztatására hazatérte után olyan értekezleteket hívott össze, melyeken a határőrség megszüntetésének a módzatairól tanácskoztak. Az országgyűléshez egy folyamodványt nyújtottak be. Tettükért Kelemen Lázár ügyvéddel és Beder Béni református lelkésszel vizsgálati fogságot szenvedtek. A kézdivásárhelyi katonai fogdából 28 heti rabság után szabadult. 1840-től a sepsiszentgyörgyi községek bodzai birtokainak lett a biztosa. 1848-ban Sepsiszentgyörgyön lakott, és a város nemzetőrsége századosának választotta meg. 300 nemzetőr élén vett részt Agyagfalván, ahonnan a főélelmező raktárhoz került. Az oroszok betörésekor mint hadnagy, a 86. honvédszázalaj kötelékében részt vett a háromszéki ütközetekben.

1871-ben felbecsülte vagyonát, és fia beleegyezésével az egészséget a kolozsvári, székelykeresztúri kollégiumokra, illetve a laborfalvi unitárius egyházra és iskolára hagyományozta.

134 Benczédi Gergely i. m. 5–6., 87–93.

135 Demeter Lajos i. m. 148.

136 Csikány Tamás: *A honvédsereg ellátása és utánpótlása*. A szabadságharc katonai története. Szerkesztette Bona Gábor. Zrínyi Kiadó, 1998, 98.

Háromszék Honvédelmi Bizottmánya 1848. november 30-án adta ki a körlevelét, melyben „*Háromszék lelkes népére támaszkodva*” arra szólította fel a Kézdi-, Sepszi-, Orbai- és Miklósvárszéki alkirálybírókat, hogy adakozásra buzdítsák a hatáskörük alá tartozó falvak lakosságát. A címzett alkirálybírókat arra kérték, hogy „*megmagyarázván egész patriotizmussal helyzetünket, bírja reá a nagyobb helységeket, hogy két darab, a kisebbeket, hogy egy darab vágómarhát a katonaságunk számára áldozzanak. Ezen kívül gabonát, pénzt is gyűjtsön, mennyit bír*”. Hadat viselni pénz és élelem nélkül nem lehet, az önvédelmi harcok idején pedig a szükségéseket, a kenyeret, a húst, zsoldra a pénzt a helységek népének kell beszolgáltatni, annál is inkább, mert „*saját gyermekei harcolnak, (azoknak pedig) megéhezniök nem szabad*”¹³⁷. Lelkesedésből és tenniakarásból nem volt hiány. Sepsiszentgyörgy minden pénzét hadi költségekre ajánlotta fel és költötte el,¹³⁸ Kézdivásárhelyen „*minden fegyveren dolgozott*”¹³⁹, a falvak népe pedig az alkirálybírók felszólítására adományok gyűjtésébe kezdtek.

A Székely Nemzeti Múzeum irattárában őrzött „*nyugtatvány gyűjteményben*” néhány falu adományáról szóló küldőlevél is megmaradt. 1848. december 2-án például Páké 6 köből rozslisztet, Haraly 5 zsákban 20 véka kenyérgabonát küldött a központi raktárba. Az 1849. február 11-én írt küldőlevél szerint Kovászna 1848 decemberében 161 köből rozstot és két vágómarhát, Kézdiálmás december 24-én 9 zsákban 32 véka rozstot és egy vágómarhát szállított le Sepsiszentgyörgyre. Ugyanezen a napon Barátos 100 porció szénát és fél köből zabot küldött a szekereseitől a kökösi táborba. 1849. január 2-án ugyancsak a kökösi táborban lévő „*Lovag Kossuthok számára*” Dálnok 50, Alsócsernáton 60 porció szénát és 5 köből zabot vitt.¹⁴⁰ A pávaiknak, „*az Uzonban téli szálláson lévő csapatok részére küldött 142 kenyeret, 52 font bőröshúst és a két bőrtúrót*” Pünkösti József százados köszönte meg.¹⁴¹ Az említett tiszt ugyanakkor arra is figyelmeztette a falu előljáróit és a helybeli élelmező bizottmányt, hogy a táborban lévő 106 pávai honvéd számára a 35 frt 20 krajcárt, ugyanakkor a fejenkénti, egy-egy honvédnek kijáró fél font húst öt napra előre küldjék le.¹⁴²

Az 1848. XXII. törvénycikk értelmében a felállított nemzetőrsegélyek felszerelése a helyi törvényhatóságok feladata volt. Ennek értelmében a háromszéki falvak nemcsak élelmiszereket, hanem ruházati darabokat is adományoztak. Így például Kézdiapolyán 9 zekét, ugyanannyi harisnyát és csizmát, 20 inget és 20 lábravalót, Oroszfalu 17 inget, 17 lábravalót, 4 harisnyát, 5 lajbit, 3 tarisznyát és 1 sapkát, Páké 8 zekét, ugyanannyi harisnyát, 8 pár csizmát és 16 pár változót adott a táborozók ruházatának a kipótlására.¹⁴³

A székely sereg ellátását kisebb részben önkéntes adakozásból, nagyobb részben az alkirálybírók által, a falvak nagysága szerinti felosztási arányban, rovatal formájában oldották meg.

137 Egyed Ákos i. m. 133.

138 *Honvéd.* 35. szám, 1849. február 6.

139 Kővári László: *Erdély története 1848–1849-ig. Háromszék és a székelyek.* Korunk 212. szám, 1861. október 12.

140 Ny. Gy. SZNM irattára.

141 Pünkösti József. 1802-ben született. Pünkösti Pál és Gergely honvédtisztek bátyja. A szabadságharc előtt szolgabíró, 1848-ban nemzetőr főhadnagy, majd százados. 1849-ben a székelyföldi hadosztályban, az 5. honvédzászlóaljban május 19-től főhadnagy. A kiegyezés után Páván volt gazdatiszt. 1873-ban hunyt el.

142 *Páva története.* 42.

143 Egyed Ákos i. m. 139., Pákéval kapcsolatban: SÁL. Fond 77. Nr. 22. fasc. XXII. vol. VII. fol. 130–131.

A rendelkezésünkre álló adatok alapján arra lehet következtetni, hogy az 1848-as táborozáskor, december elején a táborban lévőeknek szánt élelemmennyiségek nagysága a faluközösségek jóindulatára, tehetőségére és tartalékforrásaik lehetőségére volt bízva, csak a beszolgáltatandó vágómarhák száma volt meghatározva. A hónap közepétől, mint a pávai példa is mutatta, minden falunak a saját helységéből táborba vonult nemzetőreit, ezen felül, természetesen a Háromszéken harcoló önkénteseket, a Mátyás-huszárokat és a 12. honvédszázalaj honvédeit is el kellett látnia. A rovatal nagysága elsősorban a falvakból táborba vonultak számától függött, de semmiképpen sem volt aránytalan. Az a néhány számszerű adat, amit ismerünk, azt igazolja, hogy Háromszék településeinek összes fegyvert fogható népe, a kisebb helységekből kevesebben, a nagyobbakból többen, legalábbis december első felében táborba vonult. Zágónból például összesen 300 férfi teljesített frontszolgálatot,¹⁴⁴ Páváról 106-an voltak az uzoni táborban, Weress Alajos nemzetőr százados pedig arról tudósított, mikor „*Három Székről Kirukkolt a nemzet Sepsibe, a Kökös hídgyához Táborba, 28dik November 1848, ahol is Lemhényből*” egészen 1849. január 6-ig 347-en voltak jelen.¹⁴⁵

1849. január végén, mikor újra táborba szólították Háromszék népét, hadereje újból mintegy 10 000 gyalogost, 400 huszárt, 400 honvédet és egy üteg tüzért tett ki.¹⁴⁶ Ennek ellátását már teljesen rovatal formájában oldották meg. Nem mintha lankadt volna a lelkesültség, ezt bizonyítja az összesereglett haderő, hanem itt Háromszéken szűkös volt a művelhető terület, a vetésforgó következtében a szántóknak csak kétharmada termett legjobb esetben is, átlagos ha volt a termés, és ebből minden gazda elsősorban a saját évi szükségleteire igyekezett tárolni. Ebben az adott helyzetben, mikor még az év elején senki sem gondolt háborúra, a széknek pedig jóformán semmi közpénze nem volt, a hadellátást éppen ezekre a féltve őrzött tartalékokra támaszkodva oldhatták meg. Ezt pedig, miután a nép fölöslegei elfogytak, csak a kirovás útján gyűjthették be. Az alkirálybírók a rovatalokat a falvak nagyságához és népességéhez mérten, arányosan osztották fel. Olyan esetről nem tudunk, hogy a falura eső repartíció nagyságáért elégedetlenkedtek, vagy annak beszolgáltatását megtagadták volna. Egyetlen esetet ismerünk, mikor az erődiek a küldőlevelükben, leszállítva a falujukra kirótt 3 köből és két véka gabonát, 1849. március 8-án megjegyzték, hogy tőlük, mivel népességre egyötödnyien vannak, mint Árapatakon, mennyiségre nem kívánhatnak annyit, mint a szomszéd falutól.¹⁴⁷

Cseh Ignáctól,¹⁴⁸ a kézdi alkirálybírótól 1849. február 23-i dátummal fennmaradt egy olyan tudósítás, amelyben arról értesítette a fő élelmező biztost, hogy a kézdiszéki falvak között, mikor az újabb rovatalt felosztotta, figyelembe vette a hatáskörébe tartozó települések eddigi adakozásait is: „*Közelebbi fel szollítása nyomán, melly csakugyan 22ik késő*

144 Egyed Ákos i. m. 137.

145 Weress A. jegyzetei.

146 Egyed Ákos i. m. 137.

147 „*Az Erődsi kevés Számból álló Közönség, a' mely áll 28 ökrös Gazdából, küld Sepsi Szengyörre, a' Székel Tábor élelmezésére három Köből Gabonát és két vékát az Élelmező biztos Demeter József Úrhoz – azért Instályjuk alázatosan, mi Erősdiek (akik) Árapatakának ötöd része ha vagyunk, annyit mint Árapatakától nem lehet kívánni...*” (Ny. Gy. SZNM irattára.)

148 Cseh Ignác. Kézdi alkirálybíró. Nagy Sándor a következő szavakkal méltatta: „*Hajlott korát megillető méltóság-gal, szerény külsejével, lángoló honszerelmet és ifjú erélyt párosítva imponált mindenkinek. Nem szónokolt, de tett, működött lankadatlanul, s hogy Háromszék izgatott s izolált helyzetében polgárilag is kellőleg szervezkedett (...) ebben az elismrés oroszlánrésze Cseh Ignác akkori kézdi alkirálybírói illeti.*” (Nagy Sándor i. m. 109).

estve jutott kezemhez, meg tettem az intézkedést, hogy micsoda falukból mennyi Gabona Szállíttassék, némelly falukra ez úttal nem tévén azért, hogy más falukhoz képest eddig is az illetőségein feljül Szállítottak, ily móddal rendeltem: Sz(ent) Katolna 6, Martonfalva 5, Márkosfalva 6, Létzfalva 6, Bita 5, Maxa 6, Dálnok 6, Albis 4, Alsócsernáton 8, Felcsernáton 6, Ikafalva 6, Kurtapatak 3, Szentlélek 8, Lemhény 8, Polyán 6, Martonos 4, Nyújtód 6, Osdola 8, Esztelnek 6, Oroszfa 3, Al Torja 8, Fel Torja 4, Futásfalva 4, (vagy is) Öszvesen Száz harmintz két Köblöt” fognak leszállítani az élelmezőraktárba.¹⁴⁹

Háromszék falvaihoz 1849-ben az első körrendeletet január 26-án intézhették, azokban a napokban, mikor a népet is táborba szólították. Az említett lemhényi Weress Alajos jegyezte fel, hogy falujából január 23-án „*rukkolt ki a nemzet Táborba*”¹⁵⁰, a falu élelmezési biztosa pedig egy 1849. január 26-án kiadott körlevélre hivatkozva rendelte el, hogy a főélelmezési raktárba 13 köből rozstot szállítsanak. Ezt negyedrészen január 30-án teljesítették is.¹⁵¹ A következő körlevelet Demeter József 1849. február 6-án intézte az alkirálybírókhoz, illetve a falvak élelmezőbiztosaihoz.

A táborozók ellátására elsősorban Háromszék népétől előre megállapított súlyú és nagyságú kenyeret kértek. A falvak mindegyike, ahonnan megmaradtak a küldőlevelek, utaltak is rá, hogy olyan és akkora kenyereket küldenek, „*a micsodást egy Köből lisztből szoktak sütni*”, vagyis köblönként 30-at. A rovatal nagyságát ebben az esetben is a település népességének száma határozta meg. 1849. február 8-án az orbai alkirálybíró, Bartha Károly úgy rendelkezett, hogy Imecs János dulló a járásához tartozó falvakban, minden köből rozsból 32 kenyeret, összesen 3000 darabot süttessen. Ebből a mennyiségből például Pávára 200 kenyér jutott. Február 8 és 10 között Egerpatak 59, Kézdialmás 91, Haraly 60, Ozsdola és Márkosfalva 90–90, Nyújtód 92, február 11. és 14-e között Sepsibesenő 60, Oltszem 120, Papolc 200 kenyeret szállított le Sepsiszentgyörgyre.

Az uzoni tábori raktárba Demeter József átiratára Albisból 80 adag szénát, 6 köből zabot, Bitáról pedig, minden utasítás nélkül 22 porció szénát és 8 véka zabot vittek, Kézdiszentlélek pedig 25 köből rozslisztet küldött.¹⁵²

A zabolaiak február 10-én kiállított szállítólevele szerint Demién István a helybeli élelmezőbiztos „*a' csikiak számára ezennel (csak) 191 darab Kenyeret*” süttethetett. „*Mint-hogy – írta melegségül – Lisztem több nem vala készen és így Zabott 10 Köblött, Szénát pedig 50 portiót is küldvén, azon megjegyzéssel*” kérte az elnézést, hogy az elmaradást a következő alkalommal fogja beszoigáltatni.¹⁵³ Ugyanezen a napon a barátosiak eleget tettek az eddigi rovataloknak, és öt köből kenyérnek való gabonát, kenyeret pedig összesen 456 darabot vittek a táborozó székelek részére.¹⁵⁴

Kovászna február 11-én arról értesítette a főélelmező biztost, hogy a községre eső rovatból, a még hátralévő 12 köből és 3 vékából sült 404 kenyeret leszállították a fuvarosok. Ugyanakkor arra is felhívták Demeter József figyelmét, hogy február 10-én a község által

149 Ny. Gy. SZNM irattára.

150 Weress A. jegyzetei.

151 Ny. Gy. SZNM irattára.

152 Uo.

153 Uo.

154 Uo.

1 forint 30 krajcárral vásárolt rozsból süttetett 600 kenyér mellett a 6 köből gabonából sült 196 darab kenyeret is elküldötték az élelmezőraktárba.¹⁵⁵ Ezek szerint csak Kovászna, az első rovatalkalmával, 1849. február 10. és 11-én 1200 kenyeret süttetett a tábor számára.

Az újabb rovatalkivetésre február 22–23-án került sor. Ebből az alkalomból az alsó-csersnátoniak új polgár Gyurka Györgytől és Bordás Andrástól 8 köből rozst, Laborfalva 4 köből lisztet és hús árába 30 frt.-ot, Márkosfalva 5 köből rozst és 9 krajcárban számítva az egy honvédre eső húsadagot, 60 forintot, a kökösieiek 12, a barátosiak 5 zsák lisztet, a lécfalviak 20 véka gabonát, a szörcseiek 15 köből rozst és „a vágóért” 40 forintot küldtek a székely tábor honvédjeinek az élelmezésére.¹⁵⁶ Február végéig még Felsőcsersnáton 6 köből gabonát, Albis pedig, 4 köből rozst szállított a fő élelmezőraktárba.¹⁵⁷

A rendelkezésünkre álló nyugták és küldőlevelek szerint Demeter Józsefék február utolsó napjaiban újabb felszólítással fordultak Háromszék népéhez, és „a katonaság élelmezésére főzelék féléket, zödséget” kértek. A zalániai falujukban „a Rendeletek Szerint, a Tábor Számára (...) önkéntes adakozásból” 3 véka és 8 kupa babot, 1 véka és 12 kupa borsót, 1 véka és 7 kupa lencsét gyűjtöttek. Peselnek (Kézdikővár) „a Katonaság Számára, megkívántató zölségeket küldött Lemhényi Lukástól,” vagyis 6 és fél véka borsót, 14 kupa lencsét, 12 kupa babot, és 3 köből burgonyát. A kézdiszentléleki bizottmány március 9-én a „Felsőbbi rendelet nyomán ezennel (...) 6 Köből lisztet és kéregetés Uttyán 4 véka Borsót, 2 véka és 8 ejtel Fuszujkát, 14 kupa lencsét” szállított „a Raktári Biztos Gyárfás Sámuel Úrnak.”

Ugyanezekben a napokban más falvak az elmaradásaikat szolgáltatták be. Március 3-án a maksai bizottmány az „Alkirálybíró Cseh Ignác úrnak folyó év feb(ruárból) datált rendlete nyomán” a 18 véka liszt elmaradása mellett a 6 véka lisztből süttetett 31 kenyér, továbbá a vágómarha árában a falura rótt 45 forint tartozását, Kovászna március 5-én a legutóbb rájuk kiszabott 25 köből gabonából a hátralevő 9 köblöt, március 8-án Eresztvény a „felrótt gabonából az utolsó négy köblöt lisztül” küldötte meg.¹⁵⁸

A felsorolás csak részben fedi azt az anyagi áldozatot, amit a szabadságharc alatt a háromszéki falvak hoztak. Az erdővidéki települések hozzájárulásáról egyetlen adatunk sincs, de így is kijelenthető, hogy amit Háromszék népe a szabadságért, szülőföldje és hazája megvédéséért az élelmezés terén is magára vállalt, egyedülálló. A pákai bizottmány 1849. április 15-én kiállított összesítése az egyetlen, ami fennmaradt, és példának felhozhatunk. Ez, a mintegy 650–700 lelket számláló orbaiszéki falu, 1848. november és 1849. március vége között a honvédek részére összesen három vágómarhát, 300 darab kenyeret, 6 köből és 20 véka lisztet, 4 véka rozst, 8 pár csizmát, 8 zekét, ugyanennyi harisnyát, 16 pár váltóruhát, 54 forint 24 krajcárt, fűtésre 4 terű fát, a huszárok lovai számára 355 porció szénát és 243 porció zabot adományozott.

Ha csak azt vesszük számításba, hogy ezen a vidéken az időjárás mostohasága miatt kevés volt az olyan év, amelyik bő termést hozott, a terményekbeli beszolgáltatás a falvak

155 Uo.

156 Uo.

157 Uo.

158 Uo.

erejét meghaladó volt. Még jelentékenyebbé válik a háromszékiek anyagi hozzájárulása, ha számításba vesszük, hogy 1847-ben a szék nagy részében „*a Szarvas marhák a Száj és Láb fájásba' sokat sinlődtek, úgy a sertések és a juhok (is), a pityóka (pedig) a földbe úgy elrothadt, hogy majd magja szakadt*”. Az elején jónak ígérkező 1848-as esztendő sem volt kegyes. „*Május 8dikán olyan fagy állott elé, hogy az Erdőköt mind lefőzte, (a kikelt) török Búza is*” mind megfagyott. A tavaszi „*sok eső mián a juhok és Szarvas marhák közül a mété (métély) mián sok elhullott*”, mindezt tetőzte a Sepsiszéket elverő nagy jégeső,¹⁵⁹ és a gabonát tizedelő sáskajárás.

Külön és súlyos megterhelést jelentett a falvaknak a szabadságharc ideje alatt az orosz invázió. Az ellenség táborát a nép hadisarc formájában, több ízben megterhelő rovatalközből volt köteles élelmezni, de sok esetben a cári katonák kegyetlen rekvirálásai is apasztották, pusztították a már amúgy is fogyó tartalékokat. Mindezeket nemrég napvilágot látott könyvében bőven tárgyalta Albert Ernő.¹⁶⁰ Mi az orosz invázió kapcsán csak a pávaiakat hozzuk fel példának. A kökői csata és a július 5-i eprestetői vesztes ütközet után a Sepsiszentgyörgy mellett táborozó orosz sereg részére Pávának rovatalközből egy hátaslovat, 6 vágómarhát, ezeken kívül szénát, zabot, fát, gabonát, sőt kellett beszolgáltatnia. Pénzbe átszámolva, a 850–900 lakosú falunak 708 forint különkiadást jelentett. Mintegy hétre rá, 1849. július 12-én Pávára újabb mennyiség rovatott ki. Követelték, hogy azonnali hatállyal Sepsiszentgyörgyre 100 köböl eleybúzát, 300 köböl zabot, 600 porció szénát, 30 veder pálinkát, 2 mázsa sót és egy ágyúslóvat küldjenek. A szabadságharc végén, augusztus és szeptember hónapokban, az orosz megszállás alatt a Kézdivásárhelyen táborozó oroszok követeléseit kellett kielégíteniük. A falu lakossága ekkor összesen 180 véka rozslisztet, 183 véka zabot, 252 porció szénát és 5 ½ öl tűzifát szolgáltatott be az ellenséges tábornak. Mindezen felül, mikor a cári csapatok kivonultak Háromszékről, az elszállításukhoz fuvarosokat kellett biztosítaniuk. A Pávára eső öt fuvar a községnek újabb 300 forintjába került. Ezeket a tetemes kiadásokat a falu csak úgy oldhatta meg, hogy kényszerből, mert másképpen már nem lehetett, a közföldjeit adta el a módosabb egyéneknek.¹⁶¹

Ez a pénzhez jutási mód a többi falura is jellemző volt. A zágoniak már 1848-ban, az önvédelmi harcok idején is csak úgy segíthettek az anyagi gondjaikon, hogy „*a mostani terhes Thábori Költségei fedezésére bizonyos Számú öszvegre*”, a kölcsönzött pénz és a kamat fejében a falu a Dérlőben levő kaszálóját kötötték le.¹⁶² Az esetek nagy százalékában a falvak az ilyen módon lekötött földjeiket a későbbiekben már nem tudták visszavásárolni, és azok mint zálogos földek magántulajdonban maradtak.

Zágon nagyközség esete bizonyítja azt is, hogy a szabadságharc előestéjén nagyon kevés falu rendelkezett valamelyes pénztartalékkal. Legtöbb helyen az évi közkiadások felemésztették azt a kevés közjövédelmet, amivel egy faluközösség rendelkezhetett. Még kevesebb volt az olyan falu, amelyik malommal, hasznot hajtó vízi fűrészszel, árendába adott közfölddel bírt, mert ha volt is valamelyes plusz jövedelemforrás, egy ilyen rendki-

¹⁵⁹ Kiss M. *Jegyzetei*. (lásd a kötet végén)

¹⁶⁰ Albert Ernő: *Eltiport szabadság. Jöttek az oroszok, 1849.* Jádó Társaság, Sepsiszentgyörgy, 1999.

¹⁶¹ Páva története. 41.

¹⁶² *Határozati Jegyzőkönyv.* 87.

vüli esetben a teljes kiadásokat abból fedezni nem lehetett. Zágon háromszéki szinten a legnagyobb közjövdelemmel rendelkező falvak közé tartozott. 1848 márciusában az árverésen árendába adott havasai, malmai, vízfűrészzei, mészárszéke és a falu kocsmája, a más kisebb jövdelemek, bírságpénzek mellett közel 860 forint éves bevételt jelentettek. Ehhez az összeghez hasonló volt az előző évek közjövdelme is, azonban 1848. december 17-én, mikor Bartha Károly orbai alkirálybíró átiratában a zágoniakat salétromfőzésre szólította fel, a pénzhányra hivatkozva nem vállalhatták. Felsorolták, hogy csak 1848 folyamán templom- és toronyépítésre, a Hosszúbérc sáncolására, ugyanakkor a Kolozsvárra küldött követeik fizetésébe a kiadások annyira kiürítették a közpénztárt, „*hogy csak egy xáruk is Jelenleg nintsen, Sőt terhes adosságokat Kellett (...) vállalni*”¹⁶³. December elsején id. Vajna Lászlótól „*a mostani terhes Thábori Költségei fedezésére*” 100 frt.-ot kölcsönztek fel, és ugyancsak pénz hiányában a székely tábor ellátására, csak kötlevéll ellenében, meghatározatlan idejű hitellel vásárolhatták meg Szacsvai Gábortól és Kisantal Ferentől 60, illetve 65 forintért a vágásra szánt két ökröt.¹⁶⁴

Az önvédelmi harcok kezdetén, mikor a falukból kezdték a fő élelmező raktárba küldeni az élelmiszereket, a ruházati darabokat, a vágásra szánt ökröket, Demeter Józsefeknek nemcsak az élelem és ruházat tárolására tért ki a figyelmük, hanem a vágómarhák gondozására is. Az ökröket, amíg a mészárosokhoz kerültek, fogadott pásztorokkal őriztették. 1848. december elejéről maradt meg az egyik utasítás, mikor Demeter József azt rendelte el, hogy „*Sunkuj Györgynek, mint a vágó marhák edgyik örének, s többinek is*”, akik az istállóban az állatok ellátásával vannak megbízva, mint a honvédek, rendszeres kenyéradagot kapjanak.¹⁶⁵

A szarvasmarhákat, melyeket a táborozók élelmezésére szántak, általában a lábukon hajtották el a rendeltetési helyre. 1848. december 19-én Csulak András élelmezőbiztos azt jelentette Gyárfás Sámuelnek, hogy „*a két vágó marhát is hiba nélkül meg kaptam, mit a' ma reggel elment önkéntesek magokkal el is hajtottak*” a tovább vonult székely táborba, Bölön felé. Az aldobolynál táborozók, a megmaradt nyugták szerint, Vajna Károly élelmezőbiztos által igazoltan, kétszer kaptak vágómarhát, december 15-én egyet, 19-én kettőt. Az Uzonnál állomásozók húsellátásáról csak egy átirat maradt fenn, a két élelmezőbiztos december 21-re várta az ígért ökröt, de nem érkezett meg, ezért kérték a fő élelmezőbiztost, hogy „*a vágót jó léssen holnap át küldeni, hogy délután vághassuk fel, mivel a' Szombat reggeli osztálykor egy részére szükség leend.*”¹⁶⁶

Ez csak néhány adat, az 1848-as önvédelmi harcok idején az ütközetekben harcoló honvédek és nemzetőrök ellátása céljából jóval több szarvasmarhát vágtak le. Ha azt vesszük számításba, hogy az 1848. november 30-án kiadott körlevél értelmében Háromszék településeiből a nagyobb falvak behajtották Sepsiszentgyörgyre a két, a kisebb falvak az egy-egy ökröt – és ez kétségbe nem vonható, hiszen a példaként felhozott zágoniak is, ha másképpen nem, de hitel útján, beszerezték a rájuk repartizált két vágómarhát –, akkor ez

163 Uo. 89.

164 Uo. 87–88.

165 Ny. Gy. SZNM irattára.

166 Uo.

száznál több, vágásra szánt jószágot jelentett. (Itt jegyezzük meg, hogy ennél jóval több szarvasmarhát „használt el” a háromszéki tábor. K. Horváth Ignác említette meg visszaemlékezéseiben, hogy a rikai győztes csatában egy teljes csordát vettek el az ellenségtől: „Az (...) elfogott marhákat Bölönbe hajtattam, mely csorda állott 103 darabból, a huszárok és honvédek számára lassanként levágattam.”)¹⁶⁷

Az igazolások és a felvétnyugták alapján tudott az is, hogy mind a tiszteknek, mind a közvitézeknek az önvédelmi harcok ideje alatt napjára egy font hús járt. Például 1848. december 19-én az egyik hadnagy Sepsiszentivánban „Két Tiszt, egy Hadi Biztos, 11 Szabad Lovas Közvitéz és Két Tiszti Szolga, mindössze 16 személy számára 3 napra, a 16 font, összesen 48 font húst” vételezett fel. December 24-én ugyanő „Két főtiszt, Két Tiszti Szolga, 11 Szabad Lovas, mindössze 15 személyre, – 30 font húst” kért két napi étellemezésükre.¹⁶⁸

Az önvédelmi harcok idején, 1848 decemberében a táborban lebetegedett lovakra különös gondot fordítottak. Annál inkább, mert a jól betanított „remondákra”, vagyis a katonalovakra nagy szükség volt. Csak egy példát említünk, Gál Sándor századosnak, a későbbi honvédezzredesnek még 1848 nyarán sem sikerült megfelelő háttalozat beszereznie¹⁶⁹, és október 24-én is arról panaszkodott, hogy a kiszemelt lovát az egyik ezredes nem adta át, pedig „egy bátoros ló hiánya a sürgős fürkészeti utazásaitól” tartja vissza.¹⁷⁰

A „Sepsi Szentgyörgyön lévő Marodi lovak mellé” Vitályos Antal¹⁷¹ százados parancsából gondozónak 1848. december 14-én rendeltek ki három „szabad lovat”. Medgyesi Péter, Módi Ferenc és Balás József e naptól kezdődően összesen 33 darab kenyeret vételezett fel a fő étellemezőraktárból, ami azt jelentette, hogy 1849. január 4-ével bezárólag vigyáztak a rájuk bízott beteg lovakra.¹⁷² Valószínűleg a beteg lovak száma megnöhetett, mert az 1848. december 20-án kiállított igazolás szerint az említett három huszár mellett újabb két „szabad lovas seregbeli vitézek már több napok óta itten Szt. Györgyön a marodi lovak mellett vagynak” szolgálatban. Fekete János és Székely István Gál őrmester¹⁷³ igazolásával az említett dátumtól 1849. január 4-ig összesen 14 kenyeret kapott a központi raktárból.¹⁷⁴

Külön gond volt a tábori lovak ellátása, néhány adat szerint ez a feladat leginkább Mihály József étellemező főbiztosra tartozott. Elsősorban, mivel a falvakból beszállított, vagy

167 Demeter László: *Kovachich Horváth Ignác alezredes emlékirata az 1848–49-es forradalom és szabadságharc székelyföldi eseményeiről*. Határvidék 1862–1918. I. T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 2003, 44.

168 Uo.

169 Lásd jelen kötetben a *Gál Sándor-levelek a Székely Nemzeti Múzeumban* című tanulmányt.

170 Károlyi Dénes: *Gál Sándor*. Arcok, eszmék, tettek. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1974, 262.

171 Vitályos Antal százados. Feltehetően azonos a Gidófalván 1794-ben született Vitályos Antallal, aki iskoláit Sepsiszentgyörgyön végezte, 1813-tól tizedes, 1840-től főhadnagy, 1848 elejétől alszázados volt a 11. Székely huszárezred aranyosszéki osztályánál. 1849. április 19-től főszázados, Sepsiszentgyörgy térparancsnoka. 1850 márciusában hadbíróság elé állították, Nagyszebenben halálra ítélték, de 1852-ben kegyelmet kapott.

172 Ny. Gy. SZNM irattára.

173 Gál őrmester. Valószínű azonos Gál István honvédhadnaggal. 1802-ben született Hilibben, 1821-től közvitéz, 1824-től tizedes, 1831-től hadnok volt a 15. határezredben. Részt vett Háromszék önvédelmi harcában. 1849 tavaszától mint hadnagy számvevő volt ezrede törzsénél Kézdivásárhelyen. Április 10-től a brassói katonai szállítóházhoz helyezték át.

174 Ny. Gy. SZNM irattára.

vásárolt szénát legtöbb esetben nem porciókba kötözve, hanem egyszerűen szénás szeke-
rekkel szállították be Sepsiszentgyörgyre, ezeket porciózni kellett. A porciózást a szék rab-
jaival oldották meg. Egy „széna részlet”, ami napjára egy lónak járt, 8 font súlyú volt, tud-
ható meg egy 1849. február 15-én Gidófalvi¹⁷⁵ főhadnagy által aláírt nyugtából, aki a „*II.
Székely huszárezred alezredi 2. Századának 8. Szakasa részére*” Kökössben a 34 kenyér és
zaborció mellett 34, 8 fontos „széna részletet” vételezett fel.¹⁷⁶

1848. december 1-jén 62 porció széna kötözésére két rab munkáját vették igénybe, de-
cember 27-én ugyancsak két rab kötözte a szénát, 1849. január 1-jén kilenc, 4-én pedig új-
ból négy rab dolgozott a széna kötözésével. Munkájukért a rabok a kenyéradagjuk mellett
napjára fejenként 10 krajcáros fizetést is kaptak.¹⁷⁷ A széna porciózását 1849-ben, egészen
a szabadsáhc harc végéig, hasonlóan oldották meg. Ugyanúgy, mint december folyamán, a
kötözésre kirendelt raboknak, akikre egy hajdú vigyázott, a napi kenyéradag mellett 10
krajcár fizetés járt.

Érdekességként említjük meg, hogy Kökössy Mihály börtönőr 1849. január 30-án két
napra „*a nemes szék rabjai számára*” 60 font kenyéret vételezett fel. Ezen a nyugtán je-
gyezték meg, hogy a 60 font súlyú kenyérmennyiség 15 darab kenyéret jelentett. Az 1849.
június 13-án, ugyancsak Kökössy Mihály foglár által aláírt igazolás alapján, miszerint,
ahogyan írta, „*4 f(orint) 12 x(ár) váltóba, melyeket ezen folyó hó 13, 14, 15 és 16ik napja-
ira a P(olgári) fogházban lévő 21 rab számára, egy font kenyéret három váltó krajtzárba
számítva, a rabok közti kiosztás végett, hogy*” átvett, elismerte,¹⁷⁸ kiszámítható az a meny-
nyiségű és értékű kenyér, amit napjára egy rabnak, de ugyanakkor a táborban lévő, illetve
örségben Háromszék határait védő nemzetőröknek és honvédeknek adtak. A számítások
szerint a napi adag fejenként 1 font kenyér volt, melyet 3 krajcár értékűnek vettek, tehát
egy kenyér ára 6 krajcár volt.¹⁷⁹

A Székely Tábor ellátásának megkönnyítése és az élelmiszerek kiosztásának felgyor-
sítása céljából a sepsiszentgyörgyi fő élelmézőraktáron kívül Aldobolyban, Kökössben,
Uzonban, illetve átmenetileg, 1848-ban Hidvégen és Sepsiszentivánban tábori raktára-
kat létesítettek. Felügyeletükre és irányításukra egy-egy élelmezési biztost neveztek ki.
Feladatuk elsősorban a helyben táborozók ellátása volt. Ezen felül rájuk hárult a kenyér-
adagok átvevése a főraktárból, a falvakból közvetlenül hozzájuk leszállított élelmiszerek
átvétele, a lovak számára szükséges zabmennyiségek és széna tárolása, kiosztása, esetleg
porciókba való összekötöztetése. Ők tartották a kapcsolatot Demeter József, Mihály József
fő élelmezőbiztosokkal, a sepsiszentgyörgyi raktár kezelőbiztosával, Gyárfás Sámuellel.

175 Gidófalvi főhadnagy. Feltehetően azonos Gidófalvi Sándorral, aki 1828-ban született Uzonban. 1842-ben az
5. dragonos ezredben, később a 11. Székely huszárezredben szolgált. 1848 szeptemberétől hadnagy, 1849.
február 4-től főhadnagy volt az ezredében. 1851. március 7-én Nagyszébenben megfosztották rangjától és
12 év fogságra ítélték, azonban április 29-én börtönbüntetését elengedték. 1854-ben beállt önkéntesnek a 3.
huszárezredhez, 1862-ben tizedesként szerelt le.

176 Ny. Gy. SZNM irattára.

177 Uo.

178 Uo.

179 A nyugta szerint a raboknak kiosztott négy napi kenyér összértéke 4 forint 12 krajcár volt. Ha ezt elosztjuk
hárommal, ami egy porció kenyér ára, megkapjuk, hogy összesen a 21 rab 4 napra 84 font kenyéret kapott.
Ezek szerint egy rabnak a négy napra 4 font kenyér, vagyis egy napra egy font, azaz fél kenyér járt.

Feladataik közé tartozott a bevételező és a kiadásokat igazoló nyugták kiállítása, a rövid helyzetjelentések megírása, melyek nem annyira katonai, inkább adminisztratív jellegűek voltak. A néhány soros tudósítások alapján a két fő élelemzési biztos fel tudta mérni a pillanatnyi szükségleteket, ha fogytán volt a főraktári készlet, mozgósították az alkirálybírókat, akik a maguk során az újabb rovatáról, a beszorgálandó élelmiszerek mibenlétéről és nagyságáról a falvak élelemzőbiztosait értesítették. Ugyanakkor a rövid jelentések alapján Demeter Józsefék tájékozódhattak arról, hogy a honvédeknek és nemzetőröknek mennyi kenyérré, húsrá, a lovasoknak zabra, szénára volt szükségük, a tábor- és őrhelyeken.

Aldobolyban a tábori raktárnak Kovács Péter volt az élelemzőbiztosa, aki 1848. december 8-án 344, vagyis 688 porció kenyér átvételét igazolta. Ugyanő állította ki a nyugtákat december 14-én és 26-án a száz-száz, december 31-én a 150 db. kenyérről, „*mellyet a Fő Élelemző Biztosság, a Háromszéki Fő élelemzési biztos Demeter József úr (utasítására) az Aldobolyi Tábor Számára küldött légyen a Sepsi Szt.Györgyi Fő Élelemzési Raktárból*”. Kovács Péter vette át azt a 642 kenyeret is, „*mellyeket a Honvédek Élelemző Biztosa Perlaky Dániel Úr*” hozott december 31-én.¹⁸⁰ Kovács Péter mellett ugyancsak élelemzőbiztosként működött Vajna Károly, aki december 15-én 100 drb. kenyeret és egy ökröt, 19-én 158 kenyeret és két vágómarhát, 24-én pedig újabb 150 kenyeret vételezett be az aldobolyi tábori raktárba kiosztás végett.¹⁸¹

Kovács Péter aldobolyi raktár- és élelemzőbiztos nem csak az önvédelmi harcok idején működött, hanem „*mikor Újból, 1849-be 23dik Januárii Kirukkolt a Nemzet Táborba*”¹⁸², akkor is funkciójában maradt. Melléje ugyancsak élelemzőbiztosnak 1849. március 12-én Gál Istvánt nevezték ki, akit a táborozók lovainak az ellátásával bíztak meg. 1849. március 12-ről maradt meg az egyik nyugta, miszerint „*T. Gál István Al Dobolyi élelemző Biztos úrnak, az Al Dobolyi zab szükség pótlására 75 – hetvenöt – váltó német forintot*” utalt ki Demeter József.¹⁸³ A kinevezett segítséget Kovács Péter külön is megköszönte: „*Köszönettel vettem, hogy a Széna és Zab kezelés alól felmentett. Egyéb aránt az egésztől kívántak megfosztani némely Tiszt Úrak, hogy ennyivel is inkább prostituálódhassam, de nem adtam (fel)*”¹⁸⁴.

A Kökösbén létesített tábori raktár biztosa Kovács József volt. Az önvédelmi harcok idejéből több nyugta és igazolvány maradt meg az aláírásával. 1848. december 12-én a „*nyugtatvány tartalma szerint Fő Élelemzési Biztos T. Demeter József úrtól a' Kökösi Tábor élelemzésére*”, „*Százötven darab Kenyeret és vágómarhául egy nagy ökröt*”, 13-án köröspataki Veres Dánieltől a 150, 14-én kálnoki Orbán Zsigmondtól, 17-én Balog Györgytől, 19-én a sepsiszentgyörgyi Szakáts Bálinttól a 100–100, 23-án az oltszemi Simon Simontól a 150, 25-én az ugyancsak 100 kenyér és fél véka só bevételezését igazolta, melyeket a fő élelemzőraktárból „*a' Kossuthok, önkéntesek, Székely Lovagok és tiszt uraknak léjendő élelemzésére, kiosztás végett*” küldtek, ugyanő igazolta.¹⁸⁵ Mellette, feltehetően segédbiztosként működött a kökösi bíró, Nagy István, aki az ott táborozó lovasság számára a zab- és szé-

180 Ny. Gy. SZNM irattára.

181 Uo.

182 *Weress A. jegyzetei.*

183 Ny. Gy. SZNM irattára.

184 Uo.

185 Uo.

naporciók kiosztását végezte. 1848. december 25-én Józsa¹⁸⁶ nevezetű hadnagynak három napra ő adott ki 36 porció szénát és zabot, Török főhadnagyot¹⁸⁷, aki a szabad lovascsapat háromszéki osztályának első százada lovai számára december 29-én két napra 110, 31-én pedig egy napra 40 porció szénát kért, ugyanő szolgálta ki. Nagy főhadnagy,¹⁸⁸ aki a „*a 6ik Századnál lévő tisztí és futárlovak*” részére igényelt 1849. január 1-jén és 2-án 14 porció szénát, ugyancsak a „*kökösi szabad bíró uramtól*” vételezhette fel.¹⁸⁹

Kökösben, akárcsak Aldobolyban, a tábori raktár 1849-ben is működött. Az utolsó meg-lévő nyugtát három szekér fáról, amelyet Seethal János, a sepsiszentiváni élelmezési biztos küldött a raktárba, Nagy István kökösi bíró 1849. június 1-jén írta alá.¹⁹⁰ Ezek szerint Nagy István mindvégig megmaradt a szerepkörében, azonban Kováts József helyett 1849 február-jától Jakots Aron „*nyugalmazott Székely lovag Káplár*”, mellette a másik élelmezőbiztos Sükösd Mihály, a helyettes biztos pedig Kiss Aron lett.¹⁹¹ Azok a nyugták, amelyek ebből az időből velük kapcsolatban megmaradtak, arról tanúskodnak, hogy mindnyájan a széna és zab kiosztásával foglalkoztak, de nincs kizárva, hogy a honvédek ellátását is ők intézték.

A harmadik tábori raktár, amely 1848-ban és 1849-ben is működött, Uzonban volt. Az ön-védelmi harcok idején élelmezőbiztosi minőségben Márk György, Jánó Ferenc és Kuti János voltak a raktárkezelők, 1849-től az előbbi kettő mellett Kuti helyett Pünkösti Mihály volt a harmadik élelmezőbiztos.¹⁹² Ezt a tábori raktárt is mindenben a Demeter József irányítása alatt álló fő élelmezőraktár látta el, azonban 1849-ben volt olyan eset, hogy a táborozók lovai számára a szükséges zabot és szénát egyenesen ide szállították, de ez is Demeter József „*át-irata nyomán*” történt. Csak az egyik kis falu, Bita volt az, amelyik a 22 porció szénát és 8 véka zabot „*minden felsőbb utasítás nélkül*” ide, Uzonba hozta, erről azonban Pünkösti Mi-hály és Jánó Ferenc jelentést írt. 1849. február 11-én a bitai szállítmány raktárba való bevéte-

186 Feltehetően azonos a szárazajtai Józsa Lajossal, aki 1815-ben született, iskoláit Sepsiszentgyörgyön végezte, 1832-től közvitéz, 1845-től hadnagy a 11. Székely huszárezredben. 1848 októberétől részt vett ezrede nagyajtai 2. századával Székelyföld és Háromszék védelmi harcaiban, ahol a végén főhadnagy lett. 1849. február 15-től mint ezrede hadfogadó tisztje Csíkszeredában alszázados. Később a székely hadosztálynál szolgált, többek között részt vett Bem Moldvai hadjáratában, ahol bátorságáért a katonai érdemjel 3. osztályával tüntették ki. A fegyverletétel után Nagyszébenben halálra ítélték, melyet két év várfogságra változtattak. Josephstadtból szabadult. A kiegyezés után szülőfalujában gazdálkodott.

187 Feltételezzük, azonos márkosfalvi Török Jánossal, aki 1827-ben Bélafalván született. Apja Török József cs. kir. százados volt a székely határezredben. A kézdivásárhelyi katonai nevelőintézetben végzett, és 1845-től hadfi volt a 15. (2. Székely) határezredben. 1848. szeptember 15-től mint hadnagy a Kossuth-huszár-ezred segédtisztje. Későbbiekben főhadnagy, majd százados lett, és 1849. május 7-én a katonai érdemjel 3. osztályával tüntették ki. Mint főszázados tette le a fegyvert. Kimenekült az országból, és Dobruzdzásában vállalt hivatalnoki állást.

188 Valószínűleg azzal a Nagy Dániellel azonos, aki a 31. gyalogezred nevelőintézetében végzett, és 1825-től közvitéz, 1833-tól őrmester, 1848 márciusától alhadnagy volt a 15. Székely határezredben. Részt vett Székelyföld, majd Háromszék védelmében. 1849. február 15-től a 15/1. határezredben főhadnagy, április 16-tól pedig a 2. székely határvédezárszalónál, a besztercei hadosztályban százados. A fegyverletétel után, másfél évi vizsgálati fogságot követően Nagyszébenben halálra ítélték, melyet két év várfogságra változtattak. Josephstadtból szabadult. 1862-ben Háromszék aljegyzőjévé választották. A kiegyezéskor Brassóban élt.

189 Ny. Gy. SZNM irattára.

190 Uo.

191 Uo.

192 Uo.

lezését együtt igazolták a Sepsiszentgyörgyről küldött 90 adag szénával és 6 köből zabbal, az ugyanaznap Albisból leszállított 80 porció, illetve 6 köből, a Szászhermányból valószínűleg rekvirálás útján beszerzett 100 porció szénával és zabbal.¹⁹³

Uzonban nem volt megszabva külön, hogy ki foglalkozzék a honvédek, illetve a huszárlovak ellátásával. A nyugták szerint 1848. december 21-én Márk György és Jánó Ferenc közösen igazolták, hogy a küldött 13 font gyertyát, fél kötés írópapírt és 150 darab kenyeret átvették, együtt kérték a tábor élelmezésére a beígért vágómarhát, és ugyancsak mindkettőjük nevében írták a jelentésüket: „*Széna és zab dolgában nagy szükséggel vagyunk. Megkísérlettük itt a faluban pénzzel is vásárolni, de nem kaptunk. A megrendelt széna és zab kevés részben, csak egy helyről jött ma bé, de a szükség fedezésére (...) kölcsönzéssel is próbáltunk – de nincs hatalmunkban – eleget tenni. Csak, ugyan ma, a’ Katonai eljáróság át küldött Bikfalvára széna iránt, s ha onnan se jönne: Lisznyóban némii eladónak tudatott boglyát megvásárolandunk.*”¹⁹⁴ December 16-án Jánó Ferenc a 100 kenyér átvételét igazolta, 31-én Kuti Jánossal együtt állították ki a nyugtát arról a 149 kenyerről és fél konc papírról, „*melyeket mái napon S. Szt. Györgyről Gyárfás Sámuel élelmező biztos úr az Uzoni tábori raktárba béküldött*”¹⁹⁵. 1849. január 27-én hasonlóan ketten, Márk György és Pünkösti Mihály nyugtázta a megkapott 195 kenyeret, március 7-én Márk György írta alá azt az igazolást, hogy Gyárfás Sámuelről „*az uzoni Raktárba megkívántató zab vásárlására*” az 50 forintot Sepsiszentgyörgyön felvette. Február 11-én Pünkösti Mihály és Jánó Ferenc vette át az Albisból, Szászhermányból, Bitáról és Sepsiszentgyörgyről küldött szénát és zabot. Február 26-án Pünkösti Mihály és Márk György igazolta, hogy a raktárukba a 300 kenyér beérkezett stb.¹⁹⁶

Az állandó tábori raktárakon kívül 1848-ban időszakosan raktár működött Hidvégen és Sepsiszentivánban is.

A hídvégi raktár élelmezőbiztosá, Csulak András 1848. december 16-án 100, 19-én 200 kenyér és 2 vágómarha átvételét igazolta. Arról tudósította egyúttal a sepsiszentgyörgyi raktár élelmezőbiztosát, hogy kenyerek elégséges, mert Hidvégen „*csak valami 20 v(agy) 25 Cellegező önkéntes van, kik a’ betegházból megszabadulva vonulnak a Tábor után, mely jelenleg Bölönbe vonult*”¹⁹⁷.

Sepsiszentivánban egy időben – annak ellenére, hogy Dobay Károly az önvédelmi harcok elején főhadiszállását Kilyénben¹⁹⁸ jelölte ki – a Haditanács Rauber Károly osztrák származású nyugalmazott ezredes lakásán többször ülésezett,¹⁹⁹ és a székely tábor tisztjeinek egy része is itt volt elszállásolva.

A nyugták bizonyossága szerint azért létesítettek tábori raktárat a faluban, hogy az itt állomásozó tisztikart a megfelelő időben és hamar ki tudják szolgálni élelemmel. A raktár élelmezőbiztosai Henter József és Seethal Ferenc voltak. Az élelmet, mind a kenyeret, a

193 Uo.

194 Uo.

195 Uo.

196 Uo.

197 Uo.

198 Székely Gergely i. m. 30.

199 Egyed Ákos i. m. 134.

húst, mind a zabot és a szénát, Sepsiszentgyörgyről kiporciózva szállították ide. A két élelmezési biztos feladata csak a tárolásra és a szétozásra szorítkozott.

A nyugták javarésze a húsporciók felvételezéséről szól. 1848. december 19-én és 22-én Gyárfás hadnagy²⁰⁰ „*a maga és több nemzetőri tisztársai számára*” Henter Józseftől 14 font húst, Gerich hadfi-örmester²⁰¹ december 22-én „*a' törzhöz tartozandó egyének*” részére vételezett fel 12 font húst. Részeg főhadnagy²⁰² december 19-én a helybeli élelmezőbiztosoktól kérte a „*Két Tiszt, egy Hadi Biztos, 11 Szabad Lovas Közvitéz és Két Tiszti Szolga, mindössze 16 személy számára 3 napra (kijáró) – à 16 font – összesen 48 font húst*”, december 24-én a két főtiszt, a mellette lévő két tisztiszolga és a 11 szabadlovas székely huszár kétnapi húsjárandóságát ugyanő vette át a szentiváni élelmezőbiztostól.²⁰³

A szentiváni tábori raktár látta el a kilyéni főhadiszállást is. Néhány nyugta a kilyéni Székely-kúriában berendezett ezredesi iroda fűtésére küldött tűzifa megérkezését igazolja. 1848. december 26-án azt nyugtázták, hogy „*Uzonból, a tábori fából a főparancsnok úr Szállására béhozták*” a három szekér fát, 27-én pedig azt, hogy az újabb két szekér tűzifa a főparancsnokság részére, együtt a laborfalvi Berde Pétertől a 6. század irodája számára küldött „*egy tereh tűzifával*” megérkezett. Az élelmezéssel kapcsolatban az egyetlen nyugta 1848. december 27-ről maradt fenn, mikor azt igazolták, hogy „*az Hatvanhat font marhahúsról, mellyek Seethal János Élelmezési biztos Úr által két versben a főparancsnoki Szállásra Szentivánból kiadattak,*” elismerik.

A két élelmezési biztos mellett a tisztkekhez beosztott katonák ellátásával még a helybeli falusbíró is fel volt hatalmazva. Hidi János, a falu bírása például december 22-én és 25-én adott ki két Kossuth-huszár részére 2 font húst és ugyanannyi kenyeret.²⁰⁴

A Sepsiszentivánban tartózkodó törzstisztek mellett egy tábori biztos is volt, ezt a tisztet Bartha József töltötte be, akiről csak annyit tudunk, hogy 1848. december 19-én Nagy Imre alezredes részére 12 font húst vételezett fel.²⁰⁵

Az önvédelmi harcok idején a másik tábori biztos, akit a „*Honvéd és Kossuth Lovagok élelmező Bitzossa*” címmel illeltek, Perlaky Dániel volt. Azt a nyugtát, amellyel az 52 font marhahús átvételét igazolta 1848. november 4-én, már mint élelmezőbiztos írta alá.

200 Feltehetően azonos a későbbi honvédszázados Gyárfás Lajossal, aki 1815-ben született. A kézdivásárhelyi katonai nevelőintézetben végzett, 1833-tól közvitéz, 1838-tól örmester, 1848 szeptemberétől alhadnagy volt a 15. határőrezredben. Részt vett Háromszék önvédelmi harcaiban és főhadnagy lett. 1849 áprilisától mint százados a hétfalusi csángókból alakuló, később 140. honvédszászlóaljban százados. Július 12-én a fogarasi csatában alakulata három századával az oroszok fogságába esett. Osztrák kézreadták, és Nagyszebenben előbb öt, majd három év várfogságra ítélték. Szabadulása után Sepsiszentgyörgyön élt. Előbb kórházi gondnok, majd városi főjegyző volt.

201 Gerich hadfi-örmester. Feltételezzük, azonos Gerich Adolffal, aki 1826-ban Illyefalván született, a kézdivásárhelyi katonai nevelőintézetben végzett, és 1844-től mint hadfi a 15. határőrezredben szolgált. 1848-ban részt vett Háromszék önvédelmében. 1849. február 15-től hadnagy, április 18-tól főhadnagy, majd százados lett a 15/1. határőrezredben, illetve a 83. honvédszászlóaljnlán. A kiegyezés után Udvarhelyszéken törvényszéki ülnök, majd később közjegyző volt.

202 Feltételezhetően azonos Részeg Mózesrel, aki 1813-ban született Madéfalván. Az iskola elvégzése után 1832-től közvitéz, 1841-től örmester volt a 11. Székely huszárezredben. Állítása szerint rendfokozatát 1849 januárjában kapta meg.

203 Ny. Gy. SZNM irattára.

204 Uo.

205 Uo.

Kevés, mindössze négy igazolvány maradt meg az aláírásával. Az említetten kívül 1848. december 25-én Középján ő nyugtázta, hogy a sepsiszentgyörgyi Balog Józseftől a honvédek részére küldött négy veder pálinkát, 11 frt. 36 krajcár értékben átvette. December 29-én ugyanő igazolta, hogy az Árkoson általa vásárolt szénáért és 30 köből zabért a 150, illetve 60 Rft.-ot Sepsiszentgyörgyön Gyárfás Sámueltól megkapta.²⁰⁶ Az utolsó utalványt 1849. január 5-én, ugyancsak Sepsiszentgyörgyön állították ki. Azt ismerte el, mivel egy alkalommal „*állítása szerint a' Honvédek Számára az élelemtárból kapott húst, 6 frt. 40 Krajczár árú hússal*” a sajátjából kellett pótolnia, ezért az akkor kifizetett összeget utólag visszakapta. Ugyanakkor azt is nyugtázta, hogy a „*Biztosi fáradozásai némii megjutalmazásául*” a Demeter József által kiutalt 3 ezüstforintot is kézhez kapta.²⁰⁷

A biztosokkal kapcsolatban végezetül említést kell tennünk arról, hogy legalábbis 1849-ben Háromszéket délről a Barcasággal összekötő országutak hídjainál, Kőkösnél a Feketeügy, Aldobolynál az Olt hídjának külön hídaparancsnoka volt. Az egyetlen nyugta, amiből erre következtettünk, 1849. március 20-ról datált, és azt igazolja, hogy Béli Albert „*biztos és hídaparancsnok*” 6 porció szénát vételezett fel a raktárból.²⁰⁸

Ugyancsak a nyugták alapján szereztünk tudomást arról, hogy 1849 januárjának első napjaiban a Gábor Áron öntötte egyik, és a Kézdivásárhelyen, Turóczi Mózes által készített, úgynevezett „*kicsi ágyú*” a kőkösi hídál voltak előőrson. Ugyanis január 3-án Gábor Áron egyik tüzére az „*ágyú mellett Szolgáló négy lovaik Számára*” négy porció zabot vételezett fel a kőkösi bírótól. Ugyanazon a napon Piller nevű százados egy másik nyugtával azt ismerte el, hogy „*a' Kőkösi Közönség bírása a' Kvasárhelyi Kitsi ágyú hordozására rendelt három lovak számára Iső, 2ik és 3ik Januáriusra 1849. Ki adott legyen*” 12 porció szénát. Cseh főhadnagy²⁰⁹ január 4-én hasonlóan azt igazolta, hogy a kicsi ágyút szállító három ló, Nagy István kőkösi bírótól a kétnapi, január 4. és 5-re járó szénaadagját megkapta. Január 3-án és 4-én a Gábor Áron-féle ágyú is Kőkösben volt még, az ágyús lovaknak Jantsó Mózes főtüzér vételezte fel a 10–10 porció szénát.²¹⁰

Ugyancsak a nyugták alapján tudható, hogy 1849 februárjában és márciusában Kőkösnél a 11. Székely huszárezred alezredesi első és második századának szakaszainál napjában mintegy 14–20 fő teljesített előőrsi szolgálatot. Február 15-én Gidófalvi hadnagy a „*11. Székely Huszárezred alezredesi 2. Századának 8. Szakasza*” lovai részére két napra 34 nyolc fontos súlyú szénaporciót és zabot, Finta János tizedes 18-án egy napra 17–17 széna- és zabrészletet, 25-én Szabó János tizedes két napra, 27-én az említett Finta tizedes ugyancsak két napra 30–30 porció szénát és zabot, ismét Szabó János március 3-án 32–32 adag abrakot és szénát vételezett fel.

A Finta János tizedes vezette szakasz 14 huszára március 8. és 12-e és 14–15-e között volt előőrson. „*A 11. Székely huszárezred alezredesi 2. Századának 2. Szárnya*” 17 huszára 1849. február 16–17-én, az „*alezredesi Iső századának 5. Szakasza*” 20 fős legénysége Bálinth hadnagy irányítása alatt 19–21. között, az „*alezredesi 2. századosztályából a 6. Szakasz*”

206 Uo.

207 Uo.

208 Uo.

209 Nevét és kilétét nem sikerült azonosítani.

210 Ny. Gy. SZNM irattára.

17 embere Damokos Ferencsel²¹¹ az élen február 28-án teljesített szolgálatot a kökösi hídnál stb.²¹²

Az 1849. február 25. és március 22-e közötti időszakból Gábor Áron Kökösnél előőrson állomásozó tüzéreknek ágyús lovai részére felvételezett zab- és szénaporciókról kiállított nyugták egy-két kivétellel szinte minden napról megmaradtak. A február 26-án Molnár Ádám²¹³ főtüzér által aláírt igazolónyugta szerint a tüzérek már február 10-től a kökösi hídnál voltak, ugyanis ő azt igazolta, hogy „*a' fenn nevezett időre az ágyúk eleiben rendelt lovak számára tisztán és minden hiány nélkül megkapott*” 186 széna- és zabporciót.²¹⁴

A kökösi hídnál február és március hónapokban Semsey Tamás²¹⁵ vezérletével 2 ágyú volt előőrson. Keze alatt szolgált mint főtüzér Tót Sebestyén,²¹⁶ Bartsai Károly,²¹⁷ a tüzemester Sajtos János.²¹⁸ Az ágyúk mellett szolgáló tüzérek közül Mórik Károly²¹⁹ neve is szerepel a nyugták egyikén, aki március 22-én igazolta, hogy „*2ldik Mártiusban Kökösi fő élelmező Biztos Jakots Úrtól 6 portzió szénát és 6 portzió zabot az ottan találtató ágyús lovak számára*” kivette.²²⁰ A két ágyúhoz 12 ló tartozott, Tót Sebestyén február 27-én „*a kökösi széna és zab élelmezési biztostól*” 12 porció szénát vett fel a „*Kökösi hídnál állomásozó Két ágyúhoz tartozó 12 Lovak Számára*.”²²¹

Vásárlások a tábor ellátására, rekvirálások és árverések

A székely tábor, bármekkora is volt a falvak önkéntes vagy rovataltani adakozása, nem voltak képesek százszázalékosan ellátni, a szükséges élelmet vásárolk, tudomásunk szerint kevesebb mennyiségben rekvirálások útján próbálták pótolni.

Az egyik legfontosabb a kenyérsütéshez szükséges gabona beszerzése volt. Gabonavásárolkrolk csak 1849-ből maradt meg néhány nyugta. Megfigyelhető, hogy kevés kivétellel, csak

211 A felsoroltak neveit nem sikerült egyértelműen azonosítani.

212 Ny. Gy. SZNM irattára.

213 Kiléteről annyit tudunk, hogy 1842-től nős, már 1848 előtt tüzér volt a 15. (2. székely) határőrezredben. 1868-ban már nem élt, özvegye folyamodott segélyért a honvédségélyező alaphoz. 1883. július 26-án a *Nemere* XXIII. évfolyamának 60. számában a névtelenül megjelenő visszaemlékezésben az egyik, a Tömösi-szorosban a császáriak kiűzésénél jelen lévő „*szintén harcoló honvéd*” tüzértiszt mint hősiessen küzdő tüzértizedesről emlékezett meg róla.

214 Ny. Gy. SZNM irattára.

215 Semsey Tamás tüzérszázados (1805–1900). Tanulmányait Sárospatakon végezte, ahol Kossuthnak volt az osztálytársa. 1824–36 között a 15. Székely határőrezredben szolgált. Miután kilépett, Háromszéken felesége málnási birtokán gazdálkodott. 1848-ban részt vett az önvédelmi harcokban, ahol tüzérfőhadnagy, majd 1849. február elsejétől tüzérszázados lett. Később a brassói hadosztály tüzérparancsnoka, június végétől pedig, ütegparancsnok a székelyföldi hadosztálynál. Augusztusban Kazinczi hadtestéhez csatlakozott, és a zsbíói fegyverletételig az egyesült sereg tüzérparancsnoka. A kiegyezés után Málnáson gazdálkodott, majd leszegényedve Szabadkán lakbérés házban csekély nyugdíjából élt.

216 Kiléte ismeretlen.

217 Kiléte ismeretlen.

218 Sajtos János (1799–1857) tüzemester. Semsey Tamás százados keze alatt szolgált a tüzérségnél, 1849-ben megsebesült, hadirokkant, feltehetően azonos azzal a Sajtos Jánossal, aki 1850 után a református egyház kántora Sepsiszentgyörgyön. Életrajzát lásd: Demeter Lajos: i. m. 89–91.

219 Mórik Károly. Baróti születésű. Hősi halált halt a Tömösi-szorosban.

220 Ny. Gy. SZNM irattára.

221 Uo.

rozsot tudtak beszerezni, melyből nagyobb mennyiséget március 14-én Balás János kilyéni haszonbérletől vásároltak meg. A 100 köblöt 6 Ft 24 krajcárban alkudták ki, melynek árából 300 Ft-ot nyomban kifizettek. A gabonát ott helyben megőröltették, és lisztül szállították be Sepsiszentgyörgyre. A megbízott Imreh Lázár, mikor március 17-én az utolsó 20 köblöt liszt formájában beküldötte az élelmezőraktárba, arról értesítette Demeter Józsefet, hogy a bérlő több gabonát nem szándékozik eladni, ennek ellenére Imreh Lázárnak még sikerült tőle kialaknodnia 100 köből rozslisztet, melyért Balás árendásnak április 4-én 340 Ft-ot fizettek. 1849. március 25-én ugyancsak 6 Ft 24 krajcáros árban a Várhegyi-udvartól tudtak vásárolni 33 köből rozsot, ezért a meghatalmazott ifjabb Budai Józsefnek 221 Ft és 12 krajcárt adtak át.²²²

Újabb rozsvásárokról még május 6., 7., 14., június 5. és 17-ről tudunk. Gál Károly kereskedőtől a 95 köblöt, vékáját 2 Ft-ért, Dávid Péter „nemzeti polgártól” 100 vékát, vékáját 1 Ft 54 krajcárért, Domonik Alberttől 14 köblöt, köblét 7 Ft 48 krajcárért, kilyéni özv. Székely Sámuelnél 100 köblöt, köblét 7 Ft 36 krajcárért, bitai Gyárfás Miklóstól 50 köblöt, köblét 7 Ft 24 krajcárért alkudták ki, melyekért a nyugták szerint személyenként 760, 190, 100 Ft 48 kr, 760, illetve 370 forintot fizettek. Megfigyelhető, hogy a rozs ára köblönként Háromszéken rövid négy hónap alatt egy forinttal drágult.²²³ Maga a kifizetett összeg sem volt kevés, azzal a 20 köből búza árával, amiért 190 Ft-ot fizettek, a felsoroltak is 2892 Ft kiadást jelentettek.

A vásárolt, a falvakból beszállított, esetleg rekvirálás útján szerzett gabonát a csépeltezőbiztosra bízták. A biztos Kilyénben tartózkodott, és a gabona beszerzése mellett a malmokra és a molnárokra, az őrlésre ügyelt fel. Ugyanakkor ő gondoskodott a liszt Sepsiszentgyörgyre szállításáról is. Ezt a funkciót 1849-ben Imreh Lázár töltötte be, aki 1849. február 28-án arról tett jelentést Gyárfás Sámuelnek, hogy „nem küldheték gabonát bé, a Forspont hiánya mián alig-alig kaphatnánk szekereket az asztag behordására és – amiért is kéntelen valék a molnárokkal edgyezkedni – ki kötelezé is magát, hogy minden nap húsz vagy harminz köblöt fog beszállítani, megőrölve, így már reméllem a Falubeliekkel is jobban kijövök az asztagok behordására nézve”²²⁴.

A honvédők részére Kilyénben két, az úgynevezett Felső- és Alsó malom működött. Volt, amikor a molnárok külön örölték a rozsot és külön a búzát, de több volt az olyan eset, hogy vegyítették a gabonát és elegylisztet készítettek, így például 1849. március 5-én, mikor Imreh Lázár a 16 véka árpa, 34 véka rozs és 50 véka búza keverékéből készült 25 köből lisztet küldte be Sepsiszentgyörgyre, a fő élelmezőraktárba. Az úgynevezett Guszt-féle gabonából, amelyből február 28. és március 18. között 213 köből lisztet öröltek, több esetben a rozs és a búza mellé árpát is vegyítették.²²⁵

A molnár és a csépeltezőbiztos nem mindig tarthatta be az ígéretét, hogy napjában leörli, illetve beszállítja a 20–30 köből lisztet, volt eset, hogy éppen a sepsiszentgyörgyi raktárban maradt zsákok miatt késlekedett minden. „A molnárokat hibáztatni, hogy napjába nem vihetnek 30 Köblöt, nem lehet, ha zsák nem adatik Nekök vissza – valahogy igazítsa úgy, hogy 30 Zsák mindenkor jöjjön” – írta ugyancsak Imreh Lázár 1849. március 10-én.²²⁶

222 Uo.

223 Uo.

224 Uo.

225 Uo.

226 Uo.

A gabonán kívül gyakran mondhatjuk a széna- és a zabvásárlásokat is. Egy részből azzal magyarázható, hogy Háromszéken nem volt általános a sarjúkészítés. Legtöbb falu kaszálás után, a széna behordását követően kaszálóit legelőként használta. Itt, ahol Szent György napjától késő ősziig, sokszor az első hó leeséséig a legelőkön voltak az állatok, a széna csak hogy elegendő volt az állatoknak. A zabbal is hasonló lehetett a helyzet. Azok a családok, amelyeknek lova is volt, a szűkös, háromfordulós szántóföldjükön csak annyi zabot termesztettek, amennyi lovaik részére abrakként egy évre elegendő volt. Esetleg a nagyobb birtokokkal rendelkező gazdáknál, majorsági udvaroknál, a Mikes, Béli, Nemes, Apor és Mikó-családoknál, néhány haszonbérlnél lehettek nagyobb tartalékok.

A tábori lovak élelmezésében 1848 decemberében, az első hetekben, inkább azért állt elő kényszerhelyzet, mert a falvak nem tudták időben leszállítani a kért mennyiségeket, azonban a későbbiekben inkább azért, mert a gazdák még pénzért sem voltak hajlandóak megválni a kevéske zab- és szénatartalékaiktól.

Már említettük példaként, hogy Uzon környékén karácsony táján a helybeli élelmezőbiztosok még vásár útján, a katonai vezetőség közbelépésével sem tudták beszerezni a lovak eledelét, és csak reménykedtek abban, hogy az Uzonhoz közeli Lisznyóban még találnak egy boglyányi eladó szénát.²²⁷ Nem egyszer olvasható az élelmezőbiztosok rövid jelentéseiben, hogy „széna és zab ügyében szükiben állunk”.

Hasonlót jelentettek 1849. február 24-én Aldobolyból: „Szénát és Zabot mind kiosztottam – írta az élelmezőbiztos – nem léssen mit adni, ezért felszólítom a T. Fő Élelmező Biztos Úrat, legyen szíves gondoskodni naponta 64 vagy 65 lóról”. Ugyanez a kérelem március 1-jén is „zabot tsak is 18 vékát kaptam tegnap, ennyit tegnapelőtt sajátomból adtam vala, de még is kiosztottam, széna mára és holnapra kevés híján elég léssen, de több egy szem sints. Ezért légyen Szíves mindent küldeni”.

Szinte mindennapos a lovak ellátásának gondja Kőkösben is. Sükösd Mihály, a kökösi élelmezőbiztos, hogy csak egy példát említsünk, 1849. március 12-én két fuvarost küldött be az élelmezőraktárhoz Sepsiszentgyörgyre. Mint írta küldőlevelében Gyárfás Sámuelnek, „Sárosi Áront és Kőkös Györgyöt Tiszteletem mellett elküldöttem zabért, – mit bizonyos mennyiségbe megküldeni szíveskednénd, annyival is inkább, mivel az utolsó mára a Tűzereknek ki adatott, holnapra pedig várakozásba maradnak mind a Székely lovakok, mind pedig az utolszoriak (a tűzérség lovairól volt szó)”²²⁸.

Ezekben a kényszerhelyzetekben vásárlások útján próbálták kielégíteni a kérelmeket. Mind a szénát, mind a zabot inkább az „udvarokból” szerezték be. 1848. február 28-án, mikor átiratban kérték fel Barabás Mihály²²⁹ őrmestert és szorosparancsnokot, hogy szénát szerezzen be a Bodzák vidékén, ott is inkább a Béli és Mikesek birtokain talált eladó szénát.

227 V.ö. 192. sz. lánjegyzettel.

228 Ny. Gy. SZNM irattára.

229 Barabás Mihály 1824-ben született Albisban. A 15. határezredben volt tizedes. 1848 októberétől részt vett Székelyföld és Háromszék védelmében. 1849 februárjától őrmester, március 21-től hadnagy a 15/3. vagy 4. határezredben. A fegyverletétel után kimenekült, és a török hadsereg tisztje lett. 1860-tól az olaszországi magyar légióban szolgált.

Jelen ho 2dikán vettem 28dik februárius datált Tisztelt átiratát, hogy Szénát Szállítsak bé még pedig Kőkösben öt ölet, öt ölet Aldobolyban, négy ölet Szentgyörgyre – erre nézt felkérdettem az itteni Bíró és vele edgyütt a Szénákat megnéztem, meltos. Béldi Albert Úrnak tanáltam két öl szénát, mit is Szentgyörgyre vitetek – Uzoni Mikes Gróf udvarnak Szénája ezen helyen nints, tsupán árpa, zabbal vegyítve, Kazalos, egy Kaszaly – Bodolai Mikes Gróf udvarnál, tanáltam 3 ölet itten, tsak mit holnap Szekerekkel vitetek Kőkösben, és így ezen áttiratra tsak is 5 öl szénát Szállíthatok – egyéb aránt – tanáltam a Sztriboj Patakán Béldi László ur (...) házánál 5 öl Szénát, mi igen jó, – De ezt míg (áráról) biztosítva nem lések, nem küldhetem.”²³⁰

A nyugták alapján, amelyekkel a zabvásárlásokat igazolták, megfigyelhető, hogy 1848 decembere első felében a zab köble 1 forint volt, az utolsó napokban az ára azonban hirtelen 2 forintra emelkedett. 1849 januárjának végén és február folyamán a zab köble újból visszaesett 1 forintra, de márciustól a kereslet miatt újra 2 forint 6–18 krajcárra ugrott. 1848 decemberében egy öl széna 45 forintba került, 1849 februárjától már 50, a hónap közepétől pedig csak 60 forinttal lehetett szénát vásárolni.

Az 1848. december 29-én írt nyugta szerint egy boglya szénából 248 porciót tudtak kötni. Az 1849. március 6-án kiállított elismervény alapján ismert, hogy egy porció széna 8 font súlyú volt, árát pedig 18 krajcárban állapították meg.²³¹Ez azt jelentette, hogy egy boglya széna március végére megközelítette a 75 forintos árat. „*Fájdalmas Idő*” – írta az 1849-es esztendő második feléről naplójába a sepsiszentkirályi Kiss Mózes. Az árak megugrottak, és folyamatosan emelkedtek, 1850-re már a zab köbléért 8 forintot, egy köből rozsért, búzáért és árpáért egyaránt 10 forintot kértek.²³²

Rekvirálásokról a nyugták között kevés adatot találtunk, pedig azzal is, nem egy esetben, a táborozók, a nemzetőrök és honvédek ellátását segítették elő. Egy töredékben megmaradt levél tudósítója írta 1848-ban, hogy a rikai csata után Erdővidékről egy különítményt az Olton túlra, „*a szomszéd falukba élelem behajtásért*” átküldtek, azonban az eredményességéről nem számolt be, csak annyit tudunk a rikai győztes csata kapcsán, hogy „*sok löfegyvert, 60 drb vágómarhát* (K. Horváth Ignác szerint 103 darabot, vagyis egy teljes csordát), *3 mázsa lőport*” zsákmányoltak az ellenségtől.²³³ Hogy voltak rekvirálások az ellenséges falvakból, azt az 1848. december 16-ról keltezett nyugta is igazolja. Ebből tudható, hogy Hidi János falusbíró, „*a requisitio útján marhát és Gabonát hozó marha hajtók számokra (...) az obester úr rendelésiből*” élelmészükre három és fél kenyeret adott.²³⁴

230 Ny. Gy. SZNM irattára.

231 Uo.

232 Kiss M. jegyzetei.

233 *Honvéd.* 88. szám, 1849. április 10.

234 Ny. Gy. SZNM irattára.

Németh László kormánybiztos tudósításából ismert, hogy Szabó Károly,²³⁵ akkori százados 1849 tavaszán Héviznél, mikor bekerítette az ellenséges csapatot, és három román nemzetőrrel együtt elfogta Recse János cs. kir. hadnagyot, az ellenségtől 31 lovat, 32 köböl gabonát és öt szekeret foglalt le.²³⁶ Ezt a zsákmányt Sepsiszentgyörgyre szállították, és minden valószínűséggel a honvédség számára használták fel.

A legnagyobb zsákmányhoz a háromszékiek 1849. március 21-ét követően jutottak. Amikor Bem a császáriakat a Tömösi-szoroson át kiszorította Erdélyből, a menekülő ellenség fegyverrel, élelemmel, bútórral, kereskedelmi áruval megrakott és a szorosban elakadt szekereit hadizsákmányként foglalta le. A hadvezér az egészet a székelyeknek adományozta. A portékákat Sepsiszentgyörgy piacán árverés útján értékesítették.²³⁷ Az árverésből befolyt pénz egy részét, feltételezzük – mert Bem a hadizsákmány árát a székely katonák közötti szétosztásra ajánlotta²³⁸ – ugyancsak a honvédség ellátására fordították, mint azt az összeget is, amelyet ugyancsak árverés útján az ellenséghez pártolt Balás Konrád²³⁹ingóságából nyertek.²⁴⁰

A rablás, a hadizsákmányok eltulajdonítása tilos volt, ennek ellenére Háromszéken is voltak, akik erre rávetemedtek. 1849 telén néhány személy három lovat rabolt a Barcaságon, azonban mikor Kőkösnél át akarták hozni jogtalan szerzeményüket, a hídnál lévő őrség feltartóztatta őket, és a lovakat elkobozta.²⁴¹ Sok visszaélés volt 1849. március 21–22-én a Tömösi-szorosban, a hadizsákmányból a tiltások ellenére sokan sok mindent eltulajdonítottak. A Nemerében 1883-ban megjelent, Tömös bevétele című rövid visszaemlékezés írója is szóvá tette a kapzsiszkodásokat: „Csak másnap láttuk a hadizsákmányt, mely birtokunkba esett, csapataink jól hozzáláttak a menekülő és az országúton felforgatott szekerek kiürítéséhez, mit azonban a parancsnokság beszüntetett, megmentve a menthetőt. A magazint teleraktuk mindennemű kelmékkel, 5000 futó muszkának minden hadi készüléke ott matadt, s ott rekedt a brassói és fogarasi menekülőknél roppant hol-

235 Szabó Károly (1811–1891). Bibarcfalván született. A kézdivásárhelyi katonai neveldeiben végzett. 1831-től hadnagy a 39. gyalogezredben, de párbaj miatt megfosztották rangjától. 1840-ben a 3. huszárezredben őrmester. 1845-től a 15. határőrezredben szolgált. 1848 tavaszán címzetes őrmester és tanító a kézdivásárhelyi katonai iskolában, majd alhadnagyként zászlóaljával a Délvidéken harcolt. Hadnaggyá szeptember 24-én nevezték ki, és régi alakulatával Jelačić ellen harcolt. Mint főhadnagy csatlakozott zászlóaljával Bem seregéhez, kinek a hadjárata során századossá léptették elő. Később Erdővidék katonai parancsnoka. Őrnaggyá Bem 1849. július 2-án nevezte ki. A hadbírószág Nagyszébenben 1851-ben először halálra ítélte, melyet később 8 év várfogságra változtatott. Olmützben és Josephstadtban raboskodott, ahonnan 1855-ben amnesztiával szabadult.

236 *Honvéd.* 81. szám, 1849. április 2.

K. Horváth Ignác alezredes emlékiratában hídvégi, majd a hermányi csata kapcsán írta, hogy a székely sereg mindkét esetben gazdag hadizsákmányhoz jutott. Hídvégnél 300 körüli szuronyos és vadászfegyvert, több ezer töltényt és puskaport zsákmányoltak. Szászhermánynál egy puskaporos szekér volt a zsákmányuk „telve töltényekkel, a faluban (pedig) mintegy 100–150 fegyver, temérdek láncsa” jutott a birtokukba. (Demeter László i. m. 32., 35.)

237 Albert Ernő i. m. 65.

238 Uo.

239 Balás Konrád (1806–1855). Lásd: Demeter László: *Balás Konrád és emlékirata.*, Balás Konrád: *Feljegyzések.*

240 SÁL. Fond 135. Nr. crt. 1. fasc. 5. fől. 155–171.

241 Ny. Gy. SZNM irattára.

*mija, s noha dicséretére kell mondanom Szabó Nándor parancsnoknak,²⁴² hogy a menekülő kereskedőknek, kik hozzá folyamodtak, kiadta a már megmentett portékájukat, de így is sok maradt nálunk, s veszett el, a sok rizskása, cukor, s kávé – még az úton is sárba taposztatott*²⁴³.

Csány László 1849. március 9-én adta ki a 409. számú rendeletét, amelyben a magán-személyek zsákmányolását, a rablott portékák visszatartását tiltotta meg, és az eltulajdonított tárgyak beszolgáltatását kötelezte. Tömösnél a tilalom ellenére sokan sajátíthattak el különböző értékeket, mert Cseh Ignác kézdi alkirálybíró a falvakhoz intézett átiratában újból felhívta a helyi bizottmányok figyelmét a rendeletre. A rablott tárgyak összeszedését, azok felleltározását és leltárívekkel Kézdivásárhelyre való beszállítását parancsolta meg. Ugyanakkor Sepsiszentgyörgyön külön bizottmányt hoztak létre, melynek feladata a rablott holmik elkobzása volt. Kobzóbiztosoknak Gyárfás Károlyt és Lőrincz Jánost²⁴⁴ nevezték ki, akik a portékákból egy bizonyos mennyiséget be is gyűjtöttek. „*Ellen-nyugtavánnyal*” a „*49 darab kenderszösz gyapjuzsákokba, 36 köből gabonát, – melynek nagyobb része tiszta búza, kevés elegy búza, törökbúza és liszt, – ugyan két zsákba 2 véka fuszujka és fél váka borsó*” volt, 1849. április 17-én szolgáltatták be a sepsiszentgyörgyi fő élelmező raktárba.²⁴⁵

A sepsiszentgyörgyi sütőházak

Demeter Józsefnek az 1849. április 5-én a *Honvéd*ben megjelent híradásából idéztük, hogy Sepsiszentgyörgy városa 1848 novemberének végén a táborozók kenyérral való ellátására saját költségén „*sütökemencéket*” építtetett, ahová megfelelő személyzetet alkalmazott, akiknek fizetését ugyancsak a saját pénztárából biztosította.²⁴⁶

Az egyik sütőház, a kisebbik kemencével, a város főbírójának, Kováts Gábornak az udvarán működött. Feltehetően ott már állhatott egy régebbi, nagyobb kemence, melyet 1848-ban a szükségeknek megfelelően a város javíttathatott ki. A sütőház helye abból a nyugtából tudható meg, melyet 1849. március 5-én állítottak ki. A négy szekér tűzifáért, melyért odaszállítva „*a T. Kováts Gábor Úr Udvarában lévő sütőházhoz*” a két fuvaros-

242 Szabó Nándor alezredes (1820–1853). Bibarcfalván született, a kézdivásárhelyi katonai nevelőintézetben tanult. 1846-tól alhadnagy a 15. határőrezredben, 1848 májusában zászlóaljával részt vett az erdélyi román parasztmozgalmak megfékezésében, majd Délvidéken harcolt. Szeptemberben alakulatával a feldunai hadtestben szolgált. Októberben főhadnagy lett, a schwechati csata után százados. Decembertől Bem oldalán harcolt. Az 1849. január 21-i nagyszombati csata után zászlóaljával hazakerült Háromszékre. Január 23-tól mint őrnagy részt vett a feketehalmi ütközetben és az osztrák–orosz csapatoknak Tömösi-szoroson át Erdélyből való kiűzésében. Ő vette át a Tömösi-szoros őrzését és mint alezredes, az orosz intervenció kezdetén a brassói hadosztály dandárának a parancsnoka az említett szorosban. Miután június 19–20-án a túlerővel szemben lehetetlen volt a szoros védelme, hadosztálya maradékával Háromszékre vonult, ahol a szabadságharc végéig dandárparancsnokként küzdött. A hadbíróság előbb halálra ítélte, amit később 16 év várfogságra változtattak át. 1853-ban az olmützi várban halt meg.

243 *Nemere*. XXIII. évfolyam. 60. szám, 1883. július 26.

244 Lőrincz János (1818–1887). Honvéd hadnagy, Lőrincz József őrnagy és Lőrincz Károly ezred káplán testvére. Életrajzát lásd Demeter Lajos i. m. 73–74.

245 Ny. Gy. SZNM irattára.

246 *Honvéd*. 88. szám, 1849. április 5.

nak, Mihály Andrásnak és Tódor Mózesnek Gyárfás Dénes jelenlétében 12 Ft 57 krajcár fizettek ki.²⁴⁷

„A Városi elöljáróság által készített nagy Prófont sütőkemence” a sepsiszigyörgyi nagy kocsmá telkén levő konyhában volt. Ez abból a kérelemlevélből vált ismertté, amelyet 1850. március 6-án Haurik József nyújtott be a városhoz. A főbérlo a már használaton kívül és útjában álló kemence lebontására szeretett volna engedélyt kapni. Azonban, érveltek a városatyák – „*minthogy a' városon a' mostani körülmények szerint sok katonaságot tartanak, az említett prófont sütő kemence (maradjon), azon nem remélt esetre nézve, hogyha csakugyan Városunkon a' Község általi Prófont sütés rendeltetnék meg, hogy újból is egy költséges kemenczét készíteni ne kellésék*” – nem engedélyezték a lebontását.²⁴⁸ Demeter József fő élelmezőbiztos egy utólag előkerült, 1849. március 11-én kiadott utasításában az egyik sütődét „*alsó*”, a másikat „*felső sütőnek*” nevezte.²⁴⁹ Az is világossá vált a nyugtákból, hogy a „*felső sütőért*”, mert a főbíró udvarán, magánterületen lévő sütőház volt, a város használati díjat fizetett. Az 1848. március 30-án kiállított utalvány szerint a bért, esetünkben „*a' Felső Kemencébeni 21 napi sütés*” árát „*a' Sütőház és alkalmatosságokérti bérét*” 35 forintban állapították meg.²⁵⁰

A pékségeket egy-egy süttető biztos irányította, név szerint Butak András és Gyárfás Dániel. Az előbbi 1849. január 7-én a Bodzáról „*tábori Sütőházba használás végett*” hozott 54 sing vászonra, június 20-án pedig „*a kenyerekhez megkívántató sóra*” kapott 5 forint 20 krajcár átvételét igazolta.²⁵¹ Ugyanő írta alá azokat, az 1849. április 26. és június 22. közötti időszakból megmaradt pénztalványokat is, amelyek alapján Gyárfás Sámuel fő élelmezőraktáros és pénztárosbiztostól a sütődékben dolgozók napidíjban megállapított fizetését vételezte fel. Ezek szerint április 14-től, 19-cel bezárólag, öt és fél napra, „*a' Sütő Kementzénél működő Sütőknek, az eddigi gyakorlat Szerénti számítással*” a bérük 61 forint 28 krajcár volt. Április 30-án a pékségben dolgozók utólagosan összesen 45 forint 4 krajcár, május 13-án három és fél napra 39 forint 26 krajcár, május 22-én három napra 33 forint 48 krajcár fizetést kaptak. Június 20-án az egy napra járó bérük 11 forint 16 krajcár volt, 23-án pedig „*megállított és megrendelt napi díj szerint*” a pékség munkásainak 33 forint 48 krajcár járt.²⁵²

A fennebbi számadatokból, hogy hányan dolgozhattak az említett időszakban a Butak Andrára bízott sütődében, nem számítható ki. Sokkal többet mond az az utólag előkerült utasítás, amelyet Demeter József fő élelmező biztos Gyárfás Sámuelhez intézett:

„*Élelmi Pénztárnok Gyárfás Sámuel Úrnak, Sepsi Szentgyörgyön, már. 12-én 849.*

Két váltó német forint lévén fizetése a' fő sütőnöknek, és egy forint 12 Kr. a' Szitálónak, s darabontnak, az alsó sütőnél lévő 2 fő sütőnök, és 3 Szitáló s egy darabont számára 17 napra, febr. 23ától ma estig Számítva 149 forint 36 krt – az felső Sütőnél lévő ugyan azon személyzet számára pedig Iső Martiustól ugyan ma estvéig, 11 napra 96 fto 48 Krt.

247 Ny. Gy. SZNM irattára.

248 *Tanácsi Jegyzőkönyv*.1850. április 6., 280. ügyjegyzék.

249 Ny. Gy. SZNM irattára.

250 Uo.

251 Uo.

252 Uo.

– és a két sütőbe lévő két felügyelő számára naponként 2 ezüst huszasával számítva, 17 napra 56 főt 46 Krt. – és így összesen 303 – háromszáz három forintot 4 Krt. Váltóban fizessen ki Ön, összesen 15 165 darab Kenyér kisütéséért.

Demeter József mp.”²⁵³

Az utasításból sok mindenre fény derült, innen tudható, hogy 1849. február 23. és március 12. között a sütődékben 2–2 sütőnő, 3–3 szítáló és egy-egy darabont volt alkalmazásban. Munkájukért napidíjban a sütőnők 2 német forintot, a szítalók és a darabontok 1 forint 12 krajcárt, a süttető biztosok pedig 2–2 ezüst huszast kaptak. Még egy nagyon érdekes adat, 17 nap alatt a két pékségben 15 165 kenyeret sütöttek. Ez azt jelentette, hogy egy nap átlagban 892 kenyér került ki a kemencékből. Ismerve, hogy ebben az időben átlagosan egy köből lisztből 30–31 kenyeret sütöttek, a 17 nap alatt megközelítően 500 köből lisztet használtak fel.

A pékeken, szítálókon kívül mások is dolgoztak a kemencék körül, például fahordók, hevítők és szekeresek. A Sepsiszentgyörgy városi tanács jegyzőkönyvéből vált ismertté Nika Miklós és Lilla András neve, akik „1849be a prófont sütése alkalmával” mint a „kemencék körül forgolódók”, feltételezhetően favágókként, hevítőkként dolgozhattak. Azért perelte őket 1850-ben id. Császár Mihály, mivel Butak András utasítására az 5 forint 20 krajcárt érő fáját elszállították és felhasználták, de nem fizették ki, árát utólag sem a volt süttető biztostól, sem a várostól nem kapta meg. 1849-ben hasonlóan a tábori pékségnél dolgozott Vas István, a csizmadia céh mesterlegénye is. 1850-ben azt panaszolta el a város tanácsa előtt, hogy a céhmester nem akarja beírni céhkönyvébe „a forradalom alatt eltölt két évek alatti itthon létit”. Céhe azzal érvelt, nem igazolhatják azt az időszakot, „mivel az alatt nem lévén munkába, a pékháznál tett itt a városon szolgálatot”. Így a város állított ki egy bizonyítványt, hogy Vas István a szabadságharc idején „itten a Városon helyt lévén, a pék kementzésénél foglalkozott”²⁵⁴. Alsó Császár Mihály mint fuvaros dolgozott egy időben a sütődéknél, 1849. március 12-én azért kapott 8 forint fizetést, mert nyolc napig ő szállította a lisztet és a kenyeret.²⁵⁵

A kemencék hevítésére nagy mennyiségű fára lehetett szükség, azonban a hevítőfa-vásárlásokról csak néhány igazolás maradt fenn. Gyárfás Dénes süttető biztos március hónapban például szekérszámra az asszú fát 3 forinttól 3 forint 36 krajcárig terjedő árban tudta beszerezni.²⁵⁶

A két prófontsütő kemence az oroszok betörésekor, Háromszék megszállása ideje alatt is működésben maradt. Ez derült ki Dakó Andrásné és Szabó Szelpi Miklósné 1850. április 3-án a városi tanácshoz benyújtott panaszleveléből. Ők „az Orosz tábor itt léte alatt a Tábor Számára kenyérsütés körül tett szolgálattukért” járó bérüket követelték. Állításuk szerint Szabónénak 19 Ft. 30 kr, Dakónénak 17 Ft járt volna „a’ sütés körül tett fáradozások jutalmául”²⁵⁷.

253 Uo.

254 Tanácsi Jegyzőkönyv. 677., 904. és 911. ügyjegyzék.

255 Ny. Gy. SZNM irattára.

256 Uo.

257 Tanácsi Jegyzőkönyv. 271., 365., 408. számú ügyjegyzék.

A Demeter József utasításában szereplő két darabontot, háborús viszonyok lévén, illendő napidíjért a sütőházak őrzésére alkalmazták. Számukra külön őrházakat építettek a pékségek mellett. Az egyik várda a szomszédos magántelken lehetett, mert 1850 őszen bért követelt a telek tulajdonosa, úgy ítélte meg, hogy „*a profont Sütő Kementzénél lévő Várdának nálla volt létéerti megterhelhetése*” miatt neki egy bizonyos „*jutalom*” járt volna.²⁵⁸

A szabadságharcot követő hónapokban megrongálódhattak a kemencék, a Kovács Gábor udvarán lévő végképpen, a nagy kocsmá konyhájában csak részben. Az utóbbit az albérlő Kupferstich Jákob a saját költségén javíttatta ki, azonban nem használhatta, mert a császáriak lefoglalták. 1850. február 4-én tárgyalták a kérelmét. A javítások fejében a bérleti díj egy részének az elengedését kérte, azonban a város nem egyezett bele. A főbérlő Haurik József kérvényét is visszautasították. Nem engedték meg a kemence lebontását. Ebben az időben Sepsiszentgyörgyön és környékén nagyszámú elszállásolt császári katonaság állomásozott, a kenyeret számukra Brassóból hozták, elképzelhető volt, ha még nő a katonák száma, újból be kell indítani a prófont sütését. Máskülönb az Erdélyi Polgári és Katonai Főparancsnokság is számon tartotta a nagy kemencét, 1850. április 22-én az S 909. számú, a helyi Főbiztosság 3960/BC parancsolata értelmében a sütőedényben található tárgyak felleltározását rendelték el.²⁵⁹

Jelentések a táborból

A széna- és zabvásárlásokkal kapcsolatban szóba került, hogy bármennyire is megszervezzen, és ezt ki kell mondani, a viszonyokhoz képest jól működött a Demeter József által kiépített ellátási rendszer, egy ilyen, sokszor 10 000 főnél nagyobb létszám élelmezése nem volt zökkenőmentes. Többször megtörtént, hogy különböző okok miatt elfogyott, szűkében volt, nem érkezett meg kellő időben a tábor- és őrhelyekre a legfontosabb, „*a mindennapi betevő,*” a kenyér. Nem egy esetben jelentették a tábori raktárbiztosok: „*a kenyér dolgában szűkében vagyunk*”, „*kenyerünk alig van*”, avagy „*kenyerünk mára egy sincs, ezért felszólítom a T. Fő Élelmező Biztos Úrat, legyen szíves gondoskodni naponta*” a szükséges mennyiségről.

Így és hasonlóan panaszkodott 1848. december 14-én az aldobolyi Kovács Péter, 21-én az uzoni tábori raktárbiztos, 1849-ben ugyancsak Kovács Péter, aki Gyárfás Sámuelhez fordult kérelmével. Azt róttá fel, hogy hiába értesítette Macskásy Antalt,²⁶⁰ az még válaszra sem méltatta, s mert „*jórendin nints honn*”, nem szállította le a 450 Aldobolyban állomásozó embernek a kenyeret.²⁶¹ Ugyanő panaszkodott a kenyérhiányról február 24-én, március 13., 14. és 17-én is. Március 13-án azért, mert amint hallotta, szekerek hiánya miatt nem tudták kiküldeni a várt mennyiséget, 14-én mert a kapott 400 kenyeret a két-

258 Uo. 967. ügyjegyzék.

259 Uo. 68., 128., 343., 349. számú ügyjegyzék.

260 Macskásy Antal százados. A háromszéki önvédelmi harcok kiemelkedő alakja, a Kiskomité tagja. 1820-ban született, jogot végzett. 1848 nyarán a kolozsvári nemzetőrség főhadnagya, szeptembertől önkéntes a Kossuth-huszárezredben. 1849. februárjától századosi rangban a székelyföldi hadosztály élelmezési biztosa volt. A szabadságharc után mint fakereskedő bujkált a hatalom elől. A kiegyezés után a birtokán gazdálkodott, 1883-ban halt meg.

261 Ny. Gy. SZNM irattára.

napos elmaradásba kellett kiosztania, ezért sürgősen újabb 500 kenyérre volt szüksége. Március 17-én ugyancsak az elmúlt napra ígért 500 kenyeret várta, és arról panaszkodott, hogy Aldobolyban nehéz szekereket kapni a kenyérszállításhoz, mert „*az aldobolyi népség (...) a hasonló fuvarozásokkal annyira van terhelve, hogy egy ház sints, amelybe minden Személyt ne érne*” a fuvarozás terhe.²⁶² A fuvarozásokkal kapcsolatban itt említjük meg, hogy a nyugták összességéből arra a következtetésre jutottunk, hogy azt Demeter József leginkább a Sepsiszentgyörgyhöz közel álló falvak szekereivel (Árkos, Sepsikőröspatak, Kálnok, Oltszem, Sepsiszentgyörgy stb. fogatosaival) oldotta meg.

Uzonban és Kőkösben is voltak fennakadások. 1849. február 26-án az uzoni élelmezőbiztosok, Pünkösti Mihály és Márk György jelentésében az áll, hogy a megkapott 300 darab kenyeret rögtön ki kellett osztaniuk a gyalogságnak, „*de a Lovasság számára Semi Kenyerünk – jelentették Demeter Józsefnek, és kérték – annál fogva méltóztasson a Kívántató Kenyeret mentől előbb elküldeni (...) egyébként a Létszám minden nap változván, arról bizonyos tudósítást tenni nem tudunk*”. 1849. március 14-én, mikor megkapták a 600 darab kenyeret, és újabb 200-at kértek a következő napra, arra hívták fel a fő élelmezőbiztos figyelmét, hogy Uzonnál a táborozóknak az elkövetkező szombati napra megint 600 darab kenyér kell, mert „*a Lovasságnak létszáma mintegy 60–70, a Gyalogságnak mintegy 325re menvén (a létszáma), ma még adóssá maradtunk a gyalogságnak mintegy 50 dar(ab) Kenyerekkel, (amit) múlhatatlanul ki kelletik adni*”.

Legbeszédesebb a kézdívasárhelyi biztos, Szotyori Sámuel levele: „*Mindenek felett pedig, ha lehetséges, még a holnapi nap (1849. május 12.) Kenyeret, mert jelenleg se tudtam a restanciákat kiadni, s féltő, hogy panasz következik. Azért, hogy a Kedvetlenséget kikerülhessük, az Istenre kérem, Sietőleg küldjön kenyeret*²⁶³”.

Májusban már olyan is megtörtént, hogy a kenyér minőségére panaszkodtak. Vass István százados,²⁶⁴ aki a Bodzai-szorosban volt őrségben a századával Tuzson János őrnagynál,²⁶⁵ a 86. honvédszászlóalj parancsnokánál tett írásbeli jelentést: „*az itten állomásozó katonaság az Kenyeret Sztgyörgyről kapja, mely kenyerektől Századomba már több*

262 Uo.

263 Uo.

264 Vass István (1816–1900). Honvédszázados. Zalánban született, 1840-ben mint a 15. határőrezred káplára, faluja katonai vezetője. 1848-ban Balás Konrád őrnagy vezetése alatt részt vett a délvidéki, majd a Jelačić elleni ütközetekben. Decembertől Bem oldalán küzdött Erdélyben, a nagyszebeni csatát követően került haza szülőföldjére. 1849 februárjától főhadnagy a 15. határőrezred Háromszéken alakuló, 3. vagy 4. zászlóaljánál. Március 21-től százados lett a 86. honvédszászlóaljban. Június 21-én a brassói fellegrár 200 fős várőrségével hősiessen harcolt, de 21-én a vár feladására kényszerültek. A cári csapatok fogságába esett. A császáriak vizsgálati fogságából 1851-ben szabadult. Részt vállalt a Váradi József vezette összeesküvésben, melyért 1854-ben letartóztatták, és Gyulafehérváron előbb kötél általi halálra ítélték, melyet aztán 18 év várfogságra változtattak. Börtönéből 1857-ben szabadult. Bodokon lett gazdatiszt. Idős korában hazaköltözött szülőfalujába, ahol élete 84. évében hunyt el.

265 Tuzson János (1825–1904). Honvédőrnagy. Bélafevályan született, a kézdívasárhelyi katonai nevelésében végzett. 1842-től szolgált a 15. határőrezredben, ahol 1848 tavaszán őrmester volt. Zászlóaljával részt vett a szerbek, majd a Jelačić elleni ütközetekben. Október 16-tól mint hadnagy a feldunai hadtestnél szolgált, majd Bem oldalán, az erdélyi hadjáratban főhadnagy, később százados lett. 1849 márciusától ezrede újonnan alakult, 4. zászlóaljánál van, később a 86. honvédszászlóalj parancsnoka. Részt vett a Tömösi-szoros és Háromszék védelmében, Bem oldalán a moldvai betörésben, ahonnan dandárjával július 31-én jött vissza. Ő vitta Székelyföld védelmében az utolsó csatát 1849. augusztus 1-jén a Nyergestetőn. Visszavonulva Erdélybe Kazinczy táborához csatlakozott, és Zsibónál tette le a fegyvert.

*legények lebetegedtek, mivel nagyon keserű, sóltan és rossz szagú, fekete, s amig ide hozták, addig jobb része megpenészedik*²⁶⁶.

Nem a két fő élelmezőbiztos hibájának, az alkirálybírók képtelenségének, a falvak élelmezőbiztosai inkompetenciájának tudható be a sok panasz. Egyszerűen lehetetlen volt a tökéletes, mindenben megfelelő élelemellátás biztosítása. Nem voltak bőségében a terményeknek, keshettek a szállításra berendelt fuvarosok, a futárszolgálat, kiürülhetett a raktár, elfogyhatott a liszt, több időt vett fel vásárlásokkor a gabona, a széna felkutatása, mint amilyen mennyiséget reméltek és megvásárolni tudtak. 1849 februárjának végén, március első felében, mikor újból táborba szállt a nép, napról napra, majdhogy követhetetlenül nőtt a létszám a táborhelyeken. A falvak sem tudták mindig időben szállítani a kirótt élelemennyiséget, sokszor restanciába maradtak és a kért mennyiséghez képest kevesebbet küldtek. Nyár elejére kifogyhatott a háromszéki lakosság által nélkülözhető árpa-, rozs- és búzatartalék (ezért volt az, hogy már márciustól a honvédek élelmének pótlására a falvak népétől „főzelék féléket”, paszulyt, borsót, lencsét kértek). Ezért volt az, hogy a gabona ocsúját is be kellett örölni lisztnek (így történhetett meg, hogy a rossz minőségű kenyértől honvédek betegedtek meg) stb. Ezek mind olyan objektív okok, amelyek meghaladták a két fő élelmezőbiztos minden igyekezetét.

Nem volt ellenük panasz, érthetőek voltak az ellátási hiányosságok, mert ha késve is, de siettek azokat kiigazítani. Tevékenységüket mindenki elismerte, még az ellenfél is. Mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy kihasználva a jó szervezőtehetségüket, a Háromszéken 1849. július végétől visszarendezkedő császári hatalom lojálisai alkalmazták őket. Nagy András alkirálybíró 1849. augusztus 31-én, mikor újabb beszolgáltatásokat róttak ki a sepsiszékiekre, Mihály Józsefet az osztrák katonai főparancsnokság figyelmébe ajánlotta, mondván, mint élelmezőbiztos „kötelességit a közelebbi időkbe a S. Szentgyörgyön létesített Orosz nagy Tábor Számára is pontosan és hívségesen folytatta”²⁶⁷, mi több, 1850. január 9-én a kerületi főbiztos, Kovács István kapitány jelenlétében a város főbírájává választották.²⁶⁸ A császáriak Demeter Józsefet is meghagyták a város vezetőségében, már 1849 novemberében mint városi főjegyző szerepelt a jegyzőkönyvekben,²⁶⁹ s habár Kovács kapitánynak kifogásai voltak ellene, és elmozdította főbírói tisztségéből, főjegyzői állomásában később megerősítést nyert, és haláláig betöltötte azt.

A tábori raktárbiztosok jelentései kapcsán néhány olyan nyugtáról is szólnunk, melyek a háromszékiek önvédelmi harcának eseményeivel vannak kapcsolatban. Elsőként Király Józsefet,²⁷⁰ a későbbi főhadnagyot idézzük. 1848. december 14-én, a rikai csatát követő napon Felsőrákosról küldött levelében arra kérte a főbiztost, hogy pálinkát többet ne küldjön, mert a táborozók „már a Demeter úr egészségéért ittak még az előtt” is eleget, ugyanakkor

266 Ny. Gy. SZNM irattára.

267 SÁL. Fond 135. Nr.1. 2. csomag fol. 24.

268 *Tanácsi Jegyzőkönyv.* 1–3.

269 Uo. Az 1849. november–december hónapok ügyjegyzékei.

270 Király József (1811–1885). Sepsiszentgyörgyön született. Apja id. Király József egy időben Sepsiszentgyörgy város főbírója volt. Tizenkilenc éves korától szolgált a 15. határérezredben. 1847-ben őrmester. Részt vett Háromszék önvédelmi harcában, 1849. február 15-től hadnagy a 15/1. határérezredben és a beszercei hadosztálynál, az 1. székely határvédzászlóaljban segédtsízt. A szabadságharc után vizsgálati fogásba került. Szabadulása után szülővárosában telepedett le és hivatalnoki állást vállalt.

kinyilvánította felháborodását a tábornot engedély nélkül elhagyók ellen, mondván, „*ma ki-kürtölték (újból, mint) a Hermányi erdőbe, hogy aki eltávozott hadi törvény elé jő, és ez halál – ilyen pedig elég van, ki elment tegnap – ne légyen olyanak hazája!*”²⁷¹

Mind a pálinkázás – K. Horváth Ignác emlékiratában két kellemetlen epizódról emlékezett meg, egyikben a szászhermányi réten az ittas székelyek lövöldözéseinek két gelencei esett halálos áldozatul²⁷² –, mind a szökések a táborozás hátulütői voltak. Sokan a kegyetlen, fagyos éjszakák, a megfelelő téli öltözet hiánya miatt, mások, jórészt azok, akik eddig még az útközetek vér- és lőporfüstjének szagát nem ismerték, félelemből szöktek meg. Nem egy, mert a császári tisztek ingatagságát, tétlenségét „*unni kezdé (...) a campírozás téli kellemetlenségei alól akként (próbálta) kivonni (magát), hogy az itt-ott zsákmányolt portékákat hazahordotta, (és) ha ki haza ment – állapította meg emlékiratában az említett alezredes – kényelmesebbnek találta házi tűzhelye, s családja körében magát, mint a tábor kellemetlen hideg és sáros pázsitján heverni*”²⁷³. Nem utolsósorban a táborozók nagyrésze éppen a tisztjeik jóváhagyásával, a karácsonyi ünnepek közeledtére hivatkozva ment haza falujába.

A szökések, az italozások, az ebből fakadó rendbontások, a részek még halálos balesetet is okozó lövöldözése, egyszóval a többször előforduló, katonasághoz nem illő laza fegyelem, a tétovázó, inkább csak a tömegek nyomására lépő, máskor gyors döntést hozni képtelen katonai vezetés császári tisztjeinek a hibája volt. „*Jobb szerették a nyugalmat, mint a csatát*” – jegyezte meg találóan a többször említett K. Horváth Ignác. A végső lehetőségekig el akarták kerülni az összecsapást az ellenséggel, hiszen azon az oldalon is éppen olyan császári tisztek álltak, mint ők, egykor együtt tették le az esküt, tiszt- és bajtársak voltak. Minden hibájuk ellenére mind Sombori, mind Dobay ezredesek, de a többi volt határőrtiszt is, aki 1849-ben nem pártolt át az önvédelmi harcok idején, kiérdemelte az elismerést. Somborit, Dobayt a Kiskomité olyan oszlopos tagjai méltatták, mint Macskásy Antal és a „*néplázító*”, radikális eszméket valló rétyi református pap, Bíró Sándor.²⁷⁴

Háromszék az 1848. december 24-i csatában Hidvégnél vereséget szenvedett, alkudozásokba kényszerült a császáriakkal. Dacára annak, hogy sokan eltávoztak, nem jelentette azt, hogy szétesztlott a székely tábor. Még sokan voltak, akikből nem halt ki a remény. A Kiskomité tagjai tartották a lelket a népben. Gábor Áron, a tüzérei, az ifjak, akik tüzereknek jelentkeztek, az ágyúöntők a Kiss-féle harangöntő műhelyben, de még a honvédek állott fegyvertelenek sem csüggedtek. Gábor Áron tüzernek állt tanulóit, a fegyverre váró önkéntesek tovább gyakorlatoztak, őrhelyükön álltak Kökösnél, Aldobolynál az ágyúk, a honvédek és a Kossuth-huszárok, sőt még december utolsó napján is érkeztek önkéntesek a szomszédos székéből. Bizonyíték erre a kiállított nyugták néhányra, elsősorban az a három, melyet december 26-án és 30-án Gábor Áron írt alá. Az elsővel a városban lévő ágyúnál a „*keze alatt lévő Tüzérek számára*” vételezett fel 26 kenyeret, a másodikkal annak a 12 tüzerének kért kenyeret és húst, aki Kökösből vagy Aldobolyból „*östvéről ide bėjővén*” Sepsiszentgyörgyre, nála jelentkezett szolgálattételre. Még december 30-án sem állt le az

271 Ny. Gy. SZNM irattára.

272 Demeter László: i. m. 35–36.

273 Uo. 36.

274 *Honvéd.* 8. szám, 1849. január 5., Kuzskó István: *Háromszéki forradalmi töredékek.* 1848–49. Történelmi Lapok. V. évfolyam. 15–16. szám. 1896. augusztus 1–15.

ágyúöntés, az ágyúk szerelése, ezt a harmadik „nyugtatvány” bizonyítja, mikor Gábor Áron kezeírásával igazolta, „*hogy tisztán kivett legyen*” 60 darab kenyeret „*éppen az ágyú öntőműhelybe fáradozók számokra*”. A hatvan kenyér, ha azt két napra vételezte fel, mint az általában szokásban volt, akkor azt jelentette, hogy Sepsiszentgyörgyön az ágyúk öntésénél összesen hatvan mesterember és inas tevékenykedett.

Érdekes az a nyugta, melyet december végén Kőkösben írtak. Eszerint Háromszék még a hídvégi csatavesztés után is az ellenfél szemében jelentékeny, veszélyes haderőt képviselt. Az tudható meg a nyugtából, hogy „*a Prázsmári Szászok 1848ba Detzemb(er) 27-én SSzt. Györgyre jártak a Békesség elpróbálására*”, és amíg a négy követ a szék központjában tárgyalt, „*addig az 3széki híd felszedődött, nem tudtak elmenni*”, Kőkösben kellett hálniuk, ahol a lovaiknak „*költést*” adtak.²⁷⁵

Említettük, hogy még a hónap utolsó napjaiban is érkeztek önkéntesek a szomszédos székekből. December 31-én Kalapos Andrással az élen „*Székely Udvarhelyről ide a Három Széki Nemzet részére hazafiu buzgósággal tizennyolc egyének vergődtek bé*”, és jelentkeztek Kováts Gábor városi főbírónál, hogy részt vehessenek a szék küzdelmében. 1849. január 2., 3., 4-éről olyan nyugták maradtak meg, amelyek szerint a „*tüzérséget tanuló egyének*”, együtt a fegyvertelen önkéntesekkel, „*a gyalog szabad lovagokkal*” Bagoly hadnagy²⁷⁶ irányításával Sepsiszentgyörgyön gyakorlatoztak. A számukra felvételezett kenyéradagok után ítéelve összesen 145-en voltak, kik közül a tüzérséget tanulók száma 75 fő volt.²⁷⁷

Az árapataki szerződés megkötésével lezárult Háromszék önvédelmi harcának második szakasza,²⁷⁸ a székely tábor feloszlott. Egy részük a hídvégi vesztes csata előtt, más részük a csata után, a többi január első napjaiban hazament. Ugyanezt tették parancsra a határőrszázadok is. Csak az őrhelyeken maradtak fegyveres katonák.

A január elejét követő rövid átmeneti időszakban a fő élelmezőraktáron kívül már nem volt szükség a táborig raktárakra. Január 2-án Uzonból 21 raktáron maradt kenyér, Sepsiszentivánból hasonlóan 94-et küldtek vissza Sepsiszentgyörgyre.²⁷⁹ Zágóban, ahol az összegyűlt gabonából 493 kenyér sütöttek, „*azonban Táborunk, kiknek Számokra Sütve vala, haza jövéen*”, nem kellett beszállítani, ezért a január 6-i falugyűlés úgy határozott, hogy a kenyereket gabonára cserélve kiosztják a falu népének, a begyűlt gabonát pedig a közraktárakban tárolják. Határozatot hoztak arról is, hogy a tábor számára elküldött, azonban visszahozott húst is adagját 7 krajcárért a faluban kiárusítják, árát pedig megőrzés céljából a raktár gondozójának a kezére adják. Végül arról rendelkeztek, hogy azon személyek, akik a „*több parancsolatok után is a nemzetőrök és Honvédek Számára rótt Gabona és pénz mennyiséget mindég halogatták beadni, ezennel*” minden haladék nélkül, három nap alatt szolgáltatassák be, ellenkező esetben a késlekedőket pénzbírsággal sújtják.²⁸⁰ Megfontolt intézkedések voltak, bizonyítéka, hogy nem csüggedtek el. Három hét múltán újból szüksége volt a hazának az áldozatvállalásokra, a közraktárakban tárolt gabonára, a raktárnok kezére adott közös kassza minden garasára.

275 Ny. Gy. SZNM irattára.

276 Kiletét nem sikerült egyértelműen azonosítani.

277 Ny. Gy. SZNM irattára.

278 Egyed Ákos i. m.

279 Ny. Gy. SZNM irattára.

280 *Határozati Jegyzőkönyv.* 91.

A január 4-ét követő napokban az osztrák főparancsnokság a XII. honvédszászlóalj és a Kossuth-husárok lefegyverzését, az ágyúk és a fegyverek kiszolgáltatását sürgette. A határőröket a sepsiszentgyörgyi garnizonba rendeltette, hogy esküt tegyenek az új császárra. Mindezek meghiúsultak. Heydte császári századosnak a háromszékiek a lovaik közül a 85 leggyengébbet, s mindössze 50 puskát, 80 pisztolyt és 3 megrongált ágyút adtak át.²⁸¹ A határország megtagadta az eskütételt, Clement őrnagy²⁸² a XII. honvédszászlóalj két századával Kézdivásárhelyre vonult,²⁸³ Gábor Áron az ágyúit elrejtette (itt jegyezzük meg, hogy egy 1849. január 10-ről megőrzött nyugta szerint Bagoly hadnagy a központi élelmező raktárból „a tűzérsegre alkalmazott egyének számára” 34 porció kenyeret vételezett fel, tehát az ágyúk melletti tűzérseggel kiképzése még ezekben a napokban is folyt),²⁸⁴ a nép a husárokat és a honvédeket elbújtatta, szállást biztosítva élelmezte. Nem sokáig kellett várniuk, január közepén megérkezett Bem üzenete, 15-én felmondták az árapataki szerződést, a kézdimartonfalvi határozat hírére 14 futár vitte faluról falura,²⁸⁵ újból táborba szólították Háromszék népét. A XII. honvédszászlóalj családoknál meghúzódott honvédek ebben az időben rendelték vissza Marosvásárhelyre. Négy megőrzött útlevelel igazolja, hogy a Sepsiszentgyörgyön tartózkodó honvédek egy része január végén, „a háromszéki térparancsnokság jelen hó 26-án U 161 Szám alatt kelt rendeleténél fogva” hagyta el Háromszéket, és ment vissza Marosvásárhelyre. Közülük január 28-án tíz közvitéznek, Aczél Mártonnak, Aczél Mihálynak, Bali Pálnak, Bartha Mózesnek, Jósa Ferencnek, Kászoni Ferencnek, Kisgyörgy Mózesnek, Pataki Györgynek, Simon Jánosnak és Zöde Józsefnek állítottak ki útlevelet. A következő nap, vagyis 29-én Barthos Simon, Bör János, Kádár György, Kampfman Salamon, Kászoni János, Kis János, Lévi Márton, Mándé György, Mike József, Miklós András, Németh Imre, Rátz Ferenc, Száraz Dénes, Tamás József, Tamás Lázár és Venczel János honvédek távoztak. „Hogy élelmekben útjuk között hiányt ne szenvedjenek,” útravalóul fejenként 12 krajcárt és egy-egy kenyeret kaptak.²⁸⁶

A háromszéki székelyek, mikor 1849 januárjának végén „másodszor táborba” szállottak, úgy, mint az önvédelmi harcok idején, Sepsiszentgyörgyön, Uzon, Kökök Sepsiszentiván és Aldoboly térségében gyülekeztek és táboroztak. Páváról 1849. január 27-én, kormánybiztosi rendelettel, a férfiaknak 18–30 éves korig a 8. századnál, Sepsiszentivánban kellett jelentkezniük.²⁸⁷ Kézdivásárhelyről a 15. határőrezred foglára, Farkas Ignác Uzonban jelentkezett szolgálattételre, ahol február 1-jéig mint lőszerraktárnok minden

281 Egyed Ákos: i. m. 172.

282 Clement György (1809–1886). Pozsony megyében született. 1826-tól folyamatosan szolgált. 1848. június 1-jétől főhadnagy a 62. gyalogezredben, majd a marosvásárhelyi nemzetőrség egyik szervezője és kiképzője. Szeptember végétől százados lett a 12. honvédszászlóaljnál. Részt vett Háromszék önvédelmi harcaiban. 1849. január 24-én őrnaggyá léptették elő. Februárban részt vett Urban alezredes Észak-Erdélybe betört csapatainak kiűzésében. Májustól a besztercei hadosztály Radnai-szorosnál állomásozó dandárának a parancsnoka. Az oroszok ellen vívott június 28-i ütközetben megsebesült. Nagyszébenben 1852. február 15-én halálra ítélték. Ítéletét 10 év várfogságra változtatták. 1856-ban kegyelemmel szabadult. Besztercebányán hunyt el.

283 *Honvéd.* 18. szám, 1848. január 17.

284 Ny. Gy. SZNM irattára.

285 Egyed Ákos i. m. 173.

286 Ny. Gy. SZNM irattára.

287 *Páva története.* 42.

nap töltéseket készítettett. Naplójából tudjuk, hogy az uzoni tábor mindennap a térségben hadgyakorlatozott, a teljes zászlóalj február 1-jén Gál Sándor jelenlétében tette le az esküt, a február 4-i csata után, kivonulásukig a kökösi hídnál, majd Aldobolynál gyakorlatoztak.²⁸⁸ Miután a Háromszékről mozgósított, 6600 főt kitevő székely haderő Bem seregéhez csatlakozott, Gál Sándor a hadiipar fejlesztése, a vadászcsapatok, a tartalékseregek szervezése és kiállítása mellett a szék ellenséggel szomszédos déli határvonalát erősítette meg.²⁸⁹ A végeken mindig voltak őrcsapatok, állomásoztak gyülekező alakulatok. Néhány esetben létszámukról az élelmezés kapcsán a tábori élelmezőbiztosok tudósításaiból tudunk. Kovács Péter február 10-én 560 Aldobolyban táborozó lándzsásnak és vadásznak kért élelmet, február 24-én 65 ló és 400 ember ellátására hívta fel a fő élelmezőraktár figyelmét, március 13-án pedig napi 250 kenyeret kért, ami 500 fős létszámot jelentett. A Kökösnél szolgálatot tevőkről 1849. február 28-ról maradt meg egy jelentés, a helybeli élelmezőbiztos, Sükösd Mihály közölte a következőket: „*A tegnapi nappal kezemhez vett rendelete nyomán elmentem Hengel Százados Úrhoz²⁹⁰ és a létszámot felkértem – az hol a Tisztelt Százados Úr 235 egyénre nyilatkozott, azt tévén hozzá, hogy még most is naponta Szaporodnak. Így Következőleg Tűzerek is, tanulókkal együtt 25-ön és a Székely lovagok, hol Tizenhét, hol meg 21-en is lévén²⁹¹ – összesen vagynak 277-en²⁹²*”. Uzonból is megmaradt egy-két jelentés. Míg február 26-án Márk György és Pünkösti Mihály a létszámról „*bizonyos tudósítást tenni nem tudhattak*”, mert az minden nap változott, március 2-án már pontos kimutatást küldtek. Az itt állomásozó százfőnyi lovasság mellett a „*Székely Honvédszászlóalj 3ik század*” legénysége a tiszteken kívül 3 őrmesterből, 14 tizedesből, 2 dobosból, 4 jágerből és 299 őrt álló honvédből állt. Március 14-én ugyanitt a lovasság száma mintegy 60–70 huszár volt, a gyalogság létszáma pedig 325 főre szaporodott.²⁹³

A fegyver- és lőszerellátásról

A háborúban mind a fegyver-, mind a lőszerellátás kiemelt fontosságú terület, a háromszéki seregekkel kapcsolatban mégis csak röviden érintjük a kérdést. Elsősorban azért, mert e tárgyban Gábor Áron ágyúí kapcsán a sepsiszentgyörgyi, a jóval jelentősebb kézdí-vásárhelyi ágyúgyártásnak, a lőpor- és gyutacskészítésnek gazdag irodalma van. Másod-sorban, mert kevés erre vonatkozó, nyugta és igazolás maradt fenn a múzeum 1848/49-es nyugtagyűjteményében.

Az 1848-as önvédelmi harcok idejéből Farkas Ignác őrmester, a „*háromszéki Tábor ösz-ves lőszerraktár gondoka*” keze írásával néhány igazolás a „*lőszerraktárt hordozó Szeke-*

288 Farkas I. naplótöredék.

289 Egyed Ákos i. m. 180–181.

290 Hengl Benjamin 1818-ben született. 1836-tól szolgált a 15. határőrezredben. 1848-tól hadnagy, és alakulataival részt vett a délvidéki és Jelačić elleni harcokban. Október 16-tól főhadnagy, decembertől százados.

1849. áprilisában áthelyezték a hétfalusi csángókból alakuló, későbbi 140. honvédszászlóaljhoz. Zsibónál tette le a fegyvert. Aradon halálra, majd 12 év várfogságra ítélték. 1852-ben szabadult.

291 V. ö. 210–zel.

292 Ny. Gy. SZNM irattára.

293 Uo.

rek mellett tanáltató” 4, illetve 5 kocsis ellátásáról szól.²⁹⁴ Farkas Ignác őrmestert, Dobay ezredes parancsából, december 3-án rendelték le Kézdivásárhelyről Laborfalvára. Itt vette át 4-én a mozgó, szekerekre málházott lőszerraktárt, amellyel 5-étől 10-éig Kökösbén állomásozott, majd egy biztonságosabb helyen, a veszélyes határzónától kissé távolabb, Sepsiszentivánban tartózkodott.²⁹⁵ Míg a négy lőszeres szekér és kocsisai december 31-ig az említett faluban, raktárnoka a vesztes hídvégi csata napjától, 24-étől a hónap végéig Kilyénben volt elszállásolva.²⁹⁶ 1849. január 1-jétől a lőporos szekereket Sepsiszentgyörgyre rendelték be, ahol 5-éig tartózkodtak, ekkor Sombori ezredes utasítására, Vitályos százados parancsából a lőszeres szekereket Kézdivásárhelyre küldték. Farkas Ignác, miután írásban a lőszerkészletről elszámolt a sepsiszentgyörgyi bizottmány előtt, még aznap este felé Kézdivásárhelyen a lőszereket számba adta „*az akkori raktárba*”²⁹⁷.

Ismert, hogy Háromszék mindvégig fegyverhiánnyal küzdött, az önvédelmi harcok ideje alatt a nemzetőrök javarészt lándzsákkal voltak felfegyverkezve. Az árapataki és hídvégi csatát követő napokban az Aldobolynál, Hidvégnél, Kökösnél és Bikfalvánál felsorakozott székely seregben Sombori Sándor vezetése alatt, ahol az Olt völgyi falvak nemzetőrei is sorakoztak, csak 500 főnek volt bajonettes fegyvere, 600 vadászpuskával, több mint 2000 fő lándzsával rendelkezett. Hidvégnél a 400 szuronyos fegyveres és a 12. honvédszászlóalj honvédjeinek egy része mellett, az erdővidéki falvak lándzsásainak száma 300-on felül mozgott, a kökösi hídnál Nagy Imre alezredes alatt a 12. honvédszászlóalj 6. századának az oldalán és a 600 fegyveres mellett a lándzsások száma hozzávetőlegesen ugyanennyi volt, Bikfalvánál is K. Horváth szerint a fegyveresekkel újabb 500-nál több lándzsás nemzetőr állt csatasorba.²⁹⁸ A lándzsásokon kívül sokan lehettek teljesen fegyvertelenek, ezeknek a fegyvert részben a győztes csaták hadizsákmányaiból pótolhatták, kovácsokkal készíthetettek lándzsákat.

Az egyik nyugta szerint, az önvédelmi harcok utolsó napjaiban, miután már sokan elhagyták a táborn, Sepsiszentgyörgyön még ekkor is mintegy 140 teljesen fegyvertelen tartózkodott.²⁹⁹

1849-ben továbbra is gond maradt a fegyverhiány. Április elején maga Gál Sándor panaszkodott, hogy a határ védelmére alkalmazandó zászlóalj még nincsenek jól megszervezve, és számukra a legnagyobb gond a fegyver hiánya.³⁰⁰ Ezt helyileg valamiképpen próbálták pótolni. Némileg abból, hogy alkalomadtán a magánszemélyek által felajánlott puskát, karabélyt megvásárolták (január 29-én Demeter József Michael Raschendorfeltől vett meg 8 forint 12 krajcárért két felajánlott „*jó Cinderes fegyvert Szuronyával edgyütt, úgy szintén egy patrontáskát 25 töltéssel*”), a fegyvertelen önkéntesek részére a kovácsokkal készítették szuronyokat (Sepsiszentgyörgyön március 7-én Incze Sámuel lakatos „*azon Kovács és lakatos mesterek [részére], kik Dsidákat csináltak, egy-egy disdáért másfél ezüst huszást*” számolva, 40 darabért 50 forintot kapott kézbe), vagy rendelet útján

294 Uo.

295 Farkas I. naplótöredék.

296 Uo.

297 Uo.

298 Demeter László i. m. 35.

299 Ny. Gy. SZNM irattára.

300 Egyed Ákos i. m. 185.

begyűjtötték az önvédelmi harcok idején a nemzetőröknek kiosztott, de eltartott fegyvereket (Cseh Ignác alkirálybíró Kédiszékben 8 darab „elsikkasztott” vadászfliintát és „nehány hitván Pisztolyt” konfiskált el), a hibásakat puskaművesekkel javíttatták meg (az említett Cseh Ignác az elkobzott pisztolyokból hármat a saját költségén igazíttatott meg).³⁰¹

A témával kapcsolatban sokkal érdekesebbek azok, a kézdivásárhelyi *Székely Újság*ban már közreadott, ennek ellenére a kutatók figyelmét elkerülő nyugták és igazolványok, melyek egykor a Molnár család tulajdonából kerültek elő. Javarészüket a helybeli löporgyártással kapcsolatos, és újabb adatokkal egészítik ki a háromszéki hadiipar történetét.³⁰²

Háromszék december első felében mindössze 70 000 tölténnyel rendelkezett, puskapora sem volt elegendő, azonban Kézdivásárhelyen ekkor már napjában fél mázsa lőport tudtak előállítani.³⁰³ Az említett löporgyári nyugták közreadója, a rendelkezésére álló adatok alapján, tudva azt, hogy nem teljes a 29 darabból álló gyűjtemény, hozzávetőleges számítást végzett. Ezek szerint 1848 decemberében 387, 1849 januárjában 243, februárban 360, márciusban 518, áprilisban 2188, májusban, mint a nyomtatásban is megjelent nyugta igazolja, 19-éig 2433 font, vagyis 24 mázsa puskaapor készült. Az utóbbi alapján kiszámítható, hogy májusban naponként már 128 font lőport tudtak előállítani Kézdivásárhelyen.³⁰⁴

A löporgyár vezetősége a környező falvak mindenikében „elpróbálta” a salétromfőzés beindítását, felkutatását. Zágont az orbai alkirálybíró útján 1848. december 17-én keresték meg, és a „Főkormányzói hivatal rendelése következtében” kérték, hogy salétromot főzzenek. A felkért falu arra hivatkozva, hogy a táborozás és más irányú éves költségei miatt „terhes adósságokat kellett tennie”, kasszája üres, csak „felsőbbi segítséggel” akarta fölállalni a salétromkészítést.³⁰⁵

1849-ben Alsócernáton rendszerességgel főzte a salétromot, azonban március 12-én a rossz időjárás miatt a 100 fontot nem küldhette. „Noha teljes igyekezetünk lévén, még is a nagy sár s több akadályok ellent állottak a salétromfőzéshez még kívántató anyagok telyes megszerzésének, és így míg nem főzhetünk, addig a szállítást meg nem tehetjük” – írta jelentésében a helybeli bizottmányi elnök, – Benkő Lajos és Csiki Dénes bizottmányi tag.³⁰⁶

A kész salétrom felkutatásával kapcsolatban ugyancsak az újságból átvett értesítést idézzük. Feltehetően Molnár Józsiás,³⁰⁷ Jantsó Dániel és Jantsó Áron³⁰⁸ bejelentés útján értesült arról, hogy Kurtapatakon több falubeli otthonában salétromot tart. Begyűjtésével a helység bíróját és jegyzőjét bízták meg, akik mint „puskaporhoz tartozó matériálét keresők” március 8-án tették meg jelentésüket, hogy Benkő Ferencnél „egy zacskóba

301 Ny. Gy. SZNM irattára.

302 *Székely Újság*. III. évf. 61–63. szám, 1906. július 29., augusztus 2., 5.

303 Demeter László i. m. 33.

304 *Székely Újság*. III. évfolyam 61. szám, 1906. július 29.

305 *Határozati Jegyzőkönyv*. 88–89.

306 *Székely Újság*. III. évf. 62. szám, 1906. augusztus 2.

307 Molnár Józsiás főhadnagy. Löporgyári számvevő tisztt. 1848-ban a 12. honvédszászlóalj önkéntese, majd a kézdivásárhelyi löporgyár létesítője és felszerelője. 1849. március 20-án hadnagynak Gál Sándor nevezte ki, főhadnaggyá június 29-én azonnali hatállyal Czetz János tábornok léptette elő. 1850-ben feleségével, Nagy Sárával együtt Nagyszebenben másfél éves vizsgálati fogságot szenvedett.

308 Kiletüket nem sikerült egyértelműen azonosítani.

salétromot, egy kis papirosba repudesten port és egy korsóba salétromot, Réti Józsefnél hasonlóan (mint) Rantz Istvánnál, egy kis papirosba salétromot” találtak.³⁰⁹

A közlő, aki még tudott beszélgetni Kézdivásárhelyen néhány egykori szemtanúval, Pongrácz János és Csiszár János lőporgyári munkásokkal, közléseik alapján azt állította, hogy salétromot a legnagyobb mennyiségben „az akkori derék minoriták főzték.”³¹⁰

A három fő lőporgyári irányítón, Molnár Józsiáson, „a lőpor készítés mesterségét ismerő” Szatsvai Jánoson³¹¹ és Székely Antal főhadnagyon,³¹² a lőporkészítőkön és a salétromfőzőkön kívül 1849 márciusában a lőporgyár alkalmazottai voltak az úgynevezett „erős golyók töltői” is. Név szerint Turóczi Dániel, Csiszár János, Jantsó Ádám, Molnár Mihály, Nagy Sándor, Pográtz János, Szigeti József, Tóth Ábel, Tóth Ábrahám és Tóth András a március 12–17. közötti időszakra napi 20 krajcáros fizetést kaptak.³¹³ A 20 ezüstkrajcáros fizetést a helyi térparancsnokság március 14-én kiadott nyílt rendelete határozta meg:

Nyílt rendelet

Melynél fogva a lőpor készítő Biztos-gyártásvezető és számvivő által folyó hó 12-én a térparancsnokséghez beadott munkások névsorát figyelembe véve, ezennel rendelődik, hogy a munkások két osztályba válva, hetenkint felváltva működjenek ezután és működésükért egynek-egynek napjára – a működési napokon véve fel csak, f. hó 12-éről járandó 20 ezüst krajczár fizetessék a számvivő által. Csiszár Áronnak pedig nem, terheesebb munkásnak, egyedül 24 krj. A díjak kifizetéséről minden hónap végével rendes számadás beküldendő. Egyebáránt a rendes fegyelem tartott, folytonos és szorgalmatos munkás, midőn egyfelől az illetők figyelmébe ajánlandók, másfelől rendeljük, hogy semmi rendetlenséget el ne nézzenek. Átalában úgy intézkedjenek, hogy hátra maradás semmiképpen ne történjen.

Kelt Kézdivásárhelyett, 1849. Marc. 14.

*Vida Százados
Térparancsnok*

*Hankó
Százados hadügyész³¹⁴*

Bözödi György kutatásaiból ismert, hogy már január 27-én a munkások két váltásban dolgoztak, és a kilenc egyes és két négyes különél 34 munkás működött, ugyanakkor a külük mellett két vakaró, azonkívül pedig két rostáló, két anyagelegyítő, egy asztalos, egy szekeres,

309 *Székely Újság*. III. évfolyam 62. szám, 1906. augusztus 2. Bözödi György kutatásai alapján megállapította, hogy a kézdivásárhelyi lőporgyárban az általános napi termelés, beleszámítva a szárítás napjait is, 70–80 font lőpor volt. (Bözödi György: *Gábor Áron 1849-ben*. Arcok, eszmék, tettek. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1974, 235.)

310 Uo.

311 Szatsvai János főhadnagy. Esztelneken született. Mint a puskaporkészítés ismerője 1848 őszétől a lőpor-malom vezetője. Részt vett Háromszék önvédelmi harcában. 1849-ben puskaporgyártási felügyelő. A szabadságharc után esztelneki háza a Moldován át Törökországba menekülő honvédek gyülekező helye. Később az olaszországi magyar légióhoz indulókat segíti át a határ titkos ösvényein.

312 Székely Antal főhadnagy. Rétyen született 1820-ban. 1848–49-ben puskaporgyártási felügyelő. Bem nevezte ki hadnaggyá. A kézdivásárhelyi lőporrobbanás következtében keze súlyosan megégett, és rokkanttá vált.

313 *Székely Újság*. III. évfolyam. 63. szám, 1906. augusztus 5.

314 *Székely Újság*. III. évf. 62. szám, 1906. augusztus 22.

egy ordinánc és két ügyelő, vagyis a lőporgyártó üzemnél összesen 45 személy volt alkalmazásban, de ide tartoztak még a szénégetők, a salétromfőzők is, így összességében salétromfőzéssel és lőporgyártással a négy üzemvezetőn kívül nyolcvan volt alkalmazásban.³¹⁵

A lőporgyár igazgatósága a gyár 1849. júniusra előirányzott, Szatsvai János által benyújtott költségvetését, összesen 947 forint 16 krajcárban állapította meg. Ebből üzemi kiadásokra „*a puszkapor közé vigyiteni való, naponkint két veder pálinkára* (a szeszről van szó, melynek vedrét 5 forintba számították), *tehát a 60 vederért (...) váltóban 120 f.*”-ot, a szénért egész hónapra 60 forintot, „*Csigaszíjú kenni hájra, hagymára, minden szükségésekre általánosan 5 forintot*”, egyéb költségekre pedig 17 forint 16 krajcárt irányoztak elő. A munkavezetők és a munkások bérét 745 forint 39 krajcárban határozták meg. A költségvetésből tudható meg, hogy ebben az időben Szatsvai János havi bére 94 Ft 20 kr, Molnár Józsiásé 71 Ft, Baka Sámuel őrmesteré 19 Ft 38 kr, Császár Áron felügyelőé 20 Ft, a rendszeres szolgálé 10 Ft, a fuvarozóé 15 Ft, Szatsvai András szénjárálnöké 20 Ft 40 krajcár volt. A munkások összbére egy hónapra 495 forintot tett ki. A legtöbb, 375 forint a külűhúzóké volt, a szítalók és a rostalók összesen 45–45, a puszkaporvegyítők pedig 30 forintot kaptak.³¹⁶

Március hónaptól változások következtek be a munkások létszámát illetően. Böződi György összesítő kimutatása szerint az adott időszakban az igazgatón és a három másodfelügyelőn kívül 8 rostaló és szítaló két csoportban, heti váltásban 40 törő, rajtuk kívül 15 szénégető dolgozott. A salétromgyártásnál a két igazgatón kívül 3 földkereső biztos és 6 munkás volt alkalmazásban.

Júniusban a termelés módjának rendszeresítése következtében kevesebben, összesen 39-en működtek Szatsvai és Molnár irányítása alatt: egy felügyelő, három szítaló, egy üstmester, három rostaló, két lőporvegyítő, 27 külűhúzó, egy rendszeres szolga és egy szeke-res.³¹⁷ Az adatok alapján a szítalók, a rostalók és a puszkaporvegyítők fejenkénti havi bére 15 forint, a külűhúzóé megközelítőleg 14 forint volt.

A sepsiszentgyörgyi levéltárban található egy Berde Mózes és P. Horváth Albert által aláírt körlevél, ebben arról értesítették a királybírókat, hogy a salétromfőzést, illetőleg a puszkaporkészítést elrendelték Sepsiszentgyörgyön és Kézdivásárhelyen. Tudomásuk van arról, hogy az utóbbi már a gyártást megkezdte, az előzőtől pedig remélik, hogy megkezdje. Erre az átiratra hivatkozva írta Egyed Ákos, hogy Kézdivásárhelyen kívül „*készítettek salétromot és lőport, valamint lőszert máshol is, főleg Sepsiszentgyörgyön, de kevesebbet (s arról is alig tudunk valamit)*”.³¹⁸ Jakab Elek a sepsiszentgyörgyi ágyúöntésről szólva írta, hogy „*egyidejűleg a szükséges lafetták, szekéralj, puszkapor, golyó és töltények*” készültek a városban.³¹⁹ A fennebbieket idézve, a sepsiszentgyörgyi lőporgyártásra vonatkozóan, Kisgyörgy Benjámin adott közre egy érdekes adalékot. A Nagyváradon 1913-ban kiadott Orvosi Lexikon a sepsiszentgyörgyi Korona patikát is bemutatta. Az egykori Kossuth téren, a város központjában, az Éltes-Martinka épületben 1791-től működő gyógyszerár történetével kapcsolatban felelevenítették az 1848-as eseményeket is. Itt említették meg, hogy a patika egykori épülete volt az a helyiség, melyben sepsiszentgyörgyön a puszkaport és az „*ágyúkhöz való kapszli-*

315 Böződi György i. m. 235.

316 *Székely Újság*. III. évf. 63. szám, 1906. augusztus 5.

317 Böződi György i. m. 245–246.

318 Egyed Ákos i. m. 142.

319 Jakab Elek i. m. 508.

kat” készítették.³²⁰ A *Honvéd*-ben mind Németh László, mind Demeter József tudtára adta 1849-ben az olvasóknak, hogy a sepsiszentgyörgyi lányok és asszonyok „*a fagyos és fagytól szabadult méjj sárral bőv télen, zivataros és kedvezőbb időben, mindenkor kifárads nélkül összejöttek*”, és történeteket készítettek.³²¹ Németh László túlozva, az elkészült történetek számát 600–700 ezerre tette,³²² azonban Demeter József, aki mindvégig jelen volt Sepsiszentgyörgyön mint főbiztos, pontosan tudta, hogy a városban december és április között 111 560 készült.³²³

Közel kilencven évvel az események után vált újból ismertté, hogy a város asszonyainak a buzdítója, mozgató ereje, Kováts Gábor városi főbíró lánya, Zsigmond Jakabné Kovács Lídia volt. Míg férje³²⁴ a csatákban harcolt, „*lelke lett a székely nemzetőrséget szervező mozgalomnak. Golyóöntő műhelyt rendezett be, ahol a környéken összeszedett ólomedényekből éjjel-nappal öntötték a golyókat. Fehérnemű gyűjtőállomást szervezett, amely a harcra katonái számára rendszeresen szállította a fehérneműt. Nemzeti színű kokárdákat készített és készíttetett ezerszámra s azokat maga tűzte ki az induló nemzetőrök mellére*”³²⁵. Kora legendás asszonya lehetett, a megemlékezés írója, Harsányi Zsolt kiemelte erélyességét és szónoki képességeit is. Gyakran felszólalt a nemzetőrség szervezésekor, s „*lázító beszédei olyan hatást keltettek, hogy a lakosság nagy tömegbe verődve hallgatta a piacon, még a háztetők is tele voltak kíváncsi hallgatókkal*”. Buzdító beszédet tartott a szemerjai csatában, gyászbeszédet az eprestetői hősi halottak felett, fáradhatatlanul ápolta a sebesülteket, elsajátította a kórház orvosától a sebészet alapjait, s miután orvosi műszereket vásárolt, maga is sok sebesült honvédből távolította el a golyókat.³²⁶ Kovács Lídia³²⁷ csak egy a sok háromszéki nő közül, aki a jelenlétével, tetteivel, gyűjtőmozgalmaival, példaadásával járult hozzá a szabadságharc ügyéhez, ők voltak a hátszín, sajnos ma már névtelen hősei.

320 Kisgyörgy Benjámín: *Mit tudunk a sepsiszentgyörgyi löporgyártásról?* Megyei Tükör 2873. szám, 1981. április 18.

321 *Honvéd*. 84. szám, 1849. április 5.

322 *Honvéd*. 81. szám, 1849. április 2.

323 *Honvéd*. 84. szám, 1849. április 5.

324 Zsigmond Jakab. Honvéd hadnagy. Kőkösbén született 1817(?)-ben. 1848-ban zenész volt a 11. Székely huszárezredben. A szabadságharc folyamán hadnagy és ezredének a segédtsíjtje lett. 1849. március 11-én hősi halált halt Nagyszébenél.

325 *Székely Újság*. XXXIII. évf. 48. szám, 1936. november 22.

326 Uo.

327 Kovács Lídia. 1818-ban született. „*Kitűnő honleány és nagyműveltségű nő volt.*” Írással is foglalkozott. A szabadságharc ideje alatt *Szálljon átok rád az égből földi zsarnok Ferdinánd* címmel lázító verset írt. Az abszolutizmus ideje alatt írásai az akkori folyóiratokban Örkői álnéven jelentek meg. 1848-ban, Balás Manó őrnagy meglincselésekor ő volt az, aki erélyes fellépésével meggátolta a holttest további gyalázását. Az ő beszédére szelídült meg a nép, és temette el az áruló tisztet az Akasztófagödörben (Sepsiszentgyörgy középkori kivégzőhelyeinek egyike, a mai Kórház utca). Állítólag titkon a tetemet kiásta és a temetőben temette el. A szabadságharc után több nótársával a menekülő honvédeket szöktette át a határon. Eljárást is indítottak ellene, és addig rejőzködött az egyik közeli faluban, míg Gr. Kálnoki Dénes ki nem járta számára az amnesztiát. A hírhedt Kovács kapitány miatt távoznia kellett a városból, Brassóban telepedett le. A hatvanas években visszaköltözött szülővárosába, és másodszer Gál Károly kereskedőhöz ment férjhez. Háza „*gyűlhelye vala a háromszéki egyéneknek*”. 1890. augusztus 30-án, élete hetvenkettedik évében hunyt el Sepsiszentgyörgyön, jeltelen sírja a Kilyéni temetőben van.

Az eperestetői csata. Sepsiszentgyörgy 1849. július 5. Festette Bogdan Pavlovics Villevald (1818–1903) cári udvari festő. A festmény 1939-ben Varsó bombázásakor megsemmisült. Reprodukció a Művészettörténeti Értesítő 1972/3. számából

FADGYAS BÁLINT EMLÉKIRATA
HATÁRVIDÉK 1762–1918

FADGYAS BÁLINT HONVÉD FŐHADNAGY AZ 1849. JÚLIUS 5-I EPRESTETŐI CSATÁRÓL

Gyalokay Jenő egy újabb hadtörténeti munkája a megírásához gyűjtve az adatokat,¹ Lugostról keltezett levelével 1914. június 3-án fordult a Székely Nemzeti Múzeum igazgatóságához.² Az *Erdélyi Múzeumban* közzétett értekezésére³ hivatkozva kérte fel dr. László Ferencet és Csutak Vilmost, hogy Bem 1849. július 17–25. közötti háromszéki és moldvai hadműveleteihez, valamint a Gál Sándor vezette, július 23-i szemerjai ütközethez dokumentumokkal legyenek a segítségére. Gyalokayt leginkább az olyan leírások vagy vázlatok érdekelték, amelyek alapján az említett csatákban a magyar csapatok felállítását és hadmozdulatait tudta volna rekonstruálni. „Az eddig nyilvánosságra hozott leírások ugyanis annyira felületesek és olyan kevés katonai tudást árulnak el, hogy azokat részletesebb tárgyalás alapjául vennem nem lehet – indokolta meg kérését a m. kir. honvédszázados és hadtörténész –, márpedig munkába vett dolgozatomhoz a hadrendnek a felállításának legalább is olyan részletes ismertetése volna szükséges, mint amilyen a Segesvári ütközet⁴ cz. értekezésében olvasható.”

A válaszlevél másolatából nem tűnik ki, hogy László Ferenc nyomban segítséget nyújthatott volna. Nem az elzárkózás okán, hanem azért – indokolta a múzeumőr –, mert a Székely Nemzeti Múzeum levéltári anyaga „idáig rendezve sohasem volt (...) megfelelő helyiség hiányában naggyobbára minden rendezés nélkül leszögezzett ládáknak őriztetett”. Arról is értesítette Gyalokayt, hogy tervbe vették a gyűjtemény teljes anyagának áttekintését, végleges rendezését és „mihelyt – tett ígéretet – a 48–49-(es) anyagunkat teljesen összeválogathatom, a legnagyobb készséggel bocsátom mind azt az igen tisztelt százados úr tudományos használatára (...). Remélem (...), hogy szeptemberben készen is leszek vele, s akkor minden esetre közölni fogom végleges válaszomat”⁵.

Az eddig előkerült adatok alapján, vagy éppen azok hiánya miatt, nem tudjuk, hogy végül miben segíthetett a múzeum. Talán erre a Gyalokay levelezéséből, vagy hagyatékából derülne fény. Tény, hogy a Székely Nemzeti Múzeum két múzeumőre nyomban lépett. Bizonyítéka az alább bemutatásra kerülő Fadgyas Bálint-visszaemlékezés, melyet nem sokkal a százados levele után, 1914. július 20-án írtak meg az akkor 83 éves volt honvéd főhadnaggyal.

A múzeum részéről a segítségnyújtást az feltételezi, hogy Gyalokay Jenő 1938-ban megjelentetett könyvében⁶ az eprestetői fejvesztett visszavonulást, amit a csata forgatagában Gál Sándort cserbenhagyó honvédtisztek egy részének elvonulása idézett elő, szemtanúk elbeszélésére hivatkozva elevenítette fel⁷. Véleményünk, hogy az erre vonatkozó adatokhoz többek között a Fadgyas Bálint által leírtak alapján, László Ferenc útján jutott hozzá.

1 Gyalokay Jenő: *A háromszéki hadjárat. 1849. július 16–24.* Hadtörténelmi Közlemények, 1922–1923, 56–114.

2 Gyalokay levele „A Székely Nemzeti Múzeum tek. igazgatóságának, Sepsiszentgyörgy. Székely Nemzeti Múzeum”. Székely Nemzeti Múzeum. (Továbbiakban SZNM). Irattári szám 498–1914.

3 Gyalokay Jenő: *Segesvári ütközet.* Erdélyi Múzeum. XXX. kötet, 1913. július 1., 3. füzet. Kolozsvár, 1913, 129–151.

4 Uo.

5 Dr. László Ferenc válaszlevelének iktatott másolata. SZNM. Irattári szám 498–1915.

6 Gyalokay Jenő: *Az erdélyi hadjárat 1849 nyarán.* Franklin-társulat, Budapest, 1938.

7 Gyalokay Jenő. i. m. 1938, 62.

A Sepsiszentgyörgyön lakó Bálint Béla, az dédunoka hívta fel a figyelmünket arra, hogy nagyanyja, Tellmann Elekné Fadgyas Ilona sokszor mesélte, apját, Fadgyas Bálintot többször behívták a Székely Nemzeti Múzeumba, és a múzeum igazgatója biztatására megírta az emlékeit. Valószínű, éppen Gyalokay levele adta az ötletet dr. László Ferencnek és Csutak Vilmosnak, hogy Fadgyas Bálintot írásra ösztönözzék. Feltételezésünk mellett szól a múzeum irattárában elhelyezett, többször említett Gyalokay-levél és a Fadgyas-viszsaemlékezés korabeli egybecsatolása is.

Fadgyas Bálint magas kora ellenére szellemi frissességnek örvendett. Megbízható, Sepsiszentgyörgyön mindenki által szeretett „*öreg úr*” volt. Mint a Rikánbelőli Honvédegylet elnöke, ő intézte a még élő, agg negyvennyolcas honvédek és özvegyeik nyugdíjazási ügyeit.

1914-ben már csak két volt honvédtiszt élt egész Háromszéken. Sepsiszentkirályon a gyengélkedő Sükösd János⁸ honvédhadnagy és Sepsiszentgyörgyön Fadgyas Bálint. Utóbbiról elismeréssel írt dr. László Ferenc: „*Tárgyalásokat folytattunk Fadgyas Bálint főhadnaggal, aki a székelyföldi honvédszászlóaljnak minden mozdulatát, s az ott működött összes honvédtiszteket személyesen ismerte, s a mellett a honvéd-nyugdíjak kéréseinek felszerelésében kezdettől fogva állandóan közreműködött. Eddig több mint 40 özvegyi nyugdíj megadását segítette elő*”⁹.

Éppen ezért fordult bizalommal Csutak Vilmos és dr. László Ferenc az idős honvédhez, és írták le mindazt, amit tudott, és amire emlékezett. Sajnos, mind ez ideig az egykori főhadnagy visszaemlékezéseiből csak egy, az 1849. július 5-i epresterői csata leírása került elő. Címe: *Vargyasi Gyertyánffy Ferencz századosnak és fiatal zászlóaljának az 1849. Július 5-én az Epresterőn történt megsemmisülésének leírása*.¹⁰

Írójáról Bona Gábor háromkötetes munkájában¹¹ közreadottakon, a Sepsiszentgyörgyön kiadott *A hazáért...* című könyvben és Dr. Nagy Lajos Réty¹² című monográfiájában megjelenteken kívül a legtöbbet, a néhai Kossuth-huszár hadnagy, Álbu Endre¹³ református lelkes özvegyének honvédnnyugdíj kieszközölése céljából írt igazoló leveléből tudtuk meg.¹⁴

8 Sükösd János hadnagy, lásd Demeter Lajos: *Kibédi Simonffy Sámuel, 6 sz. lábjegyzet*.

9 Dr. László Ferenc válaszlevele 1914-ből, melyet Simonffy Ákos alerdőfelügyelőnek írt Kolozsvárra, Bem tábori orvosa, Simonffy Sámuel özvegyének honvédnnyugdíja kieszközölése ügyében. SZNM. Irattári szám 60–1914 II. Lásd. Demeter Lajos: *Kibédi Simonffy Sámuel* Függelékét.

10 Ezúton mondok köszönetet Boér Hunor és Tibori Zoltán muzeológus könyvtárosoknak, akik 1991-ben a leírást rendelkezésemre bocsátották.

11 Bona Gábor: *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848–49. évi szabadságharcban*. Heraldika Kiadó, Budapest, I. kötet, 1998. 371. és III. kötet, 1999. 543.

12 Demeter Lajos: *A hazáért „a patakokat a mi vérünk festette pirosra”*. Charta Könyvkiadó, Sepsiszentgyörgy, 2001. 36–39., Dr. Nagy Lajos: *Réty. Adalékok Réty monográfiájához*. Medium Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 2005., 67.

13 Álbu András (Endre), hadnagy. Zágoni Álbu György fia 1842-ben a felsőbb tudományokat hallgató ifjak alsó, 1845-ben a történelmi osztály tanulója Nagyenyeden. 1848 nyaratól a Szentkatolnán alakult Kossuth-huszárszázad önkéntese. Mint huszárörmester részt vett az agyagfalvi gyűlésen, 1848 decemberében az önvédelmi harcokban részt vett a szászhermányi, földvári, miklósvári, köpeczi és rikai, illetve 1849. február 4-én a szentpéteri csatában. Később a 15. Mátyás-huszárezred 2. századának a kötelékében Medgyesen szolgált. Március 11-től hadnagyként részt vett Nagyszében bevételében. Április első felében Antos Ferenc őrnagy parancsnoksága alatt Borbándon állomásozott és a puskapormalmot védelmezték. Bem oldalán részt vett a bánsági hadjáratban és az erdélyi ütközetekben. A temesvári csata után visszavonul Szászváros felé, és Bem oldalán Viddinbe menekül. Szeptemberben hazatér, Temesváron sorozóbizottság elé állították, de mint alkalmatlant elbocsátották. 1867-től a Rikánbelőli honvédegylet tagja. Kisborosnyón református pap.

14 Fadgyas Bálint által írt igazoló levél. SZNM. Leltári szám nélkül. (Továbbiakban *Igazoló levél*).

Összegezve az eddigi ismereteinket, Fadgyas Bálint 1831. március 15-én született Rétyen. Apja, Fadgyas István az egyik egyházi összeírásban mint a rétyi „vitész rend” tagja szerepelt. Feltételezhetően iskoláit szülőfalujában kezdte el. Tizennégy éves korában sorozták be a 14. (első székely) határőrezredhez, és lett a kézdivásárhelyi katonai nevelőintézet hallgatója. Vallomása szerint 1846-ban a 15. (második székely) gyalogezrednél volt hadfi.¹⁵

1848 nyarán mint kadét káplár részt vett a Bíró Sándor¹⁶ rétyi református pap parancsnoksága alatt álló, közel kétezer nemzetőr kiképzésében.¹⁷ Bíró Sándor rétyi Székely Istvánnal¹⁸ már 1848 májusának elején, néhány falujabeli nemessel és három határőr katonával, falujában egy katonailag szervezett, 160 volt úrbéresből álló, saját zászlóval rendelkező nemzetőrséget állított fel. Mikor miniszteri megbízásból Klapka György és Gál Sándor Háromszéken járt, Bíró a két miniszteri kiküldöttet arról is biztosította, hogy ha kell, a mintegy 600 főt számláló Rétyről egy század önkéntessel maga fog jelen lenni a szegedi táborban.¹⁹

Az 1848. augusztus 5-i kimutatás szerint Háromszéken a nemzetőrök száma 4914 volt, Sepsiszéken 1292, Kézdiszéken 2162, Orbaiszéken 1029 és Miklósvárszéken 431.²⁰ Ezek szerint, ha Fadgyas Bálint jól emlékezett vissza a parancsnokságuk és kiképzésük alatt álló nemzetőrök számára, ez azt jelentette, hogy mintegy fele a háromszéki nemzetőröknek, elsősorban Sepszi- és Kézdiszékből, irányításuk alatt gyakorlatozott.

1848. október 16-án, feltételezhetően faluja küldöttségének tagjaként jelen volt az agyagfalvi székely nemzetgyűlésen, majd az 1848. november 5-i marosvásárhelyi vesztes csata után, az önvédelem mellett döntő Háromszéken részt vett a prázsmári, szászhermányi, földvári, miklósvári, köpeczi és rikai ütközetekben.²¹ Ott volt az 1849. február 4-i, Szentpéter melletti csatában.²² Az ütközet után Gál Sándor vezetésével Aldobolyon át

15 „*Én már 1846-ba a 2-ik székely gyalogezrednél hadfi (kadét) lettem...*” (Igazoló levél).

16 Bíró Sándor, lásd Demeter Lajos: *Hátország* 47. sz. lábjegyzet

17 Uo. „*Én mint kadétkáplár az ezredtől ki voltam kérve Bíró Sándor Rétyi pap parancsnoksága álló mintegy 2000 nemzetőr kiképzésére és vezetésére.*”

18 Székely István (1808, Réty – 1891, Réty). Nemzetőr százados, 1848. május 28-án Bíró Sándor ref. lelkésszel több mint 160 főből álló nemzetőrséget szervezett. Tagja volt annak a Háromszéki küldöttségnek, amely az önvédelmi harcok előestéjén a „*békét próbálta el*” Puchner főhadparancsnoknál. Decemberben részt vett Háromszék önvédelmi harcában.

19 Kuszko István: *Adalék Háromszék 1848–49. önvédelmi harca történetéhez*. Kolozsvár, 1896, 55.,

Nagy Sándor: *Háromszék önvédelmi harca 1848–49*. Kolozsvár, 1896, 104., Dr. Nagy Lajos i. m. 64.

20 Egyed Ákos: *Háromszék 1848–1849*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1978, 82.

21 A 12–14. pont alatt már említett és idézett igazoló levél alapján következtetünk erre, Fadgyas Bálint tanúsítva Albu Endre részvételét a szabadságharcban, azt emelte ki, „*Hogy az agyagfalvi gyűlés mily szomorúan végződött, azt a történelem megörökítette. De Háromszék akkor se csüggedt el, és az Olt mentén Hétfalutól kezdve egész Felsőrákosig tábort állított és egész December végéig önvédelmi harcot folytatott, mely önvédelmi harc, nevezetesen a Prázsmári, Szász Hermányi, Földvári, Miklósvári, Köpeczi és Rikai csatákban és számos őrzőjáratoknál (Albu Endrét) mindig a vitészség elemében láttam, s ezeknek örömeiben a gyermekkori barátságot még szorosabbá tettük. Ezen önvédelmi harcban a nagyvilágtól el voltunk zárva és már December végén leverve és elcsüggedten állottunk és nem tudtunk semmit az ország és kormány sorsáról...*”

22 Uo. „*1849. január végén Csikból Kabos Károly őrnagy, Sándor László őrnagy és Endes őrnagy zászlóaljaink már Háromszéken voltak, s az alatt is (a) 83. és 84. zászlóalj, a 12-ik önkéntes zászlóalj, 4 század Kossuth huszár, 4 század régi székely huszár, 8 ágyú felszerelve volt, úgyannyira, hogy 1848. február 4-én Szentpéternél, a megelőző este Brassó városa által a Temesi-szorosból behozott 4000 oroszral 3 zászlóalj osztrák katonával, a szász és román nemzetiségű felkelőkkel összeütköztünk.*”

A csata leírását lásd bővebben: Albert Ernő: *Eltiport szabadság. Jöttek az oroszok 1849.* „Jázdó” Társaság Sepsiszentgyörgy, 1999, 49–52.

Illyefalvára visszavonuló sereggel, Miklósvárszéken át, érintve Köhalmot, Homoródszentpéteren és Patakfalván át február 14-én Székelyudvarhelyen, 17-én Segesváron pihenve, 1849. február 19-én Medgyesen egyesült Bem tábornok táborával.

Ekkor Fadgyas Bálint már mint honvédtizedes – kinevezését 1849. február 10-én kapta meg²³ – alakulatával Besztercére vonult, és részt vett Bem vezetése alatt a február 26–27-i Borgórusz, Borgótiha melletti győztes csatákban.²⁴ 1849 áprilisának elejéig a Borgói-szoros védelmére kirendelt honvédseregben szolgált.

Visszaemlékezése szerint április első felében a dési utászkarhoz vezényelték, ahonnan mint utásztisztet májusban egy utászszázaddal Gyulafehérvárra irányították. Miután századával a Maroson Váralja és Marosportus között a felégetett híd helyett a tutajhidat megépítették, újból a borgói táborba rendelték vissza.²⁵

Bona Gábor kutatásainak köszönhetően ismert, hogy Fadgyas Bálintot őrmesterré 1849. április 25-én léptették elő, május 8-án helyezték át a Désen alakuló utászszázadhoz, és június 15-én terjesztették fel hadnagyi kinevezésre. Ugyancsak tőle tudjuk, hogy a június 25-i kimutatás szerint mint hadnagy alakulatával a gyulafehérvári ostromseregben szerepelt.

Fadgyas Bálintot, saját állítása szerint, főhadnaggyá Vécsey²⁶ tábornok léptette elő.²⁷ Dévánál tette le a fegyvert.²⁸

A megtorlás éveit szülőfalujában vészelte át. Az 1850-es évek elején megnősült, neje a komollói ortodox pap leánya, 1855-ben már gyermekes apa. Ebből az időből még annyit tudunk róla, hogy a Sepsiszentgyörgyön induló algimnázium javára ő is pénzüsszeget ajánlott fel.²⁹ 1867-ben városi iktató, sepsiszentgyörgyi lakos és a kezdetektől tagja a Rikánbelői Honvédegyeletnek. Első felesége halála után újból nősült. Második felesége Nagy Juliánna. Apósának, Nagy Mózesnek az apja, István Nagy Ferenc³⁰ gidófalvi lelkész testvére volt, kinek fia Nagy Sándor³¹, hídvégi pap Gábor Áronnak volt a segédtsíztje.

23 Bona Gábor i. m. I. 371.

24 I. m. *Igazoló levél: „1849. február 19 és 20-án* Urbánt másodszor is Bukovinába űztük, s ezen sereg itt is maradt a Borgói-szoros védelmére”.*

*Tévesen emlékszik a dátumra, Urbán kiűzése Erdélyből Bukovinába 1849. február 26-án, Borgórusz és Borgószuszény között kezdődött el, és másnap a borgótihai győzelemmel fejeződött be. (Lásd: *Honvéd* 56. szám, 1849. március 12., 222.)

25 Uo. „*En 1849. Áprill első felében mint utásztiszt a Deési utászkarhoz vezényeltem, honnan Májusba Gyulafehérvárra küldtettem egy utász-századdal, hogy a Maroson Váralja és Marosportus között leégett hidat egy tutajhid felverésével pótolva, a közlekedést állítsam helyre (...) En munkánk bevégezte után visszarendeltem a Borgói táborba...*”

26 Vécsey Károly, gróf. (1809, Pest–1849 okt. 6, Arad) Honvéd tábornok, az aradi tizenhárom vértanú egyike.

27 Bona Gábor: i. m. 371.

28 I. m. *Igazoló levél: „...mikoron a Temesvári csata Augustusban elveszett, ők (Álbu Endre a csapatával) jöttek Erdély felé, s mi Szászváros felől Magyarországra felé, a Lesnyeki réten újból találkoztunk, de már augustus 28-án bekövetkezett Dévánál a fegyverletétel...”*

29 Demeter Lajos: i. m. 37., Dr. Nagy L. i. m. 67.

30 Nagy Ferenc (1787, Sepsiszentgyörgy–1865, Gidófalva). Az iskola padjaiból hívták meg Székelyudvarhelyre segédlelkésznek, még az év októberétől első pap lett. 1814-től Hidvégen, 1819-től Gidófalván pap. A szabadságharc alatti tevékenységéért bebörtönözték. Több mint 7 helyen raboskodott. Előbb halálra ítélték, majd kegyelem útján négy év várfogságot kapott. Szabadulása után 1853 november 7-én foglalta el papi állomását Gidófalván, ahol 1851-től fia, Nagy Sándor helyettesítette.

31 Nagy Sándor. Lásd Demeter Lajos: *Hátország*. 16. sz. lábjegyzet.

Háromszék legolvasottabb lapja, a Sepsiszentgyörgyön megjelenő *Székely Nemzet* be-számolva az 1905. november 5-én tartott honvédegyleti gyűlésről, a jelen lévő Fadgyas Bá-linról úgy emlékezett meg, mint nyugalmazott m. kir. főhadnagyról, aki 1849-ben „*Dés erődítésénél és Gyulafehérvár ostrománál szakképzettsége és odaadó buzgalmával fiatalon érdemesítette magát, hogy főhadnaggyá léptessék elő, és az 1869-ik évben az újabb honvédségnél rangjában alkalmaztassék*”³².

Ebben az időben honvédegylete, 1903-ban Kocsis Károllyal³³ az évi közgyűlés jegyző-könyvének hitelesítésével, 1905-ben Fejér Gergellyel³⁴ az egyleti pénztár és számadások kivizsgálásával bízta meg. Ugyanakkor az 1848/49-es honvédek Rikánbelőli Honvédegyle-tének helyettes elnöke, pénztárosa, Gidófalvi Bitai Sándor³⁵ mellett pedig mint egyleti jegy-ző működött.³⁶ Később, haláláig – az 1920-as évek elejétől talán már tagok nélkül – ő volt a honvédegylet utolsó elnöke. Kilencvenöt éves korában, 1926. február 8-án halt meg Sepsis-zentgyörgyön. A református temetőben álló fejfáját dédunokája, Bálint Béla faragta.

Felvázolt életrajzából kitűnik, hogy Fadgyas Bálint 1849-ben, a szabadságharc ideje alatt egyáltalán nem volt itthon. Mint honvéd Gál Sándor vezetése alatt már február elején kivonult szülőföldjéről. Így az eprestetői csatáról írottakat, az ott történeteket hallomásból ismerte, de sokszor hallhatta az egyik leghitelesebb tanútól, a csatát végignéző apósától, Nagy Mózes³⁷ aki, mint Sepsiszentgyörgy város egyik esküdtje, 1849-ben nem hagyta el a várost, mi több, az ütközet után részt vett a hősi halottak elhantolásában.³⁸

Nemcsak ez szól a hitelesség mellett, hanem az is, hogy egybevetve a Rosonczy Ildi-kő által fordított és sajtó alá rendezett, Artur Adamovics Nyepokojcsickij részben doku-mentumokon, részben visszaemlékezésen és szemtanúi megfigyelésen alapuló könyvének az 1849. július 5-i csatáról írott soraival,³⁹ Fadgyas Bálint leírása lényegében egybevágó. Nincs ellentmondásban a Garda Dezső által idézett és feldolgozott, az ütközetben résztve-vő Kis Antal⁴⁰ zászlóaljparancsnok 1899-ben, a *Gyergyói Hírlapban* közzétett, szépmezői

32 *Székely Nemzet*, XXIII. évf. 166. sz., 1905. nov. 6.

33 Kocsis Károly, albisi (1827 körül–1907, Sepsiszentgyörgy). Gyászjelentője tanúsága szerint honvédhuszár-ként harcolt. Nagyszében bevételénél az ostromló sereg elővédcsapatában tüntette ki magát bátorságával és vitézségével, melyért hadnagyi rangot kapott. A szabadságharc után a császári hadseregben szolgált, ahonnan századosként vonult nyugdíjba. Az 1900-as évek elejétől a Rikánbelőli Honvédegylet alelnöke.

34 Fejér Gergely, hadnagy (?) kilétéről keveset tudunk, feltehetően örmény származású. 1908-ban Kézdivásár-helyen élt, és a Rikánbelőli Honvédegyletben különböző funkciókat töltött be.

35 Bitai Sándor tizedes. Kilétéről keveset tudunk. Az 1900-as évek elején Gidófalván élt. A Rikánbelőli Honvédegylet választmányának a tagja.

36 *Székely Nemzet*, XXI. évf. 168. sz., 1903. nov. 9., XXIII. évf. 166. sz., 1905. nov. 6.

37 Nagy Mózes. Városának közismert, megbecsült „*derék polgára*” 1885. október 18-án hunyt el élete 75. évében (*Székely Nemzet*, III. évf., 162. sz., 1885. okt. 20.)

38 Lásd a függelékben.

39 A. A. Nyepokojcsickij: *Az erdélyi hadjárat orosz szemmel 1849*. Fordította, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Rosonczy Ildikő. Balassi Kiadó, Budapest, 1999. 79-83.

40 Kis Antal őrnagy, zászlóaljparancsnok. (1816, Kolozsvár – 1904, Gyergyószentmiklós). Apja Kis Sámuel cs. kir. őrnagy. A bécsújhelyi katonai akadémián végzett. 1836-tól zászlós, 1844-től főhadnagya a 14. határ-őrezredben. 1848 nyarán részt vett ezrede 1. zászlóaljával a szerb felkelők elleni harcokban. Októbertől csat-lakozott a honvédséghez. November 1-jétől al-, december 1-jétől főszázados alakulatánál az aradi ostrom-seregben. A piski csata előtt egy segélyhaddal Bemhez csatlakoztak. Február elejétől Székelyföldre került, a tölgyesi-szorost őrizték. Május-júniusban egy zászlóaljat alakított, melynek parancsnoka lett. Az orosz betöréstől részt vett a háromszéki ütközetekben. Június 16-tól őrnagy és alakulatából, a 85 honvédzászlóalj

csatáról szóló visszaemlékezésével sem.⁴¹ Valamennyi, mind az említettek, mind a régebb-
ről ismert munkák ezzel kapcsolatos fejezetei,⁴² a Garda Dezső által idézett naplórészlet,⁴³
az ütközet eseményeit mindeddig legjobban adatoló, Albert Ernő *Eltiport szabadság*⁴⁴
című könyvének az ide vonatkozó része, Fadgyas Bálint 1914-ben leírt visszaemlékezése,
egymást kiegészítve hozzájárulnak a Háromszék szabadságharcában a legvéresebb, né-
hány óra alatt a legtöbb áldozatot követelő szépmezői, azaz epresterői ütközet előzményei-
nek, lefolyásának és következményeinek a teljesebb megismeréséhez.

Fadgyas Bálinton kívül az ismert szakirodalomban és a felsorolt szemtanúk közül senki
sem tett említést arról⁴⁵ – pedig Gyertyánffy Ferenc és a vele küzdők elpusztulásában, a
rémült kapkodás okozta fejvesztett sietség miatt fontos szerepet játszott –, Gál Sándor hon-
védezedes a csata előestéjén előrelátásból a város határában, Kilyén és Gidófalva között
az Olton átvezető négy hidat zsupkőtegekkel fonatta be.

A székely seregek parancsnoka abból a megfontolásból tette ezt, hogy útját vágja az
ellenségnek és megkímélje a várost a cári csapatok betörésétől. Számított arra az esetre,
hogy ha a folyó bal partján, az Eprestetön felállított két előőrsszázada az ellenség rohamait
nem tarthatja fel, de még a segítségükre küldött csapatoknak sem sikerül a túlerő vissza-
verése, akkor a rendszeres visszavonulás után, a hidak felvigyázására kiállított őrségek
felgyújtják azokat, és ezzel lehetetlenné teszik az ellenség rohamát.⁴⁶

Annak ellenére, hogy Gál Sándor honvédei számíthattak orosz részről az erőteljes tá-
madásra, az előőrsek a legelemibb óvatosságot is elmulasztották. „*Csakis így történetelt,*
– állapította meg Gyalokay Jenő –, *hogy Adlerbergnek⁴⁷ néhány ágyúval kísért lovassága*
reggel 5 órakor észrevétlenül közeledve, rajtaüthetett”⁴⁸ az őrseregen. A kozákok táma-
dását néhány ágyúlövés után a magyar tüzérség nem bírta feltartóztatni, ágyúit otthagya
menekülni kényszerült. A két gyalogszázad sem bírt az ellenséggel, aki el nem esett az
első rohamban, rohant a tüzerekkel az Olt hídján át a város felé. Látva ezt, a megrettent
hídőrség a menekülők után a zsúpozott hidat felgyújtotta. Gyertyánffy csapata a Vilmos-

maradékából szervezett új 85. honvédszázalaj parancsnoka. Zsibónál tette le a fegyvert. 1850-ben Ara-
don halálra ítélték később 16 év várfogságra változtatták át. 1852-ben kegyelmet kapott, Theresienstadtból
szabadult. 1867-ben törvényszéki ülnök. 1869-től honvédőrnagy, 1873 alezredes. 1876-ban nyugalmazták.
1879-ben ezredesi címet kapott.

41 Garda Dezső: *A forradalom katonái Csikban és Gyergyóban 1848–1849*. Alutus, Csíkszereda, 1998, 36.

42 Kővári László: *Erdély története 1848–49-ben*. Pest, 1861, 249–250., Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása*
történelmi, régészeti, természetrajzi és népismei szempontból. III. kötet. Pest, 1869, 46–47., 179., Jakab Elek:
Szabadságharcunk történetéhez. Visszaemlékezések 1848–49-re. Budapest, 1880, 555–556., Szentkatolnai
Bakk Endre: *Kézdivásárhely és az ottani Jancsó családok története*. Kézdivásárhely, 1895, 396–398., Nagy
Sándor i. m. 80–82., 172–174., Dr. Endes Miklós: *Csik-, Gyergyó-, Kászon-székek (Csík megye) földjének és*
népének története 1918-ig. Budapest, 1938, 297., Gyalokay Jenő i. m. 1938, 61–63.

43 Garda Dezső: *A falutörvényről a közbirtokosságig*. Státus Könyvkiadó, Csíkszereda, 1998, 146.

44 Albert Ernő: i. m., 117–120.

45 Egyedül Szentkatolnai Bakk Endre jegyezte meg annyit, hogy az Eprestetön győzedelmeskedő ellenség „*a*
folyamon túl, melynek hidja elrontatott, Gáll Sándor serege nem üzetvén” tovább, ott táborozott le – azon-
ban ő sem tett említést arról, hogy abban a tűz tette volna a kárt. (Bakk Endre: i. m. 398.)

46 Lásd a függeléket.

47 Adlerberg Vlagyimir Fjodorovics gróf (1791–1884), orosz gyalogsági tábornok főhadsegéd a cár katonai
irodájának főnöke.

48 Gyalokay Jenő i. m. 1938, 62.

huszárokkal és a még küzdő, más kisebb csapattöredékekkel az Eprestatón ragadt. Egyetlen menekülési útvonaluk, a lángoló híd miatt az Olt bal partjának magaslatán, a Gidófalva felé vezető út maradt.

Egy másik fontos mozzanat a csata kimenetelében – és erről ugyancsak kizárólag Fadgyas Bálint tett említést⁴⁹ – az volt, hogy Laborfalva és Szentiván között, a Labor völgyén, amely északnyugat felé, a Szépmezőn felnyúlt egészen az Angyalos alatti, néhány házból álló Gergelyfalváig, az oroszok vezérőrnagya egy szotnya kozákokat küldött az Eprestatón harcoló honvédek hátába. A kozák lovasság a völgy mélyedésében és a magasra nőtt gabona takarásában észrevétlenül jutott el a parancsolt helyre.

Rennenkampf⁵⁰ serege a csata hevében felkavart porfelhőben nem látta az északi irányba, Gidófalva felé menekülő, a városban tétlenkedő székely hadosztálytól elszakadt, segítség nélkül maradt Gyertyánffyékát. Abban a tévhitben voltak, hogy ők is Sepsiszentgyörgyre menekültek, ezért a felgyújtott híd oltásába kezdtek.⁵¹

Gyertyánffy már-már egérutat nyert, mikor szemben találta magát a bekerítésre küldött kozák lovassággal. „*Külön-külön négyszögbe verődtek s felvették a dzsida- és szuronyharcot* – írta Fadgyas Bálint –, *de a lovasság már közükbe vágott és fegyvert tölteni nem tudtak, fehér lobogót tűztek ki és lerakták a fegyvert.*”

A harci morajra a hidat oltó orosz sereg is felfigyelt, „*észrevette a nagy harcot és oda-sietett, mire a fegyvert lerakott székelyeket újból öldökölni kezdték, s ekkor következett a végzetes második mézszárlás...*”⁵²

A. A. Nyekopojcsickij a tömeges mézszárlás okát – az oroszok csak két tisztet és tíz katonát ejtettek fogságba – a következőképpen indokolta meg: „*az ellenség szézilált serege kis csoportokban hátrált, s az első csoport, melyet az ulánusok megtámadtak, kegyelemért kezdett könyörögni. Amikor az ulánusok körbevették a magyarokat, hogy foglyul ejtsék őket, az egyik magyar elsütötte a fegyverét, és súlyosan megsebesítette a század egyik kedvelt altisztjét; az egész csoport villámgyorsan szét lett verve, le lett kaszabolva, helyén százhusz holttest maradt. Ezek után az ulánusok senkinek sem kegyelmeztek*”⁵³.

Állítása orosz részről, úgy tűnik, nem az egyenlőtlen tusa és kegyetlen mézszárlás egyfajta önigazolása. Amit állít, megtörténhetett. Ezt a feltételezést igazolja a Garda Dezső könyvéből átvett idézet, aki az egyik szemtanú naplójára hivatkozva írta, „*ez alkalommal feljegyezték, hogy gyergyóújfalusi Király József, a fegyverletételre felszólító orosz tisztet 600 méter távolságról lelőtte*”. Ugyanebben a könyvben egy másik helyen olvasható az is, hogy az említett honvéd, aki kitűnő céllövő volt, őrnagya parancsára lőtte le a fegyverletételre felszólító orosz tisztet⁵⁴. Ez váltotta ki az orosz had vak dühét és következett be a megsemmisítő öldöklés. Gyertyánffy négyszögekbe tömörült kis csapata egyik tisztjük buzdító kiáltására ismét fegyvert ragadott, és megkezdődött a puskaszó nélküli, végső tusa...

49 Lásd a függelékét.

50 Rennenkampf, Anton Alekszandrovics (1801–1874), orosz vezérőrnagya a bugi ulánuszred parancsnoka.

51 Uo.

52 Uo.

53 A. A. Nyekopojcsickij: i. m. 81.

54 Garda Dezső i. m. 146–154.

Sepsiszentgyörgynél, habár az Olt bal partja meredek, nyáron – ha huzamosabb esőzés nincs – a folyó vizállása eléggé alacsony, legrosszabb esetben néhány karcsapással átúszható. Felvetődhet a kérdés, miután a felgyújtott hidak elvágták a menekülés útját, a hátba támadó kozák szotnya Gidófalva felé elzárta az utat, és végül, még mielőtt Rennenkampf serege be nem kerítette teljesen, Gyertyánffy kis csapata miért nem gázolt át a vízen, hiszen „a többi zászlóalj és a lovasság katonái a közeli lejtőkön sietve és átgázolva a folyón megmentették életüket. Gál és hadsegédje Józsa⁵⁵ kapitány a szörnyű vérengzés közepén találták magukat”, ők is, igaz „csak nagy ügyel-bajjal”, de képesek voltak „a folyamon átvezetni (a) megkuszált hadaikat”⁵⁶.

A csata hevében Gyertyánffy csapatából is volt, aki megpróbálta a menekülésnek ezt az útját. A Vilmos-huszárok közül ketten – talán mert beléjük lőtt az ellenség – próbálkozásuk közben veszték az Oltba.⁵⁷

Gyertyánffyk nem a fulladásos haláltól vagy a vízbe lövetéstől való félelmükben nem éltek az utolsó lehetőséggel: parancsot teljesítettek, és feltételezhetően a tüzérség által ott hagyott ágyúkat próbálták megmenteni Gidófalva irányába ugyanakkor mint utóvéd a város felé menekülő fővezérüket és csapatát fedezték mindaddig, míg maguk is menekülni kezdhettek északi irányba.

„Csupán parancsra ily hősi helytállást nem lehetne megvalósítani” – állapította meg Albert Ernő –, hogy a hős százados mellett kitartottak emberei, az kiérdemelt tekintélyének, „hadvezetési ismereteinek, honvédekhez való viszonyának, szavahihetőségének, a katonai életben oly fontos határozottságának és bátorságának köszönhető”⁵⁸.

Gál Sándor ezredestől kapták a parancsot, hogy tartsanak ki, de az ígért segítség – ők nem tudhatták, a városban mi történt – elmaradt.

Magukra maradtak, és feláldozták őket. Cserbenhagyta Gyertyánffyékat egy demoralizált, fejvesztetten menekülő honvédsereg, akiket már nem tarthatott össze a példakép, a kökösi csatában hősi halált halt Gábor Áron, és feláldozta őket Gál Sándor törzstisztjeinek egy része, akik ahelyett, hogy a bajba jutottak segítségére rohantak volna csapataikkal, a legkritikusabb helyzetben Gál Sándort hibáztatva, hangot adva önös sértődöttségüknek, tüntetően elvonultak a helyszínről.

Kétségekívül Gál Sándor hibázott. Tévedett 1849. február 4-én Szászhermánynál, és ugyanezt a hibát követte el július 2-án, a kökösi csatában is. Annak ellenére, hogy főként volt az oroszokkal szemben, addig halogatta a döntő lépést, mígnem az ellenség

55 Feltehetően Józsa Lajos. Lásd Demeter Lajos: *Hátország*. 186. sz. lábjegyzet.

56 *Gál Sándor életrajza, avagy a székely ezredes, ki nem engedett a 48-ból*. Olaszból fordította Zágonyi Zsolt. Előszó és kisértőtanulmány Egyed Ákos, Csikány Tamás, Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2006, 70. (Továbbiakban Gál Sándor életrajza), Bakk Endre i. m. 398.

57 Nagy Sándor i. m. 173.

58 Albert Ernő i. m. 119.

jelentékeny erősítést kapva föléljük kerekedhetett. A július 2-i ütközetnek is ez lett az eredménye, július 4-én Lüders⁵⁹ mintegy 28 000 emberrel indult meg Háromszék ellen.⁶⁰

Gál Sándor minden hibájával az erdélyi hadsereg egyik legjobb hadosztályparancsnoka volt. Bem, mint a legilletékesebb ebben a dologban, a sepsiszentgyörgyi vesztes csata ellenére, Gált nevezte ki Székelyföld főparancsnokává és nem sokkal később tábornokká való előléptetésre is ajánlotta.⁶¹ Igaz, hogy Gál Sándor a „*váratlan fordulatok alkalmával nem mindig találta el ugyan a helyes megoldást – kelt védelmére Gyalokay – ámde nem szabad elfelejtenünk, hogy a gyarló (gyengén felszerelt) csapatai, s nagyobbára gyöngé tisztszei válságos pillanatban rendesen cserben hagyták. Talán az volt a legnagyobb hibája, hogy nem tudott eléggé gorombán szétütetni, szófogadáshoz nem szokott, makacskodó tisztszei között.*”⁶²

Nemcsak Gál Sándornak voltak problémái a tisztszeivel. Kevéssel a piski csata előtt, 1849. február 8-án a Bem seregében szolgáló Fekete Ferenc Kossuth-huszár, aki mint önkéntes közvitéz szívvel-lélekkel harcolt a hazája szabadságáért, kiábrándultan jegyezte fel naplójába: „*Furcsa összeütközés volt bizonyos jól frustokolt tisztek között, minnek furcsa következményei lettek volna, ha éppen (...) egyszerre lármadobot nem vertek volna, hanem unom leírni, mert azoknak a bizonyos tiszteknek megsértődés(ét) nem írhatom meg, s szégyellem, hogy ilyen tisztszeink is vannak*”⁶³. Ugyancsak az ő naplójában olvasható azon észrevétele is, hogy a felettes tisztek „*nagyon könnyelműek, s a nagy fizetés – (egy századosnak havi fizetése 120, egy hadnagyé 84, egy alhadnagyé 62 Rf p.p.) – nemhogy pontosságra, szorgalmatosságra buzdítaná, sőt, nagyobbbrészt hiúvá teszi, s kártyázásba sülyleszt, minnek következése aztán (a) lanyhaság*”⁶⁴.

Az epresterői csata előestéjén a fentiek elmondhatóak Gál Sándor törzstisztszeinek egy részéről is. Habár értesülésük volt arról, hogy lényeges, összevont orosz sereg készülődik Lüders tábornok vezetésével támadásra, ahelyett, hogy a vesztes csatáktól Gábor Áron és

59 Lüders Alekszandr Nyikolajevics 1862-től gróf (1790, Podolia–1874, Szentpétervár). Orosz tábornok, 1831-ben a lengyel felkelés idején jelentős szerepet játszott Varsó bevételénél. 1849-ben az orosz intervenció idején az erdélyi hadműveleteket irányította. A segesvári, július 31-i és augusztus 6-i, nagycsúri győzelmei az erdélyi magyar hadsereg széthullásához vezettek.

60 Gyalokay Jenő i. m. 1938, 61., Gál Sándor életrajza, 1849. július 2-i csatában késlekedését taktikai húzással magyarázta, amelyről a hid védelmével megbízott Szabó Nándor ezredes nem tudott. Ezzel magyarázták meg az első roham feltartóztatásának a sikertelenségét, a veszteségek okát, és azt is, hogy Szabó Gál Sándor ellen fordult: *Gál, aki már korábban tanulmányozta az ellenség mozgásait, úgy gondolta, hogy Eresztevényből, előnyös állások birtokában, nem lenne megfelelő lépés lemenni a sík földre, ha csak nem akkor, amikor az orosz sereg fele hidon való átkelés után felsorakozik. Ezért higgadtan szemlélte az ütközetet, amelyben Szabó megpróbálta feltartani az óriási túlerőt, majd két óra makacs ellenállás után zárt, rendezett sorokban visszavonult a hídon; tette ezt úgy, hogy nem tudván a Gál által elképzelt tervről, várta az ígért erősítést; a vereség miatti csalódásában pedig fejébe vette a bosszúállást, amit később az ügy és a nemzet kárára meg is tett*”. Végül Gál közbelépett, a csatába tíz gyalogoszászlóaljjal, nyolc lovasszázaddal és a tüzéséggel 36 különböző kaliberű ágyúval maga is részt vett. Az ütközet eldőlt, az ellenség visszavonult, de életét veszítette Gábor Áron, Mara Gábor őrnagy pedig súlyos sebébe belehalt. I. m. 67–68.

61 Gyalokay Jenő: *A háromszéki hadjárat 1849. július 16–24.* Hadtörténelmi Közlemények 1922–1923. 57., Gyalokay Jenő: *Az erdélyi hadsereg az oroszok betörése idején (1849. jún. 19–20.)*. Történelmi Szemle, IV. évf. 1915, 100.

62 Gyalokay J. HK. 1922–23, 57.

63 Pap Domokos: *Fekete Ferencz Kossuth-huszár naplója*. Erdélyi Múzeum XXI. Kolozsvár, 1904, 389.

64 Pap Domokos: i. m. 388.

Mara Gábor⁶⁵ őrnagyok halála miatt elkeseredett honvédek közé állottak volna, hogy legalább jelenlétükkel lelket öntsenek beléjük, magukra hagyták a táborozókat. Szabó Nándor⁶⁶ és Szilágyi Sámuel alezredek, Szabó Károly⁶⁷ őrnaggyal, Semsey Tamás⁶⁸ tüzér-, Lázár Mihály⁶⁹ hadbíró-századossal az élen a tisztikar egy részével Sepsiszentgyörgyön a Bogdán háznál a július 4-ről 5-re virradó éjszakát kártyázva és mulatozással töltötték el.⁷⁰ Ezért történhetett meg, hogy a legegységibb óvatosságról sem gondoskodó előőrsparancsnok hanyagsága következtében – aki nem csak a kellő biztosítást, de a felderítést is elmulasztotta⁷¹ – az orosz fél, Adlerberg vezérőrnagy parancsnoksága alatt, néhány ágyúval kísért lovasságával hajnali öt órakor Gál Eprestemén elhelyezett, öt-hat ágyúval megerősített, két előőrsszázadát észrevétlenül megközelíthette, és rajtaütésszerűen megtámadhatta.

Mikor Gyertyánffyék futára jelentette Gál Sándornak a heves támadást, az említett tisztiek csoportja még mindig mulatott. Személyesen Gál ezredesnek kellett őket a Bogdán házból kizavarnia. Szabó Nándor alezredes, ahelyett, hogy felettese parancsát teljesítette volna, nem a küzdők segítségére sietett, hanem a pártjára állott törzstisztekkel együtt a vártemplom felé elvonult.⁷²

Több mint bizonyos, hogy azon az ominózus éjszakán a párttűz tisztek Gál Sándort okolva mindenért, ami bekövetkezett, határozották el, hogy meg sem hallgatva parancsait, megfosztják parancsnoki tisztségétől, és helyébe Szabó Nándor alezredest nevezik ki. Miután tervük nem sikerült, döntöttek úgy, hogy a csatatéren hagyva legénységüket Csíkszeredába vonulnak vissza.⁷³

Ez az elmérgesedett állapot Gál Sándor és törzstisztjei között nem volt újkeletű, annak kezdete egészen az 1848. október 16–17-i agyagfalvi székely nemzetgyűlésig vezethető vissza. Habár katonai rangfokozata csak hadnagy volt, a néptömeg mit sem törődve ezzel,

65 Mara Gábor, őrnagy, zászlóaljparancsnok (1829, Felsőszálláspataka–1849, júl. 4., Orbaitelek). 1843-tól mind hadfi 3 éves katonai iskolát végzett. 1848 április 1-jétől alhadnagy a 15. határőrezredben. 1848 augusztusától ezrede mozgósított zászlóaljával a szerb felkelők, szeptember végétől a horvátok ellen harcolt. Októbertől csatlakozott a honvédséghez, és főhadnagy lett. Decembertől Bem seregében szolgált. 1849. január 23-tól százados, június 15-től pedig a 85. honvédszászlóaljnál őrnagyparancsnok. Részt vett a Tömösi-szoros védelmében. Július 2-án a kőkösi csatában súlyosan megsebesült. Telekre szállították, ahol két nap múlva elhunyt. Síremlékét a Rikánbelőli Honvédegyelet állíttatta.

66 Szabó Nándor. Lásd Demeter Lajos: *Hátország* 242. sz. lábjegyzet.

67 Szabó Károly őrnagy. Lásd Demeter Lajos *Hátország* 235. sz. lábjegyzet.

68 Semsey Tamás. Lásd Demeter Lajos: *Hátország* 215. sz. lábjegyzet.

69 Lázár Mihály (1820, Dálnok–1904, Illyefalva) Apja Lázár Dávid Háromszék alkirálybírája volt. Nagye nyeden jogot végzett, majd az erdélyi udvari kancellárián fogalmazó. Háromszék önvédelmi harca idején nemzetőr százados. 1849 februárjától honvédhadnagy és Szabó Nándor segéd tisztje. Március 21-étől főhadnagy a 15/4 határőrezredben, június 15-től százados a 86. honvédszászlóaljnban. A szabadságharc után hét év várfogságra ítélték. Két év múltán kegyelemmel szabadult. 1867-től kézdiszék alkirálybírája, országgyűlési képviselő. 1875-ben Háromszék főispánja. Idős korában Illyefalván lakott. Aldobolyban temették el.

70 Lásd a függelékét.

71 Gyalokay Jenő i. m. 1938, 63.

72 Lásd a függelékét. „*A főerők a túlsó part közeli magaslataira vonulva, előnyös állásokból hűvösen szemlélték a szomorú és véres tragédiát anélkül, hogy a kellő segítséget megadták volna, ami ha idejében érkezett volna, megváltoztatja a csata sorsát. De Szabó (Nándor) ezúttal nemtelenül cselekedett, és az ellenségnek adta a győzelmet, hogy bosszút álljon Gálon (...). Íme a harag hogyan hozza magával a súlyos következményeket, és hogyan rántja magával vesztébe az ügyet, melyért annyi vér folyik el.*” (Gál Sándor életrajza. 2006, 71.).

73 Albert Ernő: i. m. 119.

lelkesültségében Gált tábornoki főnöknek kiáltotta ki. Ezt a megtiszteltetést népszerűségének köszönhetette, melyet a székelyek körében elsősorban a nemzetőrök között közkézen forgó, 1848 nyarán általa német nyelvből magyarra fordított szolgálati és gyakorlati szabályzatok kiadásával, nem utolsósorban pedig augusztustól az Erdélyben alakuló honvédszázaljak szervezésében végzett lelkesítő munkásságával érdemelte ki.

Az agyagfalvi réten tábornoki főnöknek való megválasztásával kapcsolatban jegyezte meg Károlyi Dénes: „*Külön tanulmányt érdemelne a Gállal szemben alárendelt helyzetbe került magasabb fokozatú tisztek magatartásának kérdése, akiknek engedelmissége egyáltalán nem mondható lelkesnek, s már kezdetben igyekeznek – ahol csak lehet – bosszúságot okozni új felettesüknek*”. Ugyancsak ő idézte Gál Sándor 1848. október 24-i, Marosvásárhelyről keltezett levelét, melyben arról panaszkodott az új fővezér, hogy „*Kovács ezredes úr lovamat és nyeregszeremet nem adta át (...) ezt csak nem hittem volna, hogy lovamat el-tartóztassák! (...) Most, mikor hazámat, legnagyobb kötelességemet teljesítem...*” K. Horváth Ignác⁷⁴, a háromszéki önvédelmi harcok résztvevője is megemlékezett e tiszt ellenszenvéről. 1848 decemberében, mikor a háromszéki haditanács arról vitázott, támadólag lépjenek-e fel Barcaság és Brassó ellen, a Dobay Károly⁷⁵ ezredessel szemben ülő, akkor nemzetőrszázados Gál Sándor is beleszólt a tanácskozásba, „*mire az ezredes bosszúsán helyéről fölkelt, és vezérségiről kész vala lemondani, annyira ki nem állhatta Gál Sándort*”⁷⁶.

Egyed Ákos professzor külön rámutatott az egyre csak mélyülő tisztikari engedetlenségre. Gál Sándor 1849. június 23-án kelt rendeletét idézte, melyben azt sérelmezte, hogy „*őrnagy Daczó Zsigmond⁷⁷ úr a lovassággal, és őrnagy Krasznay (Pál)⁷⁸ úr a gyalogzászlóalj helyett, hogy a Székelyföld megvédésére koncentrálták volna erejüket, a brassói visszavonulással Erdővidék felé Marosvásárhelyre szándékoztak átszállani*”⁷⁹.

74 Lásd: Demeter Lajos: *Gál Sándor-levelek* 25. sz. lábjegyzet.

75 Lásd: Balás Konrad: *Feljegyzések*. 6. sz. lábjegyzet.

76 Károlyi Dénes: *Gál Sándor*. 1848. Arcok, eszmék, tettek. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1974, 262., Demeter László: *Kovachich Horváth Ignác alezredes emlékirata az 1848–49-es forradalom és szabadságharc székelyföldi eseményeiről*. Határvidék 1762–1918. I., T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 2003, 33.

77 Daczó Zsigmond (1816, Sepsiszentgyörgy–1849 júl. 31, Segesvár). A gimnáziumot Kolozsváron végezte el. 1834-től köztisztviselő, 1842-től főhadnagy a 11. székely huszárezredben. 1848 augusztusától ezrede háromszéki osztályával délvidéken harcolt. November 20-tól századkapitány. Decembertől csatlakozott Bem seregéhez, és részt vett az erdélyi hadjáratban. 1849 február 1-jétől őrnagy és osztályparancsnok. A nyári hadjáratban a brassói, június közepétől a székelyföldi hadosztály kötelékében harcolt. Bem oldalán részt vett a moldvai betörésben. Bem a katonai érdemjel 3. osztályával tüntette ki. 1849 július 31-én a geszvári csatában halt hősi halált.

78 Krasznay Pál (1823, Szilospusztá–1902, Szombathely). 1837-től a belovári katonai iskolában tanult. 1840-től hadfi a 19. gyalog-, 1846-tól alhadnagy a 14. határőrezredben. 1848 augusztusától a délvidéken harcolt. Szeptember 1-jétől hadnagy, 21-én Szenttamás ostrománál megsebesült. Felgyógyulása után az aradi ostromsereghez került. 1849 január 1-jétől főhadnagy. A piski csata előtt csatlakozott Bem seregéhez. Február 16-tól százados, április 1-jétől őrnagy. 14/IV. határőrezred a későbbi 79. honvéd zászlóalj Csíkszékben. Június 7-től a törösvári szorosot őrizte alakulatával, egyben a nagyszombeni hadosztályhoz tartozó dandár parancsnoka. A Tömösi-szoroson betörő cári csapatok győzelme után Háromszékre vonult, és a székelyföldi hadosztályhoz csatlakozott. 1850-ben Nagyszébenben halálra, 1851-ben 8 év várfogságra ítélték. 1854-ben szabadult Olmützből. Felesége birtokára vonult vissza. 1867-től a Hunyad Megyei Honvédegylet alelnöke. 1869-ben reaktiválták. 1872-től alezredes. 1867-től ezredes a m. kir. honvédségnél. 1880-ban nyugalmazták.

79 Egyed Ákos i. m. 220.

Gábor Áron is tisztában volt azzal, hogy kik és milyen belső erők bomlasztották a székely haderő egységét. Nagy Sándor, aki a Vöröstoronyi-szoros védseregéből a székely tüzérpapancsnok rendeletéből jött vissza Székelyföldre, és jelentkezett 1849. június 26-án őrnagyánál, a következő epizódban öröközte meg Gábor Áron keserű kifakadását: „... k(ászon)-újfalusi malom helyiségében találtam fel főnökömet, a tusnádi tábor előőrsénél (...) délután a Nyerges-hegyen Tusnád felé kilovagolva észleltem, hogy őrnagyom minden velünk szembejövőt nemcsak szorosán megfigyelt, de szigorúan ki is kérdezett (...) mord haraggal mondá: árulókkal van bajunk, s fájdalom, azok köztünk vannak! Kifejtette, és név szerint megnevezte a Gál Sándor ellen versengő alvezéreket; hazafi elkeseredéssel beszélt el a komplót, s hozzátevé, hogy két kardjának egyikét ezeknek tartja, ha a csaták tűzében valamelyik (...) megkísérelné a fegyelem megtörését”⁸⁰.

Sajnos július 5-én Gábor Áron már nem lehetett Gál Sándor mellett. A zendülés megtörtént, sőt Németh László⁸¹, Háromszék kormánybiztosa a vesztes csata után arra a következtetésre jutott 1849. július 5-én este a Kossuthhoz írt helyzetjelentésében, hogy „Gál Sándor úr a legtisztább akarat mellett se képes táborvezényletre, csatái oda mutatnak, hogy ha még tovább is ő vezérli a tábort, nem csak hogy ütközetet nem nyerünk, de a tábor is, mely ezelőtt két-három nappal 5 zászlóalj fegyveresből állott, feloszlik, mert nem leng az egész fölött egy összetartó szellem, mert az ép(pen) Gál Sándor teremtette gyáva tisztek, kik ellen a tél óta annyiszor felszólalók, első a (meghasonulásban) – és a legénység a fegyelem hiánya miatt ha győzünk, ha veszünk hazaszökik (...). Kell ide tehát mindenekelőtt erélyes vezér vezénylete alatt egy új csapat, mely az orosz erőt képes legyen megtörni (...). Kell a lelkes, s dicsőségesen elhunyt Gábor Áron helyett egy tüzérfőnök ...”⁸²

Ezek ismeretében Fadgyas Bálint helyesen hangsúlyozta visszaemlékezésének végén a csatavesztés fő okát, hogy Gál Sándornak azért kellett vesztenie, mert törzstisztjei soha nem tudták elfogadni és megbocsátani azt, hogy az Agyagfalvára egybehívott székely nemzetgyűléstől kezdődően „mind a 3 székely ezred tisztikara felett rendelkezett és parancsnokolt. Ezen eljárás a székely tiszteknél akkoron nagy Consternatiót idézett elő, úgyannyira, hogy e perctől fogva minden székely tiszt ellene tört (...), s minden tervében buklatni kívánták, csak mikor Bem tábornokot közel érezték, akkor nem mertek ellene semmit tenni”⁸³.

Igazat írt akkor, mikor a bűnrészes tiszteket nyíltan megvádolta, és tettüket kíméletlenül elítélte. Jogosan róttá fel bűnökül, mondjuk ki, mert a tisztipuccs következtében „ezen rítul visszaélésnek lett Gyertyánffy Ferenc és zászlóalja az áldozata”. Az ellenszegülők és hatalomravágyók, akik mindenáron Gál Sándor kárára és nimbusza megtépázására törekedtek, semmibe vették az emberáldozatot – ez pedig megbocsáthatatlan bűn.

Lehetséges, hogy a megcsappant számú székely haderő amúgy is veszített volna az orosz túlerővel szemben, azonban ha a zendülők a kellő időben csapataikat az Eprestetőre vezénylik, ekkora veszteséggel nem járt volna ez az ütközet.

80 Nagy Sándor i. m. 74–75.

81 Németh László. Lásd Balás Konrád: *Feljegyzések* 4. sz. lábjegyzet.

82 1848. *A szabadságharc története levelekben. Ahogyan a kortársak látták.* Összegyűjtötte és előszóval ellátta Deák Imre. Sirály Könyvkiadó, Budapest, é.n., 397–398.

83 Lásd a függelék.

Az oroszok rajtaütésszerű támadásának és a tiszték zendülésének súlyos következményei voltak. Amellett, hogy a magukra hagyott Gyertyánffyék utolsó emberig elestek az Epreste-tőn, bent a városban Gál Sándor székely hadosztályán és a polgárságon vakréműlet lett úrrá. Az utcákban teljes lett a zűrzavar. Mindenki észak felé próbált menekülni. „*Szemtanúk állítása szerint a város utcáin veszedelmes tolongás támadt, s az egymást megelőzni akaró, mindenféle alkalmatlanságok akkora tolongást okoztak, hogy a tüzéség csak a legnagyobb ügyel-bajjal vergődhetett keresztül rajta. Ráadásul a városon átfolyó Debren patak hídja is leszakadt, de a róla lezuhant ágyút nagy nehezen mégis kihúzták a sárból.*”⁸⁴

Fejét veszítve menekült mindenki. A honvédek közül sokan otthagyták a golyótépett zászlókat, tömegesen tették le a fegyvert, bujdosztak el, szöktek meg és tértek haza végérvényesen otthonaikba.

„*A vezetésem alatti zászlóalj – írta Kiss Antal⁸⁵ jóval az események után a Gyergyói Hírlapban – a sepsiszentgyörgyi csataterén oly veszteséget szenvedett, továbbá a táborból való engedelem nélkül való eltávozások annyira lepassztották a létszámot, hogy kénytelen voltam a zászlóaljat 4 századba beosztani.*”⁸⁶

Nem csoda, hogy Németh László az ütközet után Bükszádon „*egy rendetlen tábor töredéke között csüggedt remény és levert kedéllyel*” írta levelét Kossuthnak, panaszkodott a tömeges elszökésekről, kérte Gál Sándor eltávolítását, és „*mindenelőtt egy erélyes vezér vezénylete alatt egy új csapat*” kiállítását. Magyarországi honvédséget kért, félt, mert az oroszokkal Erdélybe visszatért Franz Dorschner⁸⁷ császári, volt csíki székely határőrezredes és társai bujtotgatni kezdtek: „*édesgetik részükre a Csíkieket, úgy hogy már attól tarthatni, hogy e megtört tábor Csík természetalkotta várába se tarthatja fel magát*”, és az amúgy is leapadt székely tábor aknamunkájuk következtében még mielőtt Bem megérkezhetne teljesen felbomolhat és szétoszlik.⁸⁸

A menekülő, számbelileg megcsappant táborát Gál Sándor még Oltszemnél megpróbálta megállítani, és hadrendbe állítani, de nem sikerült. Szilágyi Sámuel⁸⁹ alezredes mint szárnyvezér ellenszegült, és a nép nevében a megállást ellenezte.⁹⁰ A törzstisztek Szabó Nándorral mint általuk megválasztott fővezérrel rémhíreket terjesztettek és továbbvonultak.⁹¹ A két alezredes, a tizennégy őrnagy és a más pártütő, kisebb rangú tisztekkel „*Csík*

84 Gyalokay Jenő i. m. 1938, 62.

85 Kiss Antal. Lásd a 40. sz. lábjegyzetet

86 Garda Dezső: *A forradalom katonái Csíkban és Gyergyóban 1848–1849*. Csíkszereda, 1998, 36.

87 Franz Dorschner. Lásd Demeter Lajos: *Hátország*. 67. sz. lábjegyzet

88 Deák Imre: i. m. 398.

89 Szilágyi Sámuel. Lásd Balás Konrád: *Feljegyzések* 34. sz. lábjegyzet.

90 Kővári László i. m. 249., Bakk Endre i. m. 398.

91 Nagy Sándor i. m. 174., Bakk Endre i. m. 398. „...*a székelyek közt ott virrasztott az árulás, a gyűlölet, a bosszú! Szabó nem elégedett meg azzal, hogy verve látta Gált; teljes bosszút akart, és kihasználva a vereség utáni, katonák közötti bátortalanág momentumát, sógorával, egy személyben hadsegédével, Lázár Misivel keserű híreket terjesztett, amelyek szerint a sereget hátból fenyegeti egy erős ellenséges had, és hogy nincs semmilyen visszavonulási lehetőség, merthogy egy orosz hadoszlop már a Nyerges felé tart. Ez a felettesük szájából hallott beszéd, már a meglévő elbátortalanodással egyetemben elérte azt a becstelen célt, melyet Szabó kívánt; a hadsereg egy pillanat alatt a félelem miatt demoralizálódott, majd a sötétség leple alatt elhagyta az oly előnyös állásokat, és megfutamodva visszavonult Csíkszeredába.*” (Gál Sándor életrajza. 2006, 71–72.).

védelve helyett Csíkszereda várába vonták magukat s – mint Kővári László írta – (ott) táblabíráskodtak⁹².

Gál Sándor a mellette hűségesen kitartó Tuzson János⁹³ őrnaggyal és Móricz Sándor⁹⁴ utászkarri századossal a székely hadosztályból megmaradt 200 körüli gyalogossal, valamint harminc lovastiszttel és közlegénnyel a Tusnádi-szorosban védelemre rendezkedett be. Mitács szorosa alatt a hűen kitartók kis csapata a megmaradt öt ágyúval Nyergesnél a Kászoni-, Tusnád mellett az Olt-szorosát próbálta megvédeni az oroszok betörésével szemben.⁹⁵

Ez idő alatt az Eprestemén tábort ütő orosz hadsereg megszállta Sepsiszentgyörgyöt. Lüders tábornok a székházban rendezte be főhadiszállását. Katonáinak jutalomként a győzelemért kétórai szabad rablást engedélyezett. Igaz ugyan, hogy az orosz vezér a város küldöttségének ígéretet tett, hogy a rablást beszünteti, de mire ez végre megtörtént, alattvalói szabadon garázdálkodtak, és a szék levéltárát is felprédálták. A székházban őrzött levéltárból „a levelek egy részét kútba dobták, más részét könyvekből csinált járdán lehordották a piacra, s ott nagy máglyát rakva elégették”⁹⁶.

Az elkövetkező években sok gondot okozott a szétdőlt levéltár. Hiányát a Császári Királyi Főbiztosság is belátta, és már 1850 elején sürgette az elkallódott, esetleg magánszemélyek által megmentett és megőrzött okiratok egybegyűjtését. Mihály József városi főbíró 1850. február 16-án terjesztette elő a rendeletet, hogy „az Szék Archivumából elszéledt leveleket Tanátsunk Szedje bé a városon”, és „netalán házaknál lehetőkből” rendezzen be egy új levéltárat. Hogy ez megvalósulhasson „a lelkész Urak a templomba kihirdetni el ne felejték – tették nyomatékosná szándékukat –, hogy a lehető egyénektől minden a kezeknél lehető illy Színű irományokból mindenki a Tanácssházhoz hozni köteles”⁹⁷.

Az orosz katonák által végbevitt szabad rablás méretét már nem lehet felmérni, de az előbb idézett, *Sepsiszentgyörgy Városának Tanácsi Jegyzőkönyve* utólag több károsult ügyét tárgyalta. Például Ferencz Mihály kovácmester „az Oroszok bójövetelekkel elvitt Kovácműszerei” árát szeretne volna 1850-ben a várostól megszerezni,⁹⁸ Lányi Károly

92 Kővári László i. m. 250.

93 Tuzson János. Lásd Demeter Lajos: *Hátország*. 265. sz. lábjegyzet.

94 Móricz Sándor (1820, Köpec(?))–1882, Nagyszében). A tullini utásziskolában végzett. Folyamatosan szolgálva 1845-től hadnagy, 1848 augusztusától főhadnagy a 15. határőrezredben. Október elejétől Erdővidék nemzetőr őrnagya, november 28-tól Dobay Károly segédtszjtje. 1849 áprilisától százados és a székely utászosztály parancsnoka. Később a székelyföldi hadosztály vezérkari tiszjtje. A szabadságharc vége felé Kazinczy seregéhez csatlakozott, aki vezérkari őrnaggyá léptette elő. Zsibónál tette le a fegyvert. 1850-ben Aradon előbb 12, majd 8 év várfogságra ítélték. 1852-ben kegyelemmel Theresienstadtból szabadult. Később nevelő, majd a nagykőrösi gimnázium tanára. 1856–58 között elvégezte a bécsi műszaki főiskolát. 1858–1866 között fürdőigazgató, majd a Bikszádi aranybánya igazgatója. 1869-ben alezredesként reaktívták. 1872-től ezredes. 1875-ben nyugalmazták.

95 Nagy Sándor i. m. 83., Kővári László i. m. 250., Bakk Endre i. m. 398., Albert Ernő i. m. 119. A Gál életrajzók szerint Bükszádnál mindössze 50 honvéd, 24 tiszjt és 2 ágyú maradt, és állt ellen annak az orosz különítménynek, amely a szoros szikláit között meghúzódo Gál Sándort az állásaiból ki akarta mozdítani. (*Gál Sándor életrajza*. 2006, 71–72.).

96 Orbán Balázs i. m. 40., Albert Ernő i. m. 120.

97 *Tanácsi Jegyző Könyv, 1849-be November 8-dikától bezárólag 1850-ig*. (Továbbiakban: Tanácsi Jegyzőkönyv). 98-as sz. ügyiratjegyzék. A SZNM tulajdonában.

98 Uo. 247, 322. sz. ügyiratjegyzékek.

mérnök 1849. december 11-én azért panaszkodott, hogy a muszka „*némely mérnöki műszereit a Szék archívumából rész szerént elhordatta, rész szerént elrontatta*”⁹⁹. Sípos László nyugalmazott trombitás volt zsellérért, Bokor Jánosnét perelte volna némely javaiért, de a kirendelt biztosság megállapította, hogy „*az Orosz hadseregnek ide városunkba lett benyomulásokkal rablások történvén, a Jóknak némely része az (...) jelentések szerént elraboltattak (...), az Orosz tábori Katonáság rabolta el, minek ellent állani nem lehetett*”¹⁰⁰. Mihály György 1850. október 31-én egy igazoló bizonyítványért fordult a városi tanácshoz, mert „*a muszkák bėjöveletekkel minden jovai kiraboltattak, úgy Csikba is, hová menekült, két lovai vétettek el, miáltal mind 8 gyermekeivel egyazon gazdaságával rövidséget szenvedvén elszegényült*” és adófizetése képtelenné vált.¹⁰¹

Sepsiszentkirályi Kiss Mózes 1848–49-es eseményekről szóló feljegyzései is értékes adatokat tartalmaznak a Sepsiszentgyörgy alatt táborozó ellenségről: „*...kirabolá Háromszéknek (...) minden falvait, úgyannyira, hogy tsak (a) kitsiny Szentkirályból 24 órák alatt 90 Köből Búzát vitt ki az ekzékutzió által. (...) Némely falvakba nem hagyott tsak egy Sertést sem, majorságot (sem); a Széna Réteket lekaszálta és elégette a Tavasz Határokat; aki Szénát tsinálhatott valahol dugva, azt mind elhordatta a Lágerba. – a Kökösieknek ami az égéstől megmaradt, azt a Szomszéd Szászok és Oláhok által mind kiraboltattak. – Úgy az Uzoniak sertéseiket és más barmaikat elhajtani engedte; protékájukat összerontani, ami a táborból megmaradt, Gabonájukat leégetni (hagyta) – a magyar nézte, míg jovait Dülták, de szólni nem lehetett, mert mindgyárt meggyilkolták...*”¹⁰²

A városban és a város környékén tábort vert orosz katonák és lovaik élelmezéséről Sepsiszentgyörgynek és a környező falvaknak kellett gondoskodniuk. Ha ez jószerével nem ment, erőszakkal rekviráltak, és a székely gazdák legföltettebb kincsét, azt, aminek segítségével a földet művelhették, az igavonó ökreit hajtották el.

A tanácsi jegyzőkönyv tanúsága szerint 1850-ben ilyen eseteket is tárgyalt a város vezetősége. Február 2-án idősb Gödri Ferenc¹⁰³ református lelkész a város által „*az orosz tábor számára fordított*” ökrei és zabja árát várta el.¹⁰⁴ Puskás Miklós március 23-án hasonlóan a 170 forintra becsült ökre kifizetését sürgette. Ő nemleges választ kapott, mert úgy állapították meg, hogy nem a város és a tanács rendeletéből vitték el az ökrét, hanem „*az elenyészett 849-dik Év Július 1-ső napjától ide bévonult hadseregek által*” több más gazdáéval, erőszakkal hajtották el az orosz katonák, és ennél fogva, ha csak az ellenkezőjét bizonyítani nem tudja, „*S: György Tanácsát ennek megfizetésire erőltetni nem lehet*”¹⁰⁵.

99 Uo. 143. sz. ügyiratjegyzék.

100 Uo. 282. sz. ügyiratjegyzék.

101 Uo. 966. sz. ügyiratjegyzék.

102 *Evek folyamaitoli feljegyzetek; a mely kezdődik az 1832dik Evről; folytatya Kiss Mozes*. A SZNM tulajdonában. (Lásd a kötet végén).

103 Gödri Ferenc (1788 Illyefalva,–1871, Sepsiszentgyörgy) A nagygyedyi Bethlen kollégiumban végzett. Tanulmányait a göttingai egyetemen folytatta. 1817-től Sepsiszentgyörgyön segéd-, majd főlelkész. 1829-től közigazgató, 1833-tól traktuális jegyző. A szabadságharc ideje alatt lelkesítő beszédeivel buzdította Háromszék népét. A megtorlások idején a rab paptársait segítette. 1853-tól a Sepsi egyházmegye esperese, 1855-től a Rikánbelői Kommunitás helyettes, 1859-től rendes elnöke.

104 *Tanácsi jegyzőkönyv*. 63. sz. ügyiratjegyzék.

105 Uo. 163 és 222. sz. ügyiratjegyzékek.

A városnak nemcsak hússal, de kenyérral is el kellett látnia az oroszokat. A honvédség számára épített két „porciósütő kemence” termékével próbálták kielégíteni a népes tábor. Ez hatalmas mennyiségű gabonát és lisztet igényelt, a sütőasszonyoktól pedig éjjel-nappali munkát. Még 1850 májusában is Szabó (Szelpi) Miklósné és leánya, ugyanakkor Dakó Andrásné elmaradt bérüket követelték az akkori süttető biztostól, Buták Andrástól, mert „*az Orosz tábor ittléte alatt a Tábor számára kenyérsütés körül tett szolgálattokért*” a teljes fizetésüket még nem kapták meg.¹⁰⁶ Végül az orosz sereg Sepsiszentgyörgy melletti táborozásával kapcsolatban Jakocs Ferenc panaszát idézzük, kinek az okozott kárban a város nem segíthetett, és annak esetleges orvoslását a Kerületi Főbiztossághoz tanácsolták felterjesztésre 1850. május 3-án: „*Itten a Sepsi Szt. Györgyi határon a Malomnál a táborozás alkalmával az új trágyás fölgyén az Orosz láger tanyáztatván, az ottan elhullatott trágya annyira megszírta a fölgyét, hogy a benne lévő őszi termés csaknem máris rothadásnak indult*”. Ezért a sérelmes fél, hogy a teljes kárt elkerülje, azt kérelmezte, kivételesen engedjék meg az ott termő gabona lelegeltetését.¹⁰⁷

Visszatérve az 1849. július 5-i sepsiszentgyörgyi csatát követő eseményekhez, említetük, Németh László még aznap délután Bükszádon megírta Kossuth Lajoshoz intézett jelentését.¹⁰⁸ Gál Sándor ugyanakkor Bem Józsefhez Besztercére Nagy Sándor szerint Nagy Dani¹⁰⁹ őrnagyot küldte el, hogy sürgős jelentést tegyen a tisztjei zendüléséről.¹¹⁰ Gál József honvédszázados, Gál Sándor ezredes testvére idős korában tollba mondott emlékeiben azt vallja, hogy ő teljesítette a futárszolgálatot, és értesítette Bem Józsefet a háromszéki eseményekről.¹¹¹ Végeredményben az nem bír akkora jelentőséggel, hogy ki vitte meg a kedvezőtlen híreket Bemnek, a lényeg az, hogy az altábornagy nyomban ostromállapotot rendelt el Székelyföldön, „*s ennek az ország résznek főparancsnokává Gál Sándort nevezte ki*.”¹¹² Mikor elterjedt a hír Bem közeledtéről, aki rendteremteni indult Székelyföldre, a zendülő tisztek, élen a máskülönbben bátorságával a kőkösi csatában is kitűnő Semsey Tamás századossal, visszatértek Gál Sándor táborába.¹¹³

106 Uo. 271., 365. és 408. sz. ügyiratjegyzékek.

107 Uo. 394. sz. ügyiratjegyzék.

108 Deák Imre i. m. 397–398.

109 Nagy Dániel (1808, Kézdivásárhely–1884, Kézdivásárhely). Előbb Nagyenyeden, majd a kézdivásárhelyi katonai nevelőintézetben tanult. 1826-tól közvitész. 1847-től főhadnagy a 15. határvérezredben. 1848-ban Orbaniszék nemzetőr őrnagya. Részt vett Háromszék önvédelmi harcában. 1849 február 15-től honvédőrnagy, a 14/II. határvérezred parancsnoka, majd Segesvár, aztán áprilistól Brassó térparancsnoka. Május 1-jén a katonai érdemjel 3. osztályával tüntették ki. Június 21-től a Székelyföldi hadosztályban hadsegéd. 1850-ben előbb halálra, majd öt év várfogságra ítélték. 1852-ben kegyelemmel szabadult. 1868-tól Kézdivásárhely főkapitánya, illetve polgármestere.

110 Nagy Sándor i. m. 82., Gyalokay Jenő i. m. 1938, 63.

111 Székely Zoltán: *Adatok Gál Sándor és Gál József 1848–49-es forradalmi tevékenységéhez*. Aluta, 1974–1975, Sepsiszentgyörgy, 1975, 145.

112 Gyalokay Jenő i. m. 1938, 63.

113 Nagy Sándor i. m. 82., Albert Ernő i. m. 120. A Gál-életrajz még egy epizódot említ, és az ő felszólításának tulajdonítják, hogy a párttűtök visszatértek a seregébe. Ugyanis a zendülő tisztek Csíkszeredából küldöttséget menesztettek a Tuszádi-szorosban állásban lévő Gál Sándorhoz, és az elfoglalt állásainak a feladására, ugyanakkor az újjászervezett hadtestek irányítására szólították fel az ezredest. Gál rövid válaszában kijelentette, „*azok a főtisztek, akik aláírták azt a teljesen elönytelen és függetlenséért feliratot, felelőssé váltak a katonai törvények előtt a már megtörtént összeesküvés és árulás tárgyában*”, ezért, de a történetek ellenére, félretéve a bosszút, mert a Székelyföldnek minden emberére szükség van, és harcok árán meg kell védeni a hazát, csapataik élén foglalják el a kijelölt állásaikat. Felszólításának megvolt az eredménye, a vidék

Bem József július 16-án érkezett meg, és a nála szokásos eréllyel rendet teremtett. Gál Sándort megerősítette főparancsnoki állásában, a zászlóaljukat elhagyó tiszteket elfogatta „*a szakadást indító alezredekeseket s két őrnagyot »Zum Profos!« kérllehetetlen szavakkal a többi főkolomossal*” a csíkszeredai Mikó-várba záratta, és hadi törvényszék elé állíttatta. Mindeddig így tudtuk, és azt, hogy az epresetői vesztes csata főszereplőit a szégyenteljes halálos ítélettől, a főbelövés általi vagy kötélhaláltól a rohamosan közelgő segesvári katasztrófa és a világosi fegyverletétel mentette meg. A Gál Sándor-életrajz teljesen mást állít: a tábor katonái és a visszatért főtisztek előtt az ezredes beszédet tartott, kijelentette, hogy őt nem hajtja a vak bosszú, az ellene elkövetett árulásért megbocsát mindenkinek. Ennek tanújelét is adta, hiszen a táborba megérkező Bem nyomban összehívta a haditanácsot, hogy „*az ítélkezzen a hat főtiszt és Lázár Misi százados árulásának ügyében*”. Az ítélet megszületett, de Gál Sándor Bemhez intézett levelében kegyelmet kért és eszközölt ki a számukra. A tábornok, miután elolvasta a levelet, „*nem tévovázott egy pillanatig sem, hanem kihirdette a Gál kérte kegyelmet, mi több a szabadon hagyott foglyok Gál rendeletére megőrizték tisztségüket is*”¹¹⁴.

Aztán rohamosan jött az osztrák megtorlás időszaka. A renitens tisztek együtt a megannyi honvédtiszttel a császáriak haditörvényszéke elé kerültek, Szabó Nándor alezredest a hadbíróóság Nagyszebenben 1851-ben előbb halálra, majd 16 év várfogságra ítélte. Szilágyi Sámuel alezredest ugyancsak a szebeni hadbíróóság ítélte halálra, melyet 1850 novemberében kegyelemből 10 év várfogságra változtattak át. A név szerint ismert őrnagyok közül Szabó Károlyt, Szabó Nándor alezredes testvérét 1851. április 19-én ítélték halálra, de ő is kegyelem útján június 2-án nyolc év várfogságot kapott. Lázár Mihály százados, aki Szabó Ferdinándnak volt a segédtisztje, hasonlóan hadbíróóság elé került, és hét év várfogság volt a büntetése. A Gál Sándor táborába visszatérő Semsey Tamás tüzérszázados nehezen, de megmenekült a hatalom keze elől, azonban mind az erdélyi, mind a Sáros megyei birtokait elveszítette. Öregkorára egészen magára maradt, és csekély nyugdíjából élt.¹¹⁵ Szabó Nándor alezredes fogságban, az olmützi várbörtönben halt meg 1853-ban. A josphstadti „*nyirkos kazamaták odúiban*” raboskodó Szilágyi Sámuel felesége, Bagoly Julianna, közbenjárására 1857-ben szabadult, de elborult elmével, betegen jött haza. Megtört szervezete már nem bírta sokáig, még szabadulása évében elhunyt. Szabó Károly őrnagy négy évig raboskodott, előbb Olmützben, majd Josphstadtban, 1855. július 6-án szabadult kegyellel. Hasonlóan két év rabság után szabadult Lázár Mihály is.

A pártütő tisztek névsorát a néhány említetten kívül nem ismerjük. Valószínű, ők is megszenvédtek azt, hogy 1848-ban a magyar szabadság ügye mellé álltak. Az osztrák bosszú nekik sem kegyelmezett.

falvaiból papjai vezetésével özönlött a nép a táborába. „*Megjelentek a harctérről megfutamodottak is, és tisztjeik vezetésével szép rendben a csapattek is (...) azoknak a főtiszteknek a vezetésével, akik napokkal korábban megszegték az alá-, illetve fölérendeltség törvényeit, és akik a csapatokban a megfélemlítő híreket (terjesztették), beismerték tévedésüket, Gál rendelkezésére álltak, készen arra is, hogy a megérdemelt büntetésüket megkapják*”, (Gál Sándor életrajza. 2006, 74.)

114 Kővári László i. m. 250., Nagy Sándor i. m. 82., Károlyi Dénes i. m. 268., Gál Sándor életrajza. 2006, 76–77.

115 *Székelly Nemzet*. XVIII. évf. 136. sz. 1900. szeptember 14.

A Világost követő „*kötélkorszak*” terrorisztikus elnyomásának ideje alatt megszépült 1848–49 emléke. A kiegyezés után pedig a történétírók romantikus szemlélete, elsősorban Orbán Balázs népszerű *Székelyföld leírása* idillikusan széppé formálta ezernyolcszáz-egyvennyolcat. Az 1849 nyarán az orosz túlerővel szembeni egyenlőtlen harcok, a Tömösi-szoros védelme vagy a Sepsiszentgyörgy melletti csaták úgy kerültek a köztudatba, akár az ókori görögök önfeláldozó thermophülai küzdelme. Szereplői mind Leonidaszokká, thermophülai hősöké váltak. Megbocsátott a közvélemény az 1849. július 5-én Gál Sándornak hátat fordító, Gyertyánffyékát feláldozó tiszteknek is. Bűnüket elfeledte a nép, és ugyanolyan tisztelet övezte őket is, mint bárki mást, aki részt vett a szabadságharcban.

Talán a legmarkánsabban bizonyítja ezt Szabó Nándor alezredes segéd tisztjének, Lázár Mihálynak az életútja, aki 1867 után politikai pályára lépett. Lázár egy időben Kézdiszék alkirálybírója, majd országgyűlési képviselő volt, akit 1875-ben Háromszék főispánjává neveztek ki. Mikor székfoglaló beszédét február 16-án megtartotta, a díszvacsora végeztével az udvarhelyi és a sepsiszentgyörgyi dalárda közreműködésével fáklyás zenével köszöntötték, felszólalt az egyik volt negyvennyolcas veterán alezredes, magyarzsákodi K. Horváth Ignác is. Az alezredes szókimondásáról volt nevezetes. Emlékiratában Kossuth Lajost is el merte ítélni, és őt tartotta a szabadságharc elvesztése egyik fő felelősének¹¹⁶. Befejezésül felszólalásából idézünk: „*Van még egy szavam a főispán úrhoz, mint 1848–1849-ki volt volt honvédszázadoshoz. Sok megtámadatásoknak volt főispán úr 1849-től oly tényekért, melyek azon korszakban történtek, mind e mai napig kitéve, mindazokra tartózkodás nélkül kimondom, ismerve az ügyet, hogy azon megtámadásoknak semmi jogossága nem volt, és ma sincs, úgy a nemzetközi jogkérdés, de nem egyoldalú azon viszonyokkal, melyekbe akkor beleéltünk, mint faktorokkal kell számolnunk. – különben maguk a hadviselő félistenek, mint Caesar, Nagy Károly, Napóleon és ma Vilmos császárok hová törpülnének le, ha őket is a történelem egyoldalúlag bírálná meg.*

Főispán úr 1848–49-ben honvéd volt, következésképp ellenségünk ellensége, mint ellenség az ellenfél ítélőszéke által ítéltetett el. – Hogy azon ítélet egy hazáját s nemzetét mindenáron igazán szerető hazafi jóba veheti-e? Részemről soha! – A nemzet fóruma előtt pedig értem az 1848–49-iki haditörvényszéket, ilyennek az érintett tárgyról sem keresete, annál kevésbé ítélete nem létezik – nincsen.

Civilizált társadalmunkban pedig tudjuk, csak az jogos, ami törvényesen konstatáltatott és afelett törvényes ítélet mondatott, minden egyéb az rágalmak és becsmérések fokára szállítatik le. Az elmondottakkal tartozom, mint történelmünkhez pietással ragaszkodó volt honvéd.

Reményem, hogy öntudata épp oly tiszta, mint keresetlen szavaim értelme Önhöz, egykori bajtársához, melyekből igyekezzék magának megnyugvást szerezni...”¹¹⁷

116 Demeter László i. m. 8.

117 Nemere. V. évf. 15. sz., 1875. február 20.

Függelék

1.

1914. irattári szám 498

Az ügy megnevezése: Gyalokay Jenő százados, történelmi adat

A székely nemzeti muzeum tek. igazgatóságának

Sepsiszentgyörgy.

Miután mostanában az 1849. júl. 23.-án vívott sepsiszentgyörgyi 2-ik ütközet hadtörténeti leírásán, valamint Bem háromszéki és moldvai hadműveleteinek (júl 17–25.) hadászati és harcászati méltatásán dolgozom: tisztelettel kérem a tek. igazgatóságot, legyen szives velem tudatni, van-e a múzeumban valami olyan leírás vagy vázlat, a melyből a magyar csapatok júl. 23-iki felállítása pontosabban és hitelesebben megállapítható volna? S ha van, lehetne-e arról másolatot kapni?

Az eddig nyilvánosságra hozott leírások ugyanis annyira felületesek és olyan kevés katonai tudást árulnak el, hogy azokat részletesebb tárgyalás alapjául vennem nem lehet; már pedig munkába vett dolgozatomhoz a hadrendnek és felállításának legalább is olyan részletes ismertetése volna szükséges, mint a milyen a „Segesvári ütközet” cz. értekezésemben (Erdélyi Múzeum 1913.) olvasható.

A tekintetes igazgatóság szíves értesítését kérve, igaz tisztelettel maradok viszontszolgálatra mindenkor kész hivük

Gyalokay Jenő

m. kir. honvédtüzér százados

Lugos, 1914 VI. 3.

2.

Igen tisztelt Százados úr!

Jun 3-án kelt szíves felhívására őszinte sajnálattal értesítem, hogy fájdalom – múzeumunkban tudomásom szerint nincsen olyan leírás vagy vázlat, melyből az 1849. júl. 23. ütközet magyar csapatainak felállítása pontosan megállapítható volna.

Mivel azonban éppen most folyik gyűjteményeink végleges rendezése, s bár nagyon szerettem volna és meg is próbáltam levéltári anyagunk teljes áttekintését, de azt még mostanáig sem végezhettem, mert idáig teljesen rendezve sohasem volt, hanem megfelelő helyiség hiányában naggyobbára minden rendezés nélkül leszögezett ládákból őriztetett; mihelyt a 48–49. anyagunkat teljesen összeválogathatom, a legnagyobb készséggel bocsátom mindazt az igen tisztelt százados úr tudományos használatára, a mi csak a kérdéses hadjáratra bármi tekintetben vonatkozhatik.

Mivel továbbá a napokban én is eltávozom pihenőre Kolozsvárra s csak szept 1-re jövök haza, csak szept folyamán fogom tovább folytatni a rendezési munkámat. Remélem azon-

ban, hogy szept. ben készen is leszek vele s akkor mindenestre közölni fogom végleges válaszomat.

Szíves türelmét kérem azért és kiváló tisztelettel vagyok

Kész szolgálja

főgimn. tanár, múzeumőr

3.

1914. irattári szám 498.

Vargyasi Gyertyánffy Ferenc századosnak és fiatal zászlóaljának az 1849 július 5-én, az Epréstetőn történt megsemmisülésének leírása

Gyertyánffy Ferenc¹¹⁸ zászlóalja 1849. június elején alakult meg, nagyrészt az Udvarhelyszék Homoródvölgyi Jánosfalva, Andrásfalva, Szentpál, Oklánd, Homoródalmás és Vargyas községekből s ezekhez osztott még egy néhány töredék, mely a régebbi zászlóaljából veszített súlyos csaták után kevés számban maradtak fenn. Ezen zászlóalj oly fiatal volt, hogy még zászlóaljszámot se tudott kapni, s csak is parancsnoka, Gyertyánffy Ferenc nevét vette fel és Gál Sándor táborához csatlakozott.

1849. július 1-én a Kőkösi-hídnál részt vett zászlóaljával, ezen csata elveszvé, de Gábor Áron július 2-án Eresztevénytől 40 ágyúval segítségre jött és Rennenkampff¹¹⁹ orosz tábornok seregét az nap délelőtt a Kőkösi-hídon vissza- és keresztül verték, de délután segítségére érkezett a Prázmáron tartalékképp elhelyezve volt Van der Null¹²⁰ dandára és megújult erővel és kemény ágyútűzzel újból felvették a harcot s akkor a leghevesebb ágyúharc közepette Gábor Áron őrnagy egy 3 fontos ágyúgolyótól halálosan megsebesülve az egész tábor kedvét veszíté és Eresztevényre visszavonult. És másnap Gábor Áron őrnagot eltemették¹²¹ és 1849. július 4-iki estére Gáll Sándor ezredes seregével Sepsi Szentgyörgyre jött, s ott az Aldoboly felől visszahúzódott táborral egyesülve Gyertyánffy Ferenczet zászlóaljával, egy szakasz Vilmos huszárral és 6 ágyúval az Epréstetőre rendelte előrsi szolgálatra; ezt megelőzőleg a sepsiszentgyörgyi 4 Olt hídja meggyújtására alkalmaztatott t.:i. zsuptekerccsel befonatván a meggyújtásra kellő szakértő őrséget állíttatott oda.

118 Gyertyánffy Ferenc, bobdai (1827, Vargyas–1849. júl. 5., Sepsiszentgyörgy). Százados. Apja Gyertyánffy László, örmény származású. A brassói gimnáziumban végzett. 1845-től hadfi a 14. (1. székely) határőrezred 1. zászlóaljánál. 1848 júliusától alakulatával a délvidéki szerbek ellen harcolt. 1849. jan. 15-től hadnagy az erdélyi honvédseregben. Márciustól főhadnagy, majd százados az új székely zászlóaljnál. Hősi halált halt.

119 Rennenkampff lásd a tanulmány 50 sz. lábjegyzetét.

120 Van der Null, Friedrich cs. kir. ezredes, dandárparancsnok.

121 Gábor Áron holttestét a tűzvonalból Demeter Sándor tűzmester, az angyalosi Gödri Miklós, Imreh Zsigmond és Lovász Sámuel szállította Uzonba, ahol koporsóba tették, és az utászok a főút mellett, egy kertben ideiglenesen eltemették. Az ütközet után tetemét kiásták, és a rákövetkező napon Eresztevényben, az út melletti kis református temetőben hantolták el véglegesen. „...reggel kilenckor, mikor az összesereglett katonák utolsó tiszteletüket tették (...), akkor érkezett egy figyelmeztetés, mely arra intett, hogy az ellenség rohamléptekkel halad Sepsiszentgyörgy felé: úgyhogy a ceremónia a lehető leggyorsabban befejeződött.” Lásd. Demeter Lajos i. m. 33., Albert Ernő i. m. 116–117., Gál Sándor életrajza 2006, 69.

A tábor ereje a sepsiszentgyörgyi piacon és mostani barom piacon volt felállítva, a tisztek, név szerént Szabó Nándor¹²² alezredes dandárparancsnok, Szabó Károly¹²³ őrnagy, Semsey Tamás¹²⁴ tüzérszázados és Lázár Mihály¹²⁵ hadbíró százados a Bogdán-háznál mulatva és kártyázva virradtak meg.

1849. július 5-én, korán reggel a lovas járőr jelentette Gyertyánffy Ferencz századosnak, hogy Rennenkampf orosz tábornok serege Szotyor felől nyomul előre az előörsök felé, mire ő azonnal lovas nyargalonzot küldött be Gáll Sándor ezredeshez, mire a futártól azt az üzenet(et) küldte Gyertyánffy Ferencz századosnak, hogy csak tartsa a tüzet, mert megyen a segítség. Gáll Sándor ezredes a mulató tiszteket kizavarta a Bogdán-háztól és Szabó Nándor dandárát kirendelte Gyertyánffy segítségére, de ő a helyett, hogy kiment volna, az egész dandárával és a mulató tisztekkel a sepsiszentgyörgyi református templom felé megszöktek és Gyertyánffyt a zászlóaljával magukra hagyták.

Gyertyánffy keményen és hosszasan tartotta a csatát s a szakasz Vilmos huszár többször keresztül tört az orosz lovasságon, s mikor ezek majd mind elhulltak, megérkezett az orosz gyalogság is, s ezek az ágyúkra vetették rohamokat és mikor a tulleit tovább fenntartani nem tudták, futva menekültek be a város felé. De a hidakon álló őrség korán meggyújtották a 4 hidat s így a városba nem tudtak bemenekülni, s neki fogtak a malomtól felmenő mezei utnak, de ez alatt a nagy porba az oroszok menekülésüket megtévesztve azt hitték, hogy a hidon keresztül menekült Gyertyánffy és zászlóalja s az egész tábor az Olt hidak oltásához fogott.

Rennenkampf orosz tábornok mielőtt Szotyor felől támadott, egy erős csapat /szotnya:/ kozák lovasságot felküldött Szentivány felé s ezek a Laborvölgyit felkeresték és (a) nagy őszgabona termés közt Angyalos felől a sepsiszentgyörgyi Szépmezőre leereszkedtek s mikor szegény Gyertyánffy és zászlóalja, valamint az ágyúk is Gidófalva felé menekülni akartak, a nagy kozák lovascapattal szembe találkoztak s századonként külön-külön négyszögbe verődtek s felvették a (d)zsida és szurony harczot, de a lovasság már közükbe vágott és fegyvert tölteni nem tudtak, fehér lobogót tűztek ki és lerakták a fegyvert. Ezen harcz morajra a hidakat oltó orosz nagy tábor is észre vette a nagy harczot és oda sietett, mire a fegyvert lerakott székelyeket újból öldökölni kezdték s ekkor következett a végzetes második mészárlás, ekkoron valamelyik tiszt elkiáltotta magát, hogy ha meg kell halnunk, haljunk meg dicsően /ezen hang felhallszott a református toronyba:/ s a ki tudott, nekifutott a gulába rakott fegyvereknek s a ki tehette, fegyvert kapott és megindult a puskaszó nélküli harcz, úgy annyira, hogy hol most az emlékszobor van¹²⁶, attól mint egy 400–500 lépésre újból egybe gyűrték őket s ott kaszabolták másodszer, mely jeltelen sirba fekszik maga Gyertyánffy százados is. Hogy ezen tettet Gyertyánffy és emberei meg tudták tenni, nagy segítségökre volt a magasra nőtt őszgabona termés, melybe a lovasság nehezen tudott menni és harczolni. Ezen elkeseredett harcz tusáját és hangját a református

122 Szabó Nándor dandárnok. Lásd Demeter Lajos: *Hátország* 242. sz. lábjegyzet.

123 Szabó Károly őrnagy – Lásd uo. 235. sz. lábjegyzet.

124 Semsey Tamás tüzér százados – Lásd u.o. 215. sz. lábjegyzet.

125 Lázár Mihály – Lásd a tanulmány 69. sz. lábjegyzetét.

126 Lásd. Demeter Lajos: „*Székely önfeláldozást hirdet ez a sir*” c. tanulmányát.

toronyba is, oda nézni felvonult bátrabb férfiak végig nézték és minden vészkiáltásukat hallották.

Ezen időben Sepsiszentgyörgy várossából a hivatalnok(oknak), de különösen az esküdteknek és orátornak a városból nem szabadott távozni, hogy akár az ellenségnek, akár a magyar tábornak élelmezés és beszállásolás kellett, ezek azt ellátták, a berendezett raktárból, hogy a várost a kirablás és felgyújtástól megmentsék.

Az akkori esküdtek közt volt másodszori apósom, Nagy Moises¹²⁷, ki a Gyertyánffy Ferencz zászlóaljának elha(n)tolására ki volt csekély erővel rendelve s ő beszélt el a temetést. A temetés hosszasan tartott, mert a nagy rozsba a hullákat későre lehetett megtalálni, mert nép nem lévén elegendő (itt)honn s az orosz tábor is tovább vonult s így hosszasan tartott a gyenge elhantolás.

Hogy Gyertyánffy és zászlóalja, valamint a mellette volt segély csapat a rút pártoskodás és galád visszavon(ul)ás áldozata lett, ennek a története a következő:

Hogy 1848 tavaszán a szabadság szele megindult a Nagyszebeni General Commandonak gondja volt arra, hogy a székely tiszteket présidiál rendelettel eltiltsa minden politikától s ezek ezért mindentől vissza is vonultak.

Gáll Sándor akkor az ezredbe, mint fiatal hadnagy a kézdivásárhelyi katonai intézetnél katonai oktató volt, s mint ilyen, fáradságot vett magának s az ügynevezett Exercier és Abrichtungs Reglamát vezény szavakkal együtt lefordította magyar nyelvre és felment vele Pestre és kinyomtatta s ezzel bemutatta magát Kossuth Lajosnál, ki akkor még csak pénzügyminiszter volt. Ezen nagyon kapott Kossuth Lajos, de főleg azon kapott, hogy a székely ezredek tisztí karát és legénységét szellemileg megismerje, miről Gáll Sándor teljesen informált(a) Kossuth Lajos minisztert, miért Kossuth Lajos akkori hadügyminiszter Mészáros Lázár¹²⁸ által Gáll Sándort ezredesnek és a székely hadak főparancsnokának ki-nevezette és az összes székely tiszteket alája rendelte s mint ilyen az 1848. október. 16-án Agyagfálvára egybehívott nagy székely gyűlésnél mind a 3 székely ezred tisztí kara felett rendelkezett és parancsnokolt.

Ezen eljárás a székely tiszteknél akkoron nagy consternációt idézett elé, úgy annyira, hogy e percztől fogva minden székely tiszt ellene tört Gáll Sándornak s minden tervébe buktni kívánták, csak mikor Bem tábornokot közel érezték, akkor nem mertek ellene semmit tenni. S ezen rútúl visszaélésnek lett Gyertyánffy Ferencz és zászlóalja áldozata.

Sepsiszentgyörgy, 1914. július 20-án

Fadgyas Bálint
1848-iki nyugdíj. honvéd főhad.

127 Lásd a tanulmány 27. lábjegyzetét.

128 Mészáros Lázár. Lásd Demeter Lajos: *Gál Sándor-levelek*. 42. sz. lábjegyzet.

*Emlékoszlop az Eprestetőn, az 1849 július 5-i csata színterén.
A fényképet Gere István készítette 1895-ben*

HONVÉDEMLÉKMŰ AZ EPRESTETŐN
HATÁRVIDÉK 1762–1918

„SZÉKELY ÖNFELÁLDOZÁST HIRDET EZ A SÍR...” (Vázlat az első háromszéki 1848/49-es honvédemlék történetéhez)

Többször idézték már Orbán Balázs szavait *A Székelyföld leírása* harmadik kötetéből, melyben felelevenítette az 1849. július 5-i eseményeket, és az Epreстетőről írt: „*Ott domborul a Szt. Györgytől Gidófalvára vezető út mellett egy zöld gyepvel bevont nagy sírhalom, ott vannak eltemetve e csatának véres áldozatai, ott nyugszik a többiek közt Gyertyánffy Ferenc honvédszázados egész századával, ott porlanak azok, kik helyükről mozdulni nem akarván, utolsóig elvérzettek, azon hősök, kik a waterlooi francia gárda jelszavát vallva kimondták, hogy a honvéd meghal, de nem adja meg magát*”¹. Névtelen hősök sokasága nyugszik ott, kiknek még csak pontos számát sem tudjuk. Az ellenfél azt állította, ulánusai és kozákjai gyors támadásaikkal olyan súlyos veszteséget okoztak a székelyeknek, hogy azok holtakban mintegy hatszáz embert veszítettek.² Utóbb Szentkatolnai Bakk Endre a hősi halottak számát ötszáz körülire tette, a Gál Sándor-életrajzban pedig kétszázat említ.³ Számuk pontosan már soha nem deríthető ki, és nevük is egy elenyésző hányad kivételével végleg a homályba tűnt.

A Rikánbelöli Honvédegylet az 1880-as évek kezdetén egybegyűjtötte a háromszéki illetőségű, hősi halált halt szabadságharcosok névsorát. A 960 nevet tartalmazó lajstromot ünnepélyes keretek között 1883. november másodikán nyújtották át megőrzésre a Székely Nemzeti Múzeumnak.⁴ A névsort folytatásokban a helyi lap is leköszölte, köztük hét háromszéki neve mellett tüntették fel, hogy a szépmezői csatában esett el: Cófalváról Bede Ferenc, Csia Bénéám és Veress Ferenc,⁵ Illyefalváról Dávid Gergely gyalogoshonvéd, Komollóról Kiss András, Kőröspatakról Bálint Mózes⁶ és Árkosról Szász István⁷. Cs. Bogáts Dénes kutatásai során kiderítette, hogy a Szépmezőn vesztette életét az ikfalvi Mátis András ágyúslegény és a bodosi Dávid Gergely honvédtűz is.⁸

Az Epreстетön küzdők nagy része udvarhely-, csík- és gyergyószéki volt. Közülük egyetlen hősi halott neve vált ismertté, és az is egy véletlen tévedésből. A csíkkarcfalvi Lukács István tudomást szerezve arról, hogy a háromszékiek összeírják a szabadságharcban elesettek névsorát, azt gondolta, a szépmezői csata halottainak lajstromát is összeállítják.

1 Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi és népismei szempontból*. III. k. Pest, 1869, 47.

2 A. A. Nyepokojcsickij: *Az erdélyi hadjárat orosz szemmel. 1849*. Fordította, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Rosonczy Ildikó, Balassi Kiadó Budapest, 1999, 81.

3 Szentkatolnai Bakk Endre: *Kézdivásárhely s az ottani Jancsó-családok története*. Kézdivásárhely, 1895, 397., *Gál Sándor életrajza, avagy a székely ezredes, ki nem engedett a 48-ból*. Olaszból fordította Zágoni Zsolt, előszó: Egyed Akos, kísérőtanulmány: Csikány Tamás. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2006, 70.

4 *Székely Nemzet* I. évf. 167. sz., 1883. november 3.

5 *Székely Nemzet* I. évf. 191. sz., 1883. december 16.

6 *Székely Nemzet* I. évf. 173. sz., 1883. november 13.

7 *Székely Nemzet* I. évf. 170. sz., 1883. november 8.

8 Cs. Bogáts Dénes: *Szemerjaközség és ref. egyházának története*. Sepsiszentgyörgy, 1943, 17.

Mivel testvére, Lukács Ignác főhadnagy ugyancsak a „*Sepsi Szt. György melletti Szerencsétlen ütközetbe*” esett áldozatul, kérte a hősök névjegyzékébe való felvételét.⁹

A több mint 500 hősi halottéból Gyertyánffy Ferenc századosával együtt 11 név került elő...

Először és egyben utoljára a Sepsiszentgyörgyi 1848. március 15-i Ünnepségek Állandó Rendezőbizottsága próbálkozott az Eprestatón elesettek névsorának összeállításával. Eredménytelenül. 1911. február 27-én dr. Daday Vilmos, aki „*a bizottság egy régebbi határozata folytán az Eprestatón elhalt honvédek neveinek kinyomozásával lett megbízva*”, bejelentette, hogy „*eljárása eredményre nem vezetett.*”¹⁰

Már késő volt, 1849. július 5. óta közel két emberöltő, vagyis 62 év telt el...

Az eprestatói ütközet utáni napokban, Fadgyas Bálint apósa, Nagy Mózes városi esküdt – akit csak néhányadmagával rendeltek ki a halottak elhantolására – vejének úgy mesélte, hogy a temetés hosszadalmasan tartott. Egyrészt „*mert a rozsba a hullákot későre lehetett megtalálni*”, másrészt, „*mert nép nem lévén elegendő honn, s az orosz tábor is tovább vonult*”¹¹, előbb Szotyor mellé, majd a Benedekmezéjére telepedett át,¹² az ellenség vezérei nem parancsoltak ki katonaságot a halottak összegyűjtéséhez.

Szomorú látvány volt a csata színtere, az újonnan hantolt közös sírhalom környéke. Kővári László a látottakat így örökítette meg: „*Pár nap múlva nagy sírhalmot találtunk, hol küzdöttek, a még aratatlan búzaföldön nem maradt egy kalász, a föld simára volt tapodva, a legyektől ellepett vérfoltok mintegy megmutatták, hány esett el, a teret még akkor is összetört puskadarabok, és összeszurkált csiki kalapok és tölténytáskák borították...*”¹³

Hosszú, megtorlásoktól terhes éveknek kellett eltelniük ahhoz, hogy az eprestatói hősokról újból szólni lehessen. Legelőször nyíltan az 1861 áprilisában megalakult Rikánbelői Honvéd Segélyező Egyesület hozta szóba. Május 26-i gyűlésükben jegyzőkönyvezték, hogy „*Július 5-én, 1849-be a S. Szt. Györgyi Szépmezőn rövid, de nehéz csatát vívott a honvédelmi sereg a túlnyomó muszka had ellen. Ez alkalommal Gyertyánffy százados az Udvarhelyi zászlóalj nagyobb részével élethálálra elszánt harcz után a hely színén találta sírját. – a muszka vandalizmus ezen áldozatának nyughelyét csakis dombocskák által jelölvék – Indítványoztatik e hősök emlékének szobor általi megtiszteltetése. (...) e végre S. Szt. György várossa hazafias érzülete s buzgósága vétessék igénybe*”¹⁴. Sajnos, a honvédek egyesületét, együtt az ország hasonló honvéd egyleteivel, a hatóságok hamarosan feloszlatták. A tervet csírájába fojtotta a zsarnoki uralom.

9 Csikkarcfalvi Lukács István levele a Rikánbelői Honvédegylet elnökéhez. 1883. október 28. A Székely Nemzeti Múzeum (továbbiakban SZNM) tulajdonában.

10 *Jegyzőkönyv 1848. március 15-ének emlékünnepeiről Sepsiszentgyörgy 1892.* (Továbbiakban *Jegyzőkönyv*). A SZNM tulajdonában.

11 Lásd Demeter Lajos: *Fadgyas Bálint főhadnagy az 1849. július 5-i eprestatói csatáról* c. tanulmány 3. mellékletét.

12 Albert Ernő: *Eltiport szabadság. Jöttek az oroszok 1849.* Jászó Társaság Sepsiszentgyörgy, 1999, 120.

13 Dr. Endes Miklós: *Csik-, Gyergyó-, Kászón-székek (Csík megye) földjének és népének története 1918-ig.* Hasonmás kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994, 297.

14 Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár, fond 89, IV. fasz, Tuzson János-gyűjtemény. A Rikánbelői Honvéd Segélyező Egylet jegyzőkönyve.

A kiegyezés évében, 1867. július 7-én két volt honvéd alezredes, Pap Lajos¹⁵ elnök, K. Horváth Ignác¹⁶ alelnök Lőrincz József¹⁷ és Szász Dániel¹⁸ negyvennyolcas őrnagyok vezetésével a Sepsiszentgyörgyön tartott közgyűlésen újjalakult a Rikánbelői Honvédegylet Kézdivásárhely székhellyel. Nemcsak az igazolt tagok – a 198 honvédtiszt, 4 táborigaz, 5 táborigaz orvos és 4624 altiszt és volt honvéd – érdekképviselését tűzték ki célul, hanem a 48-as hagyományok ápolását is. Már a kezdetektől az Eresztevényben nyugvó ágyúöntő hős, Gábor Áron honvédőrnagy sírja fölé egy, a nagyságát megillető emlékmű felállítására, ugyanakkor a szépmezői Eprestemőn a hősi halottak közös sírjának sírkövel való megjelölésére országos szintű gyűjtési akciót szerveztek.¹⁹

Az eprestemői emlékkőre rövid időn belül a gyűjtőíveken 115 forint 40 krajcár gyűlt be. Az összeget Sepsiszentgyörgy városának tanácsa erre a célra rendezett zeneestély 189 forint 18 krajcár jövedelmével pótolta fel.²⁰ A kiadási költségeken kívül a megmaradt 220 forint 40 krajcárból rendelték meg – valószínű, a Háromszéken letelepedett olasz kőfaragóktól – a sírkövet, amely 189 forint 18 krajcárba került. A fennmaradt 31 forint 22 krajcár

15 Pap Lajos (1826 ?, Kézdivásárhely–1882. jún. 9. Pesterzsébet). Pap Mihály fia, Pap Károly őrnagy testvére. 1838–1841 között a tullini utászkisiskolában tanult. 1848-ban a 16. (orlói román) határegredben volt hadnagy. Június 19-én a Debrecenben szerveződő 10. honvédszászlóaljhoz főhadnagynak nevezték ki. Részt vett a délvidéki harcokban. Október 16-tól százados. Decembertől a Ferenc Károly gőzhajó kapitánya a Tiszán, majd az aradi ostromsereg utászkar felügyelője. 1849. február 1-jétől őrnagy a hadügyminisztérium Tábornoki osztályán. Az áprilisi hadjárat idején a Feldunai hadsereg vezérkaránál szolgált, május 17-től áthelyezték az erdélyi hadsereghez. Bem augusztus 12-én alezredessé léptette elő. Dévánál tette le a fegyvert. 1850. május 14-én Nagyszebenben kötél általi halálra ítélték, melyet június 20-án 12 év várfogságra változtattak át. Kufsteinből kegyelem útján, 1857. június 19-én szabadult. Egy időben családi nevelő, 1867-ben a Rikánbelői Honvédegylet elnöke, majd Kolozsvár országgyűlési képviselője.

16 K. Horváth Ignác. Lásd Demeter Lajos: *Gál Sándor-levelek*. 25. sz. lábjegyzet.

17 Lőrincz József (1820, Árkos–1876. jún. 23., Szotyor). Apja Lőrincz Antal cs. kir. huszárorrmester, anyja árkosi Barabás Anna. Testvére Lőrincz János hadnagy és Károly ezredkaplán. A kézdivásárhelyi katonai nevelőintézetben végzett. 1844-től hadnagy és segédtsiszt a 11. Székely huszárezredben. Bem hadjárata során a 6. Württemberg huszárezred Erdélyben küzdő osztályánál lett főhadnagy. 1849. március 21-én alszázadosná nevezték ki. Részt vett Temesköz felszabadításában. Május 27-én a katonai érdemjel 3. osztályával tüntették ki. Bem oldalán részt vett a moldvai hadjáratban. Július 26-tól tábornoki őrnagy Bem törzsében. Dévánál tette le a fegyvert. Nagyszebenben 1850-ben halálra, majd 2 év várfogságra ítélték. Kiszabadulása után felesége, Magyarósi Ágnes birtokán gazdálkodott.

18 Szász Dániel (1831. máj. 18., Kézdivásárhely–1900. jan. 1., Kézdivásárhely). Apja, Szász Dániel a katonai nevelőintézet tanára, anyja Jancsó Mária. A kézdivásárhelyi katonaiskolában végzett. 1847-től a 15. (2. székely) határegredben szolgált mint hadfi. 1848. júniusától ezrede első zászlóaljával a Délvidéken a szerbek, szeptembertől Jelačić ellen harcolt. November 15-től alhadnagy. Decembertől zászlóaljával Bem seregében harcolt Erdélyben. December 10-től főhadnagy, 1849. március 21-től százados ezrede újonnan alakult 4. (később 86.) zászlóaljánál. Április-május hónapokban irányításával épültek meg a Tömösi-szoros védművei. Június 19–20-án részt vett a tömösi ütközetben, majd az ezt követő háromszéki harcokban. Augusztusban ő is csatlakozott Kazinczy táborához, aki vezérkara őrnagyává nevezte ki. Zsibónál tette le a fegyvert. Aradon sorozóbizottság elé állították, de alkalmatlannak nyilvánították. 1854–1859 között a török hadseregben szolgált. 1867-ben Kézdivásárhely főjegyzőjévé választották. 1869-től százados, 1875-től őrnagy a m. kir. honvédségnél. 1878-ban bocsátották el. Haláláig Kézdivásárhelyen élt.

19 Mikár Zsigmond: *Honvéd schematicus, vagyis az 1848/49-ki honvédeseregből 1868-ban még életben volt főtiszteknek névkönyve*. Pest, 1869, 76–79.

20 *Nemere*. VI. évf. 59. sz. 1876. július 22.

Molnár Sámuel²¹ városi jegyző és ideiglenes pénztáros kezelésébe letétbe helyezték, mert az „*a közös sír és emlékkő bekerítésére fordítatni határozottat a város tanácsa által*”²².

Az andezitből faragott, fehérre meszelt, szerény méretű obeliszk felirata hirdette, hogy a három közös sírban „*alvó bajnokok*”²³ nyugszanak, és a sírkő az „*1848. július 5-én a szabadságharcban elvérzett honvédek EMLÉKE*”.

Leleplezésére 1871. július 4-én, az eprestetői csata 22. évfordulóján került sor. „*A tanácsháztól indulva délelőtt 10 óra körül fehérbe öltözött szép hölgyek nyitották meg a menetet, koszorúkat vívén az alvó bajnokok sírjára. Hölgyek után a város főbírája mlgs Daczó János és Tuzson honvédőrnagy*”²⁴ urak vezették a pár ezer lélekre becsülhető résztvevőket. Ott volt az egész honvédtisztikar, azokkal együtt a S.-Szt.-Györgyön állomásozó közös katonasági tisztek (Sepsiszentgyörgy) testületei, magánpolgárai” és Brassó húsztágú képviselője.²⁵ A leleplezési szertartás után a városházán díszbéd volt, ahol „*egy lövőde- és tornászati-ügyi eszme*”, vagyis egy sepsiszentgyörgyi és egy kézdivásárhelyi sportegyesület létrehozása is felmerült. A sport terén „*egy olyan formaverseny*” megvalósítását tervezték, mely már „*régóta megvan Kecskemét és N-Kőrös között*”²⁶.

A szépmezői sírjel az Erdély című lap híradása szerint addig, amíg Háromszék „*díszes szobrot*” állíthat Sepsiszentgyörgyön, nemcsak az ott nyugvók, hanem az 1848–49-es szabadságharc küzdelmeiben a különböző csatatereken elesett háromszéki hősök emlékét is hivatott volt hirdetni.²⁷

1874 október 11-ére elkészült a megyeközpont piacterére tervezett Honvédemlék. Ettől kezdve ez, a Gerenday Antal készítette márványobeliszk vált a háromszéki önvédelmi és szabadságharc elsőszámú szimbólumává. Egy időre az eprestetői síremlék feledésbe merült.

1892-ben, Domján István kollégiumi tanár kezdeményezésére, március 20-án Sepsiszentgyörgyön is megalakult az 1848. március 15-i Ünneplőrendező Állandó Bizottság, amely programjába vette „*minden év október 6-án gyászünnepély rendezése*” előkészítését és szervezését is. Már alakulásának évében falragaszokon hirdették, hogy az aradi tizenhárom tábornok tiszteletére, „*az 1849. okt. 6-án vértanúhalált szenvedett hazafiak kimúlásának emlékére ünnepélyt rendez*” az évforduló napján, amely „*délután 2 órakor a Szépmezőn levő honvédemléknél tartatik meg*”.

A leleplezés után ez volt az első ünnepi megemlékezés az Eprestetőn. Az idő is kedvezett, a gyászünnepély impozánsan sikerült. A városból a felvonulást a helyi önkéntes tűzoltózenekar vezette, kiket a város különböző testületei, az iskolák diáksága és tanárai,

21 Molnár Sámuel (1822 ? Sepsiszentgyörgy–1895. jún. 18. Sepsiszentgyörgy). 1843-tól a 14. (első székely) határőrezred egyik iskolájában tanító. 1849. február 15-től hadnagy a 14/3 határőrezredben az erdélyi hadtestnél. Március 21-től ugyanitt, a 78. honvédszászlóaljban főhadnagy a bánági hadszíntéren. A szabadságharc végén kimenekült az országból, de már ősszel visszatért Viddinből. 1852-től haláláig állt közszolgálatban. Előbb levéltárnok, 1867-től városi főjegyző, városi tanácsos, a sepsiszentgyörgyi Jókai-nyomda Rt. vezérigazgatója.

22 *Nemere*. VI. évf. 59., 61. sz., 1876. július 22., 29.

23 *Erdély*. I. évf. 16. sz., 1871. július 15.

24 Tuzson János, őrnagy. Lásd Demeter Lajos: *Határvidék*. 263. sz. lábjegyzet.

25 Uo.

26 *Erdély*. I. évf. 18. sz., 1871. július 29.

27 *Erdély*. I. évf. 16. sz., 1871. július 15.

a református egyház és a városi egyesület dalárdája, a Március 15-i Ünnepélyrendező Állandó Bizottság tagjai és a nagyközönség követett. A síremléknél nemcsak a 13 tábornokról, hanem a Gyertyánffy Ferenc századossal elesett hősookról is megemlékeztek. Az emlékbeszédet Berecz Gyula főtanfelügyelő tartotta meg. Megemlékező imát mondott a koszorúzás előtt és azt követően Fehér Manó római katolikus plébános, illetve Révay Pál református lelkész.²⁸

A kezdeti fellángolást egy újabb pangási idő követte, Gyertyánffyékről újból megemlékeztek. Az állandó bizottság sem március 15-én, július 5-én vagy október 6-án még annyira sem gondolt a szépmezői honvédemlékre. 1900. október 6-án „*az aradi Golgotha vértanúinak napján*” szövé is tette a *Székely Nemzet* cikkírója: „*Isteni tisztelettel, templomi pompával ülnek meg számos helyen e szomorú napot, és méltán. Mert csak az a nemzet számíthat nagy jövőre, amely a múlt idők nagy emlékét tiszteletben tartja. Háromszéken a Szépmezőn egyszerű, mondhatni dísztelen kis emlék jelöli az itt elesett, névtelen hősök porladozó hamvait, s a »csatasíkon mély borulattal ballag az utas«, elgondolva, minő mulékony az emberi emlékezet. Mert máskor ezen a napon ennél az emlékkönnél szép, hazafias ünnepélynek volt a tanúja a székely közönség, s ma már évek óta csak szívben és lélekben áldozunk*”²⁹.

Újabb két évnek kellett eltelnie, hogy a Március 15-i Ünnepélyrendező Állandó Bizottság egyik tagja, dr. Daday Vilmos, aki szívén viselte az elhanyagolt Gyertyánffy-emlékművet, javaslatba hozta „*a Szépmezőn lévő Honvédemlék környékének tisztán tartását*”. Ennek érdekében a szükséges munkálatok elvégzésére a bizottsági elnök vezetésével D. Veress Gyula, dr. Daday Vilmos és Benkő Mór tagokkal egy „*kivitelező bizottság*” alakult. A városi tanácsot átiratban kérték, hogy „*az emlékoszlop körül a kitakarított terület gondozását engedje át a bizottságnak*”, és ugyanakkor az 1848. Március 15-i Ünnepélyt rendező Állandó Bizottság minden tagja részéről egy-egy korona hozzájárulást állapítottak meg „*a tér szegélyezésére szükséges élő és mű faanyag kedvezményes beszerzése iránt*”. A költségek további fedezésére március 15-én két mozgóperselyt állítottak ki, és az ünnepelő közönséget hírlapilag, ugyanakkor plakátokon szólították fel az adakozásra.³⁰

Az 1903. március 1-jén tartott gyűlésen az elnök már eredményekről számolhatott be. „*...a szépmezői Honvédemlék környékének rendbehozására kiküldött bizottság eljárt megbízatásában. A sírhalmot és a követ kiigazította, a sírhoz vezető utat rendezte, s a földfelületeket gyepvel vetette be. Mindezen munkálatok 68 korona 24 fillér költségbe kerültek.*” Ugyanekkor köszönetüket fejezték ki D. Veres Gyulának, aki „*a munkálatok folytán a szükséges fuvart is kiállotta*”, és külön köszönték meg Végh Endre bizottsági jegyzőnek „*az ezen ügyben kifejtett buzgó munkálkodását*”. Mivel a városi tanács ígéretet tett, hogy tölgyfaoszlopokat adományoz a terület körbekerítésére, elhatározták, hogy még az év folyamán sodronykerítést húznak, és azon belül gladícia-sövénykerítést ültetnek.³¹

28 Jegyzőkönyv.

29 *Székely Nemzet*. XVIII. évf. 149. sz., 1900. október 6.

30 Jegyzőkönyv.

31 Uo.

A dr. László Ferencsel bővült rendezőbizottság a tervbe vettekét még 1903 folyamán megvalósította, 1904. március 6-án már arról tettek jelentést, hogy „a szépmezői honvédelem körüli szabadtér rendezése és befásítása körüli munkálatok a megfelelő módon elvégeztettek”³².

1905. február 15-én a rendezőbizottság közgyűlésén dr. Daday Vilmos elnökletével a szépmezői honvédelem, ugyanakkor „a többi, történetileg fontos pontok megjelölése céljából egy külön bizottság alakult”. Dr. Daday Vilmost, Zayzon Ferenc, Végh Endre, Csutak Vilmos, Benkő Mór, ifj. Gödri Ferenc, Gyárfás Győző és Nagy Mózes tagokat munka-program kidolgozásával bízták meg.³³

Érdekesképpen megemlíthető az is, hogy a sepsiszentgyörgyi fodrászifjak ebben az évben az augusztus 13-án rendezett nyári táncmulatságukból nyert 16 korona 90 fillér jövedelmüket, felpótolva 21 koronára, a szépmezői Gyertyánffy-emlékmű karbantartására ajánlották fel.³⁴

Ugyanez év október elsején Bogdán Artúr tette azt a javaslatot, hogy ettől kezdve „s ezután minden évben a hazafi érzés erősítése céljából nagyjaink emlékére október 6-án” a nemzeti gyásznap mindig a szépmezői honvédelem mellett, kedvezőtlen idő esetén pedig a városház dísztermében legyen.

Az ünnepség rendezésébe bevonták a Székely Mikó Kollégium tanári karát és diákságát is. A sajtóban és falragaszokon a következő felhívással tették közzé a programot: „Polgártársak! Édes hazánk jelenlegi válságos pillanatiban az egész magyar nemzet lángoló érzellemmel, mélységes fájdalommal ünnepli a zsarnoki önkény által 1849. október 6-án kivégzett 13 vértanú emlékét. Jertek el! Ünnepeljünk mi is együtt e szomorú nap ötvenhatodik évfordulóján. Jertek el! Legyünk ott mindnyájan! A nemzeti kegyelet fájó érzelmei mellett gyűjtsük fel lelkünkben a honszerelem fákláját, hogy annak sugarainál erősítsük hitünket, jobb jövőbe vetett reménységünket”³⁵.

Hasonló nagyságú ünnepélyt szándékoztak rendezni, mint 1892-ben, de az esős idő közbeszólt, így a „szépmezői honvédelemnél az utak járhatatlansága miatt (erre sor nem kerülhetett, ezért) a gyásznapélyt a Szabadság-téri Honvédelemnél tartották meg”. A tervezett felvonuláson kívül a programot betartották. Az ünnepi beszédet Kóréh Endre ref. lelkész mondotta el. Közrejátszott az Önkéntes Tűzoltóegylet zenekara és a Székely Mikó Kollégium ifjúsági énekkara is.³⁶

Az elkövetkező években Sepsiszentgyörgyön, ha az időjárás engedte, a Szépmezőn tartották meg az október 6-i megemlékezéseket. Ettől kezdve október 6. fogalma egybekapcsolódott a székely önfeláldozást hirdető epresterői hősi halottak gyásznapjával. Társtították a kettőt, mert ahogyan azt 1906-ban a szépmezői tömegsírnál Glass Ferenc, az ünnepi szónok megfogalmazta, „kiknek csontjai itt alant porladoznak, ők állanak hozzánk legközelebb ama nagy napok halhatatlan hősei közül, mert (...) ők e szűkebb haza, a Székelyföldnek gyermekei, a mi édes testvéreink”³⁷.

32 Uo.

33 Uo.

34 *Székely Nemzet*. XXIII. évf. 122. sz., 1905. augusztus 18.

35 *Székely Nemzet*. XXIII. évf. 148. sz., 1905. október 4.

36 *Székely Nemzet*. XXIII. évf. 149., 150. sz., 1905. október 6., 7.

37 *Székely Nép*. I. évf. 66. sz., 1906. október 8.

Az október 6-i ünnepély élményt nyújtó, legszebb része mindig a jól megszervezett felvonulás volt, melyen „a közönség hatalmas tömegben vett részt”, és „lepte el az ünnepély színterét”. Ennek érzékeltetésére 1906-ból a helyi tudósítót idézzük: „Vidéki városban ritkán lehet látni ilyen impozáns felvonulást, melyben részt vettek az iskolák közül Csinádi Lajos igazgató vezetése alatt a Nőipar Iskola 60 növendéke; a Székely Mikó Kollégium 330 tagból álló katonás csapata, az 1905. évi országos tornaversenyen díszzászló alatt tanárainkkal egyetemben; továbbá az Önkéntes tűzoltó egyesület szakaszai Mélik István alparancsnok vezetésével; a Református Egyházi Dalárda Nagy József énekvezérrel az élen; majd az ipartestületek zászlóik alatt éspedig: a szabó, asztalos és lakatos ipartestület Sequens József, a cipész ipartestület id. Nagy Elek, a tímár ipartestület Szabó János, a csizmadia ipartestület Kolcza Gábor, a kerekes és kovács ipartestület Gál István ipartestületi elnökök vezetése alatt, úgyszintén a kereskedők köre, az állami, városi és vármegyei tisztviselők, a Kossuth Lajos Asztaltársaság, a Székek-társaság tagjai (...) Bogdán Artúr elnök vezetése alatt, az ünnepélyt rendező március 15-iki állandó bizottság (...). A menethez csatlakoztak kocsikon a Jótékony Nőegylet tagjai Kelemen Lajosné elnöknő vezetése mellett. A menet d. u 1/4 4 órakor ért ki a szépmezei honvédemlékhez, hol akkorra már nagy közönség gyűlt össze, s a szomszéd faluból is számosan jöttek be”³⁸.

Az ünnepi beszédet tartók az aradi 13 kivégzett tábornokról és az epresterői tömegsírban nyugvókról, mint Leonidaszokról, thermophülai hősookról emlékeztek meg. Ők lettek a székely szabadságért küzdő, önfeláldozó, inkább vérüket ontó, életüket adó hősök jövőbe mutató példaképei. Ezt hangsúlyozta 1906-ban Glass Ferenc, 1908-ban dr. Nagy Sándor, 1911-ben Péterfy Béla vagy 1909-ben Péter Lajos is.³⁹

Péter Lajos volt az egyetlen, aki 1909-ben szóba hozta a tisztii zendülést, és elítélte tettüket: „Hős Gyertyánffy Ferenc százados alussza itt örök álmát egy zászlóalj udvarhelyszéki vitéz honvéddel, és egy szakasz Vilmos-huszárral egyetemben. Itt e szent helyen véreztek el hazát és szabadságot éltetve, utolsó emberig! (...) S mindezt mi okozta? A rút visszavonás s a durva irigység – mondja a történetíró. A hős Gábor Áron szelleme midőn már elköltözött, Gál fővezért cserben hagyták alvezérei, s csakhogy nimbuszát elhomályosítsák, martalékul dobtak oda egy egész zászlóalj vitéz székelty a vad kozákoknak.

Ily szomorú tényt hirdet e szerény síremlék.

(...) Fájdalom rezgi át szívünket (...), hogy e szent hantok fölött csak egy ily szerény síremlék, s az is majdnem eldugva hirdeti a székely dicsőséget!

Nem ezt érdemlik ők!

(...) szent kötelességünk, hogy az áldott emlékükhöz méltó, impozáns, égbe nyúló oszlopot állítsunk...⁴⁰

Beszédének megvolt a hatása. Egy új emlékoszlop állítására 1910-ben Bereczki János és Kolcza Gábor 20–20 koronát ajánlott fel. Vajna István bizottsági elnök saját költségén 248 korona 50 fillér költséggel körbekerítette a területet.⁴¹

38 Uo.

39 Beszédeiket lásd az említett Jegyzőkönyvben.

40 Jegyzőkönyv.

41 Uo.

A lendület lanyhult, 1912-ben és 1913-ban a kedvezőtlen időjárás miatt az Eprestatón az ünnepség elmaradt, csak a rendezőbizottság gondoskodott egy-egy koszorú elhelyezéséről az emlékoszlopnál.⁴²

1914-ben kitört az első világháború. Dr. Daday Vilmos bizottsági elnök szeptember 14-én a „*dúló háborúra hivatkozva*” azt a javaslatot tette, hogy az október 6-i ünnepélyt ne tartsák meg. Javaslatát elfogadták. Az évforduló napján csak ketten, Daday Vilmos és a bizottság jegyzője látogatta meg a szépmezői honvédemléket, és koszorúzott a sírnál.

Ettől kezdve, a háború ideje alatt – mint jegyzőkönyvezték – „*a szokásos módon, csendben*”, minden felhajtás nélkül, az 1848. március 15-i ünnepélyt rendező bizottság minden évben elhelyezte koszorúját a Szépmezőn. 1917-ben például Kelemen Lajos⁴³, 1918-ban dr. Kovásznai Gábor koszorúzta meg a bizottság nevében a Gyertyánffy-emlékművet.⁴⁴

A háború ideje alatt nem feledkeztek meg a tömegsír gondozásáról sem. Egy 1916-os jelentés szerint Mihály Ferenc menházi gondnok és felesége minden évben a hantot virágokkal ültette be.⁴⁵

Jött az impériumváltás. Trianon után már szó sem lehetett magyar vonatkozású emlékünnepről. A magyar állami méntelep, melynek területén a Gyertyánffy-emlék állott, Komáromba költözött. Helyébe a román hatóságok katonai lövőiskolát létesítettek. Többé már civil ember erre a területre nem léphetett. Ezért, mikor 1936-ban Váradi József és Bartalis Ferenc mártíroknak az Őrkő alatti vesztőhelyen lévő holttestjeit exhumálták, és a sepsiszentgyörgyi Vártemplomban temették el, szóba került, hogy „*az 584 egy sírba temetett 48-as honvédek csontjait is egy más nyughelyre helyezik*” át a Szépmezőről,⁴⁶ azonban erre sor nem kerülhetett.

A II. világháborút követően a területet és az épületeket a román katonaság vette át. A katonai vezetők 1957-ig túrték az emlékoszlopot, aztán minden engedély és beleegyezés nélkül Alexe ezredes parancsából lebontották, a honvéd hamvakat exhumálták. Mikor erről a sepsiszentgyörgyi múzeum igazgatója, dr. Székely Zoltán tudomást szerzett, a Rajoni Néptanács Műemlékvédő Bizottságának vezetőjéhez, Constantin Coltofeanuhoz fordult, és kivizsgálást kért az ügyben.⁴⁷ Coltofeanu a feljelentés kivizsgálását a Rajoni Néptanács titkárságának adminisztrációs osztályára bízta, ahonnan a múzeum december 28-án kapta meg a választ. „*A vasútállomás melletti laktanya területén levő 1848-as Gyertyánffy honvéd-emlékművet a katonaság önkényesen, más hatóság tudta nélkül bontotta le. A faragott kőből levő emlékművet ismeretlen helyre távolította el, a honvédhamvakat nem exhumálta. A városi néptanács, az ügyészség és a Sanepid tudtával az 1944. évben elesett, és oda eltemetett 3 honvéd hamvait exhumálták, az elesetteknek (!) a jelenlétében F. E. október 28-án...*”⁴⁸

42 Uo.

43 Uo., ő képviselte a sepsiszentgyörgyi Jótékony Nőegyletet is.

44 *Székely Nép.* XXXVI. évf. 81. sz., 1918. október 9.

45 Jegyzőkönyv.

46 *Székely Újság.* XXIII. évf. 8. sz., 1936. február 16.

47 A Sepsiszentgyörgyi Tartományi Múzeum levele a Rajoni Néptanács Bizottságához. A SZNM tulajdonában. 275–1957. sz.

48 A városi néptanács válaszelevele 1957. dec. 28. A SZNM tulajdonában 2005/1/1957.

Ezzel a válaszlevéllel lezárult a háromszéki első negyvennyolcas honvédemlék sorsa. Idegen kézen tűnt el. Ügyét „elsimították” az elvtársak, mint azt a helyet is, ahol a tömegsír állott...

Az 1989-es rendszerváltás után az 1848–49-es szabadságharc közelgő 150. évfordulója kapcsán Kisgyörgy Benjámint 1998. február 11-én újságcikkben hívta fel a figyelmet arra, hogy a helybeli hegyivadász laktanya területén elásott Gyertyánffy-emlékkövet jó lenne felkutatni, kiásni, és beazonosítva a tömegsír helyét újból felállítani: „Az eltüntetett sírról korabeli felvételt őriz a Székely Nemzeti Múzeum fotótékája, s a még ma is élő számos szemtanúval, hiszen a negyvenes évek elején a sírt még lehetett gondozni, azonosítható a sírhalom. Emlékjelhagyásként a helyi önkormányzat nevezzen el egy utcát is Gyertyánffy Ferencről (...) Gondolom, eljött az idő a jeltelenül porladó honvédecsontok újramegjelölésére.”⁴⁹

Javaslatát testet öltött, Rab Sándor Mikós tanár kezdeményezésére 1999. július 5-én, ha nem is az eredeti helyén, de ugyancsak az Eprestatőn, az Állomás negyedi 6-os számú iskola előtt az emlékkő hasonmását újra felállították. Az emlékoszlopot Keresztes Zoltán mikóújfalusi kőfaragó mester faragta.

A leleplezésen képviseltette magát és koszorúzott a városháza, a Volt Politikai Foglyok Megyei Szervezete, a városi RMDSZ, a Székely Nemzeti Múzeum, a Tamási Áron Színház és a helybeli egyházak képviselői. Gazda Zoltán felolvasta Kisgyörgy Benjámint eprestatői csatát felelevenítő, *Az utolsó emberig*⁵⁰c. írását. Albert Álmos polgármester köszönőbeszédet mondott, Kovács István unitárius lelkész pedig imájában áldást kért az újra felállított emlékjelre. A koszorúzás ideje alatt Szántó Anikó és Simó Szabolcs, a Művészeti Líceum diákjai Bach- és Mozart-műveket játszottak.⁵¹ Az iskolás gyermekek mezei virágokkal sorakoztak fel. Ők a csataterőről gyűjtötték össze csokraikat, hiszen akkor Sepsiszentgyörgy határa egészében csatater volt...⁵²

A múlt század elején kialakult szokástól eltérően 2000 óta március 15-én helyezik el a megemlékezés koszorúját, és róják le a kegyeletüket a tisztelettevők az újra felállított Gyertyánffy honvédemlék oszlopánál.

49 Kisgyörgy Benjámint: *Városom, Sepsiszentgyörgy*. Sepsiszentgyörgy, 2004, 7.

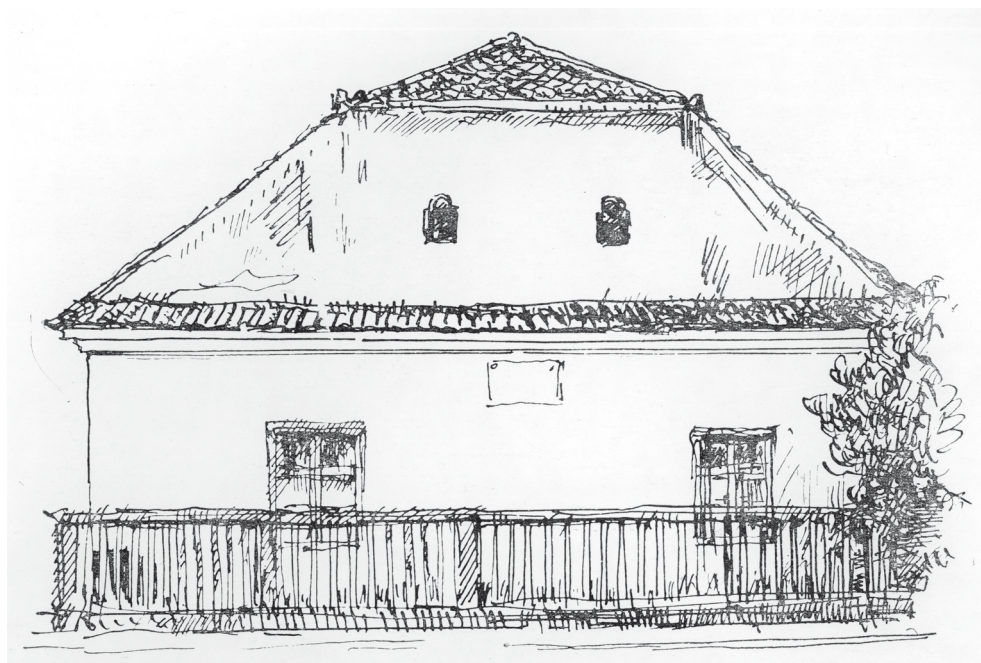
50 Kisgyörgy Benjámint: *Az utolsó emberig. 150 éve volt a szépmezői csata*. Háromszék. 1999. július 3.

51 Benkő Levente: *Helyére került még egy kő*. Háromszék. 1999. július 6.

52 Tompa Ernő: *Az emlékmű a helyére került*. Csernátoni Füzetek, 2001. február 27.

*1999. július 5.
A régi emlékoszlop mintájára felállított új epresterői emlékmű avatóünnepsége*

Varga Nádor Lajos rajza a sepsiszentgyörgyi Kiss János harangöntő házáról, amelyben Gábor Aron ágyúit szerelték össze

**ADATOK KISS JÁNOS HARANGÖNTŐDÉJÉNEK
FÖLDRAJZI HELYZETÉHEZ**

HATÁRVIDÉK 1762–1918

ÚJABB ADATOK A SEPSISZENTGYÖRGYI KISS JÁNOS-FÉLE HARANGÖNTÖDE FÖLDRAJZI HELYZETÉHEZ

A helytörténeti hagyomány úgy emlékezik, hogy Kiss János harangöntődéje az Olt utcában a jelenlegi 20. (volt 18-as) szám alatti telken álló külsejében régi és alacsony, egykor emléktáblával megjelölt telken állott. Az öntődével kapcsolatos adatokat nemcsak a harangöntés szempontjából tartjuk fontosnak, hanem azért is, mert itt öntötte harangokból első ágyúit Gábor Áron. Az épületet – bár évtizedekkel ezelőtt mint műemléket emlegették – lebontották, s ma a ház helye az Olt utca 20-as szám alatti telek üres – nyugati részén – van és annak szerves része.

Az emléktáblát 1957-ben állították a sepsiszentgyörgyi magyar tanfelügyelők, egy időben a kökösi Gábor Áron-, a zágoni Mikes Kelemen- és az örkői Váradi–Bartalis emlékművel.¹ Később olyan információ birtokába jutottunk, miszerint az öntőde nem az általunk megjelölt helyen, hanem ugyancsak a ma 20-as házszám alatt levő, jó karban álló lakóház helyén állott.² 1974-ben a történész *Imreh István* egy Gábor Áronról szóló tanulmányában a következőket írta: „...a sepsiszentgyörgyi szóhagyomány szerint a Kiss család Olt utcai harangöntő műhelyében segédként dolgozik és a Várgödrében 1840-ben öntött szemerjai harang elkészítésében mint »kovácslegény« vesz részt Kis Péter mester mellett”³. Imreh István nem jelöli meg, hogy milyen dokumentumra alapozza állítását, az azonban igaz, hogy a szemerjai református eklézsia 1840-ben harangot öntet, s erre Kiss István harangöntő mesterrel kötöttek szerződést 1840 július 19-én.⁴

Tiboldi Zoltán sepsiszentgyörgyi muzeológus a Székely Nemzeti Múzeumban található könyvek 1848–49-es vonatkozású tulajdonosi-olvasói bejegyzéseiről közöl rövid tanulmányt.⁵ Felszeghi István Sepsiszentgyörgy történetéről szóló könyvében,⁶ K. Bogdán Gézától egy olyan, Kiss János műhelyére vonatkozó bejegyzést talált, amely szerint ez a műhely, az 1870-es években „a régi vásártéren volt, a templom alatt”. „Ha ezt az állítást sikerül igazolni – írja Tiboldi –, akkor az megkérdőjelezi eddigi ismereteinket, miszerint az említett harangöntő műhely, amelyben 1848-ban Bodvaj után és még Kézdivásárhely előtt

1 Pethő Sándor nyugalmazott magyar irodalom szakos tanár, akkori tanfelügyelő szóbeli közlése szerint (Sepsiszentgyörgy, 1990).

2 István Andor (1923–1985) szóbeli közlése (Sepsiszentgyörgy, 1980).

3 Imreh István: *Gábor Áron útban a forradalom felé*. 1848. Arcok, eszmék tettek. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1974, 230.

4 Cs. Bogáts Dénes: *Szemerja község és református egyházának története*. Sepsiszentgyörgy, 1943, 45. Itt jegyezzük meg, hogy Sepsiszentgyörgyön 1795 és 1872 között – a harangfeliratok szerint – három Kiss nevű harangöntő mester működött: Kiss János, fia Kiss István és unokája Kiss János. Adataink szerint a szabadságharc idején az unoka Kiss János működött, akinek 1856 és 1872 között készült harangjai ma is léteznek. Kiss Péter öntőmesterről eddig nem tudunk. A Kissek sepsiszentkirályi unitárius familia leszármazottai voltak. (Lásd. Kisgyörgy Zoltán: *Háromszéki harangok*. Csíkszereda, 1996).

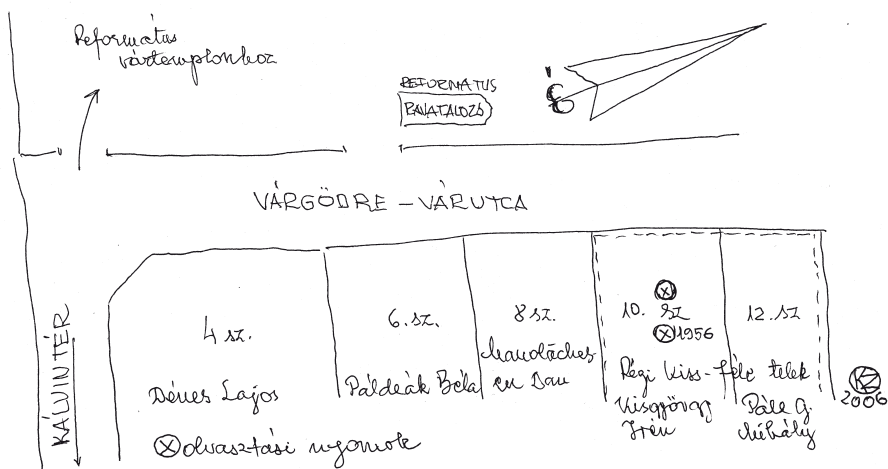
5 Tiboldi Zoltán: *1848–49-es vonatkozású bejegyzések a Székely Nemzeti Múzeumban*. Acta 1999. II. T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 2000, 196–197.

6 Felszeghi István: *Adatok Sepsiszentgyörgy történetéhez, különös tekintettel a múlt század iparára*. Erdélyi Múzeum Egyesület XII. vándorgyűlése. Sepsiszentgyörgy, 1933. aug. 27–29-én. Kolozsvár, 1934.

öntöttek ágyút Gábor Áronék, az Olt utcában lebontott és emléktáblával megjelölt épületben lett volna. Ebben a bejegyzésben is sok valószínűség van, mert a harangöntő műhelyek leggyakrabban a templomok közelében létesültek. Az Olt utcában a Kiss harangöntők egyikének a lakása lehetett, de az is lehet, hogy a templom alatt maga az öntés történt (tehát az ágyúöntés is), míg az Olt utcai műhelyben az utólagos megmunkálás csupán”⁷.

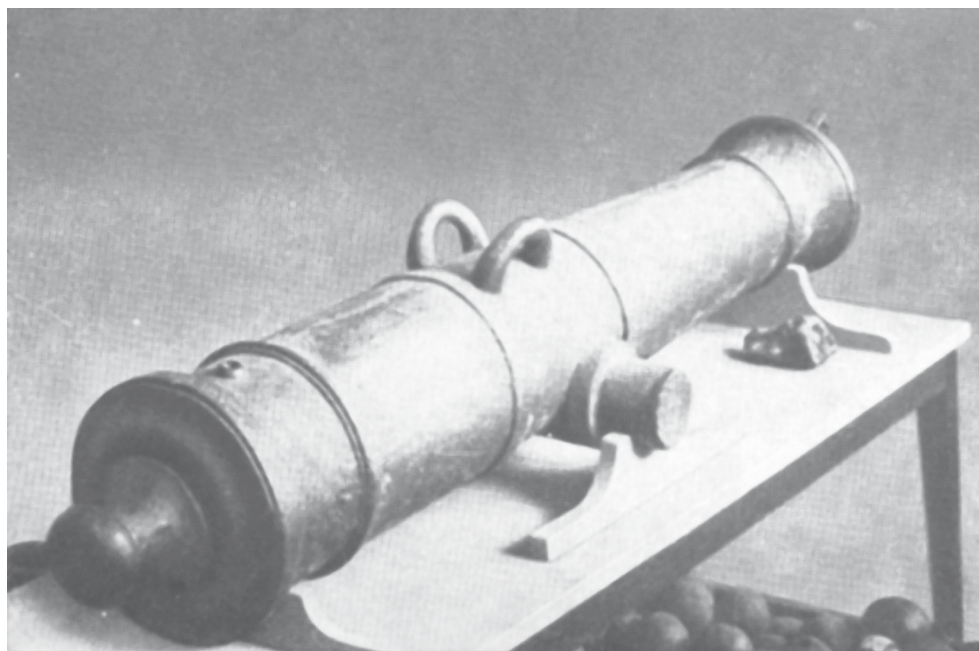
A fentieket szeretnénk igazolni, mert e sorok írója 1955–56-ban a sepsiszentgyörgyi Várgödreben, a mai Vár utca 10. szám alatti telken édesapjával, néhai Kisgyörgy Bénéiammal (1896–1971) és testvéröccsével, Kisgyörgy Benjaminszal (1940–2002) az itt ma is álló Kisgyörgy-féle családi ház pincéjének ásása alkalmával vas- és bronzsalakot, holtstzenet és cserépedény-töredékeket talált, melyeket a helyszínre hívott Székely Zoltánnak, akkori múzeumigazgatónak átadtak. Az említett lakás előtti gyümölcsösökertben – a háztól 4 méterre – komposzt készítésére alkalmas 1,5 m mély gödör ásásakor a szerző testvéröccsével ismét rátalált a jelzett kultúr-rétegre. (Lásd a mellékelt helyrajzot). S hogy a szóban forgó telken (helyrajzi száma 1203/3 és 1203/4/a) vagy annak közvetlen közelében lehetett olvasztó vagy harangöntő műhely, azt az is bizonyítja, hogy a Vár utca 10. és 12. szám alatti telkek közös tulajdont képeztek. Nos, a 12-es házszám alatt – éppen egy Kiss nevezetű idős asszony élt, aki unokájára, Magyarai Lajosné Gondos Ibolyára íratta a telek ma 10-es házszám alatti részét. Tőlük vásárolta meg apám – Kisgyörgy Bénéiam és neje Sikó Irén – adás-vételi szerződéssel a szóban forgó telket, ami ma is a tulajdonunkban van.⁸

Ezek szerint megalapozottnak tartjuk azt a feltevést, hogy az említett két telek, de nincs kizárva, hogy az egész Dénes Lajos-féle (4-es házszám), a Páldeák Béla-féle (6-os házszám) és a Manolăchescu Dan nevén szereplő (8-as házszám) telkek is, a Várgödre sarkától fel a 14-es házszámú telekig, a XVIII. század végén és a XIX. század első kétharmadában a Kiss familia tulajdonában lehettek, vagy éppen ott, mint szabad területen, vasat, ötvözetet olvasztottak, vagyis öntöde működhetett.

7 Tiboldi Zoltán i. m. 196.

8 Lásd a közjegyző előtt kötött eredeti adás-vételi szerződést. Árkos, 1943. augusztus 3. (A szerző tulajdonában).

*Gábor Áron 1906-ban Kézdivásárhelyen megtalált ágyúja a Székely Nemzeti Múzeumban
(jelenleg Bukarestben található)*

ADATOK GÁBOR ÁRON ÁGYÚIRÓL
HATÁRVIDÉK 1762–1918

ADATOK GÁBOR ÁRON ÁGYÚÍRÓL

Kossuth Lajos 1849. április 1-jén Egerből Csány László¹ erdélyi országos biztosnak katonai terveiről és politikai elképzeléseiről írva sok más gondolata mellett arra is kitért, hogy az orosz betörés megakadályozásáért a Keleti- és Déli-Kárpátok átjáróit kellően kell őrizni. Azt közölte: „*Erdély megtartására egy nagy hadsereggel felér az öt passzus járhatatlanná tétele Borgótól Verestoronnyig. Erre méltóztass fordítani főfigyelmet. Ha ez meglesz, Cetz nem fogja Erdélyt elveszteni*”.²

Kossuth Lajos azért írt Czetz Jánosról³ mint az erdélyi hadsereg főparancsnokáról, mert az első orosz betörést követő győzelem, vagyis az 1849. március 20-i Brassóba bevonulást és az orosz–osztrák csapatok határon kívül üzését követően Bem altábornagy a Bánságba igyekezett a harcok további folytatásáért, s ezért Czetz Jánost nevezte ki ideiglenesen az erdélyi hadsereg élére.

Az orosz–osztrák csapatok ugyan az első betörést követően csúfos vereséggel távoztak Erdélyből, ez azonban nem jelentette azt, hogy ne készültek volna újabb támadásra: „*a gonosz soha nem alszik, s az első orosz expedíció gyalázata csak felhívatta az óriás hatalom bosszúszomját*” – írták a *Közlöny* 1849. április 13-i számában.⁴

Az oroszok kivonulását követően visszatérésükről folyamatosan újabb és újabb hírek terjedtek Erdély-szerte. Már az április 19-én keltezett hír szerint Vöröstoronynál, Brassónál és Bukovina felől 50 000 katona várta a betörési parancsot, hogy Erdélybe induljon.⁵ Az oroszokkal menekülő Puchner csapatai is arra figyeltek, mikor fordíthatják szekerük rúdját a Kárpátok átjárói felé, hogy újból visszatérjenek.

A különböző harcokban Gábor Áron ágyúíri már 1848 decembere óta sikerrel segítették a csaták kimenetét. A háromszékiek és csíkiak elvitték magukkal a medgyesi, Szeben környéki csatákba, s a Kossuth Lajos által megjelölt átjárókhoz is.

Pontosan ugyan nem tudjuk számba venni, hol vetették harcba a Gábor Áron készítette ágyúkat, de jelentős részükről ismerünk adatokat. Azért sem lehetnek biztosak a felsorolások, mert ugyanazokat az ágyúkat más-más csatákban is megemlíthették, másrészt Erdélybe Pestről is küldtek ágyúkat. Amikor pedig Nagyváradról tüzekeket irányítottak a háromszéki, csíki katonák képzésére, akkor Kézdivásárhelyen 103 újoncot oktattak az ágyúk kezelésére. Érkezésük után két héttel Váradról újabb tüzekeket küldtek, akik három ágyút hoztak magukkal.⁶ A Kézdivásárhelyen működő gyárban minden héten 3–4 ágyút öntöttek. Németh László⁷ kormánybiztos 1849. február 22-én arról írt Csánynak, hogy „*éppen*

1 Csány László. Lásd Balás Konrád: *Feljegyzések*. 60. sz. lábjegyzet.

2 Kossuth Lajos: *Írások és beszédek 1848–1849-ből*. Válogatta, sajtó alá rendezte, az összekötő szöveget, jegyzeteket és magyarázatokat írta Katona Tamás. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1994, 342–343.

3 Czetz János tábornok. Lásd Balás Konrád: *Feljegyzések*. 62. sz. lábjegyzet.

4 *Közlöny*. 78. sz., 1849. ápr. 13., 285.

5 *Honvéd*. 112. sz., 1849. máj. 20., 846.

6 Nagy Sándor: *Háromszék önvédelmi harca 1849–49*. Kolozsvár, 1896, 164. (Továbbiakban Nagy Sándor 1896).

7 Németh László. Lásd Balás Konrád: *Feljegyzések*. 2. sz. lábjegyzet.

ma van készen 6 hat fontos felszerelt ágyúnk – gyárunkból minden nap, ha anyagunk van, hét kijöhet⁸. Szabó Sámuel⁹ arról írt naplójában 1849. május 22-én, hogy amióta 6 fontos gyalog és lovas ágyúkat öntenek, az ott dolgozó mesteremberek jól és gyorsan szerelik azokat.¹⁰

Azt viszont tudjuk, hogy 1849. április végén a Törösvári- és Tömösi-szorosban a 133 tüzér rendelkezésére 14 ágyú állt.¹¹ Nem sokkal később Gál Sándor újabb 6 ágyút küldött Kiss Sándornak¹² a szorosok védelmére. Június 26-án Szabó Sámuel azt írta, hogy a Tömösi-szorosnál 18-án 4 ágyút ugyan beszegeztek, de az ellenség kezébe került.¹³ Gábor Áron a Bodzai-szoros védelmére is küldött ágyúkat, az egyik feljegyzés szerint a meglévők mellé még négyet.¹⁴ Egyed Ákos közli, hogy az Ojtozi- és Bodzai-szorosban április végén 9 ágyút lehetett találni. Az Ojtozi-szorosban is megkezdték az ellenállás kiépítését. Az utakkal egy időben elrendelték „a befüggő vagy mellékes ösvényeknek sietően bevágatását”¹⁵, és a határt őrző katonák segítségére 6 ágyút küldöttek. A *Honvédben* arról írtak, hogy a városban megfelelő katonai erő található, „egy üteg ágyú tátong a Rákóczy vár ormain”¹⁶. Kiépítették a határvédelmet Kézdivásárhelyen is. Ide 8 ágyút rendeltek.¹⁷ Az ellenállás utolsó napjaiban, június 19-én az Ojtozi-szorosba még 6 ágyút vittek.¹⁸ A. A. Nyepokojsickij, aki leírta az oroszok Erdélyi hadjáratát, a szoros elfoglalásakor is 6 ágyúról számolt be.¹⁹

Bem altábornagy és Gál Sándor Gábor Áronnal együtt arról is gondoskodtak, hogy az akkor készülő ágyúkat hozzáértő emberek kezeljék, ezért Kézdivásárhelyre olyan gyakor-

8 Nagy Sándor 1896, 164.

9 Szabó Sámuel. Főhadnagy. (1829. máj. 16. Székelyföldvár–1905. jan. 1. Kolozsvár). 1836–1848 között a nagyenyedi koll. diákja. 1848 nyarán a két lövegből álló nagyenyedi nemzetőri tüzérség parancsnoka. November végétől Pesten képezték tovább, majd 1849 januárjától Nagyváradon. Márciusban Papp Sándor ütegeivel Kézdivásárhelyre küldték a székely tüzérek betanítására. Április 16-tól tüzemester, június 1-jétől hadnagy, az 1. háromfontos székely üteg parancsnoka. Július 16-án Bem léptette elő főhadnaggyá. Zsibónál tette le a fegyvert. A szabadságharc után nevelő, majd a heidelbergi egyetemen tanult. 1858-tól marosvásárhelyi, 1868-tól kolozsvári főgimnáziumi tanár. 1896-ban vonult nyugdíjba. Haláláig a Kolozs Megyei Honvédegyelet elnöke.

10 Nagy Sándor 1896, 166.

11 Egyed Ákos: *Háromszék 1848–1849*. Kriterion könyvkiadó, Bukarest, 1979, 195. (Továbbiakban Egyed Ákos 1979)

12 Kiss Sándor. Ezredes. (1809, Papolc–1849, Csernovic, Bukovina). Kiss Mihály határőr őrnagy és Donáth Rozália gyermeke. A kolozsvári gimnáziumban és a korneuburgi utásziskolában tanult. 1828-tól folyamatosan szolgált. 1844-től alszázados a 11. Székely huszárezredben. 1848 augusztusától a délvidéki szerb felkelők ellen harcolt. Októberben csatlakozott a honvédséghez. 1848. november 12-től századkapitány, decembertől osztályparancsnok Bem seregében. Részesen erdély felszabadításának. Március 21-től ezredessé nevezték ki. Április 8-án a katonai érdemjel 3. osztályával tüntették ki. Májustól az erdélyi hadsereg brassói osztályának parancsnoka. Június 19-től az orosz túlerővel szemben a Tömösi-szorosot védte, másnap megsebesült, és az ellenség fogságába esett. Csernovicba vitték, hol öngyilkos lett.

13 Nagy Sándor 1896, 166.

14 Szentkatolnai Bakk Endre: *Kézdivásárhely s az ottani Jancsó családok története*. Kézdivásárhely, 1895, 386. (Továbbiakban Bakk Endre 1895).

15 Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár. (Továbbiakban SÁL) Fond 357. Nr. 40. Bereck város iratai, fol. 40–41.

16 *Honvéd*. 103. sz., 1849. ápr. 27., 408.

17 Bakk Endre 1895, 386.

18 Nagy Sándor 1896, 166.

19 A. A. Nyepokojsickij: *Az erdélyi hadjárat orosz szemmel 1849*. Fordította, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Rosonczy Ildikó. Balassi Kiadó, Budapest, 1999, 77. (Továbbiakban Nyepokojsickij 1999).

lott tüzéreket rendeltek, akik megtaníthatták az újonnan jelentkező, többnyire tanult férfiakat, diákokat az ágyúk biztos kezelésére.²⁰ 1849. június 23-án Szabó Sámuelék csapata 5 lovas és 2 gyalog hatfontos ágyúval sietett a kökői hídhöz, és délben már 9 hatfontos ágyúval harcoltak.²¹

Fennebb haladva a Gyimesi-szoros erősítésére Gábor Áron április elején 8 olyan tüzért vitt magával, akik tanítják a már akkor ott lévő ágyúk mellé beosztott honvédeket.²² 1849. június 11-én a *Hadi Lap* szintén a gyimesi ágyúkról közölt híreket: az ágyútelepek mellé 24 legényt osztottak be, amely száma legalább 4 ágyú ottlétét jelenthette.²³

Szintén a *Hadi Lap* közölte, hogy Gyimesen a sziklák oldalába 12 ágyúnak telephelyet és fedező sáncot vágtak.²⁴

Megerősítették a Békási-szorost is. Gábor Áron 1849 áprilisában meglátogatta, s innen indult be áruhában Moldvába. Meg akart győződni, igazak-e azok a hírek, amelyeket az oroszok betörési készülődéseiről terjesztenek mind Csíkban, mind Háromszéken. Visszateretve közölte, hogy fokozottabban meg kell erősíteni ezt az átjárót is.²⁵

Gábor Áron a nyár folyamán újból meglátogatta a Békási-szorost, s ekkor a Piricske tetőn is megfordult. Itt is támogatták a gyergyóiak az őrséget.²⁶

Április folyamán a Tölgyesi-szorosnál nagyobb orosz haderőt vontak össze, ezért a székelyek fokozottan megerősítették az átjárót, vittek néhányat a Gábor Áron ágyúiból. Tölgyesben ekkor 3 ágyú volt, és újabbakat vártak.²⁷

Gábor Áron ágyúi eljutottak Besztercére is. Vittek magukkal az iderendelt háromszéki katonák is. Kiegészítésükre Bem altábornagy rendeletben közölte Gál Sándorral, hogy Kézdivásárhelyen sürgősen szereltesse fel hat ágyút, és küldje Besztercére.²⁸ A felsorolt, északra haladó átjáróktól ellenkező irányban is a „*Tömösi-szorostól Déváiig Gábor Áron ágyúi mindenütt ott voltak*”²⁹. Júniusban mintegy megnyugtatóként arról írtak a *Honvédben*, hogy a „*szoros-utak mindenütt seregekkel és ágyúkkal ellátva. A határvonal nagy fákkal körös-körül célszerűen bevágva*”³⁰.

A különböző átjárók megerősítésén kívül a tüzérek Gábor Áron ágyúiból több csatába is vittek magukkal. Amikor 1849. február 4-én Bem tábornok segítségére vonultak a csíki és háromszéki honvédek, az akkor útjukat álló orosz–osztrák katonák ellen 4 ágyújukat is harcba vetették. Feljegyezték, hogy február 26-án a kökői hídnál tartózkodó háromszéki

20 SÁL Fond 657. Nr. 40. Bereck város iratai. Fol. 40.

21 Nagy Sándor 1896, 167.

22 Uo. 163.

23 *Hadi Lap*. 3. sz., 1849. jún. 11. 3.

24 *Honvéd*. 145. sz., 1849. jún. 15., 576.

25 Bözödi György: *Gábor Áron 1849-ben*. 1848. Arcok, eszmék, tettek. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1974, 134–237. (Továbbiakban Bözödi György 1974).

26 Garda Dezső: *A falutörvénytől a közbirtokosságig. Gyergyóújfalu monográfiája*. Státus Könyvkiadó, Csíkszereda, 1998, 146. (Továbbiakban Garda Dezső 1998).

27 Bözödi György: *Székely századok*. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2002, 256. (Továbbiakban Bözödi György 2002).

28 Uo. 255.

29 Egyed Ákos: *Erdély 1848–1849*. I–II. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 1999, 198. (Továbbiakban Egyed Ákos 1999).

30 *Honvéd*. 149. sz., 1849. jún. 20., 591.

tüzéreknek 2 ágyújuk volt. A június 23-i csatára emlékezve Szabó Sámuel azt írta naplójába, hogy a kökösí hídnál előőrson 2 hatfontos ágyú állt. Ők 5 lovas ágyúval és 2 gyalog hatfontossal érkeztek az oroszok elleni harcba.³¹ A visszavonuló csapatokról Szabó Sámuel június 24-én azt jegyezte fel, hogy Eresztevény határában 10 hatfontos és 12 háromfontos ágyújuk volt.³² A június 29-én este 11 órakor keltezett levelében szüleivel azt közölte, hogy 30 ágyúval visszaindultak Kászonyfaluból Kézdivásárhely felé. Hozzáfűzte: „ennyi ágyúja Bem tábornoknak sem volt, amikor Erdélyt visszafoglalta”.³³

A július 2-i csata leírásakor Szabó Sámuel ismét a tüzékről nyilatkozott: „11 órakor már szólott 22 ágyú a mi részünkről, mikor én még 7-el Uzon és Kőkös közé megérkeztem”. Közben az előnyomulás során néhány ágyút az ellenség is elfoglalt. Gábor Áron temetésén „az általa harangból öntött 30 ágyú zúgott”.³⁴

A július 5-i Sepsiszentgyörgy melletti csatáról egy ismeretlen naptáriró azt jegyezte fel, hogy az oroszok az ágyúk egyik részét magukkal vitték.³⁵

A. A. Nyepokojsickij azt írta, hogy a július 5-i csata során az oroszok 4 ágyút zsákmányoltak.³⁶ Amit Szabó Sámuel azzal egészített ki, hogy az ágyúk közül elmaradt egy lovas és 2 vagy 3 háromfontos, amelyek esetleg az Oltba is beledőlhettek.³⁷

Bem altábornagy 1849. július 19-én azzal bízta meg Tuzson János³⁸ őrnagyot, hogy 2000 gyalogossal, 1000 lovassal és 4 ágyúval Moldvába induljon.³⁹

A Háromszéken készült ágyúkról összegezőképpen László Ferenc 1906-ban azt írta: „Egykoriak feljegyzése szerint Gábor Áron-féle ágyú összesen 70 db készült, és pedig Fülében 2 db hat fontos, Sepsiszentgyörgyön Kis János bádigos műhelyében 4 db három fontos, végül Kézdivásárhelyen szintén Gábor Áron vezetése alatt, Turóczy Mózes műhelyében 64 db három és hat fontos”.⁴⁰

Azt nem tudjuk megállapítani, hogy a 70 ágyú milyen ütemben készült el, de egy-egy adatból következtethetünk rá: 1849 január közepéig Háromszéken 10 Gábor Áron által készített ágyút tartottak számon.⁴¹

Az *Esti Lapok* 1849. március 17-i számában arról számolnak be, hogy január óta Gábor Áron számos ágyút öntött, Bem tábornokhoz egyszerre 16 darabot küldtek. Mintha folyamatosan figyelték volna a székely ágyúgyár eredményeit, április 24-én arról írtak,

31 Nagy Sándor 1896, 167.

32 Uo. 168.

33 Uo. 169.

34 Uo. 171–172.

35 *Magyar Házi-barát. Közhasznú és gazdasági naptár 1849-dik közönséges évre.* Kassa. 1849. június. A naptár a bejegyzésekkel az SZNM könyvtárában.

36 A. A. Nyepokojsickij 1999, 81.

37 Nagy Sándor 1896, 173.

38 Tuzson János őrnagy. Lásd Demeter Lajos: *Hátország.* 263. sz. lábjegyzet.

39 Nagy Sándor: *Háromszék 1848–1849. önvédelmi- és szabadságharcának rövid történelmi leírása.* Háromszék. Emlékkönyv Magyarország ezeréves fennállása ünnepére. Sepsiszentgyörgy, 1899, 39., Bakk Endre 1895, 400.

40 László Ferenc: *Táj és tudomány. Válogatott írások.* László Attila gondozásában és előszavával. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1978, 129.

41 *Közöny.* 1849, 91. sz.

hogy már a 26. ágyút öntötték.⁴² Szabó Sámuel 1849. május 22-én már azt írta, hogy Kézdivásárhelyen „*eddigelé valami 50 ágyút állítottak elő*”.⁴³ Turóczi Mózes⁴⁴ arról számolt be, hogy 1849 január közepétől június közepéig 61 ágyút öntöttek.⁴⁵

Az ágyúk iránti érdeklődést is néhány adattal bizonyíthatjuk. Amellett, hogy az elkészült ágyúkat a háromszékiek már vitték is a csatákba, és hogy a különböző szorosokba is jutott a lehetőségekhez mérten belőlük, egy-egy megrendelésről is tudunk.

Kossuth Lajos 1849. május 12-én két ágyút rendelt Gábor Árontól, az ágyúgyár működtetésére és bővítésére pedig 60 000 forintot utalt ki.⁴⁶ Gábor Árontól Czetz tábornok is rendelt 2 tízfontos vetágyút, mégpedig „*minél gyorsabban*”. Majd azt jelenti Gábor Áron, hogy 4 hatfontos ágyút útnak indított Szebenbe.⁴⁷

A Háromszéken készült ágyúk közül néhány a csatákban szétrepedt. Ez történt a gyors tüzelés következtében a Vöröstoronyi-szorosban és Segesváron is. A. A. Nyepokojcsickij arról írt, hogy a Vöröstoronyi-szorosban „*az ellenség [a magyar] nyolc lövege közül csupán öt maradt használható állapotban: kettő tüzelés következtében szétrepedt, egyet pedig kilőttünk*”⁴⁸.

Kovács Endre írta, hogy a segesvári csatában „*négy darab Gábor Áron gyártotta ágyú a gyors és kitarató tüzelés következtében elhasadt, s ki kellett vonni a tűzvonalból*”⁴⁹.

Meg kell említenünk azt is, hogy a segesvári csatában Bem altábornagy 16 ágyúval támadott, amelyek többnyire Kézdivásárhelyen készültek.⁵⁰

Majd megkezdődött az orosz–osztrák csapatok előnyomulása, a székelyek fokozatos hátrálása, amelynek során az ágyúk jelentős részének is eldőlt a sorsa. Egyik része az ellenség kezébe került, másokat a csatákban lőttek ki, bizonyos helyeken visszavonulás közben elásták, hogy ne kerülhessenek az ellenség kezébe. Az első ágyúcsövek elásására Erdőfűlén került sor: mindmáig él az a hagyomány, hogy 1848 végén, amikor az ellenséges osztrák csapatok közeledtek, a Kóság völgyében elásták Gábor Áron itt készült ágyúcsöveit.⁵¹ Ismereteink szerint a következőre 1849. június 25-én vagy előző napokban kerülhetett sor, amikor az oroszok elfoglalták Kézdivásárhelyt, és az ágyúgyárat is lerombolták. Azt jegyezték fel, hogy az oroszok elvonulása után ismét folytathatták az ágyúk gyártását, hisz elásták az ágyúnak való ércet, a golyókat is.⁵² Ekkor vajon ágyú nem került a földre?

42 Egyed Ákos 1979, 191.

43 Nagy Sándor 1896, 166.

44 Turóczi Mózes (1813. jan. 20. Kézdivásárhely–1896. máj. 13. Kézdivásárhely). Százados, a kézdivásárhelyi ágyúgyár vezetője. 1848 december elején, míg Gábor Áron ágyút öntött Bodvajban és Sepsiszentgyörgyön, ő Végh Antallal Kézdivásárhelyen megöntötte a „*kicsi ágyút*”. 1849-től Gábor Áron fő munkatársa, telkén rendezték be az ágyúöntödét. 1849 áprilisától százados. A szabadságharc után fogságot szenvedett Csíkszeredában. A kezdetektől a Rikánbelői Honvédegylet tagja, rézműves, üstgyártó, gépkölcsönző Kézdivásárhelyen. Idős korában megírta visszaemlékezését az ágyúgyárról.

45 Egyed Ákos II. 1999, 189.

46 Bözödi György 2002, 259.

47 Uo. 161–262.

48 A. A. Nyepokojcsickij 1999, 90.

49 Kovács Endre: *Bem József*. A Hadtudományi Intézet kiadása, Budapest, 1954, 602.

50 Egyed Ákos II. 1999, 258.

51 Kisgyörgy Zoltán: *Kovácsna megye*. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda. 2001, 310.

52 Bözödi György 2002, 262.

A kökösi, sepsiszentgyörgyi, majd szemerjai csata után, említettük már, Szabó Sámuel feltételezése szerint, néhány ágyú az Oltba is beledőlhetett. Gál Sándor a Tusnádi-szorosban megkísérelte még feltartóztatni az orosz–osztrák előnyomuló sereget, majd a 3 zászlóaljnyi gyalogságot és 21 ágyúval felszerelt tüzérséget visszavonta a Mitács-hágóig. De tovább kellett menekülnie Udvarhely felé. Gál Sándor még 8 ágyút magával cipelt a hegyi ösvényeken, majd látva, hogy az ágyúkat nem tudja megmenteni, továbbvitelük a visszavonulást is akadályozza, 6-ot közülük beszegeztetett, és néhányat az erdő között elrejtett, a továbbiakban csupán kettőt vitt magával.⁵³

Erről az eseményről, az ágyúk egy részének további sorsáról írta Orbán Balázs: „*ezen csatában történt az a komikus eset, hogy az osztrák tiszt, H-r [Hössler Nándor] elvágta a hadseregtől, az erdők rengetegében keresett menedéket, itt bujkálva rátalált a Mitácscon átvonult Gálnak elhagyott ágyúira (melyeket a rossz úton vinni nem tudott), s mint élelmes ember, azokat kirendelt ökrökkel elvontatva diadalpompával vitte Szent-Györgyre mint Gáltól győzelemmel nyert hadi zsákmányt, miért azonnal előléptették, érdemjelt s a hangazatos »Ritter von Bükszad« címet nyerte, sőt még ráadásul egy akkortájt nagyon jól jövedelmező Bezirkvorsteheri állomást»⁵⁴.*

Gábor Áron ágyúi közül más irányba is rejtettek el az ellenség elől. Korábban írtunk róla, hogy Bem altábornagy parancsára július 19-én Tuzson János csapatával Moldvába indult, és ekkor 4 ágyút is magával vitt. A visszatérés után Tuzson János még Gorzafalván maradt abban a reményben, hátha mégis kialakul a moldvai sereg. Ekkor Gorzafalván 8 székely gyalogszázad, 1 lovasszázad és 6 ágyú volt.⁵⁵ De Tuzson János visszavonulóban arról értesült, hogy Clam-Gallas⁵⁶ csapataival már július 30-án Kézdivásárhelyre érkezett, ezért éjnek idején erdei utakon-ösvényeken Szárazpatak felé haladva Csík irányába vágott át a hegyeken. A Nyerges-tetőn július 31-én állást foglalt, majd augusztus elsején csatát vívott az ellenséggel. Tuzson János a visszavonuláskor, feltételezésünk szerint, néhány ágyút elrejtett az erdők között.

A Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltárban fennmaradt egy „*Hivatali Jelentés!*”, amely szerint Antal András azt közölte 1849. augusztus 27-én Ojtozból, hogy a „*Harmintzados Ur szóbeli parancsolattára magam mellé vevén 8 Kontrásokot, folyó hó 25-én elutaztam az úgynevezett Sugóba, és azon környéket tellyes igyekezettel megmotosván 26-án mintegy délután 4 órakor rátaláltam azon helyre, az hol ágyúk elrejtve voltak, melynek bizonyos jele az ott találtatott rakásra vagdalt fiatal fenyőfák és azon helyen lévő szekér nyoma, s úgy feles szösz, vagyis kender neme. Azon környéket, ahol csak gyanúm volt a hely állása szerint, a mellettem lévő személyekkel minden nemű hadiszerek feltalálása végett jó móddal felmotosztam, de a fenn írtnál többet nem találtam»⁵⁷.*

53 Albert Ernő: *Eltiport szabadság. Jöttek az oroszok. 1849.* „Jázdó” Társaság kiadása. Sepsiszentgyörgy, 1999, 130.

54 Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból.* Pest, 1869, 69.

55 Jakab Elek: *Szabadságharcunk történetéhez. Visszaemlékezések 1848–1849.* Kiadja Rautmann Frigyes, Budapest, 1880, 556.

56 Clam-Gallas Eduard – osztrák altábornagy.

57 SÁL Fond 135. Nr. 10. fol. 33.

A „*Hivatalos Jelentés!*” a továbbiakban így szól: „*A Rátzkő, Nyíres és Sugó közt lege-
lődnék Kurtapatak, Esztelnek, Csomortány és Almási szarvasmarhák és juhnyájok, más
gyanú alá jöhető személyt azon helyen nem találtam, ezen marhák és juhnyájak pász-
torai pedig mindig, éjjel és nappal ott léteznek, lehet, hogyha ezek kérdőre vonatnának,
kimondhatnák, hogy merre vitték az ágyúkat, minthogy a nevezett helyről indulva a sze-
kérnyom mutassa, hogy megneveztem faluk felé vagyon.*”⁵⁸

Gál Sándor terve az volt, hogy a Tuszádi- és Kászoni-völgyben továbbra is feltartja az ellenség előnyomulását, de a csíki és háromszéki alakulatok már elég nehéz csatákban Háromszéken több embert vesztettek, közülük sokan Beszterce környékén és Segesvár mellett harcoltak, így nem volt meg a kellő haderő a nagyszámú ellenséggel szemben.⁵⁹

A gyors támadás zűrzavarában a gyimesi, békási, tölgyesi haderők nem értesültek a tennivalókról, így csak későbbi időpontban kezdték meg a visszavonulást: Rindsmaul Albert⁶⁰ őrnagyhoz augusztus 1-jén érkezett a rendelet állásai elhagyására, így Gyimesből csak Gyergyó felé tudott menekülni.⁶¹ Feljegyezték, hogy menekülésükkor ágyúikat Gyergyóalfalun áthaladva a Bucsin-tetőn ásták el.⁶²

A Bucsin-tetőn elásott ágyúkról jóval többet sikerült megismernünk, mint az előző három eseményről. A Székely Nemzeti Múzeumban őrzik László Ferenc egykori múzeumőr és a Székely Mikó Kollégium tanára iratait, amelyek egyik e kérdéshez kapcsolódó irat-csomóját a múzeum mai könyvtárosa, Boér Hunor bocsátotta rendelkezésemre. Ezen iratok szerint a kisborosnyói Joós Istvánnak a Nagyenyeden tanuló két fiát, Andrást és Eleket az 1848-as forradalmi események a Bethlen-kollégiumban találták. Mindketten beálltak a honvédek közé. András huszár, Elek tüzér lett.

Joós Elek 1832. október 21-én született, tehát az 1848-as forradalom kezdetén még nem töltötte be a 16 évet. Önéletrajzában azt írta, hogy már 1848 nyarán az odaérkezett székely katonák mellett részt vett a magyar forradalom elleni lázadás fékezésében. Tovább azt írja: „*Hazakerültem Enyedről 1848-ban, nyár derekán*”. „*Én már 16 éves lévén felváltottam apámat a nemzetőrségnél, és tanultunk keményen. Ősszel kiszálltunk a szélbeli falvakba, mivel az oláhoktól és szászoktól féltünk.*” 1848–1849 telét a háromszéki nemzetőrök között töltötte, majd a tüzérek közé került. „*Tavasza felé apám felvitt Kézdivásárhelyre, s ott többen tanolt fiatalok*”, Gábor Áron, Pap⁶³ hadnagy és Szabó Sámuel vezetésével „*tüzérséget tanultunk, rendes gyakorlatokat, céllövéseket tartottunk, töltéseket készítettünk, és hogy*

58 Uo.

59 Egyed Ákos II. 1999. 254.

60 Rindsmaul, Albert gróf. (1809. dec. 12. Prága–1873. jún. 22. Jobbágyfalva). Őrnagy. Rindsmaul Rudolf cs. kir. százados és Lützow Mária fia. A bécsújhelyi katonai akadémián végzett. 1829–1837 között a 41. gyalogezredben szolgált. 1836-tól nő, neje: P. Horváth Emília. 1848 októbertől honvéd vezérkari százados, Trencsén és Pozsony megyében erősítési munkálatokat végzett. 1849. május 1-jétől őrnaggyá és a 4. székely határvédzászlóalj parancsnokának nevezték ki. Alakulatával a Gyimesi-szorost őrizte. Székelyföld elvesztésének hírére, augusztus 4-én zászlóalját feloszlatta.

61 Albert Ernő 1999, 254.

62 Garda Dezső 1998, 131.

63 Pap Sándor (1818. Törökszentmiklós–1868. május 27. Pest). 1838–1846 között az 5. tüzérezredben szolgált. 1848 őszen lépett be a honvéd tüzérséghez. December 14-től hadnagy lett, Nagyváradon szolgált. 1849 márciusától egy üteggel (köztük a többször idézett Szabó Sámuellel) Kézdivásárhelyre küldték, hogy részt vegyenek a székely tüzérek kiképzésében. Július közepétől főhadnagy és az 1. székely lovasüteg parancsnoka. A segesvári csatában július 31-én súlyosan megsebesült.

kiderült az idő, engem mint tüézertizedest, minekutána megcenzurált Gábor Áron, felküldött az Ojtozba két ágyúval. Ott ültem egy kevés ideig, de csakhamar parancsolatom jött, hogy jőjjenek vissza, és menjek a Gyimesbe.

Osztián ott töltöttem az egész nyarat, néztük a muszkákkal a farkasszemet. Sokszor mulattunk is együtt, mert csak egy kapu választott el egymástól, egészen addig, míg a muszkák Háromszékre betörték, és Csíkba is felszorították a magyar tábornok. Akkor menekültünk mi is járatlan utakon Gyergyó felé az ágyúkkal, de a nemzetőrök nagyobb része elszökösött. Gyergyszentmiklóson találkoztunk a tölgyesiekkel. Így indultunk 12 ágyúval a havasokon keresztül” – írta önéletrajzában Joós Elek.⁶⁴

Később Joós Elek fia, Imre véletlenül találkozott Budapesten Édes Ábrahám akkori tüzer fiával, Gyulával, akik beszélgetéseik során kiderítették, hogy apáik együtt voltak a honvédek visszavonulásakor. A gyermekek tájékoztatása után Édes Ábrahám levelet küldött Joós Eleknek. Ebben arról írt, hogy a Tölgyesi-szorosban volt ő katona, és ott együtt harcolt egy jókedvű székellyel, kinek nevére nem emlékszik. Bizonyára Joós Elek lehetett. Azonban Elek a Gyimesi-szorosról írt. Édes Ábrahám 1883-ban így emlékezett a visszavonulásra: „A Tölgyesi-szorosból kivonulva Gyergyszentmiklóson volt az utolsó csoportozás, hol kaszások, gyalogok fegyvereiket lerakták, míg mi, tüzerek az ágyúkkal s municios szekerekkel a havasok közé húzódtunk, s ott élőködünk”⁶⁵.

Útközben arról értesültek, hogy a Hargitán átvezető úton nem haladhatnak tovább, mert az oroszok rövidesen elfoglalják Sófálvát, így hát az erdő között kell maradniuk. Időközben a csoportot jelentős számú honvéd hagyta el. „Mi is, mikor megvirradtunk – írta Joós Elek –, számba vesszük magunkat, s hát összevissza 12-en vagyunk a 12 ágyúval és valami 80 hámos lóval. Volt 4 magyarországi: Édes Vince, Édes Ábrahám s egy vén olasz, kikre emlékezem s vagy hat gyergyói fiú; ezek lovászok voltak. Hozáfogtunk, és az ágyúkat bevontattuk a nagy erdőbe, mintegy 300 ölre az úttól. Ott volt egy pusztacska, hol az ágyúkat körbe taszigáltuk, a municios szekerekről a vasneműt a fogadó csűrpadlása alá béraktuk, a municiót vagy húsz ládával a sűrű fenyvesbe elraktuk, és a lovakat szerszámostul elhajtottuk egy járatlan havas tetejére, hol egy nagy pusztán fű és víz elég volt. Ott megtelepedtünk abban a reményben, hogy tán hamar elvonul a fergeteg, és akkor újból kiállunk a síkra hazánk szolgálatjára”⁶⁶.

A leírásból azonban kiderült, hogy a 12 menekülő honvéd közül 5-en a következő éjszaka megszöktek, ketten gyergyóiak a további menekülést értelmetlennek tartották, és szülőföldjük határáról hazatértek. Így tehát 7-en maradtak a hegyek között. Visszaemlékezésük szerint 3 vagy 4 hetet töltöttek a havas tetején, pusztán, ami augusztus végéig, szeptember elejéig tarthatott. Ez időre meg kellett szervezniük életüket. Volt egy fél szalonnájuk, amit még Gyergyóból vittek magukkal. Fenn, a havason közelükben esztana volt, honnan túrót kaptak, pénzzel egy juhot is megvásároltak, húsát a tanya melletti fenyőfára aggatták, ahonnan „kicsidenként” elköltötték „a dongó legyekkel közösen”. Mindezt kiegészítették az erdőszéleken található áfonyával, sőt levéllel írtak is.

64 Dr. László Ferenc iratai a SZNM irattárában, 1. sz. irat, 2–4. (Továbbiakban Iratok).

65 Uo. 2. sz. irat, 1.

66 Uo. 1. sz. irat, 5–6.

A menekülő honvédek nem zárkóztak el környezetüktől, időközönként ellátogattak a hegyek lábánál lévő falvakba. Civil ruhába öltözve Joós Elek az egyik Édes testvérrel „Parajd-Sófálvára” gyalogolt, a papsággal kerestek kapcsolatot, kenyeret, szalonnát, más élelmet vásároltak. Megtudták, hogy a császáriak átvonultak Sófálván, kihirdették, hogy „senki semmit ne merészeljen a havasonon búdokáló Kossuthoknak adni, nagy büntetés terhe alatt, és már a magyar bankó sem jár”. Néhány parajdi és sófalvi emberrel közölték kilétüket és tartózkodási helyüket, akik a továbbiakban kenyérrel, lisztrel segítették őket.⁶⁷

Az idősebb embert, akit „taliánnak” tartottak, az Édes testvérek zsidónak, Gyergyóba küldték élelemért és hírek szerzéséért. Visszatértekor ő közölte, hogy tán a Gyergyóba hazatérő fiúktól, vagy más úton, az osztrákok tudomást szereztek a havason tartózkodó honvédekről és az ott rejtetett ágyúkról, ezért „más napra Gyergyóban népfelkelés van rendelve, hogy jöjjenek ki az ágyúkért”. Erre a hírre az erdőn tartózkodó honvédek közül ketten a lovakkal maradtak, öten az ágyúhoz siettek. „Az ágyúkból egy néhányat a javából eltemettünk, a többit bészegztük, megbénítottuk” – írta Joós Elek⁶⁸ Halomba gyűjtötték az ágyúk működéséhez szükséges kellékeket, fenyőfakéregből hosszú csatornát készítettek, azt megtöltötték puskaporral, és a kellékekhez vezették.

Hajnalba az úton nagy zúgás, láрма hallatszott, ezért elérkezettnek látták az időt a hadiszerek megsemmisítésére. „És mi rögtön az elkészített csatornában a csomó muníciót meggyújtottuk. És az irtózatossággal a magas fenyőerdő tetején felül nagy tűzszlopot képezvén, s ezen tűzszlop visszaestiben a felnyitott mozdonyládákba hullván az rendre mindenik, mint egy ágyú, nagy robajjal széjjelhányta magát, és az ágyúk eleit használhatatlanná tette. Ezt meglátván és hallván a gyergyóiak, rögtön megfordultak, és hazaszaladtak, még sokan a vonó marhákat is ott hagyták, gondolván, ki tudja mekkora erő van ott.” Harmadnapra az osztrák katonák ágyúkkal érkeztek a megjelölt helyre, és az erdőn talált ágyúmaradványokat elvitték, de nem akadtak rá sem az elásott ágyúkra, sem a fogadó csűrpadlása alá rejtett dolgokra. Joós Elek azzal bizonyítja, hogy hazatérte után három héttel újból ellátogatott a havasi helyekre, s meggyőződött, hogy az ágyúk az elásott helyen voltak.⁶⁹

A robbantás és az osztrák katonák felvonulása között történhetett, hogy a hét katona széteszlott. A gyergyóiak hazatértek, a magyarországiak civil ruhában útnak indultak. Időközben találkozott Gál Elekkel⁷⁰, Gál Sándor öccsével, és az ő tanácsára a lovakat a gyergyóiak, a korondiak, sófalviak, parajdiak között szétszórták, róla írást is készítettek.⁷¹

Joós Imre leírta mindazt, amit az ágyúkkal kapcsolatban édesapjától hallott. Ez döntő részben megegyezik a fent közöltekkel. Az 1943. november 19-én keltezett, és az akkori Székely Nemzeti Múzeum igazgatójának küldött levelében azt írta: „A hargitai ágyúkra vonatkozó közleményemet azzal egészítem ki, hogy nagy valószínűsége annak, hogy az osztrákok később is kutattak az ágyúk után”⁷².

A fentiek azonban csak utalások az ágyúk elásására vagy hollétére, azonban bizonyítható adatai nem kerültek elő.

67 Uo. 1. sz. irat, 6.

68 Uo. 1. sz. irat, 6.

69 Uo. 1. sz. irat, 7.

70 Gál Elek. Lásd Demeter Lajos: *Gál Sándor-levelek*. 13. sz. lábjegyzet.

71 Iratok. 1. sz. irat, 8.

72 Uo. 7. sz. irat, 1.

Az első és ez idáig egyetlen, Gábor Áron irányításával készült ágyút 1906-ban Kézdivásárhelyen találták meg a Rudolf Kórház udvarán, midőn a vízvezeték-szerelők gödröt ástak. Később ünnepélyesen, a Gábor Áronnak, az ágyúöntőknek kijáró tisztelettel ugyan ebben az évben augusztus 25-én a város lelkes lakossága előtt a megtalálás helyétől a városháza tanácskozó termébe szállították.

Hiába kérte a Székely Nemzeti Múzeum igazgatósága, hogy engedjék át a múzeumnak, a város vezetői hajthatatlanok maradtak, büszkeséggel őrizték a szabadságharc emlékeként, sőt a város címerébe is berajzolták Gábor Áron ágyúját. Azonban Trianon után Kézdivásárhely vezetői engedtek a korábbi kérésnek, és átadták megőrzés végett a Székely Nemzeti Múzeumnak, de visszaszerzéséért később is kezdeményezést indítottak.

Az ágyút később Bukarestbe, a Román Szocialista Köztársaság Történelmi Múzeumába szállították. Kézdivásárhelyen és Sepsiszentgyörgyön csak egy-egy bronzmása található.

Már sor került a fenti dolgozat ismertetésére is, amikor a Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltárban újabb irat került elő. Adatai egyik része megegyezik az eddig említettekkel, másik része viszont újabbakkal egészíti ki az eddigieket, továbbra is bizonyítva, hogy még mindig nem tekinthetjük lezártnak a Gábor Áron ágyúival kapcsolatos kutatásokat.

Az iratot besenyői Kövér Mózes írta alá, akiről tudjuk, hogy a 15. Határőrezredben volt katona, a szabadságharc idején előbb a nemzetőrségnél, majd 1849. május 1-jétől a 4. Székely Határőrzászlóaljnál a székelyföldi hadosztályban főhadnagyként szolgált.⁷³ A helységet és a kelteztést nem tüntette fel az iratban, csupán az olvasható a lapon, hogy utólag ráírták az 1265-ös iktatószámot 1850-ben. Feltételezhetően a hatóságoknak kellett számot adni ezekről az ágyúkról. Feltételezésünket az is igazolja, hogy a következő lapon német nyelvű kivonatát is leírták.

Az irat első részében Kövér Mózes beszámolt arról, hogy 1849 augusztusában a Gyimesi-szorosban tartózkodott, s a hó első felében „*Állomásba volt*” ott „*egy 6, két 3^{am} és két egy-egy fontos ágyúk – ezeken kívül 3^{am} két-két csövű kartátsok és így 8*” löveg. Az ágyúkat visszavonulásukkor Gyergyószentmiklósig vitték, ahol „*a Tölgyesi szoroson lévő 3 fontos 4 ágyúk is csatlakoztak és így 12 ágyúk*” voltak. Azt hozzá kell fűznünk, hogy a korábbi feljegyzések szerint Gábor Áron ágyúi között nem található egyfontos. Ezek szerint a 12 ágyú nem mind a Kézdivásárhelyen készítették közé tartozott, viszont az is feltételezhető, hogy az emlékezete csal.

Kövér Mózes azt írta, hogy a felsorolt 12 ágyúval indultak „*a sofalvi Erdőn át*”, ahol a segesvári ütközetben szétvert katonákkal találkoztak, s akik közölték, hogy az ellenség már azon az úton halad, amelyiken nekik visszavonulniuk kellene, így az erdei átjárón lévő középső fogadónál aludtak, az ágyúkat pedig a fogadó mellett bevitték az erdőbe, s oda szállították a három szekér munióit is, amelyről a fogadós is tudott. Az ágyúkra, munióira, lovakra egy gyergyóalfalvi katona vigyázott, aki korábban a Tölgyesi-szorosban volt tüzér.

Önéletrajzában Joós Elek írt arról, hogy a Bucsin-erdőig Kövér Mózes is elkísérte a csapatot, az éjjeli pihenés után a fogadótól egy budai fiúval, Vagnerral elindultak Sófalvára, hogy kitudakolják, tudnak-e csatlakozni Gál Sándor csapataihoz, de mivel közeledett

⁷³ Bona Gábor: *Hadnagyk és főhadnagyk az 1848/49. évi szabadságharcban*. II. Heraldika Kiadó, Budapest, 1998, 308.

az ellenség, a magukkal vitt négy lovat és szekeret eladták, maguk hazatértek, de üzenetek az erdőben maradtoknak, hogy ne mozduljanak, mert az ellenségbe ütköznek. Kövér Mózes otthon tájékoztatta Joós Elek szüleit fiuk hollétéről.

Kövér Mózes tájékoztatójában említette még Vagner István tüzmaster nevét is, aki a lovakról számolt be: négy válogatott pej lovat a sófalvi szolgabírónak adott el 50 pengőforintért. Ő is megemlíti, hogy találkozta Gál Sándor öccsével, Elekkel, aki négy barnát vitt magával. Nevére nem emlékeznek annak a tüzérnek, aki egy sárga lovat adott el Zalánban 20 pengőforintért. A végén még külön megjegyzésként Kövér Mózes visszatért a lovak árára: „A talált 4 pej lo meg ért 1000 váltó Rhenes forintot. A 4 barna meg ért 800 százat – váltóba. A sárga meg ért 150 Rftokot”⁷⁴.

A Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltárban egy „Nyugtatóvány”-t is őriznek, amely arról szól, hogy Kövér Mózes főhadnagy „60 azaz hatvan ezüst forintok”-at vett fel a Gyimesi-szorosban állomásozó tüzérség számára Zakariás István számvevő tisztől. Bár korábban úgy értesültünk, hogy a Gyimesben állomásozó tüzérek augusztus 1-jén kaptak értesítést az eltávozásra, e nyugtatóvány keltezése „Gyimes augusztus 2-án 1849”⁷⁵.

Joós Elek Kistörvény
 Aggár. G. 12 ról -
 mely G. - eszt G.

 main - mely G.
 Len h.
 G. S. - Törvény, ojtog -
 -
 A Gyimesben 6 het. 7. 20
 Kézdivásznán 20 - . . .
 G. M. 6 ról, G. P. . . .
 186 r. - Alfalube . . .
 . 20 ev. a Gyimesi / V. 2
 186 r. Gál Sándor L. 6
 205 -

Gyimesi - Parajos
 Sósuton
 Öcsöd . 7 ról . . .
 . . . municiót - . . .
 150 öle 70 200 r.
 . . . ról - . . .
 12 öggy.
 municiók ládák. - fegyő-
 rérebről h.
 l. 7 ev. 20
 Ede Vince, Sereg (Joós) Elek

Dr. László Ferenc gyorsírásos jegyzete a Hargitán elásott ágyúkról. (SZNM irattára)

74 SÁL Fond 135. Nr. 42. fol. 44.
 75 Uo. fol. 45.

Források

A leírásra kerülő 13 irat megtalálható a Székely Nemzeti Múzeum könyvtárában.

1. számú irat:

Címe: *Geneológiai leírási vázlat a kisborosnyói egyik Joós familiának és azután nékem, Joós Eleknek, ki írom életem főbb mozzanatait, emlékül hátrahagyva, és ki hivatva lesz, tovább folytassa.* Kilenc oldal kézirat, keltezés és aláírás nélkül. A lap felső részén nyomtatva: Székely Nemzeti Múzeum, alatta .../19 ...szám.

Ír a kisborosnyói Joós családról. Közli, hogy Joós Elek 1832-ben született, Nagyenyeden volt diák, 1848-ban hazatért, és 16 éves korában a nemzetörök közé állt, 1849-ben tüzér lett; a nyarat Gyimesben töltötte. Visszavonuláskor Gyergyószentmiklóson találkozott a tölgyesiekkel, és együtt vonultak a Bucsinon át, de a hegyek közé rekedtek. Később hazatért.

Nem sikerült tisztázni a leírási körülményeket. Bizonyára az eredeti kéziratot a Székely Nemzeti Múzeum hivatalos lapjára valaki lemásolta. Az időpontra csupán az utal, hogy Joós Elek 1916-ban halt meg, a múzeum irata pedig 1900 után készült, lehetséges, hogy az új épület felépítése után, 1912 körül nyomtathatták a fent említett lapot.

2. számú irat:

Levél. *T. Joos Elek Úrnak Sály 1883. augusztus 6. U.p. Borsod-Ábrány.*

Írása azonos az 1. számú irattal. Utólagos másolását és a nem teljes szöveg közlését bizonyítja a befejező rész: „*Családi dolgokról ír tovább*”.

Joós Elek fia, Imre⁷⁶ véletlen folytán ismerkedett meg Édes Ábrahám Gyula nevű fiával. Beszélgetésük során arról győződtek meg, hogy apáik együtt tartózkodtak 1849-ben a Hargitán. A levelet Édes Ábrahám küldte Joós Eleknek. Az események leírása megegyezik az 1. számú iratban közöltekkel. Két lap.

76 Joós Imre – rajztanár. Az egyetemet Budapesten végezte az 1880-as években. Hat évig tanított a fővárosban. 1890-ben került haza Sepsiszentgyörgyre. A polgári fiú- és leányiskolának lett a rajztanára. Az impériumváltás után a Székely Mikó Kollégiumhoz került, és egyedüli rajztanárként oktatott a főgimnáziumban, a tanítóképzőben és a polgári iskolában. Negyvenhárom évi tanítás után nyugdíjazták. Hat évig a Székely Mikó Kollégium peres hagyatékának bíróság által kinevezett gondozójaként Dálnokban gazdálkodott. Írásai, melyeket az *Ellenzékben*, a *Székely Nemzetben* adott közre, *Közgazdasági tanulmányok a Székelyföldről* címmel 1892-ben külön füzetben is megjelentek. A román megszállás alatt is közölt írásokat. Ezek a *Székely Újságban*, a *Brassói Lapokban*, a *Református Szemlében* láttak napvilágot. Egy válogatást belőlük *Magyar-nemzeti gondolatok a Székelyföldről* címmel 1942-ben jelentetett meg.

3. számú irat:

Újságcikk. *Jelentés a kézdivásárhelyi ágyúletről.* Megjelent a *Székely Nép* 1906. augusztus 24-i, a *Székely Újság* 1906. augusztus 26-i számában.

Szerzője ír a 70 Gábor Áron-féle ágyúról. Utal arra, hogy az Olt és a Maros medrében, a Vöröstoronyi- és a Tömösi-szorosban, valamint más csatahelyeken áshattak el ágyúkat, de csupán egy ágyúcső került elő Kézdivásárhelyen. Részletezi a megtalálás és az elhelyezés körülményeit. Megemlíti a gyermekágyúkat és Gábor Áron pisztolyát. „Sz” aláírás.

4. számú irat:

Újságcikk: *Gábor Áron ágyúi. A Hargitán rejtőző székely ágyúk.* *Budapesti Hírlap* 215. szám. 1917. augusztus 26., 15. oldal. Székelyfi aláírással. A felhasznált adatok az 1. és a 2. iratban is megtalálhatóak. Utal arra, hogy Gödri Ferenc polgármester is, értesülve a hargitai eseményekről, tervezte az ágyúk utáni kutatást. Közli, hogy László Ferenc gyorsírással lejegyezte, amit Joós Elek elmondott a hargitai ágyúkról.

5. számú irat:

Újságcikk. *Ma is a Hargitán vannak a szabadságharc leverése után elrejtett Gábor Áron-ágyúk.* Egy volt kisborosnyói és 1916-ban a betörő ellenség által meggyilkolt 48-as honvédtüzér elbeszélése a Hargitában bujdosó honvédekről és az ágyúk elrejtéséről. *Székely Nép* LXI. évfolyam 246. szám, 1943. október 30., 3. oldal. Írója Kovács J. István.

Írt a Kézdivásárhelyen talált ágyúról, majd a Hargitán elásott ágyúkat említette, amelynek körülményeit Joós Elek a Kisborosnyón járt gyergyói Köllő Miklósnak mondotta el. Amikor Gödri Ferenc, Sepsiszentgyörgy polgármestere értesült a Hargitán történekről, azt tervezte, hogy Joós Elekkel egy „ágyúkutató-expedíciót szervez”, azonban mindkettőjük korai halála miatt nem valósulhatott meg.

6. számú irat:

Levél. *Tisztelt Tanár Úr!* Megszólítással aláírta Kovács J. István, a Kézdivásárhelyen megjelenő *Székely Újság* szerkesztője. Gábor Áron u. 1. sz. Telefon: 67. Keltezés 1943. november 4. A levélben arról írt, hogy a fenti cikkéhez (5. számú irat) az adatokat a „26 évvel ezelőtti Székely Újságból szedte össze”. Utal arra, hogy az akkori cikk „Sz” aláírójának kilétét nem tudja. A közöltek kiegészítését szívesen közölné, és szeretné, ha akadnának kutatók, és sikerülne az ágyúkat a Hargitán megtalálni.

7. számú irat:

A Székely Nemzeti Múzeum iktatópecsétje: 1943. XI. 17. 1049/1943.

Megszólítás: *A Székely Nemzeti Múzeum Tekintetes Igazgatóságának, Sepsiszentgyörgy.*
Aláírta Joós Imre nyug. tanár. Négy oldal.

Azt közölte, hogy a *Székely Népb*ben (5. számú irat) 1943. október 30-án megjelent cikk készítette írásra, amelyet kötelességének tart kiegészíteni. Leírta apja családját, diákéletét, tüzérnek állását, a hargitai visszavonulást az 1. számú irat adatainak megfelelően. Diák-ként megismerkedett Köllő Miklós gyergyóalfalvi [csomafalvi](?) fiúval, aki később Zala Györgynek segédkezett az aradi vértanúk emlékszobor-csoportja elkészítésénél, valamint aki az 1848–1849-es honvédhősök emlékére Fehéregyházán készített turulmadár mintáját ingyen engedte át a madéfalvi veszedelem emlékművének. Neki, Köllő Miklósnak mondotta el a hargitai ágyúk történetét, és arra kérte, érdeklődjék Gyergyóban, valamely emléke maradt-e a 49-ben elásott ágyúknak. Joós Imre Budapesten folytatta tanulmányait. Itt ismerkedett meg Édes Gyulával, Édes Ábrahám, a Hargitán tartózkodó akkori tüzér fiával, s a kölcsönös közlés után a két apa levelezésbe kezdett, a leveleket az 1916-os román betöréskor a katonák megsemmisítették, édesapját pedig 84 éves korában meglőtték.

Mivel Joós Imre 1890-ben Szentgyörgyön a polgári iskola, majd a Székely Mikó Kollégium rajztanára volt, az ágyúkról apjától hallottakat elmondta Gödri Ferenc polgármesternek és László Ferenc kollégiumi tanárnak és múzeumőrnek. László Ferenc az akkor még élő Joós Elektől gyorsírással lejegyezte, amit a hargitai ágyúkról emlékezetében őrzött. Azt is elhatározták, hogy az ágyúk kutatásáért kirándulást szerveznek, de a háborús idők miatt elmaradt, majd fokozatosan mindannyian eltávoztak az élők sorából, mielőtt tervük megvalósulhatott volna. Levele befejezéseként felhívta a figyelmet arra, hogy az ágyúknak és a 80 lónak valamely emléke megmaradhatott vagy a gyergyói, vagy a Sófálva környéki lakosok körében.

8. számú irat:

Írógéppel írott levél. Keltezése: Sepsiszentgyörgy, 1943. november 17. Aláírta Herepei János múzeumigazgató. Három oldal. A múzeum igazgatója Joós Imrének válaszol a 7. számú levélre.

Közli, hogy levelében igen fontos adatokat írt le. Elhatározta, hogy tavasszal helyszíni szemlét tart Sófálván és a Hargita a gyergyói oldalán.

9. számú irat:

Kézírással írott levél. Keltezés: Sepsiszentgyörgy, 1943. november 19. Írója Joós Imre nyugalmazott tanár. Válasz a 8. számú levélre.

A korábbi feljegyzések bővítése mellett közli, hogy Köllő Miklós otthonában hallott a hargitai ágyúkról, s arról is, hogy az osztrákok az ágyúkat később is kutatták. Azokban a falvakban kellett maradnia valamely emlékeknek.

10. számú irat:

Kézírástos levél. Keltezés: Sepsiszentgyörgy, 1944. április 8. Aláírta Joós Imre nyugalmazott tanár. A Gábor Áron-ágyúkról kiegészítésképpen írta a Székely Nemzeti Múzeum igazgatóságának. Ismételten közli, hogy Édes Ábrahám Sály községben református lelkész volt. Kéri, érdeklődjenek, nem maradt-e valamely leírása a hargitai ágyúknak a sályi egyházi iratok között.

11. számú irat:

Gépírástos levél. Keltezése: Sepsiszentgyörgy, 1944. augusztus 24. Aláírta Herepei János múzeumigazgató. A levelet Sályra írta a Református Lelkipásztori Hivatalnak. Érdeklődik, található-e az egyházközség tulajdonában valamely irat a szabadságharcról, különösképpen Gábor Áron ágyúiról.

12. számú irat:

Típusnyomtatású köszönőlevél. Keltezés: Sepsiszentgyörgy, 1910. december 21. Aláírta Gödri Ferenc elnök és dr. László Ferenc jegyző. A nyomtatott szöveg kiegészítve Gödri Ferenc kézírásával.

Gödri Ferenc megköszöni Rápolti Mózes uzoni jegyzőnek, hogy a múzeumnak egy 1848-as lándzsát adományozott, és kölcsönözte a Gábor Áron-féle gyermekágyút, amelyet lefényképeztek, majd visszaküldik, de reméli, hogy Rápolti Mózes, ígérete szerint, a múzeumban helyezi el.

A gyermekágyúkra utalt Orbán Balázs is, hivatkoznak rá a 3. számú iratban.

13. számú irat:

Kézírástos levél. Keltezés: Uzon, 1931. január 10. Aláírta Rápolti Mózes. Csutak Vilmos igazgatónak címezve. Közli, hogy a gyermekágyút a múzeumban helyezi el. Eredetéről közölte: Kádár György mint 15 éves ifjú az ágyúgyárban dolgozott. Az ágyút ott kapta emlékül. Mivel gyermeke nem volt, az ágyút Rápolti Mózesnek adta át -megőrzés végett, olyan feltétellel, hogy a Budapesten tanuló gépészmérnök fiáé legyen. A nyáron hazatérő fia azt hiszi, „*bele fog egyezni abba, hogy az ágyú a Múzeum tulajdona legyen*”.

Joós Elek (1832–1916)
Egy háromszéki 48-as honvéd önéletrajza

1.

(nyomtatott)
SZÉKELY NEMZETI MÚZEUM

.../19... szám

(kézírás)

*Ágnes 19 éves korában

Papolcra Imre Mojzeshez
férjhez ment. Született neki is
8 gyermeke. Ezekből 5 élő, 3
meghalt. Az élő közül egy:
Róza Bitára ment Maksai
Józsefhez férjhez 1865 körül.
Egy: Ágnes Papolcra Kis
Györgyhöz 1868-ban. Egy:
Mária hajadon, hon van és két
fia Mózes és János az
iskolában tanulnak.

Geneológiai leírási vázlata a kisborosnyói egyik Joós-famíliának és azután nekem, Joós Eleknek, ki írom életem főbb mozzanatait, emlékül hátrahagyva, és ki hívatva lesz, tovább folytassa.

Joós István megnősült 1820-ban Zágomból, vette Olosz Annát, ki akkor 18 éves volt, s most is él 1870-ben, és ezen nőtől születünk mi nyolcan, um: Anna, Ágnes*, András, ki az enyedi kollégiumban 8 évig tanult, és az 1848–49-ki forradalom közbejövén, abban is mint Kossuth-huszár részt vett és hogy haza kerekedett, tüstént az osztrákhöz besorolták, s 9 évig mint Lengyelországban Printz-Würtenberg-huszár szolgált; haza jövén 1858-ban megnősült Szentivánból az Opra János leányát, Évát vette, és azóta éleget gazdaságból, és írástudó lévén községi és egyházi hivatalt is viselt, mit korabeli jegyzőkönyvek mutatnak; született hat gyermekük, három élő, három meghalt; az élő két fia Dénes és Elek s egy leány, Mari 19 éves korában férjhez ment Kőröspatakra Fejér Józsefhez – szül. több gyermekök, de haltak meg is; él 2 fia, egy leánya, kiskorúak: Anna, Lajos.

Én pedig Elek, ki e sorokat írom, s már ezután életem főbb mozzanatait fogom leírni, születtem 1832-ben; amennyire visszaemlékszem, 1838-ban kezdtem írni a falusi is-

kolában Bőjte mester alatt; azután jártam egy télen Feldobolyban Mátyás Mihály alatt; egy télen Kovásznán, egy télen Kézdivásárhelyt a partikulában. 11 éves koromban vittek Enyedre, hanem míg a 11-ik évet elértem, mindig pásztorkodtam, nyárban juhokkal, bérbécekkel, kecskékkal, sőt még ősszel a rohánás (?) juhokkal is, mikor hetekig künn kellett háltni, sokat szigorogtam és csak ép egészséges testalkatomnak volt tulajdonítható, hogy kiállottam, és hogy Enyedre vittek, nem igen vágytam haza, mert a tanulást szerettem, itthon pedig nagy trapáció alatt voltam. A két első nyáron hazajöttem, és ruházattal elláttak, de azután nyárára sem jöttem haza, egészen 1848-ig, azaz 16 esztendőig. Enyeden létem alatt is mint szolga, úgy voltam. Tettem a szolgálatot a kolégyomnak is és gazdámnak is, amiért cipót és ételt kaptam. Ott is sokszor megerőltettem magam, mert a tanulásal sem akartam elmaradni. Mínek sikere is volt, mert már a grammatikába harmadikon jutalmat kaptam, 24 forintot, és azután hazunnan nem is kértem semmit, még ruházatot sem. Nem is jöttem haza; jó gazdám is voltak, azoktól is kaptam egy-egy darab ruhát és kevés pénzt; különösen 1848-1849. tanévben egy szebeni consiliárius fia mellett voltam – Titenbaum Ferencznek hívták – Demeter Samel⁷⁷ úrral, ő mint tanító én mint szolga. Különben nékem is Demeter úr volt privát praeceptorom csaknem egész Enyeden létem alatt. Mi azonban hárman künn is laktunk, és kosztoltunk dr. Váradi úrnál. Ennél már mint kol(l)egyista egész úrul voltam, mert havonként az apjától kaptam két pengőt és kosztot s még egy-egy darab ruhát is, mert velem körülbelül egy korú volt.

No aztán 1848 nyarán én is megszolgáltam, mert hogy a székely katonák kijöttek az oláhok és rácokra, cenzuráztunk juniusba, s Demeter úr elment Kolozsvárra, az országgyűlésre. Már a lázadás kezdett kitörni. Ekkor kaptam Szebenből egy levelet (mivel Titenbaum előre haza ment volt), hogy a portékáját pakoljam össze, és fogadjak szekereset, s vigyem haza. Mit én meg is tettem oly módon, hogy az én őládájába belépakoltam mindenféle többtit, az övét és az én téli ruhám, ágyneműm s könyvem ott hagytam abban a reményben, hogy ősszel visszamegyünk; de mivel a dolog ellenkezőleg ütött, az ő portékáját haza hoztam, s az enyém ott pusztult, mert többet nem menék Enyedre, pedig már előre számítottam, hogy 1849-ben milyen jól lések, mert a retorikába megígérték volt a háromszáz frtos jutalmat. Ha kimehetünk, meg is kapjuk egy Cel Jóska⁷⁸ nevezetű márkosfalvi fiúval. Azzal nagyon jól voltam; ő is szolga és jó tanuló volt; szeretett is minket Vizi László úr, mert ő volt az utolsó két évben classispraeceptorunk. Vizi úr akkor a híres Szász professzor gyermekeinek nevelője is volt, um: Károly, Róbert, Domokos, Béla, Gyuláéknak.

Enyeden létem alatt voltam vakációkon Lőrincz révén a fronius-udvarnál. Akkor Deák Péter ott volt számtartó. Hadréven a Szilvási-udvarnál itt volt két fiú: Béla és Ödön, két leány: Ida és Giza. Voltam Alvinczen Zudor Ádámnál, Bánfihunyadon, Gyerőmonostoron Debreceni Balással, Nyilas Maxival. Tanulótársaim voltak Háromszékről Bodor Sándor és László, Tamás Károly, Deák Károly, Orbán Sándor, Csákány Balázs, Incze Lajos, Szacs-

⁷⁷ Demeter Sámuel. Id. Demeter Sándor hidvégi ref. lelkész fia, Demeter Sándor tüzmeister bátyja. 1848-ban Hidvégen pap, a császáriak fogságába került mint tús. Az árapataki szerződés megkötésekor szabadult. Haláláig Zágónban volt lelkész. Írásai a korabeli egyházi és hírlapokban jelentek meg.

⁷⁸ Czell József. A kollégium padjaiból (1848-ban hatodik osztályos) állt be honvédnek, hősi halált halt.

vai János, a vármegyén Csongrádi Gyula, Técsi István⁷⁹ és még sokan, kikre nem igen emlékszem.

Hazakerültem Enyedről 1848-ban nyár derekán; már folytak mindenütt a demonstrációk, fáklyás tiszteletek. Akkor Enyeden Kemény Dénes⁸⁰ és István, Szász Károly⁸¹ voltak a szabadság főbb szónokai, emlékezetem szerint. Itthon is már alakult a nemzetőrség. Én is már 16 éves levén felváltottam apámat a nemzetőrségnél, és tanultunk keményen. Ősszel készültünk a szélbeli falvakba, mivel az oláhoktól és szászoktól féltünk. Prázsmárra, Kökösen, Uzonban, Aldobolyban, Szotyorban töltöttük a telet háromszékiekül, hol künn, hol benn a házaknál. Ezen idő alatt leginkább jut eszembe három esetem. Prázsmár végiben Bodola felől egy éjszaka legelőbb forposztra voltunk, s mi ott, hogy az idő jobban teljék, kártyáztunk. Vagy 12 húszast adott volt apám, mikor elmentünk. Csak kurtán mind elveszttem, s én akkor úgy elhültem a kártyától, hogy azután pénzbe sohasem kártyáztam.

Megint egy alkalommal egy Nagy nevű hadnagy⁸² vagy szám (?) fegyveresen kiválaszt, kik ajánlkozunk, hogy menjünk el Szent Péterre kenyér és pálinka faszolni. El is megyünk nagy bátran, s a kenyeret s pálinkát felpakolják a szekerekre a szászok, s elindulunk. S nekünk is egy cseber szilvoriumot kihoznak, de sok úgy hozzálát magához, hogy indulni kéne, s nem tud. Szerencse volt, hogy téli ködös idő volt, s nem vehették ki sem a szászok, hogy úgy vagyunk, mert az falun kívül megállottunk volt, sem a sवालizerek, kik a brassai majoroknál voltak, mert ekkor csúful jártunk volna. Alig tudánk visszajöni östvére Prázsmárra. De már a kenyeret előre elhozták volt.

Más alkalommal, mikor az oláh tábor a fordulón megszállott volt⁸³, elküld Tompa Ferencz⁸⁴ úr a Ladocz-tetőről. Ott Pikétre voltunk, hogy mennénk le a Borbát felé, valamit ha hallanánk. El is indulunk vagy haton fegyveresek. Sikesd Jankóra s Kövesdi Józsefre⁸⁵ emlékszem, hogy ott voltak. Mikor egy darabig lementünk, Sikesd Jankó, mint jó halló muzsikus, mindegyre mondja, hogy ő hall valamit. De nem hittük. Különben téli idő, s a föld fagyos volt. Egyszer éppen félrementem az útról bajomra, s akkor mind meghallják, s megrugaszkodnak visszafelé, s engem ott hagynak, s a küpus kútig meg sem állnak. Ott aztán kiáltották, hogy a bokorba menjek ki, ott osztán bévártak. Kimentünk a bokor széjibe, s hát jönnek valami katona-félék, de mivel nem voltak sokan, mi is nagy bátorságot vettünk, s megállottunk. S úgy jó ki, hogy valami székely katonák voltak a vámból. Ak-

79 1848-ban a kollégium alsóbb, hatodik osztályába járó diákjai. (Jakó Zsigmond, Juhász István: *Nagyenyedi diákok 1662–1848*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979, 254.). Közülük Bodor Sándor Lécfalváról őrmesterként, Tamás Károly Barátosról tizedesként harcolta végig a szabadságharcot.

80 Kemény Dénes. Életrajzát lásd Egyed Ákos: *1848 erdélyi magyar vezéralakjai*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2004, 76–81.

81 Szász Károly. Uo. 122–128.

82 Kilétét nem lehetett egyértelműen azonosítani.

83 Száva (Orbán Balázsnál Stráva) határőr számvevőtiszt vezetésével 1848. november 26-án törtek be a Bodzák vidékére. A határőrök közül egyes adatok szerint ötöt, mások szerint 8–13-at megöltek. Csak főhadnagyuk, Benkő Sándor menekült meg. A támadók célja az volt, hogy betörve Zágónba két nap alatt Kézdivásárhelyet foglalják el. Céljuk meghiúsult, a Bodzaforduló felé siető háromszéki sereg hallatára visszahúzódtak Brassóba.

84 Kisborosnyói birtokos.

85 Feltehetően kisborosnyói nemzetőrök.

kor éjjel kerülő utakon kerültek ki az oláh táborn. Mi osztán nagy örömmel elvezettük a commandariusunkhoz.

Ily módon eltelve 1848/9 tele, tavasz felé apám felvitt Kézdivásárhelyre, s ott többen tanolt fiatalok, Gábor Áron, Pap Hadnagy⁸⁶ és Szabó Samel⁸⁷ urak tüzérséget tanultunk, rendes gyakorlatokat, céllövéseket tartottunk, töltéseket készítettünk, és hogy kiderült az idő, engem mint tüzértizedest, minekutána megcenzurált Gábor Áron, felküldött az Ojtozba két ágyúval. Ott ültem egy kevés ideig, de csakhamar parancsolatom jött, hogy jöjjenek vissza, és menjek a Gyimesbe.

Osztán ott töltöttem az egész nyarat. Néztük a muszkákkal a farkaszemet. Sokszor mulattunk is együtt, mert csak egy kapu választott el egymástól; egész addig, míg a muszkák Háromszékre betörték. És Csíkba is felszorították a magyar táborn. Akkor menekültünk mi is járatlan utakon Gyergyó felé az ágyúkkal, de a nemzetőrök nagyobb része elszökdösött. Gyergyószentmiklóson találkoztunk a Tölgyesbeliekkel. Így indultunk 12 ágyúval a havasokon keresztül Sófálva felé, de a tetőn egy fogadónál megállottunk, s megháltunk, s innen Besenyei Kövér Mójzes⁸⁸ nemzetőrszázados és egy budai fiú, Vagner, elmentek előre négy lóval, szekérral, hogy lássák meg, csatlakozhatunk-e Sófálván Gaál Sándor táborával. S ők, minekutána már elment volt a tábor, vissza sem jöttek, hát a lovakat, szekeret eladták, és a sóbányáról pénzt faszoltak ki, s azzal elmentek haza. Bévégezték a táborozást. (Annyit aztán tett Kövér Mójzes, hogy apámnak írt, hogy hol vagyok.) És nekünk is egy embertől tudósítást, hogy maradjunk ott, mert nem csatlakozhatunk, s már az ellenség Sófálván lesz, míg mi beérkezünk.

Mi is, mikor megvirradtunk, számba vesszük magunkat, s hát összesen 12-en vagyunk a 12 ágyúval és valami 80 hámos lóval. Volt 4 magyarországi; Édes Vincze, Édes Ábrahám s egy vén olasz, kikre emlékszem s vagy hat gyergyói fiú; ezek lovászok voltak. Már most mit csináljunk, tanakodtunk. Nagyobb tiszt egy sem lévén, az olasz lévén egy gyakorlottabb: mint gyutacs csináló és sebész szerepelt. Hozzáfogtunk és az ágyúkat bévonattuk a nagy erdőbe, mintegy 300 ölre az úttól. Ott volt egy pusztacska, hol az ágyúkat körbetaszígtuk, a muníciós szekerekről a vasneműt a fogadó csűrpadlása alá béraktuk, a muníciót vagy 24 ládával a sűrű fenyvesbe elraktuk, és a lovakat szerszámostul elhajtottuk egy járatlan havas tetejére, hol egy nagy pusztán fű és víz elég volt. Ott megtelepedtünk abban a reményben, hogy tán hamar elvonul a fergeteg, és akkor újból kiállunk a síkra, hazánk szolgálójára.

De egészen ellenkezőleg történt; mert a megmaradt 12-ből a következő éjszaka vagy ötön megszöktek, és azok a már Gyergyóba megérkezett császári tiszteknek elárultak, és azok rögtön utánunk fordították figyelmüket. Nekünk is az egyik Édes-testvérrel volt civil ruhánk, és abba átöltöztünk, s elindultunk bé Parajd-Sófálvára, hogy ösmerkedjünk, s valamit halljunk. Hallottunk is, mert már akkor elfoglalták a császáriak a bányát, és kiadták, hogy

86 Pap Sándor tüzér főhadnagy. Lásd Albert Ernő tanulmányát, 63. sz. lábjegyzet.

87 Uo. 9. sz. lábjegyzet.

88 Kövér Mózes (1818 ? , Sepsibesenyő–1890, Sepsibesenyő). Főhadnagy. 1848 előtt altiszt volt a 15. (2. székely) határőrezredben. Előbb nemzetőr főhadnagy, majd honvédhadnagy, 1849. május 1-jétől főhadnagy a 4. székely határvédszázalójánál a székelyföldi hadosztályban. Hazakerülve haláláig szülőfalujában gazdálkodott.

senki semmit se merészljen a havasokon búdokáló Kossuthoknak adni nagy büntetés terhe alatt, és már a magyar bankó sem jár. Akkor hallottuk azt is, hogy Vagner s Kövér pénzt vettek számunkra a bányáról, de azzal s a ló s szekér árával elmentek. Még melegiben lévén a dolog, mi is kurázit vettünk magunknak, mivel a falu szélén lakott azon ember, kivel a lovak voltak, elvettük s elvittük vissza a havasra a többi lovakhoz. Ekkor közöltük néhány bizalmas parajdi és sófalvi emberekkel, hogy kik vagyunk, hol leszünk, és osztán azok három héti ott létünk alatt segítettek is kenyérrel, liszttel. Egy fél szalonnánk lévén éppen Gyergyóban, mikor a havasnak indultunk, akkor faszoltak volt, s a havason közel még egy eszténa is volt. És onnan hasonlókép kaptunk egy kevés túrót, s pénzzel vettünk volt egy juhot is, s azt a tanya felett egy fenyőfára aggattuk, és onnan kicsidenként elköltöttük a dongó legyekkel közösön. De azalatt, míg mi Parajd-Sófalván jártunk, az olaszt is elküldöttük Gyergyó felé, és ő is hozott onnan hírt, hogy másnapra Gyergyóban népfelkelés van rendelve, hogy jöjjenek ki az ágyúkért. És ezeket meghallva rögtön ötön elmentünk az ágyúkhöz, csak kettő maradt a tanyán a lovakkal, és hozzáláltunk. Az ágyúkból egy néhányat a javából eltemettünk, a többit bésezegettük, megbénítottuk. Közben lévén az ágyúk, a mozdonyládákat felnyitottuk, felit-felit a muníciónak kiszedtük a középre egy csomóban, és ettől csináltunk fenyőfakéregből egy hosszú csatornát, ezt is megtöltöttük puskaporral. Ezalatt bésötvéledett, és ott maradtunk éjszakára is. Akkor éjszaka csakugyan kijöttek a gyergyóiak. Hajnalban jókor hallottunk a fogadónál, az országúton nagy zúgást, lármát. Meg kell őket előzni. És mi rögtön az elkészített csatornán a csomó muníciót meggyújtottuk. És az irtózatossá robajjal a magas fenyőerdő tetején felül nagy tűzoszlopot képezett, s ezen tűzoszlop visszaestiben a felnyitott mozdonyládákba hullván az rendre mindenik, mint egy ágyú, nagy robajjal széjjelhányta magát, és az ágyúk eleit használhatatlanná tette. Ezt meglátván és hallván a gyergyóiak, rögtön megfordultak, és hazaszaladtak, még sokan a vonó marhákat is otthon hagyták, gondolván, ki tudja, mekkora erő van ott. Hanem mi osztán ott hagytunk mindent, és vagy harmad nap múlva rendes táborral, ágyúkkal úgy jöttünk ki, és az erdőt minekutána egy darab helyt levágtuk, úgy vették el az ágyúk mozdonyait.

De a muníciót a ládába, az eltett ágyúkat nem kapták meg, mert mikor hazajöttem, három hét múlva még egyszer ott jártam, s egy háromfontos ágyútöltést és a csűr alól egy lóra való vasat elhoztam, hogy Sófalván egy lovat megvasaltassak, s azon hazajöjjek. De osztán az sem sikerült, mert gyalog jöttem haza.

No de a három heti havasi életünk regényesen tölt. Ott őrizték a lovakot. Az olasz egy csomó muníciót hozott volt, azzal tűzokádó hegyeket csinált, fákat hányatott szét, a nagy szurkos fákat éjszaka meggyújtottuk, és amit kaptunk, ettünk. Áfonya, az igaz, elég volt; azt ettünk, és a levélét írtunk. Édes Ábrahám nagyobb levén közöttünk, ő sokat írt volt, de osztán hogy valahol adta-e ki, nem hallottam. Sokszor eljártunk bé Parajdra, Sófalvára, Gyergyóba és Szováta feletti nagy kőszálhoz, hol afféle fűvény kőszirtek lévén, oda is sok emléketüket véstünk. Onnan Beszterczére, Gyergyó felé és a sóvidékre bé lehetett látni. Egy ily járásunk alkalmával találkoztam Sófalván Mátyásnéval Bacsoni Ádámmal⁸⁹, ki akkor éppen Kisborosnyóra jött volt papnak. Ő is a táborral elindult volt. Osztán ott bujkált, minekutána elment Gál Sándor. Ugyanily járásunk alkalmával hallottuk azon hírt is, hogy

89 Feltehetően a székelyudvarhelyi kollégium végzettje. Honvéd a Gál Sándor seregében.

Zsibónál és Magyarországon és Világosnál már letették a fegyvert, és már jövégettek onnan vissza. Ekkor mi is tanácsot tartottunk, hogy mit tegyünk. Még valami honvédtisztek is kerekedtek hozzánk, s azok közt egy úgy adta ki magát, mint Gál Sándor öccse, Gál Elek⁹⁰, és az ő tanácsára elosztottuk írás mellett mind a lovakot gyergyóiaknak, Korond-sófalviaknak és parajdiaknak. Az írásokat az az illető, Gál Elek vevén kezire. Osztán, hogy tovább mi történt, nem tudom. Én is lóháton akartam hazajöni. Egy lovat meg is vasaltattam. De a sófalvi kovács elcsalta, Kossuth-bankót adván érte. Csupán egy 10-es Sofia-bankó is volt közöttte. Azt állította, hogy elfognak, ha lóval megyek, és még ezt erősítették azok is, kik jöttek vissza Zsibóról, hogy most nagyon óvatosan kell utazni, s minekutána legyőztek, ott hagytam a lovat, s a két Édes-testvér is az olasszal egy darabig elkísértem, mert ők hárman oly számítással indultak Magyarországra, hogy a vén olasz, mint borvizes székeley és a két fiatal a borvizes ládába hazaviszi. De azután hogy mi történt velük, azt sem tudom. Elég az hozzá, hogy én is a többi pajtásokkal gyalog indultam. Elértünk Udvarhelyre. Ott már sokan összetalálkoztunk; még a mozsikusok is béjöttek, s jó kedvünk kerekedett. De egyszer fizetésre került a dolog. Volt is mindenkinek Kossuth-bankója bőven. De hát a fogadós nem veszi el, és gorombáskodni kezdett. Gondolám és is, majd még hivatalhoz kerekedünk, letartóztatnak, s bé is sorozhatnak. Elévevém a Sofia-tizest, minek nagyon megörvendett a fogadós, és az egész tartozást kivéven, úgy eresztett el. Talán még két ezüst huszast is adott volt vissza, mivel osztán még egyszer Miklósvárt ettünk. Ott már hallottuk, hogy Háromszéken milyen szoros rend van. Nagyon óvatosan az erdőkön keresztül Kőrispatak, Gidófalva mellett, Angyalos alatt, Komollónál, keresztül a Rétyi Nyíren és kurtán, törökbúzabontásra egy östve hazaérkeztem, bévégezvén az 1848–49-ki hadjáratot.

Hogy vége lett, lecsendesedett a forradalom, 1850-ben zaklatni kezdték, kik részt vettek a forradalomban, és ekkor történt, hogy Tompa János⁹¹ úrral valami marhahajítás felett összezerdültünk, és őt csakhamar be is sorolták. Eleget kérelmeztük, de nem használt, pedig a faluba megválasztották collectornak, földfelméréshez jegyzőnek, és arról is bizonyítványokat adtak, de ekkor Kovács kapitány⁹² mindenható volt, és a Kossuthokat erősen üldözte. Még a szakállat is megtiltotta viselni, és aki vele jól volt, mindenben boldogult. S még az urak is segítettek az olyanon, kinek egy kevés tanulása volt a nép közül, s így András bátyámat is elvitték Lengyelországba, s ott szolgált 9 esztendeig a Pritz-Würtemberg huszároknál; nagy költségünkbe és hátramaradásunkba került. Így osztán egyedül maradván honn, Mari húgom még kicsiny volt, eleget gondolkodtam, hogy mit csináljak. Vissza akartam menni tanulni, mert szerettem a tanulást, de apám ekkor már kezdett betegeskedni.

90 Gál Elek hadnagy. Lásd Demeter Lajos: *Gál Sándor-levelek*. 13. sz. lábjegyzet.

91 Tompa János. Kisborosnyói birtokos. Apja, Tompa János egy időben Háromszék főkirálybírója. Fia, Sándor Brassó vármegye alispánja. Kossuth-huszár, akit besoroztak a szabadságharc után a császári hadseregbe.

92 Kovács István cs. kir. százados. Császárhű, akit a Kossuth-huszárok elfogtak. A szabadságharc után nyomban Háromszék főbiztosának nevezték ki. A háromszéki megtorlások intézkedései fűződnek a nevéhez. Segédjei és kiszolgálói voltak Jünling Mihály, Dietrich kézdívasárhelyi, Föderl Károly kerületi biztosok, szotyori Nagy András szepsziszéki alkirálybíró. Az enyhülés idején, 1861-ben, habár senki sem bántotta, pár napi bujkálás után Nagyszebenbe menekült, hol nevét Schmidtre változtatta. Itt is halt el.

Tudniillik egy vízivásból az erdön felcsattant a szája, és a hideg megcsípte. Ebből rossz kerekedett, és minekutána vagy két évig gyógyítottuk brassai doktorokkal, magánorvosokkal, bé is gyógyult, de megint kibomlott. Így kínlódott, de mind fenn járt, de életunt kezdett lenni. Én is betegsége alatt ismerkedtem a dolgokkal, és az 1852-ik év Szent György napján elhalálozván az elől írt betegségből eredő rákbajban, reám szállott az egész terű, kéntelen voltam honn maradni, s belétalálni magam a gazdaságba. Megjegyzendő, ki bővebb felvilágosítást próbálna szerezni ezután dolgaimról, régebbi írásaim, naptárain közt, ha kezénél lesznek, utána néz, sok jegyzeteket talál.

2.

Bélyegző

Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy

Érkezett: 1943. XI. 17.

Iktatószám: 1049/1943

Elintézett: 1943. XI. 17.

Melléklet...drb. Határidő: 194...

(kézirat)

A Székely Nemzeti Múzeum Tekintetes Igazgatóságának

Sepsiszentgyörgy

Ismerve a Székely Nemzeti Múzeum őrizetében levő Gábor Áron-féle ágyú ellen Kézdivásárhely városa által indított harcot, és olvasva a „Székely Nép” 1943. év október hónap 30-iki számban megjelent „Ma is a Hargitán vannak a szabadságharc leverése után elrejtett Gábor Áron-ágyúk” című közleményt – Mivel ott az én édesapámról, néhai Kisborosnyói Joós Elekről van szó, és az egész esetről nekem is közvetlen tudomásom van, tekintettel a múlandóságra, kötelességemnek tartom a következő kiegészítést a valóságnak megfelelően a Tekintetes Igazgatóságnak tudomására hozni, ami esetleg a valóban létezett Gábor Áron-ágyúknak nyomára vezethet.

*

Nagyatyám, Kisborosnyói Joós Istvánnak, vagy amint a kisborosnyóiak azon korban hívták „Están uram”-nak négy gyermeke volt, a legnagyobb Ágnes papolci Imreh Mózesné, a legkisebb Mária, sepsikőröspataki Fejér Józsefné, ki rom. kath. Férje kedvéért református vallását elhagyta. – A két fiút: Andrást és Eleket a nagyenyedi református Bethlen Kollégiumban találta az 1848. évi szabadságharc, és mindketten az akkori honvédség kötelékébe léptek. András volt az idősebb, ki honvédhuszárnak csapott fel, és a szabadságharc leverése után az osztrák hadseregbe sorozták be, honnan csak 14 év múlva került haza. Elek, az én édesatyám, akkor még csak 16 éves gyermek volt, mivel az 1832. év október 21-én született, és az osztrák hadseregbe való besorozástól mint kiskorú megmenekült, de mint később kitűnik, neki az osztrák hatóságokkal, mint katonának, nem is volt semmine-mű érintkezése.

Az akkori időben az édesapámhoz hasonló korú fiúkat a kézdivásárhelyi löpor- és ágyúgyárba alkalmazták, oda vitte tehát őt is nagyatyám, kik közül kiválóbbakat az ágyúk mellé, mint tüzéreket osztotta be Gábor Áron. Így lett belőle – saját kijelentése szerint „tűzmester”, és a moldvai határszorosok védelmére voltak kirendelve; egész addig, míg a szabadságharc összeomlott, és a vezetők és a legények zöme is lassanként elmenekült. Ekkor ők az összes határszorosokban levő ágyúkat és lőszerkocsikat a „Hargita-hegységbe vontatták, és ott a lovakat legeltették, és ők is éltek, ahogy lehetett, esztenákon és juhhúson; egyéb élelmi cikkekért a szomszéd falvakba, polgári ruhába öltözve be-bejártak, és leginkább a papsággal voltak összekötetésben; édesatyám legtöbbször „Sófalvát” említette, és az Udvarhelyszék és Gyergyó között közlekedő úton, a havason levő vendégfogadóról is beszélt, amelynek csűrébe a lóvasalásokat rejtették el. Végül mintegy 80 darab lóval megfelelő ágyúkkal – az ágyúk számával nem vagyok bizonyos – és szerkocsikkal csak heten (7) maradtak, három gyergyói fiú, két Édes nevű testvér, szintén tanulóiak és egy idősebb, édesatyám szerint „talián”, az Édes- fiúk szerint zsidó. Ott, a havason éldegéltek a jobb jövő reményében, egészen addig, amíg az osztrák hatóságok is tudomást szereztek róluk, és kirendelték ellenök a szomszéd községek lakosságát, miről ők már előre értesültek – az ágyúkat bevontatták az erdőbe, ameddig lehetett, és vízmosásokba földel betemetették –, a szerkocsikat pedig a lőszerrel együtt egy tisztásra – ami az említett vendéglőtől nem messze lehetett –, egy halomba rakták, s gyújtózsínór helyett faháncsból csatornát csináltak, mélyen az erdőbe vezetve, bele lőport hintettek, és midőn az említett vendéglő körül a kirendelt emberek a kora hajnali órákban zajongani kezdtek, a csatorna-vezetékben levő lőport meggyújtották, mire a tisztáson összerakott felszerelés is felrobbant, mitől a kirendelt lakosság úgy megijedt, hogy hazáig futva, többé őket senki sem háborgatta, abban a hiszemben, hogy nagy katonai erő van a havason. A megmaradt hét (7) honvédtűzér pedig a lovakat a szomszéd ismerősök között szétosztotta, a gyergyói fiúk is hazamentek, az állítólagos taliánnak, illetőleg zsidónak és az Édes-fivéreknek egy borvizes szekeret kerítettek, és ők azon indultak haza, az öreg mint borvizes székely és a deákfiúk mint bányamunkások, mihez az igazolványt a parajdi sóbányában kapták. Édesatyám is megtartott magának egy háti lovat és az ahhoz járó vasalást az előbb említett csűrből magához véve bement a sófalvi kovácshoz, hogy a lovat megvasaltassa, ott azonban ráijesztettek, hogyha lóháton elindul, az osztrákok bizonyosan elfogják, így a lóháton menekülést nem merte megkockáztatni, hanem a lovat a nyeregfelszereléssel együtt eladta, és kifizették Kossuthbankóval, amelynek értéke akkor már nem volt, amiről ő nem tudott, csak mint mondta, egyetlen „Zsófia”-bankót kapott, és azzal vergődött gyalogszerrel haza, késő ősziidőben. Ottan nagyanyámmal gazdaságuk vezetését és Mari húga nevelését vette át, mivel nagyatyám betegeskedni kezdett, és 1852 évben meg is halt.

*

Édesatyám nekünk, gyermekeinek, kik 6-an fiúk és 2 leány felnőtt kort értünk el, 2 fiú pedig kisgyermek korában halt el, 48-as honvédségéről ilyen részletesen soha sem beszélt az 1878-ik évig, midőn én a hosszúfalusi (Brassó megye) műfaragó iskola növendéke voltam, és ottan tanult Köllő Miklós gyergyóalfalusi fiú is, a Csík megye által adományozott

ösztöndíjjal, ki egyik ünnepi iskolai szüenidőt nálunk, Kisborosnyón töltötte, s mint gyermeköl lakosnak, neki is mondata el a fent írtakat, felhíva őt, hogy tudakozódjék ottan a helyszínen az elrejtett ágyúk sorsa felöl – egy gyermeköl honvéd bajtársát is megnevezte –, a nevét nem tudom, kinek egy kardot adott átol, hogy őrizze meg neki emlékül, s hogyha rá alkalom kínálkozik, majd utána megy – azonban az emlékkard végérvényesen ott maradt.

Köllő Miklós Hosszúfaluból a Csík megyei tanulmányi ösztöndíjjal egyenesen a képzőművészeti akadémiára, Münchenbe ment, honnan mint kész szobrász került haza Budapestre, és Zala Györgynek az aradi vértanúk emlékszobra elkészítésénél segédkezett; később pedig önállóan a segesvári Petőfi-emlékszobrot készítette; java férfi korában Budapesten halt el.

Én Hosszúfaluból Budapesten a rajztanár képzővel kapcsolatban akkor megnyílt m. kir. Iparművészeti Iskolába mentem. Ottan volt szintén egy Édes Gyula nevű tanulótársam, és egy alkalommal a 48-as időről beszélgetve kisült, hogy az ő édesatyja volt az egyik menekült honvéd deáktüzér, Édes Ábrahám, akkori református lelkész „Sály” községben, Borsod megyében, a testvére pedig Édes Vince, szintén református lelkész Borsod megyében. Ezen felfedezést idehaza édesatyámnak is elmondva levelezésbe állottak egymással a volt honvédtüzérek, amely levelek, más értékes családi iratokkal együtt, az 1916. évi oláh betörés alkalmával elvesztek. Édesatyám ugyanis a gyermeki unszolás ellenére sem menekült el, habár akkor már 84 éves volt, és azzal tért ki, hogy ő „látott már 48-ban is oláhot”, és hon maradt a családi vagyon őrizetére. A szeszgyára szeszkeszletéből megittasodott oláh csöcselék összetört, és elrabolt mindent, nem kímélve a kisborosnyói virágzó Fillerbankot sem, édesatyámat pedig megölték; kit ideiglenesen Réz Béláné Tompa Mária úrasszony⁹³ temettetett el, akit a kivonuláskor az oláhok szintén magukkal hurcoltak. Menekülés után egy év múlva, halála évfordulóján tartottunk gyász-istentiszteletet, melyet Nagy Károly, volt erdélyi püspök végzett, ki szintén kisborosnyói, és édesatyánknak keresztfia volt. Édes Gyula az Iparművészeti Iskola elvégzése után Homonnán (Felvidék) az állami ipartanmühelynél vállalt állást, de az iskolai élet után véle sohasem találkoztam, sem hírt nem hallottam róla.

Engem közben besoroztak a II. gyalogezredbe osztrák–magyar katonának, és mivel az Iparművészeti Iskolának, mint kezdő új intézetnek, akkor még nem volt meg az önkéntességi joga, hogy három évet ne kelljen szolgálni, a budai Paedagógiumban levő Polgáriskolai Tanítóképzőbe menekültem, és mint póttartalékos, a nyári iskolai szünetben tettem eleget katonai kötelezettségemnek, és polgári képesítést nyerve három évig Budapest székesfőváros kötelékében vállaltam állást, és közben a Huszka József eltávózása folytán, a sepsiszentgyörgyi polgári iskolai rajztanári állás is megürült, és hazajöve 1890. évi óta állandóan sepsiszentgyörgyi lakos vagyok, és az oláh megszállás alatt bekövetkezett nyugdíjazásomig a református Székely Mikó Kollégium vendégszeretétét is élveztem.

A hargitai ágyúk sorsát elmondtam Gödri Ferenc Sepsiszentgyörgy város polgármesterének, valamint László Ferenc gimnáziumi tanár úrnak is, mint a Székely Nemzeti Múzeum akkori intézőinek. László Ferenc édesatyámmal közvetlen is érintkezett, és elmondatta

⁹³ Réz Béláné. Apja Tompa Miklós ny. alispán, anyja Tompa Etelka. Testvére, István Nagyküküllő vármegye szolgabírája, Károly Orsován hajózási felügyelő.

véle a hargitai ágyúk történetét, amit ő gyorsírással megrögzített, és Gödri polgármester úrral tervbe vették, hogy édesatyámmal együtt egy ágyúkutató kirándulást szerveznek a helyszínre, mibe megakadályozták a közbejött történelmi események, és mindhármuknak váratlan halála.

Amint az elől írtakból kiviláglik, nagy részében helytálló a „Székely Nép” 1943. év október 30-iki közleménye, melynek forrását nem ismerem ugyan, de bizonyára csak a Gödri polgármester úr vagy a László Ferenc tanár úr általam közölt feljegyzéseiből származhatik, kik mindketten a Székely Nemzeti Múzeum kifejlesztésében tevékenykedtek, és innen a bizalom, hogy e sorokat is a Múzeum Igazgatóságához intézem, lévén halandó emberek mindannyian.

Én azt hiszem, hogy a Hargita környék akkori lelkészi feljegyzéseiben valami nyomnak kell lenni, már csak azért is, hogy nem mindennapi esemény 80 darab lovat a gyergyói vidéken szétosztani, ámbár édesatyám, az én tudomásom szerint, gyergyói községnevet külön nem említett, míg Sófálvára határozottan emlékszem, lévén mindhárman református diákok, a sófalvi református lelkészhez bizonyára bizalmasabbak lehettek, mint a gyergyói rom. kath. papsághoz. Valamint a gyergyói lakosság körében is mint „szájhagyománynak” az utódok között is nyomának kell lenni, az ágyúk esetleges későbbi sorsának, mert édesatyám mint az ellenök kirendelt lakosságot, a gyergyóiakat nevezte meg.

Mindenesetre érdemes volna mindezek valóságáról kétségbevonhatatlan további ismereteket szerezni, s mivel több ágyúról van szó, több múzeum is részesülhetne belőle, sajnos, felszerelés nélkül, csak ágyúcsövekről lehet szó.

Sepsiszentgyörgy, 1943. év november 5-én.

Kiváló tisztelettel

Joós Imre

nyug. tanár⁹⁴

94 A Székely Nemzeti Múzeum irattárában található iratcsomót Boér Hunor, a múzeum könyvtárosa bocsátotta rendelkezésemre, 2000-ben. Tartalmazza Joós Elek önéletrajzát és fiának, Imrének visszaemlékezéseit, valamint más iratokat, újságcikkek másolatait a Hargitán elásott Gábor Aron-féle ágyúkról.

Joós Elek önéletrajza egy korábban írt szövegnek a másolata. A lap fejrészén nyomtatott betűkkel található SZÉKELY NEMZETI MÚZEUM, alatta: ...19...szám. Utána kézírással az életrajz, keltezés és aláírás nélkül. A másolat 1912 után készülhetett, mikor a múzeum önálló intézményként kezdett működni. Azért tekintjük másolatnak, mert ugyanilyen lapokon, ugyanezzel az írással található egy 1883-ban keltezett levél is.

Több helyen említik, hogy a múzeum őre, László Ferenc megismerkedett Joós Elekkel, s gyorsírással leírta, amit a hargitai ágyúkról emlékezetében megőrzött. A múzeumi lapokra leírt önéletrajzot azért sem tekinthetjük az említett gyorsírás szövegének, mert akkor nem írtak volna ilyen címet, amely bevezetője az első írásnak, és benne nem szerepelne „*írom életem főbb mozzanatait*”- t, vagy pedig a szövegben sem fordulna elő, hogy „*Én pedig, Elek, ki e sorokat írom s már ezután életem főbb mozzanatait fogom leírni*”.

A második írás Joós Elek fiának, Imrének (1862–1946) levele a Székely Nemzeti Múzeum akkori igazgatójának, Herepei Jánosnak, amelyben az előző írást egészítette ki. Közli azt is, hogy „*László Ferenc édesatyámmal is érintkezett, és elmondatta véle a hargitai ágyúk történetét, amit ő gyorsírással megrögzített*”, Ezt a gyorsírással készített szöveget Demeter Lajos megtalálta László Ferenc egyik jegyzetfüzetében.

Simonffy Sámuel sírköve a baróti régi temetőben

SIMONFFY SÁMUEL, BEM TÁBORI ORVOSA
HATÁRVIDÉK 1762–1918

KIBÉDI SIMONFFY SÁMUEL (Adalékok Bem József tábori orvosának az életrajzához)

Barót északkeleti bejáratánál, az országút fölé emelkedő szőlős oldalon van egy felhagyott, régi temető. Legelőször a Cserey család, 1817 után a Zathureczkyek, aztán a 19. század folyamán a nagyközség protestáns és görögkatolikus lakosainak volt a temetkező helye. Itt lelt nyughelyet 1898-ban Simonffy Sámuel járásorvos, akinek vörösesbarna, magyarhermányi andezitből faragott obeliszkjén a következő felirat olvasható: „*Itt nyugszik/ kibédi/ dr. Simonfy Sámuel/ járás orvos/ szül. 1817. megh. 1898./ Jótékonyágodat/ csak szíved jósága/ múlta felül*”¹.

Sírkövére nem ok nélkül vésették fel az utolsó sorokat. A baróti református egyház levéltárában található feljegyzés szerint az 1850-es években körorvosként Erdővidék-szerte ő lett az elsőszámú és önzetlen „*gyámollítója a szabadságharcban megbetegedett szenvedőknek*”. A kistérség 22 falujának volt a „*gyógyító lelkű orvosa*”.

„*Sok esemény fűződik gyógyításaihoz – olvasható a méltatásban –, amit mindig a köznépért végzett.*”

Nyugdíjba vonulása után sem hagyta fel a praxisát. „*Sok beteg kereste meg az egész vidékről, mert magas kora ellenére, egészen haláláig buzgó művelője maradt orvosi ismereteinek.*”

Nem volt háromszéki származású, mégis, mint „*igazi szabadságharcos katona, széke-lyeket szerető, köznép tisztelő, s nagy magyar embere volt a 19. századnak*”².

*

A Székely Nemzeti Múzeum irattárában, a 60/1914. szám alatt négy Simonffy Sámuellel kapcsolatos levelet őriz. A levelezés Simonffyné Benedek Linának fia, Simonffy Ákos erdőmérnök és a múzeum vezetősége között, az özvegy édesanya honvédnyugdíja elnyerése ügyében alakult ki. A megőrzött levelek száma nem teljes, azonban a Simonffy Sámuelről alkotott eddigi ismereteinket új adatokkal egészíti ki. A levelezés más szempontból is érdekes. Bizonyítéka annak, hogy a Székely Nemzeti Múzeum két kiváló őre, dr. László Ferenc³ és Csutak Vilmos⁴, ha felkérést kaptak rá, szívesen elvállalták a volt 1848/49-es szabadságharcosok és honvédözvegyek nyugdíjazási ügyeinek az intézését.

A múzeum, melynek megteremtője Cserey Jánosné Zathureczky Emília⁵ azzal a nemes elhatározással ajánlotta fel a köznek alapgyűjteményét, hogy az a „*szeretett székely nem-*

1 Demeter László: *A baróti régi, avagy Zathureczky-temető leírása*. Adalékok Barót történetéhez. Szerkesztette Demeter László. Barót, 1999, 99–106.

2 *Erdővidék*. IX. évfolyam, 397. szám, 2005. március 11.

3 Dr. László Ferenc (1873–1925), a Székely Mikó Kollégium tanára (1897–1925), a Székely Nemzeti Múzeum múzeumőre (1901–1925), meteorológus, nemzetközi hírnevű régész.

4 Csutak Vilmos (1868–1936), a Székely Mikó Kollégium tanára, majd igazgatója (1903–1936), a Székely Nemzeti Múzeum őre és igazgatója (1916–1936). A bécsi, budapesti, székelyföldi levéltári kutatások alapján helytörténeti, elsősorban a kuruckorral kapcsolatos tanulmányokat írt.

5 Cserey Jánosné Zathureczky Emília (1824–1905). A Székely Nemzeti Múzeum alapítója. Tevékenysége elválaszthatatlan Háromszék közművelődési életétől. Ő szervezte meg a sepsiszentgyörgyi és a kézdivásárhelyi jótékony nőegyleteket stb.

zete haladásának tért nyisson, s művelődésének teret nyújtson”, egy olyan közintézménye volt Székelyföldnek, amely az 1881-ben megfogalmazott alapszabálya 3. paragrafusában „a székely nép múltjának és jelenének előtűntetését” tűzte ki céljául. Ennek értelmében a múzeum felkarolt mindent, „ami a tudomány, művészet, ipar és főképp a közélet terén a székely népet érdekli”.

Országszerte ismert volt, hogy a Székely Nemzeti Múzeum gazdag levéltári anyagot gyűjtött egybe, és őrzött meg az utókor számára. A múzeum őrei nem zárkóztak el, ha valakinek szüksége volt családtörténeti vagy más vonatkozású adatokra, készségesen kiszolgálták a hozzájuk fordulókat. A család ennek tudatában, és remélve, hogy a múzeum 1848/49-es levéltári és dokumentumgyűjteményében létezhetnek Simonffy Sámuel ezredorvossal kapcsolatos adatok, fordult Csutak Vilmoshoz és dr. László Ferenchez. Az egykor országosan legnépesebb tagszámú, Rikánbelöli Honvédegylet, amely a Sepsi-, Kézdi-, Orbai- és Miklósvárszék, valamint a Háromszék vármegyéhez csatolt egykori Felső-Fehér vármegye falvainak volt honvédeit tömörítette, 1910 után csak névlegesen létezett. Megszűnt az egylet aktív működése, mert a még életben levő, „ama nagy idők hős tanúi,” hacsak tizennégy éves gyermekhonvédek voltak is 1848-ban, 1914-ben már a nyolcvanas éveiket taposták. Javarészüik mozgásképtelenné vált és a „csekély számú járóképesek számára” terhes távolságot jelentett a felutazás a megyeközpontba a közgyűlésekre. Háromszéken a mintegy tucatnyi közhonvéden kívül csak két honvédtiszt, Sepsiszentkirályon a régtől ágyban fekvő Sükösd János hadnagy⁶ és Sepsiszentgyörgyön a 83 éves Fadgyas Bálint főhadnagy⁷ élt. Az utóbbi magas kora ellenére „szellemi frissességnek örvendett és a honvéd-nyugdíjak kéréseinek felszerelésében kezdettől fogva állandóan közreműködött”. Az 1910-es évek elején is több mint negyven özvegyi nyugdíj megadását segítette elő.⁸

Erről nem tudhattak a Kolozsváron élő Simonffy Ákosék, azonban dr. László Ferenc és Csutak Vilmos ennek ismeretében és tudva azt, hogy az öreg főhadnagy „a székelyföldi honvédzászlóaljnak minden mozdulatát, s az ott működött összes honvéd tiszteket személyesen ismerte”⁹, segítségét kérve próbálták beszerezni az özvegy nyugdíjazásához szükséges igazolóiratokat, az esetleges honvédtiszti vallomásokat.

Bármennyire elfoglaltak voltak mint múzeumőrök a Székely Nemzeti Múzeumban és mint tanárok a Székely Mikó Kollégiumban, nemcsak levéltári kutatást, hanem terepmunkát is végeztek. Kiszálltak Sepsiszentkirályba, kikérdezték a beteg Sükösd Jánost, mikor pedig felmerült Forró Pál neve, Angyalosra is elmentek az újabb információk reményében. Fáradozásaik eredményét a levelek és dr. László Ferenc jegyzetei őrzik.

6 Sükösd János honvédhadnagy. 1848 áprilisában, a General Commando parancsára a brassói garnizonban szolgált. Innen a 2. székely határőrezred egyik zászlóaljával Nagyenyed és Torda környékére rendelték, ahonnan Délvidékre került. Bem oldalán jött vissza Erdélybe, és 1849. január végén szülőföldjére. Háromszéken Szabó Nándor parancsnoksága alatt őrmester. A hétfalusi csángókból alakuló, később 140. honvédzászlóaljhoz helyezték át, ahol hadnaggyá léptették elő. Július 12-én a fogarasi vesztes csata után csapatával Kőhalomra, onnan pedig Marosszeredáig vonult vissza. Elhagyta csapatát, és 1849. augusztus 5-én hazajött Sepsiszentkirályra. 1915. június 21-én halt meg. (SÁL – Fond. 105., nr. 549., Fond 135. nr. crt. 1. Fasc. 5. fol. 56.)

7 Fadgyas Bálint főhadnagy. Lásd Demeter Lajos: *Fadgyas Bálint főhadnagy az epresteői csatáról*.

8 Dr. László Ferenc levele Simonffy Ákoshoz, 1914. január 19. Az SZNM irattárában. 60/1914.

9 Uo.

Mindezek a baróti református egyház levéltárában őrzött életrajzi adatok és Simonffy Ákos levele alapján állítottuk össze Bem tábori, Erdővidék járásorvosának példaadó életútját.

*

Dr. Simonffy Sámuel Tordán született 1817-ben. A nagyszebeni katonai iskola elvégzése után a székely határőrezredben kapott beosztást. Később Lombardiába került, ahol több évig szolgált. Közben Milánóban orvosi egyetemet végzett, és katonaeorvos lett. Milánóból ezredével együtt Lembergbe helyezték át. Tizenkét évi szolgálata alatt tökéletesen elsajátította a lengyel és az olasz nyelvet. Leszerelése után Kolozsváron honosította az orvosi diplomáját.¹⁰ 1846-tól „*mint orvosnövendék*” Sepsiszentkirályon, nővérénél, Farkas Józsefné Simonffy Borbálánál tartózkodott.¹¹ Az 1848. március 15-i pesti forradalom híre után, az ezt követő Erdélyi események e kis háromszéki faluban érték. Így tudta ezt fia, Simonffy Ákos,¹² így emlékezett vissza Sükösd János, azonban a baróti református egyháznál található életrajzában az áll, hogy 1849 tavaszán volt látogatóban a nővérénél. „*Itt találkozott Bethlen Gergely¹³ ezredessel, Bem tábornok hadsegédével (...), a lovas hadosztály parancsnokával, aki a Székelyföldön az erdélyi határőrvidék már iskolázott és részben már harcokban is résztvett huszárait, tűzéreit és gyalogosait községről községre járva trombitaszóval toborozta*” Bem zászlója alá. Az életrajzíró azt állítja, hogy Simonffy az ő biztatására állott be a honvédségbe, és lett a tábornok katonaeorvosa.¹⁴

Dr. László Ferenc Sükösd hadnagy kikérdezése után arra a következtetésre jutott, hogy a 12. honvédszászlóaljban szolgálhatott és Inczédi Sámuel¹⁵ parancsnoksága alatt vehetett részt a piski ütközetben.¹⁶

Fia a családjában hallott elbeszélések alapján azt állította, hogy apja a Háromszékről Nagyenyed és Torda megvédésére kivonult székely határőrszászlóaljakkal került Délvidék-

10 Az adatokat a baróti református egyház levéltárában található életrajzból vettük át (Megjelent az *Erdővidék*. IX. évfolyam 397. számában, 2005. március 11.)

11 Dr. László Ferenc derítette ki Sükösd Jánossal folytatott beszélgetése során. (Dr. László Ferenc levele Simonffy Sámuelnéhez, 1913. november 1. SZNM., 60/1914.)

12 Simonffy Ákos levele Csutak Vilmoshoz, 1913. december 16. SZNM, 60/1914.

13 Bethlen Gergely (1812. Abafája–1867. december 23. Kolozsvár). Apja gróf Bethlen Pál cs. kir. kamarás, anyja Bornemisza Katalin. Jogot végzett. 1830-tól írnok Marosvásárhelyen a kir. táblánál, majd gyakornok az erdélyi udvari kancellárián. 1848. augusztus 23-tól a Kolozsváron szervezett Kossuth-huszárok alszázadosa. Októbertől részt vett a román felkelők elleni harcokban. November 1-jétől őrnagy és a 15. Mátyás huszárezred osztályparancsnoka. Végigküzdötte az erdélyi hadjáratot. 1849. január 27-től alezredes és ezredének parancsnoka, illetve dandárnok Bem seregében. Március 21-i kinevezéssel ezredes. Májustól az erdélyi hadsereg lovasságának a főparancsnoka. Május 6-án az érdemjel 2. osztályával is kitüntették. Júniustól Magyarországon tartózkodott, a világoosi fegyverletétel előtt csatlakozott Görgei seregéhez. Aradon előbb hadbíró, majd sorozóbizottság elé állították. Novemberben elbocsátották, de később politikai vádak alapján újból elrendelték letartóztatását. Szerbián át Franciaországba menekült. 1859-ben ezredes az olaszországi magyar légiónál, 1860-ban tábornok a piemonti hadseregben. 1862-ben nyugdíjazták. 1866-ban a poroszországi magyar légióban szolgált. A kiegyezés után tért haza.

14 *Erdővidék*. i.m.

15 Inczédi Sámuel (1811–1893). 1848 júniusában a 4. honvédszászlóalj századosa Pozsonyban. Augusztustól a Délvidéken harcolt. December 20-tól őrnagy rangban a 11. honvédszászlóalj parancsnoka. 1849. március 3-án a medgyesi csatában megsebesült, alezredesi rangját március 13-án kapta meg. Április 8-án a katonai érdemjel 3. osztályával tüntették ki. 1849 júniusában a Désen állomásozó dandár parancsnoka, a beszercei hadosztályban harcolt az oroszok ellen. Kolozsvárra való visszavonulása után Kazinczy hadtestéhez csatlakozott és Zsibónál tette le a fegyvert. Állítása szerint a fegyverletétel előtt ezredessé nevezték ki. Büntetésből a császári hadseregben közlegényként sorozták be, és 1850-ben szerelték le. 1867-ben Alsó-Fehér megye főbírájává választották. 1869-ben az m. kir. honvédség ezredes ahonnan 1874-ben vonult nyugalmoba.

16 Dr. László Ferenc levele Simonffy Ákoshoz, 1914. január 19. SZNM, 60/1914.

re, és harcolt a szerbek, illetve Jelačić seregei ellen. „*Délvidékről Nagyvárad és Csucsá vi-
dékére lettek rendelve* – írta levelében –, *hol később Csucsán Bem tábornokkal egyesültek,
és ekkor apám, már mint hadnagy jött vissza Bemmel Erdélybe, hol több csatában részt
vett, nevezetesen a Szeben, Vizaknai és Piskii ütközetekben, hol meg is sebesült.*”¹⁷

A három egymásnak ellentmondó állítás miatt tisztázatlan, hogy 1848-ban Simonffy Sámuel hol és mikor állott be a szabadságharcban küzdők közé. Az egyetlen elfogadható tény, hogy 1848 tavaszán Sepsiszentkirályban tartózkodott, és a nála tizenhét évvel idősebb sógora buzdító prédikációi, a családi körben, barátok közt elhangzott beszélgetések hatása játszott szerepet döntésében.

Sógora, Farkas József a mintegy 550 lelket számláló falu unitárius lelkipásztora volt. A negyvennyolc éves pap már nem vehetett részt aktívan, karddal a kezében a szabadságharc tüzeiben, de „*egyike volt azoknak, kik kisebb körben híven ápolták a Haza szerelmének szent lángját*”¹⁸. A szószékről buzdította közel kétszázhatvan lelket számláló híveit, akik szükös lehetőségeikhez képest már 1848 nyarán 15 forintot áldoztak „*a haza oltárára*”¹⁹. Farkas Józsefnek, mert „*prédikációiban biztatott, lelkesített és vigasztalt, a szabadságharc lezajlása után üldözés, elfogatás lőn a sorsa*”. Mint fogoly közel egy és fél évig raboskodott Csíkszeredában.²⁰ Hívei 1850-ben panaszként be is jegyezték az egyház protokollumába: „*A helybeli T. Pap politikai fogsága miatt a Templomi szolgálatunkban az Ekkleziánk Innepi rövidségeket szenvedett.*”²¹ Szabadulása után nyomban a „*sebeikben szenvedő és rabságban sínylődő*” honvédek számára hívei között gyűjtést indított.²² Az 1850-es és 60-as években, még az ostromállapot ideje alatt is rendszeresen felgyalogolt a közeli sepsiszentgyörgyi hetivásárokra, csak hogy jó hírt hallhasson Kossuth Lajosról.²³ A hazája sorsát szívén viselő pap 1881. október 19-én, nyolcnaevgyéves korában hunyt el Sepsiszentkirályon.²⁴

Dr. László Ferenc Sükösd János vallomása alapján levont következtetése, hogy Simonffy Sámuel a 12. honvédszászlóaljban szolgált volna, téves. Neve sem az 1848 októberében a honvédszászlóalj toborzó irodái által felvett önkéntesek névsorában, sem pedig a zászlóalj 1849 júniusában összeállított századonkénti névsorában nem szerepel.²⁵ Ugyanakkor Inczédi Samu nem a 12., hanem 1848. december 20-tól a 11. honvédszászlóaljnak volt a parancsnoka, és ennek, más néven kolozsvári zászlóaljnak az élén vett részt a piski csatában. Abban a méltatásban, melyet a baróti református egyház őriz, téves az évszám. 1849 tavaszán Bethlen Gergely a 15. Mátyás-huszárezrednek volt a parancsnoka, majd májustól mint ezredes az erdélyi hadsereg huszárságának a főparancsnoka. Ebben a minőségében nem valószínűsíthető, hogy Háromszéken faluról falura járva toborozta volna az újonc hu-

17 Simonffy Ákos levele Csutak Vilmoshoz. 1913. december 16. SZNM, 60/1914.

18 Nagy Sándor: *Háromszék önvédelmi harcra 1848–49*. Kolozsvár, 1896, 112.

19 *A sepsiszentkirályi unitárius egyház protokolluma, 1789–1853*, 330. A helybeli unitárius egyház tulajdonában.

20 Nagy Sándor i. m. 112.

21 *A sepsiszentkirályi unitárius egyház protokolluma*, i. m. 335.

22 Uo. 340–341.

23 Nagy Sándor, i. m. 112.

24 *A sepsiszentkirályi unitárius egyház anyakönyve*. SÁL. Fond 105. nr. 547. 62.

25 Gagyai Zoltán: *A marosvásárhelyi 12. honvédszászlóalj szervezése 1848-ban*. A Maros megyei magyarság történelméből. II. kötet. Mentor Könyvkiadó. Marosvásárhely, 2001, 2. és 3. sz. melléklet. 167–191.

szárokat. Székelyföldön 1849-ben a teljhatalommal felruházott Gál Sándor irányítása alatt történtek az újoncozások és a székely honvédszászlóalj kiállításai. Simonffy, ha a Kossuth-, vagyis a későbbi 15. Mátyás-huszárok közé állott, az 1848-ban történhetett. Berzenczey László augusztus 17-én kapta meg a kormánybiztosi kinevezését, és kapott egyben felhatalmazást arra, hogy Erdélyben, elsősorban Székelyföldön egy könnyűlovas csapatot szervezzon.²⁶

Gál Sándorral az oldalán előbb Kolozsváron és Désen kezdte meg a toborzást, majd a székelység körében folytatva, végül Háromszéken, Szentkatolnán tartottak toborzó gyűlést.²⁷ Felhívásukra tömegesen jelentkeztek az önkéntesek a Kossuth-huszárok sorába,²⁸ lehetséges hogy Simonffy is ekkor jelentkezett, később így került Bethlen Gergely őrnagy közelébe, aki aztán 1848 decemberében, mint a lengyel nyelvben jártast, ajánlotta tábori orvosnak Bem mellé.²⁹

Mindezek azonban csak feltételezések, Simonffy Sámuel halála után már senki sem tudta pontosan, hogy Bem seregében melyik zászlóaljban szolgált,³⁰ akik még igazolhatók volna, egyikük szotyori Nagy Pál, éppen a levél megírása idején halt meg Kolozsváron, Szabó Gábor pedig kilencvenhat évesen, tudatán kívül, vakon és megsüketülve élt fiai gondozásában.³¹

Ha elfogadjuk Simonffy Ákos állítását – és ez tűnik a legvalószínűbbnek, hiszen a családjában hallottak alapján vallotta, hogy apja a Háromszékről kivonult székelyekkel került Délvidékre –, akkor is felmerül a kérdés, mint tizenkét évet kiszolgált katona, hogyan kerülhetett, vagy csatlakozott a 15. (2. székely) határőrezred két mozgósított zászlóaljához.

Délvidéken Balázs Konrád őrnagy³² vezetésével a verbászi táborból kiindulva vehetett részt a szerbek elleni harcokban, majd Móga János³³ seregében, a két székely zászlóalj egyikében ott lehetett a szeptember 29-i pákozdi és az október 30-i schwechati csatákban is. Azt követően, hogy Kossuth a két zászlóalját az erdei hadsereghez vezényelte, már mint hadnagy került Bem seregébe³⁴. Itt ajánlhatták, mint lengyelül beszélő, képzett orvost

26 Szócs Sebestyén: *A kormánybiztosi intézmény kialakulása 1848-ban*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972, 170–173.

27 Székely Gergely: *73 év itthonn*. Brassó, 1893, 17–18., *Adalék Háromszék 1848–49. önvédelmi harcza történetéhez*. Összegyűjtötte Kuzskó István. Kolozsvár, 1896, 29–34.

28 Háromszékről a nagyborosnyói református pap a következő tudósítást írta a *Kolozsvári Hírlap* 1848. október 3-i számában: „Százanként tódula a műveltebb ifjúságunk virága az alakítandó lovassereg zászlója alá. Látánk a nem alkalmas voltuk miatt be nem sorozottak közül a sírva visszatérőket. Fiaink mennek. Családainkat nem vagyunk képesek visszatartóztatni”.

29 Ajtai: *Ki volt dr. Simonffy Sámuel?* Háromszék, 346. sz., 1995. április 5.

30 Ezt a kérdést vetette fel dr. László Ferenc is a Simonffy Ákoshoz írt levelében 1914. január 19-én. Lásd a függelékben.

31 Simonffy Ákos levele Csutak Vilmoshoz. 1913. december 16; Szabó Gábor feltehetően azonos azzal a Küküllő megyei illetőségű honvédhadnaggal, aki a 83. vagy a 85. honvédszászlóaljban szolgált.

Nagy Pál valószínűleg azonos azzal a Nagy Pállal, akit ezrede mozgósított első zászlóaljával 1848 nyarán a Délvidéken, majd Jelačić ellen harcolt. Hadnaggá 1849. január 14-én terjesztették fel, rangfokozatát februárban nyerte el. Főhadnaggá március 21-én nevezték ki, és ettől kezdődően a brassói hadosztályban, a 85. honvédszászlóaljban szolgált.

32 Balázs Konrád (1806–1850). Lásd Demeter László: *Balás Konrád és emlékirata*. c. tanulmányt.

33 Móga János (1785–1861). Lásd Balás Konrád: *Feljegyzések*. 54. sz. lábjegyzet.

34 Simonffy Ákos levele Csutak Vilmoshoz. SZNM. 60/1914.

Bem figyelmébe, és lett ezredorvos az őrnagy Gesztessy László törzsorvos mellett. Ettől kezdve Bem oldalán jelen volt az összes, Erdély felszabadításáért vívott ütközetben. Ott volt 1849. január 3-án a Borgóprundi-szorosban, mikor Urbán seregeit Bukovinába üzték, szemtanúja volt január 17-én a gálfalvi ütközetnek, január 21-én Nagyszében ostromának. Bem január 23-án a székely zászlóaljakat és a két század székely huszárt hazabocsátotta³⁵. Simonffy a törzskarnál maradt, ezért lehetett ott február 4-én a vízaknai és február 9-én a piski hídnál vívott ütközetekben, ahol fia állítása szerint sebet is kapott.³⁶ Ezekben a napokban találkozhatott Petőfi Sándorral és kötött vele ismeretséget.

Nagyszében bevételénél – állítása szerint – sógora két fiával, Beder Sándorral és Lászlóval végbevitt hőstetteről jóval a szabadságharc után szívesen mesélt családi körben.³⁷

Jelen volt az 1849. július 31-i segesvári csatában. Fia, apja elbeszélése után így írta le Petőfi utolsó napját és eltűnését: „*Bem Petőfi és Simonffy társaságában érkezett Székelykeresztúrra 1849. július 30-án. Az éjszakát a Macskási uraság kastélyában együtt töltötték. Másnap ugyancsak együtt mentek lóháton Segesvár alá. Bem Petőfit Simonffyra bízta, azzal a meghagyással, hogy ne engedje a költőt a harcoló honvédek közé, Simonffynak azonban nem sikerült Petőfit visszatartania, különösen azután, hogy a harc megkezdésével a sebesültekkel kellett foglalkozni. Petőfi a harcoló honvédek közé rohant, s ott kivont kardjával buzdította, lelkesítette őket. Délután három óra körül nagy zűrzavar támadt, ugyanis a segesvári polgárok a Nagyküküllő partján nőtt fűzfabokrok leple alatt az ellenséget a honvédek hátába vezették. Ott látta doktor Simonffy Petőfit utoljára. Ott esett el a hős honvédeőrnagy, a magyarok legnagyobb költője*”³⁸.

Mennyi lehet a valóság Simonffy állításából, lehetetlen kideríteni. Az egykor jelenvolt szemtanúk vallomásai és visszaemlékezései alapján Dávid Gyula és Mikó Imre majdhogyrécre rekonstruálták Petőfi utolsó napját.³⁹ A megszólaltatott szemtanúk szóba sem hozták Simonffyt. Az az állítása, hogy együtt lovagoltak ki a csataterre, nem állja a helyét. Gyalokay Lajos⁴⁰ honvédszázados szemtanúval bizonyította, hogy Petőfi hozzásegődött és az ő szekeren kocsizott ki az ütközet színhelyére.⁴¹ Lehet, hogy Simonffy elbeszélése nem több, mint egy legenda, amely a költő eltűnésének amúgy is terjedelmes irodalmát gazdagítja.

Az 1849. július 31-i segesvári vesztes csata után Simonffy Bem közelében maradt. Követte tábornokát Marosvásárhelyre, onnan pedig Medgyesen és Szelindeken át Nagyszében alá. Ott volt augusztus 5-én a város bevételénél, majd másnap a nagycsúri csatában,

35 Szigeti Miklós: *Adatok a XI. zászlóalj történetéhez tekintettel az erdélyi 1848–1849-iki eseményekre*. Kolozsvár, 1868, 48.

36 Simonffy Ákos i. m. levele. SZNM. 60/1914.

37 Uo.

38 Ajtai i. m.

39 Dávid Gyula, Mikó Imre: *Petőfi Erdélyben*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1972, 260–301.

40 Gyalokay Lajos (1825–1899). 1848 áprilisától Beöthy Ödön főispán titkára. 1848 nyaratól őrmester, később hadnagy Bihar megye nemzetőr zászlóaljánál, a bánági hadszíntéren. November 24-től az 55. honvédszázalaj főhadnagya. 1849. február 9-én a piski csatában megsebesült. Márciustól honvédszázados és segédtszázados Beke ezredes háromszéki főparancsnok mellett. Május 12-től Bem törzskarának a parancsnoka. Zsibónál tette le a fegyvert.

41 Dávid Gyula, Mikó Imre i. m. 267–272.

hol döntő vereséget szenvedtek. Mikor a Szászsebesre visszavonuló Bem kezébe kapta Kossuth levelét, hogy a magyarországi hadak főparancsnokává nevezte ki, Simonffy Temesvárra is elkísérte. Az augusztus 9-i vesztes ütközet után még vezére seregében maradt, azonban Déváról már nem kísérte török földre. Valószínűleg még a fegyverletétel előtt, a Kárpátokon keresztül Lengyelországba bujdosott. Több mint két évig élt távol a hazájától, csak az 1852-es császári amnesztia után tért vissza Erdélybe. Útja Háromszékre, nővéréhez, Sepsiszentkirályba vezetett. Itt húzódott meg és közel két évig sógora vendéglátását élvezte.

Az 1850-es évek közepe felé Nagyajtára költözött, és orvosi rendelőt nyitott. A jól képzett katonarvos rövid időn belül hírnévre tett szert, és Erdővidék legmegbecsültebb körorvosa lett. „Egészen Brassóig megy a híre (...) s ennek köszönhetően veszi feleségül a Benedek József szeszgyáros Lina nevű lányát”⁴², kitől két gyermeke született. Lánya, Etelka a telekkönyvvezető Gyertyánossy Károlyhoz ment férjhez, fia, Ákos az erdészeti akadémia elvégzése után Kolozsváron élt mint városi főerdész.

Simonffy Sámuel mint járási körorvost Nagyajtáról Barótra helyezték át, majd 61 éves korában, 1878-ban ugyanebben a minőségben Oklánd központtal a Homoród mentének lett a kinevezett járásorvosa. Nyugdíjba vonulása után Baróton élt. Nem hagyta félbe orvosi működését, haláláig fenntartotta rendelőjét.

Életében szenvedélyes régiséggyűjtő volt. Özvegye férje hagyatékából a régészeti, néprajzi és természetrajzi tárgyakat 1912-ben ajándékozta a Székely Nemzeti Múzeumnak. Az adománnyal kapcsolatban a múzeum igazgatóválasztmánya nevében Csutak Vilmos és dr. László Ferenc a következőket jegyezte meg: „A tárgyakat, melyeket a Háromszék megyei és Udvarhely megyei Erdővidék területén több évtizedes orvosi pályája alatt nagy szorgalommal és nemzeti múltunk iránt mélyen érzett kulturális értékkel összegyűjtött, azokat nemzeti közművelődésünknek mentette meg”⁴³. „Ezeknek legnagyobb része őskori gyűjteményünkhöz tartozik. Értéküket növeli az a körülmény, hogy az összegyűjtött anyag Háromszék- és Udvarhely megyének arról a területéről való, ahonnan múzeumunk fejlődésének első szakában, éppen Simonffy orvos gyűjtése következtében csak kevés tárgy jutott múzeumunk birtokába.”⁴⁴ A régészeti leleteken kívül három darab néprajzi és nyolc darab természetrajzi tárgy került a múzeum gyűjteményébe. Utóbbiak közül a legértékesebb a csikdánfalvi lelőhelyről Simonffy birtokába került „óriás szarvastól származó, jó megtartású szarvasagancs”⁴⁵ volt.

Erdővidék közmegbecsült, neves körorvosa, az 1848/49-es honvéd főorvos kiadott gyászjelentője szerint élete 81. és házassága 39. évében, 1898. november 2-án hunyt el.⁴⁶

42 Erdővidék i. m.

43 *A Székely Nemzeti Múzeum igazgató-választmányának jelentése a múzeumok és könyvtárak országos föfelügyelőségéhez.* Sepsiszentgyörgy, 1914. 6.

44 Uo. 14–15.

45 Uo. 18., 21.

46 *Történelmi Lapok*, VII. évfolyam, 15. szám, 122.

*

A rendszerváltásig halála után több mint 90 év telt el. A kommunizmus 45 éve mondhatni teljesen kitörölte emlékét Erdővidék köztudatából, csak néhány helytörténet-kutató tudott róla és nyughelyéről. Az akkori lehetőségek között, ha szükséztől is, a felhagyott, bebokrosodott sírkert obeliszkjére Kisgyörgy Zoltán hívta fel a figyelmet.⁴⁷

Feltűnő lett volna akkor a sír rendbetétele, azonban 1989 után a barótiak kitisztították a sír környékét. 1991-től minden március 15-én kis műsoros megemlékezés keretében helyezik el a kegyelet koszorúit Simonffy Sámuel nyughelyén. Az első ünnepségről a helyi sajtó is beszámolt.⁴⁸ Ekkor merült fel, hogy a vidék e nagyszerű emberének emlékét maradványként kellene megőrizni a jövő nemzedékének. Dr. Szántó Lajosné indítványára 1993-ban hozták létre a nevét viselő alapítványt nyolcvan alapító taggal.

A *Dr. Simonffy Sámuel Alapítvány Egy Egészséges Népért* Barót központtal, a vidéken szociális tevékenységet folytat. A nemeslelkű orvos emlékére az alapítvány felvállalta Erdővidék szociális gondjainak felkutatását, a rászorulóknak életkörülményeinek való segélyezését, az elhagyott és a baróti gyermekotthonban élő gyermekek, a baróti kórház anyagi támogatását. Ugyanakkor egy szociális állomást működtetnek, melynek tevékenységéhez az anyagiakat a Németországban élő Jakab Gábor mérnök és felesége, Jakab Irma biztosítja. Az alapítvány részére a bécsi Kainz Erika gyűjt rendszeresen segélyszállítmányokat, melyeket évente több alkalommal is leszállít a rászorulóknak részére.

Kitartó munkássága példaértékű, akárcsak az elődé, Erdővidék jótékony körvívósáé, Simonffy Sámuelé.

Függelék

1.

Dr. László Ferenc levele (másolat)

Kedves Néni!

Megbeszélésünk értelmében szerdán délután kimentem Sepsi-Szentkirályba, hogy ott Sükösd János⁴⁹ 48-as hadnagyot, ki most ágyban feküdve gyengélkedik, boldogult férje szabadságharci dolgaira nézve kihallgassuk.

Ő szíves készséggel állott rendelkezésünkre, mindent elbeszél, amire csak emlékezni vissza tudott, s én leírtam. Elbeszélésének rövid foglalatja a következő:

Néhai férje, mint orvosnövendék 1846–47–48-ban is ismételt tartózkodott S. Szt. királyt sógora Farkas unit. lelkész⁵⁰ házában. Sükösd János ezen idő alatt, mint jó barátja, állandóan érintkezett vele. 1849 után S.Szt. királyon ismét találkozott vele, de hogy melyik évben, és milyen körülmények között, arra már alig emlékezik. A szabadságharcban

⁴⁷ Kisgyörgy Zoltán: *Erdővidék*. Sepsiszentgyörgy, 1973, 56.

⁴⁸ Benkő Levente: *Így ünnepelt Erdővidék*. Háromszék, 346. szám, 1991. április 5.

⁴⁹ Lásd a tanulmány 6. sz. lábjegyzetét.

⁵⁰ Lásd a tanulmányt.

együtt nem szolgáltak, s csupán hallomásból tudja, hogy Simonffy doktor Bem táborában szolgált. Arról, hogy fogságban lett volna, hallomásból sem tud semmit.

Lényeges a vallomásban az, hogyha nem is mint közvetlen bajtársa, de elbeszélésből, hallomás után tudja, hogy Simonffy orvos a szabadságharcban Bem táborában szolgált. Vallomását kész a bíróság előtt eskü alatt is megismételni. Ezt a szívességet azonban csak akkor vesszük igénybe, ha a közvetlen ismeretből származó értékesebb tanuvallomás, más bajtárs részéről nem állhatna rendelkezésünkre.

Minden esetre Kedves Néni, hogy a miklósfalvi eredményről, ha a kihallgatás megtörtént, kegyeskedjék minket értesíteni, s arról is, hogy időközben más irányban sikerült-e valamit kipuhatolni. Mihelyt csak lehet Angyaloson Forró Elek⁵¹ útján fogunk valamely irányban újabb adatokat szerezni.

Kiváló tiszteletem és meleg üdvözetem nyilvánítása mellett maradtam.

Sepsiszentgyörgyön, 1913. november 1-én.

Kész szolgálja

D. L. F.

Múzeumőr

2.

Simonffy Ákos levele Csutak Vilmoshoz

(csak az ide vonatkozó részeket közöljük)

...Anyám annyira megkért, hogy lépjek veletek érintkezésbe a honvéd-nyugdíját illetőleg, s valahogy eszközöljük ki részére (...).

Apám, Simonffy Samu 1848. év elején nővéreinel tartozkodott Szentkirályban, hol sógora, Farkas József unitárius lelkész volt, s így került ő a II. székely ezreddel onnan Háromszékről Nagyenyed-, később Torda védelmére, onnan Dévára lettek rendelve, innen pedig a rácok és a horvátok ellen a Délvidéken harcoltak.

A Délvidékről Nagyvárad és Csucsá vidékére lettek rendelve, hol később Csucsán Bem tábornokkal egyesültek és ekkor Apám, mint hadnagy jött vissza Bemmel Erdélybe, hol több csatában részt vett, nevezetesen a Szeben, Vízaknai és Piski-i ütközetekben, hol meg is sebesült. Sógorának két fiát, Beder Sándort és Beder Lászlót⁵² is, kik akkor még csak tanulók voltak, a harcba magával vitte, s állítólag ez a Beder Sándor vágott egy muszkát Nagyszebennél kétfelé az apám segítségével (mindketten hatalmas erejű emberek lévén), s a muszka kardszíjára ráírta, hogy vágta Beder Laczi (!), ezt Petőfi is megénekelte. Különben apám, míg élt többször beszélt ezekről a dolgokról, s mint szavahihető ember id.

51 Forró Elek. Nem azonos a honvédezredessel, ő már 1893-ban meghalt Abonyban. A levélíró feltehetően Forró Pálra gondolt, hiszen jegyzeteiben róla jegyezte meg, hogy „nem volt székely katona, nem tud semmit”. Róla tesz említést a Simonffy Ákoshoz intézett levelében. (SZNM. 60–1914.). Forró Pál a szabadságharcban az 5. határvédzászlóaljban szolgált. 1849-ben hadnaggyá a hadügyminisztérium nevezte ki.

52 Feltételezzük, ők is háromszéki honvédek voltak.

Báró Daniel Gábor⁵³ nyugalmazott főispán is adott anyámnak egy írást, hogy tudomása van arról, hogy Simonffy Samu a 48-as harcokban részt vett, különösen Piskiné is, hogy meg is sebesült.

Ez sem semmi, de két tiszt is kell, hogy eskü alatt bizonyítsa, hogy Apám mint hadnagy 48-ban a Bem táborában szolgált, meg is lehet nevezni, hogy a 2. számú székely ezredhez csatlakozott, vagy Háromszéken, vagy Nagyenyeden.

Kedves Vilmos, légy oly jó és valahogy László tanár úrral eszközöljétek ki, hogy Sükösd, ki mint mondja, személyesen ösmerte apámat, a főszolgabíró előtt is ismétlje meg, hogy az öregemet ösmerte és vele a harcban azaz negyvennyolcban találkozott és nyugott lelkiismerettel bizonyítja, hogy 48-ban, mint tiszt, azaz hadnagy Bem táborában szolgált, mert másképp az öregasszony a nyugdíját nem kapja meg (...).

Amíg élek, én teljes erőmmel segítem és már 14 év óta segítettem, de ha esetleg meghalnék és ő tovább élne, nagy szegénységnek lenne kitéve. Anyám 39 évig élt apámmal, s a legutolsó óráig vele volt és ápolta. (...)

Akiben a legjobban bízunk, Szabó Gábor⁵⁴, már 96 éves és teljesen vak és süket lett, még a fiait sem ösméri meg. Apám különben, mint Daniel Gábor leveléből is kivehető, becsületes, karakteres ember volt, s miket nekem beszélt, azokra én is nyugodt lelkiismerettel megesküszöm.

A tordai honvéd egyl. Elnöke is emlékezik apámra és tudomása van róla, hogy apám 48-ban a harcban, mint tiszt részt vett, de már mint tanult ember is, mint nemesember nem is lehetett közlegény.

Megkérlek (...) esetleg az öregnek⁵⁵ 20–30 korona napidíjat, vagy ha nem képes bemeni Sepsiszentgyörgyre, a szolgabíró úr az fáradságért és a bérekért kifizetni valamit.

U. i. Most már valljuk meg az igazat kedves Vilmos 65 év után több jóakarát kell, mint emlékezés, mert bizony, ha még együtt harcoltak is, egymásnak nemigen tudták a nevét, s most már oly kevés tiszt él, hogy azt az ujjunkon meg lehet számlálni. Ma temetjük Szozyori Nagy Pál⁵⁶ 48-as huszártisztet, ki az itteni egyesületnek elnöke volt (...)

Kolozsvár, 1913. XII. 16-án.

53 Daniel Gábor (1824. ápr. 21., Árkos–1915, Budapest). 1846-tól Bécsben Czák udvari tanácsos irodáján nyert alkalmazást. Mikor kitört a forradalom Bécsben, otthagyta állását, és hazajött. Részt vett az agyagfalvi gyűlésen, majd mint segédkormánybiztos működött. Ezért a szabadságharc után zaklatásoknak volt kitéve, hogy a nagyobb büntetést elkerülje, el kellett vállalnia az alkirálybírósgot, de tisztségét kevés ideig viselte. 1861-ben Udvarhelyszék ideiglenes főkirálybírája. 1863-ban a homoródi kerületben követték választották többször is, de csak egy alkalommal jelent meg Nagyszebenben, ő is bojkottálta a *Landtagot*. 1865–1875 között főkirálybíró, 1876-ban Udvarhely megye főispánja. Ugyanebben az évben az unitárius zsinat egyháza főgondnokául választotta, főrendházi tag. 1870-ben kormánybiztos, 1886-ban a király a Lipótrend kiskeresztjével, 1891-ben nyugdíjba vonulása alkalmából a Szent István-rend kiskeresztjével tüntette ki. *Vargyasi Daniel család eredete* címmel megírta családja történetét.

54 Lásd a tanulmány 32. sz. lábjegyzetét.

55 Sükösd Jánosról van szó.

56 Lásd a tanulmány 32. sz. lábjegyzetét.

3.
Dr. László Ferenc levele
(másolat)

Kedves Néni!
(dr. László Ferenc levele)

Nemrégén a honvéd-nyugdíj ügyében kedves fiától levelet kaptunk. Hogy az ott közölt figyelembevételével ebben az ügyben mit tettünk, kedves fiának levélben megírtuk, s felhívtuk a figyelmét arra, hogy a kolozsvári vörös sapkások közt lehetne esetleg élő tanút keresni. A Kolozsvárra küldött levelet tájékoztatásul, hogy kedves Néni is olvashassa, ide lemásoltuk. Nagy kár, hogy a miklósfalvi agg honvédet, Szabó Gábort nem lehet kihallgatni. Bizony az öreg Sükösd is ilyen állapotban van.

Kérem megnyugodni, hogy, amíg csak lehet, tudva, hogy minden perc drága, mindent megteszünk.

Csutak Vilmossal együtt kezeit csókolva, mély tisztelettel maradtam.

Sepsiszentgyörgy, 1914. jan. 19-én

Kész szolgálója

4.
Dr. László Ferenc levele
(másolat)

Nsgs Simonffy Ákos alerdőfelügyelő Urnak Kvár

Erdőfelügyelőség

Igen tisztelt felügyelő úr!

Most jutok hozzá, hogy Csutak Vilmos kollegámhoz intézett becses soraira való válaszképpen a honvéd-nyugdíj ügyében az utóbbi időkben tett lépéseinkről beszámolhassak. Ismételten tárgyalásokat folytattunk Fadgyas Bálint⁵⁷ főhadnaggyal, aki a székelyföldi honvédzászlóaljoknak minden mozdulatát s az ott működött összes honvédtiszteket személyesen ismerte, s amellet a honvéd-nyugdíjak kéréseinek felszereléseiben kezdettől fogva állandóan közreműködött. Eddig több mint 40 özvegyi nyugdíj megadását segítette elő. Az ötöle nyert információ alapján a nyugdíj megszerzése ügyében legelső sorban azt kellene valamiképpen megállapítani, hogy Simonffy orvos úr melyik zászlóaljnál szolgált, vagy a muszkák bejövetelekor melyik táborban volt. A székely zászlóaljak a piskii csatában nem vettek részt, mert éppen azon a napon a Brassó megyei Szentpéternél⁵⁸ volt ütközetük. Az öreg Sükösd szintén nem volt Piskiné, mert őt Bem még 1848. decz. 20-án Gálfalváról ha-

57 Fadgyas Bálint. Lásd Demeter Lajos: *Fadgyas Bálint főhadnagy az 1849. július 5-i epresterői csatáról c. dolgozatát.*

58 1849. február 4.

zaküldte. Így még abban az esetben sem lehetne tisztán az ő vallomásra támaszkodni, ha a jelenlegi állapota a kihallgatást lehetővé is tenné. Mikor legutóbb künn voltam nála, már akkor végelgyengülésben szenvedett, s csak igennel vagy nemmel és fejbólintással tudott a feltett kérdésekre válaszolni. Az ő kihallgatását csak úgy lehetne valamennyire értékesíteni, ha a vallomását előre el tudnók készíteni. Az ő emlékezetében a 48–49-iki időről erre a dologra nézve egyáltalában semmi sincs. A vallomás megszerkesztéséhez pedig olyan adatokra van szükségünk, amelyekből világosan kitűnik, hogy Simonffy orvos úr melyik zászlóaljnál szolgált, kik voltak tisztársai, és miféle ütközetekben vett részt. A szabályzat szerint a vele együtt harcolt két tiszt vallomására van elsősorban szükség, s miután a piskii csatában az Inczédi Samu⁵⁹ parancsnok vezetése alatt álló 12-ik zászlóalj volt az, melynek Simonffy orvos úr tagja lehetett, ennek tagjai közt kell tanút keresnünk. Ez a zászlóalj az un. Vörös sapkás kolozsvári zászlóalj.

A még életben lévő kolozsvári honvédtiszteknél kellene puhatólózni, nincs-e köztük valaki, aki együtt harcolt vele.

Háromszéken az öreg Sükösdön és Fadgyason kívül más honvédtiszt már nincs. Forró Pál⁶⁰, akiről megelőzőleg szó volt, teljesen tehetetlen. Különben is nem volt székely katona.

A szabadságharcban résztvett tisztek névsorát nézegetve látom, hogy a Torda megyei honvédegylet tagjai között fel van sorolva Simonffi János⁶¹ földbirtokos Egerbegyről, mint alhadnagy. Nem ártana talán utánanézni, hogyha még életben van, vajon nem tudna-e valami felvilágosítást adni.

Ha bármi kicsi nyom előkerülne, kérem velünk tudatni, s mi Fadgyas segítségével, ha csak felhasználható a vallomás, részére felhasználjuk.

Kiváló tiszteletem nyilvánítása mellett maradtam

Sepsizentgyörgy, 1914. jan. 19-én.

Kész híve

D. L. F.⁶²

⁵⁹ Lásd a tanulmány 16. sz. lábjegyzetét.

⁶⁰ Vö. a 3. sz. lábjegyzettel.

⁶¹ Simonffi János. Kiléteiről csak annyit tudunk, amennyit a levél említ.

⁶² A közölt levelek a Székely Nemzeti Múzeum irattárában találhatóak. Irattári számuk: 60–1914.

Erdő vidékin a három fiára is elvadás. Es la-
 romi meg vesztegetventt lefejj ver kettettét, ug Ci-
 lot is el csábitván - fegyverén lenem neve delitsi
 három felnet nem segite, a kolosi hidnál
 a Dobolyi hidnál és a Kemnerjai Erdőn
 az Előpatala felől, ráborosva költöl el az-
 evet mialatt Eményi ^{időzeteinél} valánál a Boron
 Her manál földvárnál. Palosnál alapátalnál.

H. Pfeiffer

Az igazgatól Eo Eerdetén - Gyöveon Rábor-
 nagy föl köllöttés ára Háromkét Brassjaba
 követélet Eütöven - bekit köttötet, De aron béle
 Csak levefset sarta, mivel Rábor - Rábornagy a
 magyar orfági önlendés is - lovas - és az odali fia-
 tot - sítely két Zászló ajjal meg ér kes ven - a
 sítely népbe ug Zellet önte, is vifont fegy ver-
 re köllötté; is csak hamar vifia veré az
 ellen seget, is vifia foglala az egész magyar-
 földet nepestől; meg lépé - az Cláh másod
 Erred kor mányát - Urbánt, is Ei üre az orfág
 toll, napos vidétire pü. sítelyetét. Laroso-
 tot hív a föl, netit ingren földet igazvín - H
 az után - meg veve minden város o - tot erdely-
 be, nag sebest meg kánada Márkijus, gy dűren
 éjel H orator megis veve, ki üre sol eres
 mus.

H. Munkos az Orfagi
 az az a sítelyet háza
 a lakosok a sítely az az
 a lakosok a sítely az az

Sepsiszentkirályi Kiss Mózes kéziratainak 1849-ről szóló oldala (SZNM irattára)

1848-49-ES FELJEGYZÉSEK

HATÁRVIDÉK 1762-1918

1848–49-ES FELJEGYZÉSEK (forrásközlés)

Az 1848/49-es szabadságharcra vonatkozóan közölt feljegyzések a Székely Nemzeti Múzeum egykor gazdag levéltárának a maradékából¹ 1995-ben kerültek elő. Közülük kettő az események alatt, kettő pedig a fegyverletétel utáni hónapokban íródott.

Terjedelemre egyik sem hosszú. Talán a legérdekesebb a 65 894-es leltári szám alatt egybekötött, különböző témájú, 18–19. századi kéziratok között megtalált naplótöredék. A cím és név nélküli, negyedívrét nagyságú, 30 lapot tartalmazó füzet első öt oldalán ónnal írt, nagyon megkopott névsorok vannak. A 4. oldalon ksilabizálható, hogy az egyik névsor 1848. december 4-én készült. A felsorolások háromszéki, feltehetően nemzetörök, honvédek neveit tartalmazza.² A hatodik oldalon *Különös jegyzések* vannak, szám szerint kettő. A második az érdekesebb, egy őrszolgálati parancs rövid vázlata 1849. március 14-ről.³ A napló a hetedik oldaltól kezdődik. Huszonnégy oldalon át, az 1848. december 3. és 1849. március 31. közötti, írójával kapcsolatos eseményeket tartalmazza.

Hosszabb időn át a naplóíró neve ismeretlen volt. A múzeumban őrzött 1848/49-es *Nyugtatvány*-gyűjtemény hét igazolványa, melyeket 1848. december 19. és 1849. január 2. között állítottak ki, vezetett rá arra, hogy a szerző nem más, mint az önvédelmi harcok alatt „*az háromszéki Tábor özsves löszerraktár gondnoka*”, id. Farkas Ignác őrmester. Összevetve a nyugtákat a napló tartalmával, ugyanakkor a kézírás jegyeit, egyértelműen bebizonyosodott, hogy feltételezésünk helytálló.

Id. Farkas Ignác 1809. június 15-én született, feltételezhetően Bereckben. 1825-től szolgált a 15. (2. székely) határőrezredben. 1827-ben nősült, neje Gáli Mária (mh. 1880. ápr. 17., élete 73. évében). 1848-ban ezredfoglár Kézdivásárhelyen, s mint a nyugták igazolják, Háromszék önvédelmi harca alatt őrmesterként a háromszéki löszerraktár gondnoka volt. 1849. január 26-tól újból táborba vonult. Naplója szerint Bem január 31-én hadnaggyá léptette elő. Hivatalos kinevezését február 15-én kapta meg. Sárosi Ferenc parancsnoksága alatt részt vett Urbán seregeinek Észak-Erdélyből való kiverésében. Később főhadnagy a 15/2. határőrezredben. Május 16-tól százados a 2. székely határvédezsázlóaljban. Júliustól Bem 2. székely gyalogtestőrszázadának a parancsnoka. A fegyverletétel után Bereckben élt. 1850-től közigazgatási szolgálatba lépett, 1867–68-ban, 1890-ben tanácsos, 1880-ban főjegyző városában. Közben 23 éven át a római katolikus egyház főgondnoka. 1893. június 15-én hunyt el Bereckben. Halálakor egy lánya és egy fia, a későbbi berecki főbíró, ifjabb Farkas Ignác gyászolta.

1 Mint ismert, a Székely Nemzeti Múzeum levéltárának egy része a Magyarországra kimenekített tárgyi anyaggal együtt 1945-ben a zalaegerszegi vasútállomáson, a bombatámadáskor megsemmisült. A megcsontult, de ennek ellenére gazdag levéltári anyagot a román állam sajátította ki. Ebből hozta létre, a most is a belügyminisztériumhoz tartozó Állami Levéltár Sepsiszentgyörgyön.

2 Lásd a közreadott napló végén.

3 Lásd a közreadott napló végén.

Id. Farkas Ignác egységes naplótöredéke hét részre osztható. Az első 1848. december 3. és 1849. január 5. között az önvédelmi harc idejét, illetve január 6-tól 26-ig az otthon töltött szolgálati napokat öleli fel. A következő időszak a „második székely táborozás”, az 1849. február 4-i szepéteri csata napját és az azt követő öt nap gyakorlatozás idejét tartalmazza. A február 10–14 közötti időszak a kivonulásuk útiránya Székelyudvarhelyig. A 15–19-e közötti napok futárszolgálatának az útvonala haza Háromszékre, és vissza Medgyes mellé, Szászivánfalvára. Az ötödik rész zászlóaljának az útvonalát írja le egészen Szászbudakig. A hatodik a február 26–27-i, Szászborgónál kezdődő borgóprundi–tihucai ütközetről és a győzelem utáni majd egy hónapig tartó Borgói-szorosbeli őrszolgálat teljesítéséről és őrjáratairól, a hetedik, egyben utolsó rész újabb küldetésének az útvonalát örököltette meg.

Érdekességgként említjük meg, hogy id. Farkas Ignácnak rendelésre Gábor Áron is dolgozott. Fia örizte mint családi ereklyét a két méter magas, 25 cm széles óratartó szekrényt, amelynek „felül rovátkolt négyszögletű védő fedele van – ezen alol a közepéig nyitott. A közepén, ahol egy sípládaszerű tokba folytatódik, amely az óra lánc és a nehezekek befogadására szolgál. A nyitott rész közepén egy felkelő nap van festve, melynek sugarait falevelek képezik. Az alsó részen – a tok első falán, tulipánhoz hasonló virág díszlik, ez alatt bekerítve ezen írás: 1839. 14. Xbris. És egy monogram F.I. betűkből”. Az emléktárgyat 1905. augusztus 12-én a kézdivásárhelyi születésű festő és budapesti ipariskolai rajztanár, Nagy Lázár le is rajzolta, tulajdonosa pedig ígéretet tett, hogy a féltve őrzött tárgyat halála után a Székely Nemzeti Múzeumra hagyományozza.⁴ Feltehetően, ha az óratartó nem is, de a napló – valószínűleg több más irattal – a halála után kerültek a múzeum levéltárába, és az sem kizárt, hogy a sepsiszentgyörgyi Állami Levéltárból a többi része is idővel elő fog kerülni.

Sepsiszentkirályi Kiss Mózes 1848/49-es feljegyzése ugyancsak az említett, 65 894-es leltári számú kötegből került elő. Feljegyzőjéről csak annyit tudunk, hogy székely gyalogkatoná volt. A különböző minőségű, kettőbe hajtott és egybefűzött ívekből készített 8 lapos füzetét 1832-ben nyitotta meg. Címe: *Evek folyamairól feljegyzetek; a Mely kezdődik az 1832dik Evtől; Folytatya Kiss Moses – Laistrom. A Kedves és kedvetlen Évek folyamairól való följegyzetek, ohajtanokhogy mindenik Legyen kedves* –. Az első négy oldalon 1832., 1834–36., 1841., 1843–47. esztendőkről olvashatunk feljegyzéseket időjárásról, természéről, járványról, árfolyamról.

A szabadságharcról szóló visszaemlékezés a 6. oldalon kezdődik, és nyolc oldalon át tart. Az utolsó két bejegyzés hasonló tartalommal, mint az 1832–1847 közötti, az 1851. és 1852. évekről szól.

Egyszerű, gazdálkodó székely ember feljegyzései, aki fontosnak tartotta, hogy élményét, az átélteket papíron is megörökítse. Utólag írta, feltehetően a fegyverletétel, esetleg az 1848-as, illetve az 1849-es esztendő elmúltával, de így is tartalmaz olyan adatokat, amelyek a helytörténet-kutatók számára érdekesek.

Hasonlóan egyszerű székely gazdálkodó feljegyzései az árkosi Zoltán Benedekéi. A negyedívrét nagyságú, ugyancsak borítólappal nélküli füzet, 4331 beszerzési számmal, 1946-ban került a Székely Nemzeti Múzeumba. Leltári száma: 28 478.

⁴ *Székely Nemzet*. XXII. évf. 122. sz., 1905. aug. 18.

A 14 lapot tartalmazó füzet – hiányos strófákkal, hibásan írt sorvégi rímekkel – az *Elmegyek én Kossuth-huszárnak* kezdetű világi énekekkel kezdődik. A harmadik lapon az 1848/49-es feljegyzéseknek a füzet végén már el nem férő, utolsó sorai, az ötödik lapon egy 1860-ból való, illetve az 1859-es árkosi tűzvész utáni kalakázással kapcsolatos bejegyzés olvasható.

A szabadságharc idejéből való feljegyzések a füzet közepén, a 8. lapon kezdődnek és 13 oldalon át, az 1848 júniusától 1849. június 30-ig történt eseményekről szólnak.

Szerzőjéről szintén keveset tudunk meg. Az árkosi unitárius anyakönyvekben kutatva találtunk rá, hogy a székely lovaskatona Zoltán Miklós fiát, Benedeket 1814. október 30-án tartották keresztvíz alá. 1837. március 27-én keresztelték Zoltán Benedek és Lőrincz Mária fiát Benedeket, aki mint kolozsvári diák 1837. március 27-én halt meg. Fia nem sokkal élte túl az apját, hiszen a feljegyzéseket készítő idősebb Zoltán Benedek 1853. január 18-án halt meg.⁵ Feltehetően feleségének, Lőrincz Máriának anyja, testvére volt Lőrincz József őrnagynak, Lőrincz János hadnagynak és Lőrincz Károly ezredkaplánnak, hiszen Lőrincz János gyászjelentőjén árkosi Zoltán Benedekné Lőrincz Mária, özvegy Balás Jánosné Lőrincz Rózália és néhai Lőrincz Antal mint unokatestvérek szerepeltek.⁶

A legrövidebb bejegyzések a lemhényi Weress Alajoséi, aki a 16 oldalas, negyedívrét nagyságú, feltehetően csak töredékében megmaradt, *A Költsön adottakról és Egyebekről való Jegyzetek. 1845. 9ber 9én Kezdődöt* címet viselő füzetébe jegyzett fel néhány számára, személyét is érintő fontos eseményt. Egy másik általa vezetett füzetből, amelyben a századához tartozó lemhényi határőrök ruházati darabjaira, sapkára, „*mundér adjusztírozásra*”, „*szíjú szerszámra*”, patronszíjra stb. befizetett pénzekről vezetett nyilvántartást, tudjuk, hogy Weress Alajos 1839–1845 között főkaplár volt és a 15. (2. székely) határőrezred 11. századában szolgált.⁷

Az adósairól, kölcsönzőiről vezetett jegyzetei között a következő, 1848/49-re vonatkozó jegyzetek olvashatóak:

Nemzeti al Századosnak meg vallasztattam Butka Tamás⁸ őrnagy úr által és a Nemzet hejbe hagyásából 30dik Máji 1848.

1848ba Junius 9en a nemzet meg választot Századosnak és 13án az örsereg öszve állot.

A Kattonaság kirukolt Szászsebesbe és Szebenbe aprilis 24en, az az vizbevetto hetfün és ekor adtam a szolgáltnak Veres Györgynek a beribe ött Tsustakot⁹ vagy is 30 xrt.

5 Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár. Fond 105. Nr. 65. 35v., Nr. 67. 41r. és 133v.

6 Demeter Lajos: *A hazáért*. Charta Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 2001, 75.

7 *Consignatio arol a Kik az 1839. Esztendőben agyusteroztatak és Egyeb szükségekre mi sumát fizetek*. SZNM leltári sz. 65 894.

8 Butyka Tamás. Őrnagy. 1799-ben született Márkosfalván. Apja Butyka László határőr főhadnagy volt. 1815–1842 között a 15. (2. székely) határőrezredben szolgált. 1848-ban nyugalmazott cs. kir. százados, zászlóaljparancsnokként részt vett Háromszék önvédelmi harcában. 1849. január közepétől a 15/IV. határőrezred szervezője, februártól pedig mint őrnagy ezrede parancsnoka Háromszéken. Június 15-én egy alakuló határvédzászlóaljhoz helyezték át, és részt vett az oroszok elleni harcokban. 1851. október 30-án Nagyszebenben halálra, majd két év várfogságra ítélték. Büntetését Gyulafehérváron töltötte le. Még a kiegyezés előtt meghalt.

9 Susták.

Április 24en 1848ba Kirukolt Katonaság megterven¹⁰ és 28dik április berukoltak, Ujbol 1848ba Május 11én Kimaséroztkat Tordára és Enyedre Exekutions Gárnizonba.

A huszárok Kirukoltak a szigeti¹¹ pusztára Julius 24en 1848.¹²

Az Udvarhej részben tartandó agyagfalvi réttén tartandó Szekel gyűlésbe Kiment a nemzet 1848ba october 13án nyolcnapni elesegel, inet Lemhényből voltunk öszvesen 48tzan és eből 4 visszajö(tt) a két szekeressel együtt, 44 ott maradot a Táborba és ezek is haza jötek 2dik 9ber 1848. Weres Alajos

Három Szekről Kirukolt a nemzet Sepsibe a Kőkös hidgyához Táborba 28dik November 1848 a holy Lemhenyből jelen voltunk 347en s inet berukoltunk 1849be januárius 6an.

Weress Alajos akori nemzet Százados

Ujbol 1849be 23dik Januári Kirukolt a nemzet Taborba.

Az 1848ba Kirukolt atyank fiai a magyar Táborbol¹³ berukoltak a Huszárokkal együtt 1849be februárius 1söin.

1.

Sepsiszentkirályi Kiss Mózes feljegyzései az 1848/49-es eseményekről

(A Székely Nemzeti Múzeum megőrzésében, leltári szám 65 894)

Az 1848. év kezdetét vette erős, száraz hideggel. Kevés hó esett, korán nyilatkozott, szeliden; ekkor viszont értük, hogy a kalangya zsupp megért egy forintot és 18 koronát, egy szekér búzaszalma öt és hat forintot. Március 15-én az eke megindult és keveset nyugutt, mindig ment. Április utolján minden gyümölcsfák gazdagon fel voltak virágozva, az erdők megzöldülve, a rozsnak a feje kijövőleg vala, a törökbúza ki volt kelve. Tavasszal, a múlt évi sok eső mián a juhok és szarvasmarhák közül a métely miatt sok elhullott. Május 8-án olyan fagy állott elé, hogy az erdőket mind lefőzte, a törökbúzáat is. A gyümölcsbe kevés kárt okozott. Július 10-én lehetett rozskalangyát látni, 22-én kezdődött a hordás, 28-án vége volt. Egy kalangya búza 2 vékát, a rozs hármát adott, a legszebb, legtisztább gabona termett, amit a múlt ősön mind a sárba kevertünk belé.

Augusztus közepén viszont a sáskáknak nagy sokasága ütött ki az ojtózi vámon, Háromszéket, Bartzáságot és Erdővidéket sokáig ostromolták; augusztus 19-én, ami nagyon jeles, a zabot is hordották haza.¹⁴

N.B. június 22-én egy égiháború támadt Hidvégnél, ahonnan indult olyan jégeső, hogy akkorák estek, mint egy lúdtojás, szegletesek, az aprói a tyúktojásnál kisebb nem volt. Felkerült az árkosi és (sepsi)szentgyörgyi határookra, onnan Martonos felé által vágott, az

10 Lásd az uzoni eseményeket: Balás Konrád: *Feljegyzések*.

11 Szeged.

12 Lásd bővebben Urbán Aladár: *A székely katonaság segítségül hívása 1848 májusában.*, Balás Konrád: *Feljegyzések.*, Maurer I. Gyula: *A háromszéki zaláni Vass István életútja*. Honismeret. XXI. évf. 2003./6., 87.

13 Bem a Piski csata előestéjén Szelindekről küldte haza az 1848 nyarán kivonult székelyeket Háromszékre, hogy odahaza Gál Sándor vezetésével újra szervezkedjenek.

14 Vö. árkosi Zoltán Benedek feljegyzésével.

épületek fedelét béverte, sok juhot, sertést, még embert is agyon vert, sokaknak fejét hasogatta össze.¹⁵

Ezen év márciusa 15-én indított az Unió¹⁶, amely az egész Európát felszólította fegyverre. Nagy Németország Béccsel, Nagy Olaszországgal, Magyarország – Horvátországgal, Szerb, Tót, Rátz, illirekkel egész évben véres háborút tartott.¹⁷ A székelység ellen fel támadott a szász és oláh nemzet. Az erdélyi katonaságot a militár két ezred maga mellé vette, a maroszéki magyarokat öldöste¹⁸, minek következtében kormánybiztos Berzencei László¹⁹ a székelységet október 16-án Agyagfalvára összehívta. Meg is jelentek mintegy 120 ezren, kik is tanácskozás után útjokat vették Marosszék felé és ottan sok oláhoknak és szászoknak a költsönt megadták. Ölés, égetés minden felé végtelen vala. Négy heti táborozás után Marosvásárhelyről haza kellett vonulni, miután elfoglaltattó Udvarhelyszék, Marosszék és Aranyosszék.²⁰

Erdővidéken a három század egy lovas eszkadront, megvesztegetván tisztjeit, lefegyvereztették, így Csikot is elcsábítván – fegyverét le nem téve, de a kicsi Háromszéknek nem segíté, a kökösi hídnál, a dobolyi hídnál és a szemerjai erdön, az Előpataka felől táborozva töltök el az évet, mialatt kemény ütközeteink valának a Bodzán, Hermánynál, Földvárnál, Rákosnál, Árapataknál.²¹

Az 1849. év kezdetén Gedeon²² tábornagy fölszólítására Háromszék Brassóba követeket küldvén – békét kötöttek. De azon béke csak keveset tartta, mivel Bem tábornagy a magyarországi önkéntes és lovas is oda kiszállott székely két zászlóaljal megérkezvén, a székely népbe új lelket önte és viszont – fegyverre szólítá és csakhamar visszaveré az ellenséget és visszafoglalá az egész magyar földet népestől. Meglepé az oláh másodezred kormányát Urbánt²³ és kiüzé az országból, Naszód vidékire pedig székely lovasokat híva föl, nekik ingyen földet ígervén. [Lapszálon: Miután az ottani lakosok hazajöttek, a székeleyeket hazautasították és a lakosokat befogadták.]

Azután megvevé minden városokat Erdélyben, Nagyszebent megtámadá március 17-én éjjel 11 óraker, meg is vevé (azaz: bevette – szerk. megj.) Kiüze sok ezer muszkákat és Puchner ezereit, innen nyugtot nem hagyván – éjjel és nappal üzte. A muszkák nagy ré-

15 *Honvéd.* 84. sz., 1849. ápr. 5., vö. árkosai Zoltán Benedek feljegyzésével.

16 A pesti forradalomra és a Tizenkét pontra utal.

17 A délvédeli szerb felkelők, majd a Jelačić elleni harcokról van szó. Lásd bővebben Hermann Róbert: *1848–1849. A szabadságharc hadtörténete.* Korona Kiadó, Budapest, 2001, 104–172.

18 Lásd bővebben Egyed Ákos: *Erdély 1848–1849.* I. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 1998.

19 Lásd Balás Konrád: *Feljegyzések.* 47. sz. lábjegyzet, bővebben Egyed Ákos: *1848 erdélyi magyar vezéralakjai.* Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2004, 20–36.

20 Az agyagfalvi székely nemzetgyűléssel és az azt követő eseményekkel kapcsolatban lásd Fazekas János: *Az agyagfalvi székely nemzeti gyűlés. 1848. október 16–17.* Tanulmányok a romániai együttlakó nemzetiségek történetéből és testvéri együttműködéséről a román nemzettel. Politikai Könyvkiadó, Bukarest, 1976, 232–380., Egyed Ákos i. m. 189–220., *Honvéd.* 20., 21., 29., 58. sz., 1849. jan. 19., 20., 30., márc. 5., *Közlöny.* 1849. feb. 8–9.

21 Lásd Nagy Sándor: *Háromszék önvédelmi harca 1848–49.* Kolozsvár, 1896, 38–58., Egyed Ákos: *Háromszék 1848–1849.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1978, 80–173., Egyed Ákos i. m. 252–292., Demeter László: *Erdővidék a szabadságharcban 1848–1849.* Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, Barót, 1998, 9–52.

22 Gedeon, Joseph (1789–1859). Magyar származású cs. kir. altábornagy.

23 Urban, Karl (1802–1877). Cs. kir. ezredes, később császári tábornagy. A szabadságharc alatt Észak-Erdély osztrák katonai parancsnoka.

sze Verestoronynál szaladtak be, más része Brassóba vonult a Puchner táborával. De Bem tábornagy március 19-ig éjjel-nappal ágyúzával a magyar Korona alól egészen kiűzte és Brassóba beszállott egy puskaszó nélkül. Miután a székelyeket a haza védelmére 30 éves korig mind fegyverbe állítá és a Szászföldet velük megrakta.²⁴

Ezen évben március szeliden állott bé, de keményen végzett s még április is oly kemény hideg széllel állott elő, hogy ami ritkaság.

Ezen fennebb megírt viszonyok idején a székelységnek kevés fegyvere, s de ágyúja egy se vala, de a mindenható ide rendelé Beretzki Gábor Áront, aki bölcsességével rövid időn belül ellátott bennünket sok ágyúval. [Lapszálon megjegyzés: Sok helyekről a harangokat adták ágyúknak, és a lőpor is csinálódni kezdődék Kézdivásárhelyen, úgy a Cinder is, és minden ifjaink fegyvert fogván a haza bátorságba helyezteték.]²⁵

N. B. Bem tábornagy az ellenségtől sok fegyvert elfoglala és a vadász – magán – fegyvereket is mindenkitől elszedték és katonakézbe adták.

Június 21-én az Ósánci, Tömösi, Sipodi utat és a Törtsvári vákokat roppant muszka seregek támadták meg – az elébb kiűzött császári katonasággal együtt és nagyon kevés magyarjainkat elűzték háromnap roppant ágyúzás és verekedések után és feljára Háromszéket, kirabolá számtalan gabonáját, költségét, gúnyját, főként Kézdivásárhelynek. Sok helyeken a volt nemeseknek, Kökösbén és Uzonban mindent kiraboló és amit meghagyott, mindent összerontott, marhájokat kit elvitt, kit meglövdözött és sok embert is legyilkolt. Fővezérei voltak Báró Hayte (Heydte)²⁶ major és Dorsner (Dorschner)²⁷ ezredes. Az idő is merőben száraz vala, a föld népe dolog nélkül tölté a napokat.

Július 2-án ezredes Gál Sándor Csík- és Háromszékről magyar sereget gyűjtven, Kökösnél szembeszála a roppant táborral. Uzonig vissza kelle vonulnia, de ott a magyarság nekirohant és visszaverte a Fekete-vízig, ahová a muszkaéknak nagy segítség érkezven, viszont visszavere Kökösig a magyarokat. Ekkor Kököst az ellenség fölgyújtá és elégeté, mintegy két részét és fölgyilkolá mindazokat, akik a mezőn találtattak, és szekerüket, marháikat mind elrabolta. Onnan visszavonult a Bartzaságra és ott megszállott. Miután Gál Sándor ismét, július 21-én a magyarokat összeszedé és a muszka tábor észreveven 5-én, korán megrohaná és Gidófalva felé felűzé. Szent György alá lágerbe szállván, ott nyugovék. Itt a magyarok vesztének sok népit el.

Más táborát szállítá a szotyori Ósz-határba és kirabolá Háromszéknek újra minden falvait, úgy annyira, hogy csak kicsiny Szentkirályból 24 órák alatt 90 köböl búzát vitt ki egzekució által. Július 9-ig rabolt az ellenség, akkor valamit hallott s falvainkból kivonult. 10-én a gyalogságot mind átküldte Földvár felé – némely falvakban nem hagyott csak

24 Az eseményekkel kapcsolatban lásd. Nagy Sándor i. m. 59–73., Egyed Ákos 1978, 163–210., Egyed Ákos: *Erdély 1848–1849*. II. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 1999, 5–231., Hermann Róbert i. m. 211–220., 251–258. Kovács István: *Bem apó*. Kaláka könyvek, Sepsiszentgyörgy, 1999, 113–224.

25 Az ágyúöntéssel kapcsolatban lásd Egyed Ákos 1978, 111–123., 187–198., Egyed Ákos 1998, 256–279., Egyed Ákos 1999, 180–201., Imreh István: *Adatok Gábor Áron életrajzához*. Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára, Tudományos Könyvkiadó, Bukarest, 1957, 349–360., Böződi György: *Gábor Áron 1849-ben*. Aluta I. Sepsiszentgyörgy, 1969, 143–167.

26 Heydte, August. Császári őrnagy, Háromszék elleni harcában Köpec (1848. dec. 9.) elpusztításával vált hírhedtté. Az orosz intervenció idején Lüders hadtestéhez volt beosztva.

27 Dorschner, Franz. Lásd Demeter Lajos: *Hátország*. 67. sz. lábjegyzet.

egy sertést, sem majorságot, a széna-réteket lekaszáltta és elégette a tavasz határokat. Aki szénát csinálhatott valahol, dugva, azt mind elhordta a lágerba. A kökösieknek, ami az égésből megmaradt, azt a szomszéd szászok és oláhok által mind kiraboltatta. Úgy az uzo- niaknak sertéseiket és más barmaikat elhajtani engedte, portékájukat összerontani, ami a táborból megmaradt, gabonájukat leégetni. A magyar nézte míg javait dúlták, de szólni nem lehetett, mert mindjárt meggyilkolták.

Július 19-én Bem tábornagy megérkezék Csik felől (Sepsi) Szent Györgyre, a muszka megtudván, nagy sereg kozákokat veve rá Kökös felől, de Bem csak egynéhány huszárt állí- tta a Szépmezőre ágyúkkal és miután a muszka három ágyúlövésit elvárta, maga sráfolt föl néhány ágyúkat, egy tüzet adott és a muszka még Kökösnél is futott. 22-én lopva jött be Előpatak felől Szemerja felé, de megveretett. 23-án délutáni 4 órakor a Szépmezőt és a szentkirályi határt az erdő széléig mind néppel tölté el, úgy rohant a magyarra Szent- györgy felé, még Szentkirályt is kezdte lövetni rakétákkal és apró fegyverekkel. De az Úr a gyulástól meg is őrizé, nagy ordítással átvonultak a falun, lehúzatva a kerteket sok helyen és az ágyúit úgy vitte át a falun, az ősz határokat mind lenyomta és úgy vonult Sze- merja felé, banda-szó és nagy lármával és lövöldözéssel. Meggyújtá Szemerját és néhány gazda meg is ége. De a magyar tábor Szemerján nem bocsátá át, a tüzharc tartta éjjel 11 óráig, oly rettenetesen, hogy a föld is rengett, de mégsem győzött, sőt, megveretett, innen visszavonult Szentpéter mellé. 28-án viszont meglepé Kökös felől Háromszéket és Szotyor- on alól lágerba szálla. 29-én ütközött Maksa felé. [Lapszélén: és seregeinek részei járták falvainkat rendre.]²⁸

Ezen évben július 29-én virradólag esett egy keveset, de ugarolni nem lehetett vele, holott a föld ugaratlan várta, a törökbúzának sok része kapálatlan, a széna csinálatlan, az ősznek nagy része lopva a sok futások között le volt aratva, de hordani nem mertünk, fájdalmas idő.²⁹ Vagy három nap múlva megkezdődött a hordás és bétakarodott a határ. Augusztus harmadik hetibe kaszáltunk, az ugarolás és a szénacsinálás 7/br (szeptember) kezdetén sem vala bevégezve. E napokban megégett a Szoros utca majd egészben.³⁰

Néhány napok múlva fölvonult Csikba (a győztes csapatok), onnan Udvarhely- és Ma- rosszékbe. Királyi Biztosokat rendelvén minden Székbe uralkodott. 9/br (november) kez- detén a muszkák mind bevonultak Oláhországba, itt maradtak a császári katonák, ural- kodtak, rovatalokat (hadisarc) vettek a népre, nagyokat, és fuvarozással terheltek nagyon szerfelett. Minden előkelő egyént és papokat fogsággal terheltek.³¹

Ezen évben kétszeri szántásba vetettünk, mégis a legszebb vetések voltak ősszel, mert egész 9/br (november) végéig mind a legszebb idők jártak, ekkor esett le a hó.

A kemény tél teltével számtalan postával (kényszer fuvar) és megannyi rovatalokkal terhelgettünk. [Még Oláhországba is postáztunk, Bukarestig bé.]

28 A cári seregek elleni háromszéki harcok eseményeit lásd Albert Ernő: *Eltiport szabadság. Jöttek az oroszok 1849.* „Jázdó” Társaság, Sepsiszentgyörgy, 1999., Nagy Sándor i. m. 74–87., Egyed Ákos 1978, 211–223., Egyed Ákos 1999, 232–254.

29 Kiss Mózes kiemelése.

30 A sepsiszentkirályi tűzvészről van szó.

31 A rebellisnek tartott háromszéki papokat Csiksomlyón tartották fogva. Köztük volt Sepsiszentkirály unitá- rius papja is. Lásd Demeter Lajos: *Kibédi Simonffy Sámuel c. dolgozatát.*

Az új év kezdetével, akik magyar tisztek haza vonultak, mind közkatonákká soroztat-
tak, február havában minden ifjaink besoroztattak katonákká, akik a magyarnál fegyver-
rel szolgáltak. Szedtek a néptől ágyneműket, párnákat, lepedőket és csergéket, számtalan
sokat a katonák számára.

2.

Farkas Ignác honvédfőhadnagy, későbbi honvédszázados naplójegyzetei 1848. dec. 3–1849. márc. 31.

(A Székely Nemzeti Múzeum megőrzésében, leltári szám: 65 894)

3-án, december, 1848. Dél után Kézdivásárhelyről a Táborba kimentem. Megháltam
Maksán.

4-én Regeli 8 órakor Laborfalván megjelentem. Dobai³² Ezredes Ur parancsából átvet-
tem az összes lőszerraktárt, ottan meg háltam.

5-én Reggel lementem Uzonon át egész a Kőkös hidgyáig, ottan meg háltam.

6-án Egész nap a Kőkös hidgyánál voltam a raktárnál, estére háltni Kőkösbe mentem.

7-én Reggel lementem a Fekete vízhez³³, egész nap ottan voltam és vissza jöttem háltni
Kőkösbe.

8-án Reggel lementem a féluti Korcsmához megtámadni Brassót³⁴, és délután Kőkösbe
háltni feljöttem.

9-én Egész nap Kőkösbe voltam és meg is háltam.

10-én Reggel feljöttem vissza Uzonba, egész nap ott voltam, és megháltam.

11-én Reggel feljöttem Szentivánba, egész nap ott voltam, és meg is háltam.

12-én Egész nap Szentivánban, megháltam Jakab Lászlónál.

13-án Egész nap Szentivánba voltam és megháltam Csia Bálint³⁵ urnál.

14-én Egész nap Szentivánban voltam és meg is háltam Csiánál.

15-én Egész nap Szentivánban voltam és meg is háltam Csiánál.

16-án Egész nap Szentivánban voltam és meg is háltam Csiánál.

17-én Egész nap Szentivánban voltam és meg is háltam Csiánál.

18-án Egész nap Szentivánban voltam és meg is háltam Csiánál.

19-én Egész nap Szentivánban voltam és meg is háltam Csiánál.

20-án Egész nap Szentivánban voltam és meg is háltam Csiánál.

21-én Egész nap Szentivánban voltam és meg is háltam Csiánál.

22-én Egész nap Szentivánban voltam és meg is háltam Csiánál.

23-án Egész nap Szentivánban voltam és meg is háltam Csiánál.

32 Id. Dobai Károly. Lásd Balás Konrád: *Feljegyzések*. 6. sz. lábjegyzet.

33 Feketeügy, Háromszéket átszelő folyó.

34 A háromszékieknek arról a tanácskozásáról van szó, amikor katonai vezetői arról vitáztak, támadólag lépjenek-e fel Brassó ellen, avagy csak a szék határainak a védelmére szorítkozzanak.

35 Feltehetően a szabadságharcban hadnagyként harcoló Csia Bálintról van szó, kinek apja, István királyi dézs-
más volt. Az ő házában tartották a hétfői marchalis székeket.

24-én Dél előtt Szentivánból Kilyénbe mentem Czako Josephez³⁶, ott háltam.
25-én Egész nap Kilyénbe voltam és meg is háltam Czako Josephnél.
26-án Egész nap Kilyénbe voltam, megháltam Czakónál.
27-én Egész nap Kilyénbe voltam, megháltam Czakónál.
28-án Dél előtt S. Szt. Györgyön a bizottmányi gyűlésbe voltam ahol békealkudozás iránt határozat mondatott.³⁷ Visszajöttem Kilyénbe, megháltam Czakónál.
29-én Egész nap Kilyénben voltam, megháltam Czakónál.
30-án Egész nap Kilyénben voltam, megháltam Czakónál.
31-én Sepsi Szent Györgyön voltam, a fogamot kivonattam és kenyeret, hust faszoltam. Visszajöttem Kilyénbe és megháltam Balás Jánosnál.³⁸

1849. Januárius hónapjába

1-ső Januarii, 1849 Egész nap Kilyénbe voltam, és megháltam Balás Jánosnál.
2-án Reggel Sepsi Szent Györgyre mentem, onnan vissza jöttem, és megháltam Kilyénben, Balás Jánosnál.
3-án Egész nap Kilyénbe voltam, és megháltam Balás Jánosnál.
4-én Reggel Sepsi Szent Györgyre át mentem, és dél után vissza Kilyénbe. Ottan megháltam.
5-én Reggel jelentést küldöttem Sombori³⁹ főparancsnok Urhoz – helyettesse Vitályos⁴⁰ Százados Urtól választottam, hogy mennyek haza Kvásárhelyre a lőszer raktárral, de elindulásom előtt írásba bjelentettem a Szent Györgyi bizottmánynak, hogy mennyi lőszerket viszek haza. Délbe hazaindultam Kilyénből és Kvásárhelyre haza érkeztem estefelé öt órakor, a midőn nyugtatvány mellett mindeneket számba adtam bé az akkori raktárba, s odahaza megháltam.
6-án Reggeli Rapporton 10 napi Szabadságot kértem. Odahaza maradtam.
7-én Egész nap odahaza voltam Kvásárhelyen.
8-án Egész nap odahaza voltam Kvásárhelyen.
9-én Hajnalba Bereczkbe mentem, és ottan meg is háltam.
10-én Egész nap Bereczkbe voltam, és ottan meg is háltam.
11-én Reggel Bereczkből hazajöttem Kvásárhelyre, és meg is háltam.
12-én Egész nap Kvásárhelyen odahaza voltam, és meg is háltam.
13-án Egész nap Kvásárhelyen voltam, és meg is háltam.
14-én Reggel a börtönnél levő szolgálatot átvettem, Szotyori Ferencz⁴¹ zászlós Urtól 4 rabot, egy pokrotz hibádzott. Délután Perczel Istvánt⁴² Bereczkbe küldöttem hogy

36 Czako József. Feltehetően a honvédörmester Czako Józsefről van szó. 1832. június 17-én született. Tanulmányait Sepsiszentgyörgyön kezdte, majd katonai nevelésben folytatta. Beállt a honvédek közé, és részt vett a székelyföldi ütközetek mindenikében. A fegyverletétel után fogoly, majd amnesztiát kapott. Besorozták a császári hadseregbe. Leszerelése után egy magánvállalkozásnál alkalmazták, majd Kolozsváron a városi pénztár ellenőre volt. 1919. március 19-én hunyt el.

37 Az árapataki szerződés tárgyalásairól volt szó.

38 Malombérlő Kilyénben.

39 Sombori Sándor. Lásd Balás Konrád: *Feljegyzések*. 3. sz. lábjegyzet.

40 Vitályos Antal. Lásd Demeter Lajos: *Hátország*. 169. sz. lábjegyzet.

41 A kantai Szotyori család leszármazottja.

42 Feltehetően kézdívásárhelyi határőr, aki az ezrednél szolgált 1848-ban.

exequallya. Estve az ajtókat bé zártuk. Mái napon béállt a 11-d Század várdára, felváltotta a 10-ik századot.

15-én Reggeli rapporton tanálatott 3 rab. Estve bézártam a börtön ajtókat.

16-án Reggeli rapporton tanálatott 3 rab. Estve az ajtókat bézártam.

17-én Reggeli rapporton tanálatott 3 rab. Estve az ajtókat bézártam.

18-án Reggeli rapporton tanálatott 3 rab. Estve az ajtókat bézártam.

19-én Reggeli rapporton tanálatott 3 rab. Estve az ajtókat bézártam.

20-án Reggeli rapporton tanálatott 3 rab. Estve az ajtókat bézártam.

21-én Reggeli rapporton tanálatott 3 rab. Estve az ajtókat bézártam. Mái napon a hadnagy feljelentett Bem tábornagy Urhoz több hazafi barátommal együtt.⁴³

22-én A börtönbe tanálatott 3 rab, estve az ajtókat bézártam.

23-án A börtönbe tanálatott 3 rab, estve az ajtókat bézártam.

24-én A börtönbe tanálatott 3 rab, estve az ajtókat bézártam.

25-én Minthogy a táborba ki szállani rendeltettem, újra a börtönnél lévő raktár-szolgálatot, írás mellett, Bende Lajos⁴⁴ hadnagy Ur jelen létiben Kézdivásárhelyi Szotyori Ferencz káplár Urnak átadtam, amidőn az elveszett pokroczról írásbeli jelentést adtam bé az ezrednél.

26-án Délbe a tábori parancsnok, Sárosi⁴⁵ őrnagy Ur rendeletéből az Ezredi raktárból kivettem a löszereket, írásbeli kimutatás mellett, és elindultam a táborba. Kézdivásárhelyről leutaztam Uzonba estve 5 órakor, amidőnis jelentettem magamot Sárosi major urnál. Bé szállásoltam magamot uzoni huszár Kádár Ferenczhez⁴⁶, és meg is háltam

27-én Egész nap Uzonba voltam, és meg is háltam Kádárnál.

28-án Egész nap Uzonba voltam és töltéseket csináltattam, s megháltam Kádár Ferencznél.

29-én Egész nap Uzonba voltam, töltéseket csináltattam, és átvettem angyalosi Mátyáslovag Kovács Lázár⁴⁷ rabot, kit is hosszú vasra tettem. Délután Rozsnyói⁴⁸ hadügyész főhadnagy ur ezen rabot kihallgatta. Az éczaka megháltam Kádárnál.

30-án Egész nap töltéseket csináltattam. Dél után újból kikérdezték Kovács Lázár rabot. Éczaka meg háltam Kádár Ferencznél.

43 Bejelentés, vagis a Bem seregébe való besorozásáról van szó.

44 Kilitét nem sikerült azonosítani.

45 Sárosi Ferenc (1807. október 16. Bikfalva–1871. július 24. Bikfalva). Katonai nevelőintézetben tanult. 1825-től szolgált a 15. (2. székely) határőrezredben. 1843-tól alhadnagy, 1848. március 6-tól hadnagy. Októbertől Háromszék katonai védelmének a szervezője. Mint zászlóaljparancsnok részt vett Háromszék önvédelmében. Az 1849. január 2-án megkötött árapataki szerződést követően sem oszlatta fel a zászlóalját. Január 22-én Németh László kormánybiztos magasabb rendfokozatú jelentkező hiányában őrnaggyá és Háromszék katonai parancsnokává nevezte ki. Február 15-től a 15/II. határőrezred parancsnoka. Február második felétől a Borgói-szorosban részt vett Urbán seregének a kiverésében. A nyári hadjárat során a 84. honvédszászlóalj élén, a beszercei hadosztály kötelékében, majd Bem közvetlen vezetése alatt álló seregrésznél harcolt. Augusztus 5-én bevették Nagyszebent, de másnap ugyanitt döntő vereséget szenvedtek. Dévánál tette le a fegyvert 1849. augusztus 18-án. 1850. július 20-án Nagyszébenben halálra ítélték, október 3-án padig húsz év várfogságot kapott. 1857-ben szabadult Josephstadtból. Később Alsórákoson volt uradalmi gazdatiszt, majd hazaköltözött szülőfalujába, ott is hunyt el. Sírja ma is áll a bikfalvi temetőben.

46 Kilitét nem sikerült azonosítani.

47 Kovács Lázár. Kilitéről csak annyit tudunk, amennyit a naplóiró megemlített.

48 Kilitét nem sikerült azonosítani.

31-én Bém tábornok Ur kinevezett hadnagynak. A 11-dik Századhoz rendeltek és felsőbbi parancs következtében átadtam mind a lőszer raktárt, mind pedig a börtönt, írás mellett kantai Jancsó Eleknek.⁴⁹ Úgy az étzaka megháltam Uzonba.

Februárus hónapjában.

1-én Dél előtt kimentünk a Századdal a mezőre, onnan bé és névsort olvastanak. Dél után újból kimentünk öszve húzódott a zászlóalj, felesküdtünk és rendelések adtak ki Ezredes Gál Sándor Urtol. Éczaka megháltam Uzonba Kádár Ferencznél. Mái naptól kezdve, mint hadnagy a fizetést is eszerint kapom.

2-án Dél előtt ki rukkoltam a Századdal, a fegyvereket át adtam a kiszabott (...).⁵⁰ Dél után újból kirukkoltam hadi gyakorlatra a mezőre. Éczaka megháltam Kádáréknál.

3-án Reggeli 4 óraker löporfaszolni elmentem felsőbbi rendelésből Sepsi Szent Györgyre, amidőn el vittem Uzonból egy kis vizágyut 2 lóval és előfogató hámmal. Ottan átadtam Gábor Áron tüzér hadnagy kezére, nyugtatvány mellett. A löport kivettem Kluber Százados⁵¹ Urtól, nyugtatvány mellett. Visszajöttem Uzonba, onnan le a csapat után Prásmárra és ottan megháltam. Ez alatt a löszereket átadtam, nyugtatvány metlett, foglár Jancso Urnak.

4-én Reggeli 6 óraker a Századdal, egész szélességbe alakulva, kiindultam Prásmárról Szentpéterig, a hol koncentrálódtunk, összeütköztünk az ellenséggel. 4 órai harc utánig visszavonultunk Hermányon keresztül az aldobolyi hídon át fel a kökösi hídhöz, a hol a 11-ik Századdal várdán maradtam és itten megháltam.⁵²

5-én Dél előtt a hidnál hadi gyakorlatot tartottunk. Délbe felváltottak t:i: a 10-ik század és bé szállásolánk magunkat Kököshe, ottan megháltunk

6-án Reggel kirukkoltunk, öszvevéve az egész zászlóaljat. Sárosi őrnagy Ur rendeleket adot ki. Kenyérosztás volt, és ezzel a szállásra mentünk. Dél után húsosztáson voltunk és megháltam Kököshe Sigmond Móricznál.⁵³

7-én Reggel mentünk a dobolyi hidhoz. Az egész tábor csatarendbe gyakoroltuk magunkot, és éczaka megháltam Sigmond Móricznál.

8-án Dél előtt, dél után Kökösh mellett gyakoroltuk magunkot, és megháltunk Sigmond Móritznál Kököshe.

9-én a Dobolyi hidnál az egész tábor csatarendbe gyakoroltuk magunkot. Dél után Kököshe kényeret osztottam, és megháltam Móritznál.

49 Jancsó Elek. Honvéd hadnagy. 1810-ben született. A szabadságharc előtt altiszt a 15. (2. székely) határezredben. 1849. március 1-jétől Czetz tábornok nevezte ki hadnagynak. Tábori főfoglár. A harcok valamilyen mértékben megsebesülhetett, mert 1868-ban mint munkaképtelen, 9 gyermekes apát, rokkantként tartották nyilván.

50 Egy szó olvashatatlan.

51 Kluber, Josef (1810, Vajka–1849 ?). 1827-től önkéntes, 1845-től főhadnagy a 14. (1. székely) határezredben. 1849 januárjában ezrede Csíkszékben állomásozó részével csatlakozott Bem seregéhez. Februártól Háromszéken állomásozott, majd március 28-tól a nagyszebeni honvédkórház parancsnoka. Április 16-án nevezték ki századosnak. A szabadságharc alatt nősült, és halt meg.

52 1849. február 4. A székely hadérő először ütközött meg a cári katonákkal.

53 A lemhenyi Sigmond család kökösi ágának egyik tagja.

10-én Reggeli 6 órakor megindultunk⁵⁴ Kökösből és Kilyéнен – Szermerján – Előpatakon – Hidvégen – Lügeten fel Szászmagyarósra requisitoria, csupán a mi Századunk, ottan megháltunk. Requiráltunk 883 f 24 kr pp.

11-én Reggeli 6 órakor megindultunk fel Bölönbe, keresztül Nagyajtán, Miklósvárára, ottan megháltunk Jakab Andrásánál. Bölönből levelet küldöttem feleségemnek postástól.

12-én Reggeli 6 órakor megindultunk átal Köpecen, Felsőrákos alatt, a hidon le Alsórákosra, onnan Mátéfalvára, Ugerfalva⁵⁵ és Homoródfalva mellet bé Kőhalomba. Ottan megháltam Tobi Péternél.

13-án Reggeli 8 órakor összeállottunk Kőhalomba, és 10 órakor megindultunk keresztül Homoródon, Kacza falván, bé Darócz falvába.⁵⁶ Ottan meg háltunk Binder Jánosnénál.

14-én Reggel Daróczról megindultunk, által János falván,⁵⁷ fel Várasfalva mellett, által Szentpéteren,⁵⁸ Szentpálon,⁵⁹ Recsenye falván,⁶⁰ Homoródszentmártonon, fel Kénos falva mellett, által Patakfalván és (...),⁶¹ fel Boldogasszonfalva mellett, bé Udvarhely városába. Ottan forrpontra állottam a 3-dik Szakasszal a csíki ut felé és megháltam Kabosi Mártonnál.

15-én Forpontról felváltottak és felsőbbi rendelésből mind kurir pénzzel és levelekkel dél utáni 1 órakor megindultam Udvarhelyről,⁶² át Bethlen,⁶³ Fenyéd, Máréfalván Oláh faluba,⁶⁴ keresztül a Nagyerdőn, bé Csíkszeredába. Ottan átadtam Tamás⁶⁵ őrnagy urnak két levelet, 1000 fpp, nyugtatóvány mellett. Onnan megindultam 11 órakor éczaka által Zsögödön,⁶⁶ Szentkirály,⁶⁷ Szentmárton,⁶⁸ Csekefalván⁶⁹ Kozmásra.⁷⁰

16-án Kozmásról által a Nyergesen Kászonújfaluba, onnan reggeli 6 orakor megindultam le Szentlélekre⁷¹ és Kvásárhelyre,⁷² onnan Csernáton közt Maksára, Sepsi Szent

54 Ettől kezdve a Bem seregéhez csatlakozó, kivonuló székelyek útvonalát és szállásadóinak a nevét sorolja fel.

55 Szászungra (románul Ungra, németül Galt).

56 Homoróddaróc.

57 Homoródjánosfalva.

58 Homoródszentpéter.

59 Homoródszentpál.

60 Recsenyéd.

61 Nem írta a falu nevét, de Árvátfalva az, ahol átvonulhattak.

62 A továbbiakban a futárszolgálat útvonalát írja le Háromszékre és vissza.

63 Ma Székelyudvarhely része.

64 Ma Szentegyháza.

65 Tamás András (1784. október 26. Madéfalva–1849. október 18. Szamosfalva). Alezredes. Apja Tamás Mátyás, anyja Olti Katalin. A csíksomlyói gimnáziumban végzett. 1801–1839 között a 11. huszárezredben szolgált. Őrnagyi címmel nyugalmazott százados volt. 1849. januárjában Gál ezredes Csíkszereda térparancsnokává nevezte ki. Március 1-jétől alezredes, Csíkszék nemzetőrségének a főparancsnoka. Júliustól egy zászlóalj élén részt vett Székelyföld védelmében. A szabadságharc után a kolozsvári rögtönítélő császári katonai bíróság kötél általi halálra ítélte. Szamosfalva határában végezték ki.

66 Csíkzsögöd, ma Csíkszereda része.

67 Csíkzsentszentkirály.

68 Csíkzsentszentmárton.

69 Mára egybeépült Csíkzsentszentmártonnal.

70 Csíkkozmas.

71 Kézdiszentlélek.

72 Kézdivásárhely.

Györgyön bé, Szemerjára. Átadtam Szabó⁷³ őrnagy Urnak 1000 fto pp., és a leveleket nyugtatvány mellett. Onnan vissza Kvásárhelyre, ottan megháltam.

17-én Délbe megindultam fel Csík felé. Szentléleken⁷⁴ át Kászoujfaluba, Kozmásra, Csekefalván, Szentmártonon, Szentkirályon, Zsögödön át Csikszeredába, onnan a Nagyerdön át, Oláhfaluba beértem éczaka.

18-án Éczaka el indultam Oláhfaluból, beértem Udvarhely városába reggeli 8 órakor, onnan kiindultam által Keresztúron⁷⁵ bé, Segesvárra érkeztem estéli 9 órakor, itten megháltam.

19-én Reggeli 4 órakor megindultam Segesvárról, délbe érkeztem Ebesfalvára,⁷⁶ onnan le Medgyesre, ahol Gál Sándor Ezredes Urat megtanáltam és minderről számot adtam. Dél utáni 5 órakor az átadás után, megindultam Medgyesről le Szászivánfalvába, vagyis Ájpersdorfba,⁷⁷ a hol a 8-as hadi századhoz bé sorakoztam, és jelentettem egyszer s mind Sárosi⁷⁸ őrnagy Urnál magamot. Bé szállottam Han Mikloshoz és megháltam.

20-án Dél előtt a Századdal ki voltam fizetésre és parancs kiadásra. Egész nap Han Miklosnál voltam, és meg is háltam.

21-én Dél előtt a Századdal ki voltam rukkolva, nagyság szerint ellátni. Dél után Ajperdorfból 2 órakor kiindultunk az egész zászlóaljjal Marosvásárhely felé.⁷⁹ Keresztül Nagy Kapuson, által Balástelkére, Ottan megháltunk.

22-én Reggeli 8 órakor megindultunk Balástelkéről, Magyar Sároson, Szőkefalván, Gálfalván,⁸⁰ Máté falván (?), Nyarádtön keresztül fel Maros Vásárhelyre. Bé érkeztem 9 órakor, ottan megháltam Horváth ...nál.⁸¹

23-án Dél előtt kenyérosztás volt a századba. Egész nap Marosvásárhelyen voltam és megháltam Horváthnénél.

24-én Reggeli 7 órakor kiindultam Marosvásárhelyről, át Czigány Szent Györgyön,⁸² Ernyén, Sarenbergen,⁸³ Körtvén falván,⁸⁴ Petelen fel Szászrégenbe. Ottan megháltam Oláh Esperestnél.

25-én Reggeli 5 órakor Szászrégenből kiindultunk, át Magyarrégenen,⁸⁵ Széplakán,⁸⁶ Szászbátoson, Monoron,⁸⁷ Kis és Nagy Sájón,⁸⁸ Kisbudakon,⁸⁹ bé Szászbudakba a hol megháltam.

73 Szabó Nándor. Lásd Demeter Lajos: *Hátország*. 240. lábjegyzet.

74 A helységneveket vö. a 33., 35–41. lábjegyzetekkel.

75 Székelykeresztúr.

76 Erzsébetváros (románul Dumbrăveni), Eppeschdorf.

77 Sachsisch-Eibesdorf.

78 Lásd a 14. sz. lábjegyzetet.

79 A továbbiakban Sárosi Ferenc zászlóaljának az útvonalát írja le egészen a Borgói-szorosig.

80 Vámosgálfalva.

81 Egy szó olvashatatlan.

82 Marosszentgyörgy

83 Sáromberke.

84 Körtvélyfája.

85 Egybeolvadt Szászrégennek.

86 Dedrádszéplak.

87 Monorfalva.

88 Kis- és Nagysajó.

89 Alsóbudak.

26-án Reggeli 7 orakor kiindultam Szászbudakbul, keresztül Besztercze városán, Vandorf,⁹⁰ Jád, Rusz-Burgó falván,⁹¹ ez utobbiba megkezdődött Urbán⁹² táborával délbe az Ütközet. Folyt estve setétig, tudni illik keresztül Joszen burgon,⁹³ Nislosenburgon (?), Szuszán Borgón,⁹⁴ Borgó Brundba.⁹⁵ Itten megszűnván a csata estéli 7 orakor és megháltunk.⁹⁶ Volt az ellenségénél Malakofsky⁹⁷ és Vischer⁹⁸ generálisok (lapszélén betoldva:) és Urbán ezredes. Töllök megholt 78, 100 sebesült, ezek közt egy tiszt holt meg, 3 tüzér meghalt és 4 sebet kapott. Töllünk meg halt 2 és sebet kapot 7.

27-én Reggeli 7 orakor megkezdődött Burgó Prundon felyel a csata. A 2. Székely 2-d honvédszászlóalj bal szárnyát tartotta, a hol én is jelen voltam, és felhajtottuk az ellenséget Thiha falváig.⁹⁹ Délbe itten megszűnt a csata, visszavonultunk Borgó Prundon keresztül, a mi Századunk a 7-ik századdal fel jobbra Besztercze falvába.¹⁰⁰ Ottan én forrpontra állottam fel egy fél századdal, 24 óráig meg háltam.

28-án Délig forrponton voltam és délbe felváltott Király¹⁰¹ hadnagy bajtársom az 1-ső századtól fél századdal, és az egész osztállyal Borgó Prundba lementünk és megháltunk.

1-ső Mártius 1849. – Reggeli 8 orakor Borgó Prundból felmentünk a Századunkkal Borgó Besztercze falvába forrpontra, ottan egy fél század felállot és megháltunk a többivel a faluba.

2-án a 12-dik honvéd zászlóaljból egy század felváltott a forrpontról és Borgó Besztercze falváról lejöttünk Borgó Prundba. Délután kenyeret kiosztottam, Inspectionba voltam és megháltam.

3-án Egész nap Borgó Prundba voltam, dél után a Századdal ki voltam, parantsot adtam ki és megháltam.

4-én Reggel az egész Század újból kirukkolt parants kiadásra, azzal bójöve, kenyeret és hust osztottam ki. Dél után pénzt osztottam ki Benedek¹⁰² főhadnagy Urral, 1-től 10. márciusig és azonnal megháltam Borgó Prundba.

90 Wallendorf, ma Unirea.

91 Borgórusz.

92 Lásd *Kiss Mózes feljegyzései*. 10. sz. lábjegyzet.

93 Borgószoszény, Alsóborgó.

94 Borgószuszény, Felsőborgó.

95 Borgóprund.

96 Lásd Bitai Baikó Lajos: *A 83. honvéd- zászlóalj története*. Nemere. IV. évf. 5. sz., 1874. jan. 17.

97 Malakofszky, Ignaz császári tábornok.

98 Fischer See, Karl von, cs. kir. vezérőrnagy.

99 Borgótiha.

100 Lásd Bitai Baikó Lajos i. m. *Nemere*. IV. évf. 6. sz., 1874. jan. 21.

101 Király József. Lásd Demeter Lajos: *Hátország*. 268. sz. lábjegyzet.

102 Benedek Lajos. Százados. 1821-ben született Kézdivásárhelyen. 1838-tól hadfi, 1848 elejétől alhadnagy a 15. (2. székely) határőrezredben. Októbertől a Székelyföld, novembertől Háromszék védelmében harcolt. 1849. február 15-től főhadnagy, május 3-tól százados az alakulatából szervezett 84. honvédszászlóaljban, a besztercei hadosztálynál. Nagyszebenben ítélték halálra, majd 12 év várfogságra. Amnesztiával Kufstein várából 1852 nyarán szabadult. Az 1850-es években Niczky Kristóf gróf támogatásával Veszprém megyében Pusztabogárdon, illetve Szilason élt.

5-én Reggeli 8 óraker a 7-ik és 8-d Századdal elmentünk Recognoscirozni, mivel az estve Tolnai¹⁰³ lovag főhadnagy Urat elfogta a vlauss,¹⁰⁴ és Sos¹⁰⁵ nevű közvitézt meglőtte az ellenség. A Recognoscirunggal felmentünk Marosán falván¹⁰⁶ felyül egy fél óra járásal, onnan visszajöttünk és Borgó Tihán felyül, a romlott hídnál forrpontra állotam, fel bal felé a Turiák patakon és estve levonultam és ottan megháltam.

6-án Reggeli 9 óraker felváltott a 12-d honvédzászlóalj. Megérkezésre a kenyeret ki osztottam mind inspections tiszt, dél után egyéb apróbb élelem szereket osztottam ki és megháltam Borgó-Prundba.

7-én Reggeli 8 óraker felállotam a Zászlóaljnál Inspections tisztnek 24 óráig, de utána a Századnál hadi gyakorlatot tartottam szakaszonként, és kenyeret osztottam ki 213 résztvevőre, és megháltam.

8-án Reggeli 7 óraker jelenteni voltam Sárosi és Dobai¹⁰⁷ Őrnagy Urakhoz, amidőn megjelenttem, hogy reggeli 5 óraker a 6-d Század köriben elégett egy Szalma fedeménű ház, a melyben volt 10 felső- s alsótorjai közvitéz beszállásolva. Elégett egy czinderes fegyver is, felsőtorjai Kovács Báлиндé.¹⁰⁸ Ezennel a napi szolgálatot átadtam Balog Izra¹⁰⁹ bajtársomnak. Délután kenyeret és húst osztottam a századnak ki, étzaka megháltam Borgó Prundba.

103 Tolnai Sándor. Főhadnagy. Medgyesen született 1827-ben. 1842-től hadfi az 51. gyalogezredben. A grazi hároméves katonaiskolában tanult. 1845-ben osztották be a 11. Székely huszárezredhez. 1848 őszén a Gyergyószentmiklóson lévő 6. századdal csatlakozott a honvédséghez. 1849. február 1-jétől főhadnagy alakulata beszercei hadosztályában. Március 3-án fogságba esett. A császári hadbíróság 10, illetve 2 év várfogságra ítélte Nagyszébenben (1850. júl. 27.). Josephstadtból 1852-ben szabadult.

104 A román.

105 Feltehetően a karatnai Sós Mihállyal azonos.

106 Borgómarosény.

107 Dobay József. (1820. ápr. 16. Erzsébetváros–1898. június 22. Pétermező). Dobay Károly cs. kir. alezredes fia, anyja Eperjessy Klára. 1831–38 között a bécsújhelyi katonai akadémián tanult. Zászlós, 1848. június 16-tól főhadnagy a 15. (2. székely) határezredben. Ezrede mozgósított zászlóaljával részt vett a szerbek, majd a Jelačić elleni harcokban. Októberben a feldunai hadtestben szolgáló alakulatával csatlakozott a honvédséghez. November 1-jétől százados a 32. honvédzászlóaljnál az erdélyi hadseregben. Részt vett Bem hadjáratában. December 29-től őrnagy és a 31. zászlóalj parancsnoka. Április 8-án a katonai érdemjel 3. osztályával tüntették ki. Május 30-tól ezredes és dandárnok a beszercei hadosztálynál, majd hadosztályának a parancsnoka. 1849. június 21–22-én ellenáll az osztrák–orosz hadtesttel szemben, de indoktalanul Désig vonult vissza. Ezért 24-én Bem leváltotta a hadosztály éléről. Július 28-tól a Székelyföldet Rika-hegység felől fedező dandár parancsnoka. Állítása szerint ekkor Bem ezredessé léptette elő. Kőhalomnál súlyos vereséget szenvedett Dick orosz tábornok hadoszlopától. Dandára maradékával Kolozsvárra vonult vissza, aztán Kazinczy ezredes hadtestéhez csatlakozott. Zsibónál tette le a fegyvert. Fogságba esett. Aradon 1849. november 15-én halálra, 24-én hét évi várfogságra ítélték. 1852 nyarán kegyelmet kapott. Olmütz várából szabadult. A kiegyezésig Sáros megyében, pétermezői birtokán gazdálkodott. 1869-től honvédezredes és a pozsonyi hadkerület parancsnoka. 1875-től vezérőrnagy, 1880-tól altábornagy. 1885-ben vonult nyugállományba.

108 Kovács Bálint. Honvéd. Róla csak annyit tudunk, amennyit a naplóiró megemlégett.

109 Balogh Izra (1824. január 1. Alsócsernáton–1886. november 18. Kézdivásárhely). Százados. A kézdivásárhelyi katonai nevelőintézetben tanult. 1842-től tizedes, 1848-tól őrmester a 15. (2. székely) határezredben. 1848 októberében Székelyföld, novembertől Háromszék védelmében harcolt. 1849. február 15-től hadnagy, május 3-tól főhadnagy az alakulatából szerveződött 84. honvédzászlóaljnál, a beszercei hadosztályban. Június 16-tól százados a brassói, majd a székelyföldi hadosztálynál. A fegyverletétel után besorozták a császáriak seregébe. 1853-ban mint őrmester szerelt le. A kiegyezés idején törvényszéki ülnök Sepsiszentgyörgyön, később törvényszéki bíró. Nyughelye az alsócsernátoni temetőben van.

9-én Reggeli 8 óraker elmentem egy fél századdal álgyúfedezetre, várdára, Borgó Tihába, ottan átvettem minden kötelességet Király Józseph bajtársamtól. Egész nap ottan voltam és ottan is háltunk Tihába.

10-én Reggeli 8 óraker ágyúfedezeti várdára Borgó Tihába felváltott a 12-d honvédzászlóaljból egy fél századdal Bíró¹¹⁰ hadnagy bajtársam – akinek minden kötelességet áadtam, és a századhoz Borgó Prundba bérukkoltam.

Délután a Századnak kenyeret és taplót osztottam ki – éczaka megháltam.

11-én Reggel a százados úrral a többi századnál levő tiszt urakkal Sárosi őrnagy úrnál voltam. Délután Papp¹¹¹ főhadnagy úrral 11-től 15. márcziusig a legénység zsoldját osztottam ki, azután egyedül kenyeret és egyéb apró élelemszereket osztottam. Eczaka megháltam Borgó-Prundba, a régi szálláson.

12-én Reggel 8 óraker a századunk összevegyült a hadgyakorlatra és a 4-ik szakaszt gyakoroltattam, már fél óra múlva az egész századdal voltam kenyérétt, amelyet 12 és 13-ra kiosztottam, úgy minden személyre egy tehénhúst és 178 részleg bort, mivel csak így a század számára 4 vedret kaptam. Délután a bornak a többi része után jártam, de nem kaptam. Éczaka megháltam Borgó Prundba, a régi szállásomon.

13-án Reggel 8 óraker a 7-dik századnak fele ment a borgó-prundi alsó hidon forrpont-ra, a 7-dik századnak a másik fele és az egész 8-d századdal mentünk Tihafalván felyül, onnan én a 8-ik századnak egész felével Turiák patakába felmentem, ottan a forrponton a kötelességet átvettem László Eduárd¹¹² hadnagy bajtársamtól. Egész nap ottan voltam, estve az egész erővel levonultam a hidhoz, ottan megmaradt éczakára a 7-ik századnál fele, és mü az egész 8-ik századdal levonultunk mintegy 600 lépést az országúton, ottan megtelepedtünk és őrséget állítottam. Én háromszor az éczaka portyázni voltam, egyenest felfelé a hegyre, a forrpontokat megvizsgálni.

14-én Reggeli 6-kor visszamentem Turiák patakába és elfoglaltam a fél századdal a tegnapi kötelességet. Délelőtti 10 óraker felváltott a 12-d honvédzászlóaljból egy fél századdal egy főhadnagy barátom. Ezzel a hídnál összevegyülve kiszállottunk Borgó-Prundba, a régi szállásra. Dél után a századnak 14-re és 15-re kenyeret osztottam ki. Éczaka megháltam a régi szálláson.

15-én Reggel 9 óraker a 2-dik Székely 1-ső 2-d Zászlóalj fegyveresen össze voltunk állva a borgó-prundi templom elejibe, a Szabadság kiolvasása Márczius 15-e ünneplésére,

110 Kiletét nem lehetett egyértelműen azonosítani.

111 Feltehetően azonos Papp Józsiással, aki 1831-ben született Kézdivásárhelyen. Apja hadbíró főhadnagy volt a székely határőrségnél. A kézdivásárhelyi katonai nevelőintézetben végzett. 1846-tól hadfi, 1848. július 1-jétől hadfi tizedes a 15. (2. székely) határőrezredben. Októbertől részt vett Székelyföld, novembertől Háromszék védelmi harcaiban. 1849. február 16-tól hadnagy a 15/1. határőrezredben. Május 20-tól főhadnagy az alakulatából alakított 83. honvédzászlóaljban, a beszercei hadosztálynál. Századosá Bem léptette elő. 1849. augusztus 6-án Nagyszebennél fogságba esett. Besorozták közlegénynek, és Észak-Olaszországba vitték. 1852-ben bocsátották el. Élete végéig Ozsdolán gazdálkodott.

112 Feltehetően azonos László Ede későbbi századossal, aki 1828-ban kilyénfalván született, és 1845-től hadfi volt a 15. (2. székely) határőrezredben. 1848 októberétől részt vett Székelyföld, novembertől Háromszék védelmi harcaiban. 1849. február 15-től hadnagy, április 18-tól főhadnagy a 15/1. határőrezredben. Június 20-án Bem a 3. osztályú katonai érdemjellel tüntette ki. Június 30-tól százados a 83. honvédzászlóaljnál, a beszercei hadosztályban. 1867-ben Felső-Fehér megyében, Bolyán szolgabíró.

ahol is egy nagyvárad i őrmester Szabolcsi János egy évtől idáig történt egész európai mozgalmakról beszédet tartott.¹¹³

Estvéli 6 óraker felállottam a Borgó-Tiha felső végihez ágyúfedezetre, az egész századunk éczakai vigyázatra, ahonnan én egy szakasszal 4 tizedessel elmentem portyázni fel a vágott hidnál Marosény faluba, onnan vissza, fel a Turiák patakán, fel egy félóra járásig és úgy vissza a fő őrtanyára. Tartott a portyászat fél 8-tól estve, efele utáni¹¹⁴ 1 órákig. Megháltam az ágyúfedezetnél.

16-án Reggeli 7 óraker egész századdal a régi szállásunkra visszajöttünk Borgó-Prundba. Dél után a századnak kenyeret, húst, bort, szalonát és sőt osztottam ki. Éczaka megháltam a régi szálláson.

17-én Reggeli 8 óraker Borgó-Prundból mentünk az egész századdal Borgó-Bisztrícára, ottan a 2-ik századdal a falun felyel forrpontra állottam, felváltottam a 2-ik székely 1-ső zászlóalj 4-dik század fél századát, Nagy Ezekiel¹¹⁵ főhadnagy urat. Bisztrán voltam egész éczaka szolgálatba és megháltam a forrponon.

18-án Reggeli 9 óraker felváltott a 12-ik honvédzászlóaljból egy fél század, egy hadnagy bajtársammal. Azzal bėjöttünk Borgó-Prundba, töstént a századnak kenyeret osztottam ki, és megháltam a régi szállásomon.

19-én Egész nap Burgó-Prundba voltam, a régi szálláson. Estvéli 6 óraker felállottunk az egész századdal a templom elejibe, az ágyuk melletti ágyúfedezet megerősítésére, és portyászat végett egész éczaka, én 8 óraker estve elmentem az 1-ső szakasszal Cakelen fel Bisztricz falvába, onnan fel a víz mellett a nagy hegyek közt és vissza Borgó Prundba megérkeztem éféle utáni 2 óraker.

20-án Reggeli 7 óraker a szolgálatról lementünk a régi szállásra. Dél után kenyeret, húst, hagymát és bort osztottam ki a századnak, és megháltam a régi szálláson.

21-én Reggeli 8 óraker a zászlóaljnál a napi szolgálatot átvettem Medvés Joákim¹¹⁶ barátomtól. Megháltam a főtanyán.

22-én Reggeli 7 óraker jelenteni voltam Sárosi és Dobai őrnagy urakhoz. Nem történt semmi nevezetes. A kötelességet átadtam Nagy Jáphet¹¹⁷ bajtársomnak és a századnál

113 A naszódi és a borgóitahi március 15-i megemlékezésekről a *Honvéd* 69. száma (1849. márc. 19.) is beszámolt.

114 Éjféli utáni.

115 Nagy Ezekiel (1806. Kézdivásárhely–1896. Kovászna). Őrnagy. A szegedi katonai nevelőintézetben végzett. 1824–1843 között a 39. gyalogezredben szolgált. Cs. kir. hadnagyként nyugalmazták. 1848-ban részt vett Háromszék önvédelmi harcaiban. 1849. február 15-től főhadnagy a 15/1. határegredben. Február közepétől részt vett Urbán Észak-Erdélyből való kiűzésében. Április 18-tól százados az 1. határegredzászlóaljnál. A nyári hadjáratban a beszercei hadosztály kötelékében harcolt. Bem július 15-től a szekereszkarhoz őrnaggyá nevezte ki. Dévánál tette le a fegyvert. 1850. május 18-án Nagyszebenben halálra ítélték, június 20-án 6 év várfogságot kapott. 1852. február 28-án kegyelemben részesült. Kufsteinből szabadult. Később hivatalnokoskodott, Kovásznán telepedett le, ott is halt meg.

116 Medvés Joákim (1823 ?). Kézdiszentlélek–1849. augusztus 6. Nagyszeben). Főhadnagy. A katonai nevelőintézetben végzett. 1841-től köztívít, 1848-tól tizedes a 15. (2. székely) határegredben. Részt vett Háromszék önvédelmi harcaiban. 1849. február 4-én a szentpéteri útközetben, 15-től hadnagy, május 17-től főhadnagy ezrede 2. (84. honvéd-) zászlóaljánál, a beszercei hadosztályban. Nagyszebennél halt hősi halált.

117 Nagy Jáfet. Főhadnagy. 1824-ben született Kézdivásárhelyen. Mint a 15. (2. székely) határegred altisztje csatlakozott ezredével a honvédséghez. Előbb őrmester, február 15-től hadnagy ezrede 2. zászlóaljánál a beszercei hadosztályban. Április 16-tól főhadnagy a 2. székely határegredzászlóaljban. 1850. december 16-tól a 8. csendőregrednél írnök. 1851. november 30-án szerelt le.

megjelentem. Dél után 16-tól kezdve 25-d mártiusig, a századnak pénzt osztottam ki, 22. és 23-ra pedig kenyeret. Éczaka megháltam Borgó-Brundon, a régi szálláson.

23-án Egész nap Borgó-Prundba, a régi szállásomon voltam. Estvéli 6 óraker a századdal lementem a borgó-prundi hídhöz őrzjárat végett és onnan én estvéli 8 óraker a 4-es szakasszal elmentem a Strimbei völgybe czirkálni 2 óráig fel, és visszaérkeztem éfeleker és megháltam ottan.

24-én Reggeli 5 óraker elmentem Beszterce városába, három hétre Kézdivásárhelyre menet végett. Szabadságot nyertem Tót¹¹⁸ Ezredes úrtól, és onnan visszajöttem Borgó Prundba estvére és megháltam.

25-én Reggeltől délig, a hazamenetelig hivatalos kötelességeimet vettem át. Délután 3 óraker indultam Háromszékre Borgó-Prundból,¹¹⁹ keresztül Borgó-Szuszen, Kis-Szuszen, Soszenen, Ruszinon, Jádon, Vándorfon,¹²⁰ keresztül Besztercze városába. Ottan megháltam Traktárb Martinnál.

26-án Egy hiteles levelét Bem tábornok úrnak holott átadtam a térparancsnok úrnak. Reggeli 8 óraker Seprini Dorfe János és Schnerr Mártonnál 4 lovas szekérrel elindultam Beszterce városából, által Heiden falván,¹²¹ Somfalva¹²² mellett le Szeretfalván, Halinán,¹²³ Galacson,¹²⁴ Dipsán¹²⁵ keresztül bé Tekefalvára.¹²⁶ Ottan megérkezve du. 2 óraker forrspontot váltottam. Teke falvából délután fél 4 óraker kiindultam szekérrel, 4 lóval tekefalvi Káplán Mihálllyal, keresztül Újfalun,¹²⁷ Dedrádon, Magyarrégenen, bé Szászrégenbe. Érkeztem meg 11 óraker estve és ottan megnyugodtam.

27-én Éczaka, éfele utáni óraker kiindultam Szászrégenből magyarrégeni Demeter András 4 lovas fuvarossal, által Petelén, Körtefáján, Gernyeszeg, Sárenberg,¹²⁸ Ernyén¹²⁹ és Czigányszentgyörgy, le Marosvásárhelyre, érkeztem meg reggeli 8 óraker. Onnan dél-

118 Felsőszopori Tóth Ágoston (1812. október 28., marcali – 1889. június 9., Graz). 1827-1831 között a bécsi hadmérnöki akadémián tanult. Zászlós, majd folyamatosan szolgálva 1848. április 1-től alszázados a 34. gyalogezredben Galiciában. Augusztus 16-án folyamodványára a 10. (debreceni) honvédszászlóaljhoz századosná neveztek ki. Szeptember 22-től őrnagy, a 31. zászlóalj parancsnoka és szervezője Szilágysomlyón. November 25-től a felső-erdélyi sereg vezérkarához helyezték át. A december 23-i dési ütközetben kitűnt, Bem alezredessé léptette elő és egy dandárral kolozsvár védelmét bízta rá. 1849 februárjának végén részt vett a Bukovinából betört császáriak kiűzésében. Február 28-tól a besztercei hadosztály parancsnoka. Április 8-án a katonai érdemjel 3. osztályával tüntették ki. Május közepén bem felmentette beosztásából. Június 15-től a IV., bácskai hadtest parancsnoka. Július 3-tól a délvidéki sereg vezérkari főnöke, a július 14-i hegyesi győzelem haditervének kidolgozója. Világosnál a fegyverletételkor fogságba esett. Aradon 1849. november 15-én halálra, 27-én 18 év várfogságra ítélték. Olmützben raboskodott, ahonnan kegyelem útján 1856. július 12-én szabadult. Később uradalmi gazdatiszt, Zala megye főmérnöke, a keszthelyi gazdasági főiskola tanára. 1867 után főmérnök és a térképészeti osztály vezetője a közlekedésügyi minisztériumban. 1871-től a MTA levelező tagja. 1873-ban nyugalomba vonult. Hamvai Sopronban nyugszanak.

119 Ettől kezdve küldetése útvonalát, a szállásadói és az őt szállító szekerek nevét írja le.

120 A Beszterce völgyében lévő falvak. Vö. 59., 60., 62., 63. lábjegyzet.

121 Besenyő.

122 Sófalva.

123 Harina.

124 Galacfalva.

125 Dipse.

126 Teke.

127 Tekeújfalva.

128 Sáromberke.

129 Nagyernye.

előtti 10 óraker kiindultam a Gál Josephné 4 lovával, szekerevel Kádai György nevű kocsisával, által Koronkán, Ákosfalván, Vajafalván,¹³⁰ Göcs mellett, Balavásáron át Kelemtelkén, Gyalakután, Havadtón be, Erdőszentgyörgyre érkeztem meg délutáni 3 óraker. Onnan erdőszentgyörgyi Kurta Joseph és Muzka Tódor fuvarossal 4 lós szekérrel elindultam délután 4 óraker, által Bözöd, Gagy, Andrásfalván,¹³¹ Szentábrahám és Csekefalván, bé Keresztúrra, érkeztem meg 9 óraker estve. Estvéli 11 óraker megindultam Szitakeresztúrról Nagysolymosi Bek Istvánnal 4 lóval egy szekérrel, által Betfalván, Nagyalambfalván, Décs falván, Bögözön, Bikafalván és Boldogasszonyfalván,¹³² keresztül bé Udvarhely városába. Megérkeztem reggeli 5 óraker, 28-án.

28-án Reggeli 8 óraker Udvarhely városából,¹³³ az Udvarhely városába lévő barátok szekerevel és három lovával, kocsisa Gellét Ferencz által Bethlen-, Fenyéd-, és Máréfalván, Homoródnál által és Oláhfalunál, bé Nagyoláhfaluba,¹³⁴ megérkeztem délbe. Onnan délután egy óraker kiindultam oláhfalvi Gáspár Joseph szekeresrel, 4 lovával, keresztül a Tolvajos Nagy Erdőn, bé Csíkszeredába. Megérkeztem estvéli 5 óraker és megháltam Bartos Joseph bíró úrnál.

29-én Reggeli 6 óraker Csíkszeredán Kaner Ferenczel 4 lovával, szekérrel át Zsögöd, Szentkirályon keresztül, Szentmártonba megérkeztem reggeli 10 óraker. Itten Recze Ignác¹³⁵ úrnak 7 darab leveleket és 270 váltoforintokat. Délbe szentmártoni fuvaros Albert Imrével és Cseke Ferenczel, 4 lós szekérrel elindultam Szentmártonból, át Kozmáson, bé Kászónújfaluba, megérkeztem délutáni 2 óraker. Kászónújfaluból ugyanoda való Kridon János és Kajcsa Antal 4 lovakkal egy szekérrel, le Kászonrétin, keresztül Szentléleken, bé Kézdivásárhelyre megérkeztem estvéli 10 óraker. Kászonból elindultam délutáni 6 óraker. Megérkezésemmel a fedezetet útilevéllal hazabocsátottam Bereckbe én pedig meghálltam a szállásomon.

30-án Reggel jelentettem magamot és a hivatalos leveleket, 3 darabokat, beadtam a térparancsnok úrhoz, a 10. honi századnak privát leveleit kiosztottam, a többit rendbeszedtem és éccaka megháltam szállásomon.

31-én Egész nap tudósításokat készítettem a honi századokhoz és ki is küldöttem, a levelek kiosztása végett. Kimegyek a borgó-prundi táborban létező katonaság számára gyűjtsenek családjaiktól fejr ruhanéműt. Éccaka meghálltam Kézdivásárhelyen a szállásomon.

K(ézdi)vas(árhelyi) Nagy Moses¹³⁶ asztalosnak tarisnya, pénz 3 f 20 v.¹³⁷

130 Székelyvaja.

131 Magyarandrásfalva.

132 Felsőboldogfalva.

133 Székelyudvarhelytől, Alcsíkon, a Kászón völgyén át Kézdivásárhelyig a falvak nevét lásd az első futárszolgalatával kapcsolatos lábjegyzetknél.

134 Vö. 33. sz. lábjegyzet.

135 Kilétét nem tudtuk azonosítani.

136 Nagy Mózes. Közvitéz, a Borgói-szorost védő hadosztályban szolgált. Kézdivásárhelyi illetőségű. Már 1867 előtt meghalt. Két kiskorú árvája maradt.

137 Pénz 3 forint 20 krajcár váltóba.

K(ézdi)V(ásárhelyi): Turoczy zászlos fia Danielnek¹³⁸ 2f. 30 xv.¹³⁹
Beretzki Kováts Istvánnak¹⁴⁰ 3 f 20 K vpbe.¹⁴¹
Beretzki tisztelendő Úr testvéreinek Lázár Jánosnak¹⁴² 5 f, ugy egy pakk.¹⁴³
Beretzki Klára Josephnek¹⁴⁴
Lajos Keresztej (?)¹⁴⁵ 5 f, egy pakk.

(ceruzával):

Beretzki Sos Andrásnak¹⁴⁶ 1 f. 40 x vf.
Beretzki Fejér Joseph¹⁴⁷ 2 f. 90 x vf.

(a két tintával írt „különös jegyzés” a decemberben megkezdett napló előtti oldalon olvasható):

Különös jegyzések

Beszterce – Teke – Dedrád – Marosvásárhely Tziminek a férje Gy. Szt. M. Lázár Gergely – Gy. Szt. Miklosi Kocsis Antal és Zakariás Mártontól üzentem.

Márczius 14-ik Burgo Tihai ágyuhoz egy Század, abbol egy Székely portyázik Merszényig és vissza, a bévágott hidnál balra, a völgybe fel ½ óra járásig – a Templom melletti ágyuknál 2 század a portyázás Bisztricza felé és a Templom háta megett fel a völgyön.

A borgó-prundi had mellett egy Század, a portyázás Strimbei völgyön Ivánka felé.

Első oldal:

1848. a helyi ... (a borítólap hiányában az írás többi része megkopott, olvashatatlan)

Második oldal:

Szabó Sámuel¹⁴⁸

(...) Dániel

138 Az eddigi kutatások szerint két kézdivásárhelyi Turóczi Dániel vett részt a szabadságharcban. Az egyik, a közvitéz, már 1867 előtt meghalt. Hátramaradt özvegye és négy árvája szegénységben éltek. A tizedes Turóczi Dániel 1868-ban 51 éves volt. Vagyontalan lévén, napszámból tartotta el magát. 1890-ben mint csizmadiát tartották számon.

139 2 forint 30 krajcár váltóba.

140 Gyalogos határőr, 1848-ban nő, 44 éves. Hősi halált halt 1849-ben az erkedi csatában.

141 3 forint 20 krajcár váltópénzbe.

142 Hősi halált halt 1849-ben Nagyszebennél.

143 Pakk = csomag.

144 1848-ban 39 éves. 1849. április 30-án mint közvitéz, a 84. honvédszászlóalj 4. századában szolgált. 1890-ben még élt szülőfalujában.

145 Mivel a névolvasat sem biztos, kilétét nem tudtuk azonosítani.

146 Kilétéről semmit nem tudunk.

147 1831. március 31-én született. 1849. április 30-án mint közvitéz, a 84. honvédszászlóalj 4. századában szolgált.

148 Szabó Sámuel. 1849-ben lakatossegéd. Az ágyúgyár mellett működő lakatosműhelyben dolgozott. 1890-ben még élt: lakatos Kézdivásárhelyen.

Baka István¹⁴⁹ (neve kihúzza)
Csipai (?) Dávid¹⁵⁰
Nagy Sándor¹⁵¹
Kováts Dániel¹⁵²
Magyari (?) János¹⁵³
Szabó Sánuel¹⁵⁴
Benkő Dániel¹⁵⁵
Tóth Ábel¹⁵⁶
P(...) János¹⁵⁷ (neve kihúzza)

Harmadik oldal:

Turoczi (...) ¹⁵⁸ (neve kihúzza)
Szász Bálint
Kovács Márton¹⁵⁹
Dezi János¹⁶⁰
Molnár János¹⁶¹
(...) Jonás Ferenc¹⁶²
Bálint Imre¹⁶³
(...) Palkó Tamás¹⁶⁴

149 Baka István, id. Közvitéz „*az akkori tizedik honvéd századnál*”. Részt vett Háromszék önvédelmi harcában, és 1849-ben az orosz–osztrák seregek elleni háromszéki csatákban. 1892-ben még élt Kézdivásárhelyen.

150 Olvasata bizonytalan.

151 Nagy Sándor. Feltehetően azonos a szabadságharcban résztvevő két kézdivásárhelyi Nagy Sándor közül az 1849-ben „*erős golyó készítő műhely*” alkalmazottjával.

152 Kováts Dániel. A két kézdivásárhelyi, szabadságharcban részt vevő Kováts Dániel közül feltevésünk szerint az ágyúgyár lakatosműhelyének a felelős művezetőjével azonos.

153 Feltételezzük, hogy Mágori János. A fennebbiekhez hasonlóan két Mágori János vett részt Kézdivásárhelyről a szabadságharcban. Egyikük közvitézként küzdött. Megsebesülhetett, mert 1867-ben mint félszeget tartották nyilván. A másik a 15. (2. székely) hatáerőrezredben szolgált. Mint nős ember vonult ki zászlóaljával Délvidékre a szerbek, majd küzdött Jelačić ellen, és halt hősi halált Schwechatnál.

154 Feltételezzük, azonos a már említett Szabó Sámuellel.

155 Benkő Dániel. Közülük is két azonos nevű szabadságharcban résztvevő kézdivásárhelyi ismert. Egyikük (1832–1874) a 12. honvédzászlóaljnak volt az önkéntese, másikuk 1849-ben az ágyúgyárnak volt az alkalmazottja.

156 Tóth Ábel. 1849-ben a kézdivásárhelyi ágyúgyár „*erős golyó készítő műhely*” alkalmazottja.

157 Mivel a névsor legtöbbje az ágyúgyár alkalmazottja, feltételezzük, hogy Pongrácz Jánosról van szó, aki ugyancsak az „*erős golyó készítő műhely*” alkalmazottja volt.

158 Kézdivásárhelyről 14 Turóczy nevű vett részt a szabadságharcban. Feltételezzük, hogy Turóczy Dánielről van szó, aki ugyancsak az „*erős golyó készítő műhely*”-ben dolgozott.

159 A két személy kilétét nem sikerült azonosítani, csak feltételezzük, hogy kézdivásárhelyiek voltak.

160 Dézsi János. 1848. december 4-én vonult táborba. Tizedesként tette le a fegyvert. 1868-ban 41 éves, 6 gyermekes apa, napszámos, nehéz munkára képtelen. Segélyre szorult. 1890-ben még élt Kézdivásárhelyen.

161 Két kézdivásárhelyi Molnár János küzdött a szabadságharcban. Egyikük már 1867 előtt meghalt. Másikuk 1848. december 4-én vonult táborba. 1868-ban 45 éves tímár, nehéz munkára képtelen volt.

162 Kiléte ez idáig ismeretlen.

163 Feltehetően azonos a gelencei születésű Bálinth Imrével, aki később a 84. honvédzászlóalj 4. századában szolgált.

164 Feltehetően a gelencei Palkó család tagja.

Pál Ferenc¹⁶⁵
Konrát Elek¹⁶⁶
Szigeti Josef¹⁶⁷
Konrát Lajos¹⁶⁸
Pap András¹⁶⁹

Negyedik oldal:

4ik Xber 1848.

(...) Kvas(árhelyi) Kováts Jozeph¹⁷⁰
Százados “ 1 Jantso Dániel¹⁷¹
Közvitéz “ 3 Szóts Sámuel¹⁷²
4 Kovács János¹⁷³
Komporár Ignác¹⁷⁴ (neve kihúzva)
12 Szabó János¹⁷⁵
11 Páldeák János¹⁷⁶
10 Laczkovics János¹⁷⁷
Moszkovics György¹⁷⁸ (neve kihúzva)
Stein Julius¹⁷⁹ (neve kihúzva)
Ambrus Miklós¹⁸⁰ (neve kihúzva)
8 Szabo Dániel¹⁸¹
9 Szöcs Mátyás Lvg.¹⁸²

165 Pál Ferenc nevű honvéd Felsőháromszékről több is részt vett a szabadságharcban.

166 Feltehetően a sárfalvi vagy az imecsfalvi Konrát család tagja.

167 Feltehetjük, hogy a petőfalvi Szigethi Józseffel azonos, aki 1849-ben a 84. honvédszászlóalj 1. századában szolgált.

168 Kiléte ismeretlen.

169 Feltehetően az imecsfalvi Papp Andrással azonos, aki 1849-ben a 84. honvédszászlóalj 1. századában szolgált.

170 Kilétét nem sikerült azonosítani.

171 Kézdivásárhelyről négy Jancsó Dániel nevű vett részt a szabadságharcban. Feltehetjük, hogy a későbbi honvédhadnagyról van szó, aki Magyarországra költözött, és Fegyverneken élt.

172 Kézdivásárhelyről négy Szöcs Sámuel vett részt a szabadságharcban. Egyiküket Bem nevezte ki hadnagynak, ketten közvitézként, egy pedig tizedesként küzdött végig a szabadságharcot.

173 Kováts János hadnagy. A szabadságharc előtt mézárós. Gál Sándor léptette elő. 1853-ban hunyt el. Halála után 4 kiházasított gyermeke és özvegye maradt. (Megjegyezzük, hogy eddigi ismereteink szerint ezen a néven tizenketten harcoltak Háromszékről.)

174 Kiléte ismeretlen.

175 Eddigi ismereteink szerint tizenkét Szabó János nevű harcolt Háromszékről a szabadságharcban. Közülük kettő Kézdivásárhelyi volt. Egyik hadnagy, a másik közvitéz.

176 Feltehetően a kézdivásárhelyi Páldeák család tagja és a szabadságharc közvitéze.

177 Kiléte ismeretlen.

178 Neve után ítélve zsidó származású és nagyborosnyói illetőségű.

179 Kiléte ismeretlen.

180 Kiléte ismeretlen.

181 A három eddig ismert kézdivásárhelyi Szabó Dániel közül egy százados, egy hadnagy és egy közvitéz harcolt a szabadságharcban.

182 A lajstrom szerint székely lovaskatona vagy honvédhuszár lehetett.

Ötödik oldal:

7 Jáno János 1¹⁸³
6 Desi Moses 1¹⁸⁴
2 Szűcs Domokos 1¹⁸⁵
(...) János 1
Szabo András 1¹⁸⁶
Kvás(árhelyi) Jancso Josef¹⁸⁷
(...) Keresi Lajos¹⁸⁸
Laborfalvi Miklos János¹⁸⁹
alDoboi Nagy Pál¹⁹⁰
Kökösi Jakocs György¹⁹¹

Feltehetően 1849-ből való beírás:

(...) feldmar.
Malakofsky
Vischer G(eneral) m(ajor)¹⁹²

Farkas Levél tarcaja

Az utolsó lapon:

nyujtodi (...)
futásfalvi (?) (...) István (?)
Zabolai Hadnagy Josep (?)¹⁹³
Hatolykai id. Sido Tamás (?)¹⁹⁴

183 Feltehetően az uzoni Jánó Jánossal azonos, aki 1848-ban az uzoni nemzetőrségben tizedes volt.

184 Kézdivásárhelyi illetőségű, köztitéz. 1868-ban keresetképtelen, 47 éves, koldulásból él, négy gyermek apja.

185 Kélete ismeretlen.

186 Kélete ismeretlen.

187 Kézdivásárhelyről öt Jancsó József nevű vett részt a szabadságharcban. Három köztitéz, egy tizedes, egy pedig főhadnagy volt.

188 Kélete ismeretlen.

189 Feltehetően köztitézként küzdött végig a szabadságharcot.

190 Aldobolyi Nagy Pál feltehetően köztitéz a szabadságharcban.

191 Feltehetően köztitéz a szabadságharc alatt.

192 Feltehetően az utóbbi Fiedler. Mindketten Urbán cs. kir. seregének a vezérkarában voltak, mikor Bem kiűzte őket Bukovinába.

193 Mind az idős, mind az ifjú Hadnagy József Zaboláról a 84. honvédszászlóalj 1. századában szolgált.

194 Id. Sidó Tamás. 1849-ben a 84. honvédszászlóaljban szolgált.

Árkosi Zoltán Benedek feljegyzései 1848/49-ről
(A Székely Nemzeti Múzeum megőrzésében, leltári szám 28478 B,
beszerzési szám 4331/1946)

1848. év

Június végén oljan nagy jegek estek amijen sohasem és elverte mind a két határt, hogy kevés maradt;¹⁹⁵ rosból négy kupa lett egy kalongyából, a búzából 12 kupa.

Július végén annyi sáska járt¹⁹⁶, hogy 2 hétig minden nap hajtottuk, az ég nem látszott, ahol ment és sok kárt tett.

Septemberbe egész végig oljan erős korella volt, hogy akire rea jött, 6 óránál többet nem élt és Árkoson meg holt valami 36, S. Szentgyörgyön, amint tudjuk 285 (személy).¹⁹⁷

Azonba' októberbe' kiütte magát az olá háború. Sok rablást, ölést, égetést elkövettek; a székelek 20-ik novemberben Agyagfalvára Közgyűlést hirdettek a magik védelmére és egybe gyűltek valami nyoltzvan ezeren és az olá ellenségre kezdettek vonulni; kimentek Marosvásárhelyig, azon túl Szászrégenig és ott pusztítást, vérontást csináltak, égettek, még raboltak is a csikiak.

Eszet megbosszúlván a Szebeni Comendérozó Generális Báró Pukner¹⁹⁸ és Gedion¹⁹⁹ nevű Generálist oda küldötte egy nagy erővel és a székeleket széjel verte és mind elfuttak hazáig; ennek következtében megindított egy olá és dragonos polák tábort és Udvarhelj-széket, Marosszéket kirabolta és meghódoltatta, e' nem lesz elég, hanem a Rikán keresztül jöve és Felsőrákosra, onnét Erdővidékre és Erdővidéken keresztül Hidvégire;²⁰⁰ ekkor az egész Háromszéki Ember mind kimozdult és eleibe állot és Földvárra keresztül verte, és Földvárt meg gyűjtotta, elégette; e' volt Első December.

6-ik december. Az aldobolyi hídon keresztül esmét vérontás volt; Hermánt elégették a székelek és ott vaj 7 falut meghódoltattak; ezzel hát hír ment, hogy Felsőrákost megint megszállotta az ellenség.

9-én. Oda küldöttek, de meg nem győztek, nagy vérontás volt.

13-án. Nagyobb erővel oda mentek és úgy elverték az olá tábort, hogy legnagyobb futással futottak el, egy része a Rikán, a más része Alsórákos felé, több mint 300 elveszett a Báró Hajte dragonos polák és olá táborból, a magyarokból tsak egy sem.

9-ik december. Köpetzet elégették, lakossait meg gyilkolák, ezek között papot, mestert és sok elsőb embereket, akit megszoríthattak, mind megölték.

195 A Háromszék egy részét elverő jégesőről lásd *Honvéd.* 84. sz., 1849. ápr. 5., Kiss Mózes feljegyzései.

196 Kiss Mózes is megemlékezett róla.

197 A kolerajárványról lásd *Honvéd.* 84. sz. 1849. ápr. 5., Demeter Lajos: *Hátország.*

198 Puchner, Anton. Lásd Balás Konrád: *Feljegyzések.* 15. sz. lábjegyzet.

199 Gedeon, Joseph. Lásd uo. 9. sz. lábjegyzet.

200 Lásd Kiss Mózes feljegyzései. 5. és 7. sz. lábjegyzet.

20-dik december. Megint által jött a Rikán Hajte²⁰¹ egy nagy táborral és Erdővidékit megint ellepte, rabolta egész Hidvégig. Két Mátjás Huszárt a hideggel és hideg vízzel öntözte és úgy hóttak meg.

22-én. A magyarokat nagy atjázással az Olton keresztül (megtámadták) és hidvéginél a magyarokat meggyőzték és 2-öt az ágyú ellőtt; De Nagyajta és Bölön között a székelek meg győzték és az Olton keresztül verték, ki az erdőig (az ellenséget), és sokat levágtak belőlök oláhot és polákat a székelek.

10 ágyút készítették²⁰² és aval négyszer szerentsésen széjjel verték az ellenséget a székelek. De Erdővidékire megint beüttek mind egész január 6-ik napjáig raboltak. 1849 elsőén békét járni és mind jártak vagy 6 nap és 7-én délre Brassóba hívott minden faluból két személt, mégpedig ötven éven fejel és hatvanon alol valókat hívott maga eleibe egy Gedion nevű Tábornagy, aholis kérdezte, hogy a béke pontyait tугyák-e vagy nem és későre felesketé a nimet régi hűségre és haza botsátá. Úgy, akit elfogtak vala azokat is, vaj tizenkét hétig tartá a háborúzás és ekkor megszünék és így Háromszék így marada ki, hogy az ellenség meg nem járá és ki nem rabolá, a nép együtt tartott és a dob szóra elérukkolt harcziason és így menthette meg magát az ellenségtől.²⁰³

Tisztán meghallók 21-dik januári, hogy a székelek, akik a tavasszal elmentek Nagj Magyarországra, jönnek egy 80 000-ből álló táborral az úgynevezet Bem nevű tábornaggal és a fegyveres erőt ahol találának, lefegyverkesztetik, a fegjvert magikhoz veszik.

3-ik februári. Haza jönnek a székelek Magyarországról és a régebbieket leahagyják a katonaságról és Háromszéken és Csíkban a 18 évestől a 30-ig a jóvát felöltöztették fegyverrel és táborba szólíták.²⁰⁴

4-ik februári. Nagj ütközet volt a Barcán nem igen nagy előmenetellel egyik részire is; a magyar tábor még mind Szeben mellet van, a nagy vezér Bem Szebent körül kerítette.²⁰⁵

Több ütközetek levének (a) Gálfalvi Réten és a Piski hídnál és megint, és megint vissza kerekedtek Szebenhez és 11 martzi éjel 11 órakor ostrommal bévették Szebent véghetetlen sok népet, rendes katonaságot és sok szásztt, oláhot. De nevezetesen 5000 muszkát, akit is megtámadván a magyar tábor és széjjel verte, nevezetesen a muszkák bífutottak Verestoronynál és nagj részét levágták, meglőtték tisztestől és ekkor jött fel a magyar égre a nap. A nagj Győzelem meglelte után és a magyarok generálisa Bem széjjel verte a reakció minden erejét és elfuta a híres generális Pukner és a tábor. A magyaroké békergette Sárkányon keresztül és 19 martii Tenke halomnál nagy ütközetben a gyakor ágyúzástól a föld rengett és az ellenkező tábor a havasra kifuta és a magyar fővezér Brassóba beszállitá táborát²⁰⁶ és

201 Heydte, August.

202 Gábor Áron irányításával Bodvajban három vaságyú (ebből kettő működött, egy a próbapadon elrepedt), Sepsiszentgyörgyön, a Kiss-féle harangtű műhelyben négy, Kézdivásárhelyen Turóczy Mózés irányításával egy „kicsi ágyú” készült.

203 Lásd Kiss Mózes feljegyzései. 8. sz. lábjegyzet.

204 1848 nyarán a lázadó szerb felkelők megfékezésére, majd Jelačić ellen harcoló, Bem felléptekor az erdélyi hadsereghez beosztott székely határőr ezredekről van szó.

205 Szentpéter mellett 1849. február 4-én Gál Sándor Bem táborába induló serege először itt ütközött meg a behívott cári csapatokkal.

206 Lásd Kiss Mózes feljegyzései. 11. sz. lábjegyzet.

ott üle vagy öt nap rendezkedni a népről és 24-én mártiusnak kijöve S. Szentgyörrre a nagy vezér Bem és a székelek mint Nagy Vezérjeket nagj éjen kiáltással fogadták el.²⁰⁷

Eltelék az idő egész június 18-ig, ekkor az ellenség nagy erővel a Temesen²⁰⁸ kiindula, de másnap a magyarok(ra) nagy veszteséggel megtámadá Brassót és egész 21-én estig ostromlá, nagy ágyú lövések foljtak, hogy a föld rengett és bé nem tudta venni, a magyarok a Fellegvárból erősen löttek. 22-én nyugodt az ellenség, de 23-án kijöve a kökösi hídhöz és ott a magyarokkal esze tüzeltek nagj ágyúdörgéssel, a magyarok veszteséggel visszavonultak és ekkor az egész alföldi nép mind felköltöztek, ott hagjván hazát, tűzhejét, életyit és ide, az árkosi, köröspataki, kálnoki és ezen fel minden falusi erdőre kiköltöztek és ott ültek egész négy nap; De a muszka tábora feljöve Székelyföldre vadul viselte magát, némely falukot kirabolt, ölt, amit kapott, vitt el. 24-én S. Szentgyörrre felérkezvén nagy rovatalokot tett.

De mi, árkosiak is kiköltöztünk az erdőre, mert a nép megijedett, semmit nem tudott dolgozni, járt, futkosot ide-tova és sírt, jajgatott és félt, hogy érkezik a muszka. De Árkosra ki nem jöve, de hordani ketlett a sok rovatalt: kenyeret, búzát, zabot, szénát, szüntelen hordani kellett és 25-én felmene Kézdivásárhely felé és ott ült 29-ig és nagj ragodománnyal vissza jöve Sepsiszétkbe, oka az, hogy a magyar tábor széjjel verte a Kászon rétin, 28-án vissza jöve Báró Hajte S Szengyörrre és megtette a nagj rovatalokat és béporontsolta minden faluból a Bírót harmad magá(val) és 30-dik junii béporontsolta a bírót harmad magával és szoros porontsolatot adott ki a királj hűségitt fenn tartani és a rovatalokat nagy hirtelen befizetni és többé a királjtól el nem távozni és szorosan rendeletet megtartani – mely porontsolat kiadáson én is jelen voltam a bíróval és így távoztak a Báró Hajte a nagy rakmánnyal a Bartzára.²⁰⁹

Orosz katonai tábor. Illusztráció A. A. Nyepokojcsickij: Az erdélyi hadjárat orosz szemmel. 1849 című kötetből (szerk. Rosonczy Ildikó)

207 *Honvéd* 84. sz., 1849. ápr. 5.

208 A Tömösi-szoros.

209 Lásd Kiss Mózes feljegyzései 15. sz. lábjegyzet.

HÁROMSZÉK 1848-BAN, ÖNVÉDELMI HARCA NOVEMBER 12. – 1849. JANUÁR 5. KÖZÖTT (kronológia)

A szervezkedő, forrongó Háromszék

1848. április 2. – A pesti forradalom hírére, miután a háromszéki liberális nemesség mintegy 200 képviselője, többen a székely határőrtisztek közül, a háromszéki papság nagy része, **Apor József** és **Szentiványi György** követekkel – országgyűlési képviselőkkel – az élen **Alsócsernátonban** gyűlést tartottak. Az értekezleten annyi időre megjelent **P. Horváth Albert** főkirálybíró is, hogy bejelentse, április 11-re a székgyűlést összehívta.

A Víg huszár vendéglőben megtartott „népgyűlés” megvitatta a forradalmi eseményeket, a **Bethlen János-Jósika Lajos paktum** programját, és magáévá tette „*a törvényes szabadság idvét.*”

Április 11–12. – Háromszék törvényhatósági közgyűlése **Sepsiszentgyörgyön**. Az első olyan székgyűlés, melyen a néptömegek is részt vettek. A szabad ég alatt megtartott közgyűlés valóságos népgyűléssé alakult át. Az egyik központi téma a határőr székelyek kötelezettségeinek a rendezése volt, sokan a határőrség azonnali megszüntetését követelték. A felizgatott kedélyeket **P. Horváth Albert** főkirálybírónak sikerült lecsillapítania.

A népgyűlés az unió mellett elfogadta, hogy a közterhekből a hon minden egyes tagjának kötelessége részt vállalni, az úrbéri viszonyok kárpótlás mellett eltörlendők, polgári és vallásszabadság jár mindenkinek, meg kell szüntetni a határőrséget, és meg kell szervezni a nemzetőrséget.

Az országgyűlésre követeknek **Szentiványi Györgyöt**, **Berde Mózes**t, pótköveteknek **Hankó Dánielt** és **Donáth Józsefet** választották meg.

Április 19. – A király születésnapja. Fényes ünnepség **Sepsiszentgyörgyön**. Ugyanekkor volt a követválasztás, melyre nagy tömeg gyűlt össze. **Gál Dániel** és **Németh László**, Déváról hazajött ügyvédek lelkesítő beszédet tartottak. A feltűzött nép, tüntetőleg, nemzetiszínű zászlók alatt **Illyefalváig** kísérte a két szónokot, és még aznap őket is országgyűlési követekké választották meg.

Április második fele. – Társadalmi mozgalmak, földfoglalások.

A nagyborosnyói pap, **Benedek Áron** híradásában írta, hogy az „*új politikai események hatása Székelyhonunkban is felvillanyozá a kedélyeket. Élénk mozgalmakat látunk városokon, falvakon, de nem felbőszülés, hanem többnyire az öröm és fellelkesülés mozgalmait. Azonban a közrend Eldorádóról képezeleg, s némi communismusi álmokba ringattatik el a rosszakaró bujtogatók által.*”

Egy **április 6-i** jelentés azt tudatta, hogy a jobbágyok egy része „*csak vonogatólag kívánják megtenni hetenkénti robotjokat*”, azonban báró Apor Lázár altorjai gazdatisztje május 2-án már arról panaszkodott, hogy **április 24.** óta a határőrkatonák magatartása fenyegető, a jobbágyokat agyonveréssel fenyegetik, nem engedik „*úrdolgára menni*”. A torjai határőrkatonák ugyanakkor arra kényszerítették Apor Andrást és Józsefet, hogy a

közösség javára lemondjanak a Bálványos nevű erdejük és az ott lévő kaszálók egy részéről. Hasonló megmozdulásokról még számos háromszéki faluból érkezett jelentés.

Április 25. – Uzonban a 2. székely gyalogezred négy százada, melyet **Balás Konrád** vezérlete alatt Háromszékről kirendeltek, **Gál Dániel** és **Németh László** buzdító szavára megtagadta a szülőföld területének osztrák katonai parancsra való elhagyását. A fellázadt határőrök az összesereglett néppel a 15 szekér fegyvert, melyet a katonai parancsnokság ki akart csempészni, lefoglalták és fegyveres kísérettel **Sepsiszentgyörgyre**, a *Nemzet Házába* szállították.

Eközben **Sepsiszentgyörgyön** a főkirálybíró elnökletével a nemzetőrséget szervezték, itt érte a vezetőséget a lázadás híre.

Április vége. – A főkormányzó megbízásából gróf **Mikes János**, **Zeyk Károly** és **Berde Mózes** a **Kézdivásárhely** és **Sepsiszentgyörgyön** tartott népgyűléseken győzik meg a határőröket, hogy az elkobzott és a *Nemzet Házában* őrzött fegyverekre szükség van, nemkülönben a székely határőrök katonai segítségére is. **Berde Uzonban**, **Dálnokban**, **Kézdivásárhelyen** elhangzott szavai megértésre találtak.

Május hónapban tovább folytatódtak a társadalmi megmozdulások, a földfoglalások. Határfőri mozgalmak lángoltak fel **Kézdiszentléleken**, **Ozsdolán**, **Uzonban**, **Zalánban**, **Angyaloson**, **Esztelneken** 200 gyalogkatonára támadt rá **Szacsvai János** birtokára stb.

Május 5. – A május 29-re összehívott erdélyi országgyűlésre **Sepsiszentgyörgy** kövétenek **Demeter Józsefet** választották meg.

Május 11. – Követválasztás **Kézdivásárhelyen**. Erdély utolsó országgyűlésén a várost **Hankó József** és **Jancsó Ádám** képviselte.

Május 13. – *Elindult az első székely alakulat Hidvégen át Fogaras felé, kijelentve, hogy „készek (...) e hazának minden lakosait, mint testvéreiket a szabadság jóvoltában részesíteni, s velük együtt jó és balsorsban osztozni (...) a Magyar- és Királyföldön lakó magyar testvéreiket bárki ellen megvédeni nem fognak késni”.*

Május 19. – **Gr. Batthyány Lajos**, Magyarország miniszterelnökének felhívása a székelyekhez, hogy „a Szeged tájékára telepítendő elhatározott 12 000 fegyveres katonaságból állandó táborba siessenek”.

Május 21. – A háromszéki székelyek gyűlése **Maksán**. 30 tagú bizottmányt választottak, és küldtek Kolozsvárra, „hogy petitionálja a székelység dolgainak változtatását”.

Május 28. – **Gr. Batthyány Lajos** és a magyar kormány megbízásából a **Székelyföldön** két székely zászlóaljat toborzó **Gál Sándor**, **Klapka György** és **Hajnik Károly** **Sepsiszentgyörgyre** érkeztek. Az itt megtartott népgyűlésen „a nép lelkesen fogadta az ügyet, fegyvert kiálta és monda, hogy mindnyájan megyünk, de nemes, katona és jobbágy együtt”.

Május 30. – Népgyűlés **Alsócernátonban**. A kiküldött **Gál Sándort**, **Klapka Györgyöt** és **Hajnik Károlyt** a legnagyobb lelkesedéssel fogadták. **Háromszék** földjén e napon **Pünköszt Gergely** cs. kir. főhadnagy kihirdette a jobbágyfelszabadítást. Forradalmi tett volt, mert **Erdélyben** az országgyűlés csak június 6-án döntött a kérdésről, és a törvény hivatalosan, június 18-tól lépett érvénybe.

Gál Sándor és kiküldött társai népgyűlést tartottak még **Kézdivásárhelyen**, **Lemhényben**, **Szentkatolnán** és **Kovásznán**. **Zágonba**, ahová ugyancsak „néptömegettől várattott”,

nem jutott el. A nép, a főkirálybíró hűvös fogadtatásáról tudomást szerezve, arra következ-
tetett, hogy a főkormányzók állította meg útjában, és azért sietett el **Csikszékbe**.

Május vége, június eleje. – Több helységben nemzetőrség alakult. **Vargyason** május 22-én, mikor a népiskola alapkövét tették le ünnepélyes keretek között, a három választott nemzetőr hadnagy vezetése alatt „180-ra menő nemzetőrség” vonult fel, **Sepsibesenyőn** a „helyi őrsereg” június 1-jén szentelte fel a saját nemzetiszínű zászlaját, és tette le az esküt **Kövér István** nyugalmazott huszár százados „előmondása” után. Június 4-én **Nagyborosnyó** „körülbelül 200-ból álló, s választott tisztekkel ellátott nemzetőri százada” szentelte fel a nemzetiszínű zászlaját. **Hidvégen** gróf **Nemes Ábrahám** buzdítására alakult meg a nemzetőrség. 140-en, „magyarok, oláhok, vegyesen írták bé magukat” és gyakorlatoznak a „négy kiszolgált hadfi” irányítása alatt.

Június első fele. – Folytatódtak és kiéleződtek a társadalmi ellentétek. A hónap elején **Imeccfalva, Oroszfalu** és **Uzon** határőrkatonaí és jobbágycsaládok foglaltak területeket a nemes családoktól. **Kézdiszentléleken** a jobbágyok **Könczei Antal** gabonáját rohanták meg, és hordták el a benne talált gabonát stb.

A Bécsből hazatért dálnoki **Lázár Mihály** panaszolta, hogy „a katonák gyűlölik a nemes embert, itt létünk nagyobb veszélyben van, mint bárhol Erdélyben. A nemes embert úton-útfélen fenyegetik öléssel, este nem is merünk járni (...) A jobbágyság is oly zabolátlan, nem fél senkitől... Itt a prókátorok, szegény nemesek, katonák a kommunizmust hirdetik, egyenlőség és testvériség azt mondják. Ez azt teszi, hogy a vagyon is legyen egyenlő”.

Az ellentéteket mélyítette az a tény is, hogy a majorsági zselléreket mind a vármegyékben, mind a székely székekben a törvény nem szabadította fel. Továbbra is a régi helyzetükben maradtak, a föld tulajdonosává nem válhattak, és a „hétszám adására” köteleztettek, szolgálattal tartoztak az általuk használt földekért. „A bujtogatók által mindeddig kommunizmusi álmokban ringatott proletáriátusok elfogultsága aggasztja jövőnket – írta **Benedek Áron.** – A majorságföldet és székely örökséget hétszámra bírt, valójában nagyszámú zsellérek, nem akarják megérteni, hogy az általuk egyezményileg használt fekvőjök őket nem illetné” meg. „Június óta több helységekben az ilyes zsellérek megtagadták a hétszám adást. Ebből szükségképp összeütközések következnek. A nyers tömeg bosszús.”

Több helyen megsokasodtak a jobbágykilakoltatások.

Június 2. – **Mihálcfalván** a fellázadt román parasztok megfélemezésére kirendelt háromszéki székely határőrök szembekerültek a lázadókkal. Az ellenszegülők közül valaki orvul a határőrökre lőtt. A sepsiszentgyörgyi **Móricz Sámuel**t találta el, aki súlyos sebébe bele is halt. (Másnap Gyulafehérváron katonai pompával temették el.) A feldühödött határőrök megtorlásul a tömegbe lőttek. A román parasztok közül tizenegyen haltak meg, kilenc pedig megsebesült.

Június 7. – A főkirálybíró jelentése a főkormányzókhoz, a háromszéki társadalmi ellentétek válságos állapotáról. Sürgeti a statárium engedélyezését.

Június 8. – A rendelet értelmében az **Erdélyben** felállítandó négy honvédszászlóalj egyik toborzási irodáját **Kézdivásárhelyen** állítják fel.

Június 14. – A főkormányzók engedélye alapján **P. Horváth Albert** főkormánybíró a szék területén négy rögtönítelő törvényszéket állított fel.

Június 16. – A statáriumot **Háromszék** összes falvában kihirdették. A nemesség egy kissé fellélegzett.

Június 20. – Sepsiszentgyörgyi **Nagy Elek** számvevő százados a hadügyminiszter felkérésére benyújtotta a katonáskodásra vonatkozó újjászervezési javaslatát, és pontosan számadatolt kimutatásokkal szemléltette a székely katonacsaládok megterhelő, éves kiadásait.

Június 21. – Megkezdődött a toborzás. Csak **Kézdivásárhely** lakosai közül 123-an jelentkeztek.

Július 1. – Gyűlés **Sepsiszentgyörgyön**. Az első népképviselői országgyűlésre Háromszék követéinek **Szentiványi Györgyöt** és **Berde Mózes**t választották meg. **Demeter József Sepsiszentgyörgy, Fábrián Dániel Kézdivásárhely, Gál Dániel Illyefalva, és Fejér János Bereck** országgyűlési képviselője lett.

„*Intézkedtek a már falvanként felállított nemzetőrség egyesítéséről és szabályozásáról is*”, ugyanakkor elhatározták, hogy 15 nap alatt minden fegyverfogható összeírnak és „*ezek közül rögtön egy mozgatható ezred alakítatik, mely mint egy negyedik székely ezred ministeri rendelkezés alá bízatik*”.

Július 16. – **Sepsiszentgyörgyre** jött báró **Vay Miklós** királybiztos.

Július 19. – Csíkszékéből visszatért a királyi biztos **Sepsiszentgyörgyre**. Látogatása és „*azon szíves hajlandósága, melyet a nép irányában mutatott (...) mindenkinek szívét, bizalmát első látásra megnyerte*”. A határőr katonák részéről egymást érték a petíciók, és ügyük érdekében a segítségét kérték.

Július 23. – A **Háromszékről** a szegedi táborba indított 2. gyalog határőrezred már **Kolozsváron** van, 25-én letette az esküt, és 30-án **Nagyváradon** át **Szolnok** felé ment, hogy onnan hajón szállítsák **Szeged** alá.

Július 26. – A székely huszárezred egyik osztálya érkezett **Sepsiszentgyörgyre**. A táborba indulókhöz **Sombori Sándor** ezredes tartott beszédet. **Marcant Ferenc** kapitány parancsnoksága alatt **Kisapoldon** tették le az esküt, és folytatták útjukat a **verbászi táborba**.

Augusztus 5. – Az összesített kimutatás szerint **Sepsiszekben** 1292, **Kézdiszekben** 2162, **Orbaiszekben** 1029, **Miklósvárszekben** 431 nemzetőr volt.

Augusztus 15. – A háromszéki, vagyis a **Rikánbelői ev. Református és Egység-hívő** (unitárius) **Kommunitás** benyújtotta az elemi oktatás megreformálásáról szóló javaslattervezetét.

Augusztus 17. – **Kossuth Lajos** székelyföldi kormánybiztosnak **Berzenczey Lászlót** nevezte ki, ugyanakkor felhatalmazta, hogy **Székelyföldön** egy önkéntes szabad lovascsapatot szervezzon. Melléje katonai tanácsadónak **Kossuth Gál Sándor** századost rendelte ki.

Augusztus 28. – Sepsiszentgyörgyi **Nagy Elek** százados miniszteri utasításra elkészítette és benyújtotta a hadsereg megreformálásáról, egy állandó és egy tartalékos sereg felállításáról szóló tervezetét.

Augusztus vége – szeptember eleje. – **Berzenczey** megkezdte a **Kossuth huszárezred** megszervezését.

Kolerajárvány **Közép-Háromszéken**. **Sepsiszentgyörgyön** például 285-en haltak meg, a közeli **Árkoson** 36-an. A kór **Nagyborosnyó** lakosságát szó szoros értelemben megtizedelte.

Szeptember 4. – **Urbán** alezredes, a 2. román határőrezred parancsnoka, bécsi újtjáról visszatérve **Naszódra**, felmondta az engedelmességet a magyar kormánynak. Eljárása **Háromszéken** megdöbbenést váltott ki. Hetedikén a **Brassóban** tartott szász székgyűlés is kijelentette, hogy nem ismeri el a magyar kormány fennhatóságát.

Szeptember 11. – A toborzók, **Berzenczey**vel az élen megérkeztek **Sepsiszentgyörgyre**, **Kilyénben** a **Székely-kúriában** szálltak meg.

Szeptember 12. – Toborzó népgyűlés **Szentkatolnán**. Ekkor hangzott el **Székely Gergely**, későbbi honvédhuszár főhadnagy híressé vált felszólalása: „*Mutassuk meg mi, kik a nemesi jogok és kiváltságok élvezetében születünk, s ezen jogokat minden honfi testvéreinkkel készségesen osztottuk meg, hogy hazafias érzelemben és áldozatkészségben nemesek maradtunk. Mutassák meg azok is, kik eddig csak terheket hordozták, de most egyenjogú testvéreink, hogy a nyert jogok nem méltatlanokra pazaroltattak*”.

Szeptember 16. – Közgyűlés **Sepsiszentgyörgyön**, ahol elhatározták a határörzés terhének a megosztását a katonarendűek, a jobbágyok és a nemesek között. Ennek értelmében az örökös felerészben a határörkatonákra, felerészben a jobbágyokra és nemesekre hárult.

Szeptember hava. – „*Válságos hónap*” volt, de csendesen telt el. **Háromszéken** „*nem volt személy és vagyonbátorság elleni kihágás, s habár volt is némi feszültség a fegyverviselő székely és az immunis nemes osztály között*”, ez nem járt következményekkel.

Megalakult a 120 tagú **Nagykomité**, melynek radikális ellenzéki szárnya a **Kiskomité**. Az utóbbi vezetője **Gál Dániel**, ideológusa **Bíró Sándor**, a rétyi református pap volt.

Az agyagfalvi gyűlés és a kivonuló székely tábor

Október eleje. – Vészteljes hírek az erdélyi románok mozgalmairól. **Berzenczey** látva a román népfelkelés kiéleződését, október 16-ra összehívta **Agyagfalvára** a **Székely Nemzetgyűlést**.

Háromszéken a székek szintjén és a falugyűléseken megbeszéléseket tartottak arról, hogy az **agyagfalvi réten** mind a határőrség, mind a nemzetőrség meg fog jelenni. A rend fenntartására a határőrtisztek vezetése alatt a 2. gyalog határőrezred 4. századát rendelték ki. Az előkészületeket **Berde Mózes** országgyűlési követ irányította.

A szék vezetősége mielőtt a nemzetgyűlésre távozott, ideiglenes tisztséget nevezett ki **Gidófalvi János** széki jegyző, **Pap Mihály** nyugalmazott őrnagy személyében.

Október 4. – A kézdi- és orbaiszéki katolikus papság **Ozsdolán** ünnepélyesen letette az esküt a magyar alkotmányra és a király iránti hűségre.

Október 6. – **Anton Puchner**, Erdély főparancsnoka megtiltotta a székely katonaságnak és tiszteknek, hogy részt vegyenek az agyagfalvi gyűlésen. **Puchner** felhívását részben a postán, részben **Sombori** ezredes lakásán, **Sepsiszentgyörgyön** lefoglalták.

Október 12–13. – A **háromszéki falvak** népe, a küldöttek útnak indultak **Agyagfalva** felé. 13-án „nyoltz napi eleséggel **Lemhényből** (...) öszvesen 48-an” mentek el. „Ebből 4 visszajött a **Két Szekeressel** együtt, 44 ott maradt a táborba (és ezek is hazajöttek 2-dik 9-ber, 1848.)”.

Október 16–18. – A *Székely Nemzetgyűlés* **Agyagfalván**, mintegy 60–70 000 résztvevővel.

Amíg a Székely Nemzetgyűlés tartott, **Háromszék** ideiglenes vezetői minden erejükkel a szék önvédelmének a megszervezésére összpontosítottak.

Október 18. – *Puchner* ostromállapotot hirdetett **Erdélyben**.

Az **Agyagfalvára** összesereglett székelyek a radikális forradalmárok buzdítására az azonnali hadbalépést követelték. A nép **Gál Sándort** vezérkari főnökké, **Sombori Sándor** ezredest fővezérnek választotta.

Október 19. – A mintegy 30–35 000 emberből álló székely sereg három dandárba oszta, egyik **Fehéregyháza**, a másik **Marosvásárhely**, a harmadik **Vajdaszentinán** felé tartott. Megütköztek az ellenséggel **Radnót** mellett, **Marossárpataknál**, **Vajdaszentivánnál**, **Gernyeszegnél**, **Magyarsárosnál** (több **háromszéki**, elsősorban **erdővidéki** esett el a nem várt támadásban), elfoglalták **Szászrégent**. Mikor híre jött, hogy **Gedeon** altábornagy seregével **Marosvásárhely** ellen indult, a közben megcsappant székely tábor a város védelmére sietett, azonban november 5-én vereséget szenvedtek. A vesztes tábor felbomlott, **Erdély**, kivéve **Háromszéket**, a császáriak kezére került.

A **háromszéki** századok egy része, a **sepsiszékiek Nagy Dániel** főhadnagy, a **kézdíszékiek** szentkatolnai **Cseh Sándor** őrnagy vezetésével **Fehéregyháza**, illetve **Héjjasfalva** irányába vonultak. A **szentléleki** és **berecki** századokat a **pálosiak** csendesítésére rendelték ki, azonban útközben az **erkei** felkelőkkel csaptak össze. A **sepsiszékiek Semsey Tamás** által vezetett századát **Segesvár** behódoltatására **Hétúrra** küldték, de a **hétúri Tanoroknál** 50 pollák és a felfegyverkezett falusiak hátba támadták a gyanútlan századot. Mintegy 8–10 **sepsiszéki** esett az öldöklés áldozatává. A székelyek táborában **Fehéregyháza** és **Héjjasfalva** mellett a kolera is felütötte a fejét, és szedte az áldozatait. Ez a tábor is, minden jelentősebb eredmény nélkül, a hónap végével felbomlott.

Háromszék az agyagfalvi gyűlés után

Október 23. – A hazatérő szék vezetői, **Berde Mózes**, **P. Horváth Albert** és **Demeter József** átveszik **Háromszék** irányítását.

Megalakult a háromtagú központi kormány. A polgári vezetés **Berde Mózes** kezén maradt, a katonai parancsnok **Nagy Imre**, a 11. székely huszárezred alezredese, az élelmezési biztos pedig **Demeter József** lett.

Október 25. – A háromtagú központi kormány aláírásával kiadott utasítás 18–50 éves fegyverbe szólította a férfiakat, a fegyveres alakulatok megszervezését, illetve a régebiek újjáalakítását sürgette.

Október 27–28. – Megindultak a falvakból az első csapatok a **kökösi hídhoz**, **Miklósvárszék**, **Bardocfiúszék**, **Hidvég** térségébe. Rövid időn belül örkordon védelmez-

te **Háromszék** határait a **Rikától Hidvégen, Aldobolyon, Kökösön át a Bodzai- és Ojtozi-szorosig.**

Október 30. – Népgyűlés, amelyen **Háromszék** kormánya közzétette az agyagfalvi határozatokat, mindenkit egyenlő állampolgárnak nyilvánítanak, és a szék „*polgári hatalma*” alá helyezik.

A központi kormány népfelkelést hirdetett, mentességet csak a polgári tisztviselők, a papok és iskolamesterek, a szerződéses szolgák élveztek. A fegyveres erők parancsnoki funkciójában megerősítették **Nagy Imre** alezredest.

Október 31. – **Berde Mózes** köriratban értesítette a falvakat és a városokat, hogy a *Központi Bizottmány* tanácskozásai nem titkosak, az azokon részt venni kívánókat szívesen fogadja. A nép élt is ezzel a joggal, a novemberi értekezletek, tanácskozások valóságos népgyűlésekké alakultak át.

November eleje. – **Berde Mózes** a népgyűlést megelőzően értekezletet tartott **Sepsiszentivánban**, de tanácskozások voltak **Sepsiszentgyörgyön, Kézdivásárhelyen, Alsócsenátónban, Eresztevényen** is.

Az események alakulásában főszerep jutott a *Kiskomitének*, amely maga köré tömörítette a radikálisokat. Ide tartoztak **Gábor Áron, Turóczi Mózes, Fábian Dániel, Pap Mihály, Gál Sándor, Vida Dániel, Macskási Antal, Gyárfás Károly, K. Horváth Ignác, Cseh Ignác** stb.

November 4. – **Berde Mózes**szel az élen a központi kormány az esetleges ágyúöntés kérdésében tárgyalást folytatott **Gábor Áron**nal, a kézdivásárhelyi üstgyártó **Turóczi Mózes**szel és a csernátoni **Végh Antallal**.

November 9. – A *Kossuth huszár*ok gyűlése **Sepsiszentgyörgyön**. Kimondták, hogy **Berzenczey László** eltávozta után **Gál Sándor** százados legyen a parancsnokuk.

Háromszék önvédelmi harca

November 11–12. – *Honvédelmi Bizottmányi* és népgyűlés **Sepsiszentgyörgyön**. Az önvédelemmel kapcsolatos alapvető kérdéseket tárgyalták. Újraválasztották a szék vezetőségét, **Berde Mózes** kormánybiztosi minőségében, továbbra is a polgári ügyekért felelt, a közben hazatért **Dobai Károly** ezredest, a 2. székely határőrezred parancsnokát, katonai vezetőnek, **Demeter Józsefet** és **Mihály Józsefet** élelmezési biztosoknak választották. Bevezették a katonai irányítást, felállították a rögtönítélő bíróságot. Kimondták feltételelesen az önvédelmet, és megtették az erre vonatkozó intézkedéseket.

Háromszék el szerette volna kerülni a fegyveres összetűzést. Ezért **Puchner** tábornokhoz címezve a *General Commandó*hoz átíratot intéztek, melyben hangsúlyozták, nincs ok a császári seregek beavatkozására, mert a szék területén teljes a rend.

November 13. – Az öttagú küldöttség – **Béldi Gergely, Nagy Elek, Székely István, Serester Mózes, Gyárfás Dávid** – az átíratral, hogy azt **Puchner**nek személyesen kézbesíthessék, **Brassóba** utazott. A várparancsnokságon jelentkeztek, ahol parlamentereket meg nem illető módon fogadták őket. A válasz megérkeztéig a küldöttséget őrizet alatt tartották.

November 15–16. – Újabb székgyűlés **Sepsiszentgyörgyön**. Ekkor jelentette ki a nyilvánosság előtt **Gábor Áron**, hogy ágyút önt.

November 19. – Hazaérkezett **Puchner** válaszával a küldöttség. A fenyegetőző levél tudtára adta a **háromszékieknek**, amennyiben nem hódolnak meg, fegyverrel fogja arra kényszeríteni őket.

November 20. – Előkészületi gyűlés **Sepsiszentgyörgyön**. A 23-ra kitűzött székgyűlés témáját vitatták meg.

November 23. – Nagygyűlés **Sepsiszentgyörgyön**. Megvitatták **Puchner** ultimátumának is nevezhető válaszát. A katonai vezetés inkább az önvédelem feladása mellett érvelt. A puszkapor hiányára, a készülő ágyúk gyenge voltára hivatkozott. A **Kiskomité** tagjai ellenszegültek, kijelentették, a puszkaport már gyártják **Kézdivásárhelyen**. Az ágyúk mellett kiállt a jelen lévő **Gábor Áron**, aki kijelentette, ha ágyúja az első próbáléveskor célt téveszt, a második lövésnél maga áll céltáblának.

A végső döntés elmaradt. A vezetőség úgy határozott, felhívással fordul a falvakhoz, hogy azok döntsenek az önvédelem vagy a feladás mellett, és a válaszok értelmében, az öt nap múlva tartandó székgyűlésen fog véglegesen dönteni.

November 25. – **August Heydte** dragonos kapitány árulók segítségével elfoglalta **Erdővidék** legtöbb faluját. Az árulásban részes volt **Erdővidék** parancsnoka, **Balás Manó** volt császári őrnagy is. A falvakat megsarcolták a román felkelők, **Ürmös**, **Nagyajta**, **Miklósvár** stb. nemesi lakjait kirabolták. **Bardocszéket** megkímélték, csak **Rauber Ferdinánd** báró udvarházát dúlták fel.

Az események fő mozgatói, a **Kiskomité** tagjai **Kézdivásárhelyen** proklamációt szerkesztettek. Minden fegyverforgató férfi számára az önvédelemben való részvételt kötelezővé tették. Futárok vitték a falvakba a felszólítást, hogy a fegyvert fogók 28-án jelenjenek meg **Sepsiszentgyörgyön**, mert a székgyűlésen a veszélyeztetett Háromszék önvédelméről döntenek.

November 26. – A **Bodzán** az ellenség **Száva** volt határőr számvevőtiszt vezetésével megtámadta a székely határőröket. A **sepsiszentgyörgyi** határőrök közül, egyes adatok szerint ötöt, mások szerint mintegy 8–13-at megöltek. Csak főhadnagyuk, **Benkő Sándor** menekült meg. Céljuk az volt, hogy **Zágonnál** betörve két nap alatt **Kézdivásárhelyt** foglalják el. Tervük azonban meghiúsult.

Hidvég mellett az ellenség meglepi a 80 fős székely különítményt, amely visszavonulásra kényszerült. Az ellenség túsokat szedve, visszavonult **Földvára**ra.

November 27. – A hétfői vásár napja. A támadások híre felháborodást, izgatottságot keltett. Nyilvánvalóvá vált, az ellenséggel tárgyalni nem lehet.

A **Kiskomité** felszólította **Sombori Sándor** ezredest, hogy 24 óra alatt alakítsa meg a háromszéki tábornot, mert ellenkező esetben a fejével felel. „...erre a nép el van készülve, mert már megunta a késedelmezést és tétlenséget, mely Önök(nek) a népet elárult politikájukból származott” – olvasható a felszólításban.

Balás őrnagyot saját katonái elfogták, és **Sepsiszentgyörgyre** kísérték. A nála talált iratok bizonyították, hogy áruló.

Kézdivásárhelyen **Turóczi Mózes** és **Végh Antal** alsócsernátoni mesterember, akik **Bodvajban** nem láttak feltételeket az ágyúöntéshez, **Kovács Dániel** főbíró irányításával, hogy ágyút önthessenek, a városban réz és pénz gyűjtésébe kezdtek.

November 28. – A fegyverbe szólított nép özönlött a székgyűlésre. Az ezres tömegek elárasztották **Sepsiszentgyörgy** piacterét.

Balázs Manó felett követelték az azonnali ítéletet. A hadbírótság összeült, de a türelmetlen, feldühödött tömeg kiragadta a tereméből, és a népitélet végzett vele, ősi székely szokás szerint darabokra tépte.

Gábor Áron bemutatta az ágyúit. Ezeket az előbbi napon hozhatta **Sepsiszentgyörgyre**, mert **Erdővidékre** már 25-én beütött az ellenség. Rajtuk az utolsó simításokat és felszerelésüket **Kiss János** harangöntő műhelyében végezték el.

Az ágyúpróba a székház fölötti magaslaton sikerült.

Közben folytatódott a székgyűlés, amely egyhangúlag kimondta a fegyveres önvédelmet. A **Központi** Kormányon belül a szék polgári igazgatását **P. Horváth Albertre** és **Berde Mózesre**, a katonait pedig **Dobai Károly** ezredesre bízták.

A haderő főparancsnoka **Dobai Károly** volt, hadsegédje pedig **Gál Sándor**. **Sombori** huszárezredes segédjévé **Gál Dánielt**, **Nagy Imre** alezredes mellé pedig **Potsa Ferencet**, **Cseh Sándort** és **Hankó Dánielt** jelölték ki.

Határoztak arról is, hogy a parancsszegőket, ha birtokos, vagyonek Kobzásra, ha vagyontalan, főbelövással büntetik. Hasonlóan halálbüntetéssel sújtják, aki a táborban rendet bont, vagy onnan gyávaságból megszökik. A hadi dolgokban csak a **Katonai Kormánytól** kapnak rendeletet, és nem utolsósorban „*senkinek a legutolsó csepp véréig magát megadni hazaárulás vétke alatt nem szabad*”.

November 29. – Az ellenséges csapatmozgások hírére a székely sereg kiindult **Sepsiszentgyörgyről**. **Dobai**, **Sombori** és **Nagy Hidvég** felé, **Nagy Dániel** és **Sárosi Ferenc** a **bodzai** őrvonal megerősítésére. Még aznap összecsapások voltak mindkét helyen. **Bodzáról** az ellenség megfutamodott.

Árapatak és **Hidvég** között az előőrson álló **Klement** őrnagy csapott össze **Heydte** seregével. A közel két és fél óras tüzelés után visszavonulni kényszerültek. A **Heydte** vezette, mintegy 250 császári katonával és 80 dragonyossal az élen a több mint 2500 fegyveres román sereg **Árapatakot** kirabolta, **Béldi Gergely** házát felgyújtotta, majd megrakottan **Földvára** vonult.

November 30. – Az első csata **Hidvégnél**. Megszólalt **Gábor Áron** ágyúja, amelynek hangja óriási lelkesedést váltott ki. Az ellenség megfutamodott. A székelyek pár órára elfoglalták **Földvárt** is, mintegy válaszként az előző napért a falut felgyújtották, néhány ház porig égett. A zsákmány 300 szuronyos, illetve vadászfegyver, pár ezer töltény, puskapor és 2090 font réz volt.

Berde Mózes körlevele a szék négy alkirálybírójához, a székely tábor élmezőnye céljából. „*Háromszék lelkes népére kell mindenben támaszkodnunk (...) elesésre van szükség, kenyérre, húsrá, aztán zsoldra, és ezt a helységeknek kell beszolgáltatniuk, mert midőn saját gyermekei harcolnak, megéhezniök nem szabad.*”

December eleje. – Kézdivásárhely valóságos arzenállá válik. **Kantában** salétrom-, a városban **Szacsvai János** irányításával löporgyár indult be. **Gábrányi József** gyógyszerész gyutacsot gyártott. November 29. és december 16. között 74 514 puskagolyót és 68 ágyúgolyót készítettek. **Sepsiszentgyörgy** városában november vége és április elseje között 111 560 töltényt állítottak elő. **Gábor Áron Kiss János** harangöntő és a helybeli mesterek segítségével megkezdi a négy ágyú öntését és szerelését *harangmasszából*.

Elkészült a kézdivásárhelyiek két fontos *kicsi ágyúja*, melyet **Turóczi Mózes** irányításával **Végh Antal** és **Dummel Ferdinánd** öntött. Felszerelésében a helyi mesterek segítettek. Az ágyú már az első hidvégi csata után *szolgálatban* volt, és **Hidvégnél** a **Butyka Tamás** nyugalmazott százados vezette alakulat gyalogosait fedezte.

December 3. – **Dobai Károly** főparancsnok **Pap Mihály** nyugalmazott őrnagyot **Erdővidék** nemzetőreinek a főparancsnokává nevezte ki.

December 4. – **Pap Mihály**, **Dózsa Dániel** és **Kővári László** a nemzetőrség megszerzésében jelentős eredményeket ért el.

December 5. – **Erdővidéken** **Pap Mihály** vezetésével **Szárزازajta**, **Bodos**, **Nagybaccon**, **Kisbaccon**, **Magyarhermány** nemzetőrei **Bibarcfalvára** vonultak, hogy az Olton túl **Ürmösnél** az ellenséget megtámadják.

A **háromszékiek** támadása. Elfoglalták **Nyént** és **Bodolát**. Az ellenség feladta **Prázsmárt**, amely 300 forint sarcot fizetett és garanciaként 6 túszt adott. A császáriak **Szászhermány**nál összpontosították a haderejüket.

Sombori ezredes **Aldobolyból** kiindulva **Szászhermányt** támadta meg és foglalta el. A jelentés szerint az ágyúzás estig tartott. Az ütközetben négy székely katona esett el. Az ellenség 19 halottat, 17 sebesültet és 13 foglyot vesztett. A győztes székelyek zsákmánya az ellenség egyik puskaporos szekere tele töltényekkel és mintegy 100–150 fegyver volt.

Hidvég térségében **Butyka** őrnagy serege reggel 8 és délután 3 között szorványos tűzharcban állt az ellenséggel. Előnyt egyik fél sem szerzett, de a székelyekre nézve eredménynek számítható, hogy az ellenséget ezen az oldalon fenntartották, és **Sepsiszentgyörgyön** nyugodt körülmények között folytathatták az ágyúk öntését és felszerelését.

December 6. – Szorványos ágyúzások **Hidvég** térségében.

Heydte támadása **Erdővidéken**. A nemzetőröktől elszedett 368 fegyverrel visszavonult a **Rikába**. **Pap Mihály** biztatására a megalakult szabadcsapat, köztük a **köpeciek** is az ellenséggel cimboráló **Daniel Imre vargyasi** kastélyát elfoglalták. **Daniel Imre** menekülni kényszerült. **Heydte** cselhez folyamodott, néhány megvesztegetett és félrevezetett egyénnel **Pap** őrnagyot elfogatta.

A katonai vezetés tudta nélkül a **Kiskomité** tagjai gyűlést tartottak **Eresztevényben**, és elhatározták, hogy **Háromszék** katonai vezetőit ráveszik **Brassó** megtámadására. Azzal érveltek, hogy a székelység kifogyott az élelemből, és **Fogarás** felől a szűkebb völgy könnyebben védhető volna az ellenséggel szemben.

December 7. – **Botfalu** és **Földvár** ismét a **háromszékiek** kezére került.

Puchner lemondott a **Nagyvárad** felé tervezett előretörésről, és jobbnak látta haderejének csaknem felét **Háromszék** ellen küldeni. Míg az erősítést várta, **Gedeon** tábornok nem

is intézett újabb támadást **Háromszék** ellen, de nem múlt el nap halottakat és sebesülteket okozó összetűzések nélkül.

December 8. – Kísérlet **Csikszék** felkeltésére. A *Kiskomité* kezdeményezésére egy 120 gyalogosból, 18 huszárból és egy ágyúból álló különítmény indult ki **Kézdivásárhely**-ről, hogy fegyveres demonstráció segítségével **Csik-** és **Gyergyószék**et a császáriak ellen fordítsa. A **Csikszék**et „pacifikáló” **Dorschner** a különítményt három század katonával feltartóztatta, **Bíró Sándor** rétyi papot és **Medvés Joachimot** elfogta, és **Csikszeredába** hurcolta.

A katonai vezetők haditanácsa. A *Kiskomité* nyomására arról tanácskoztak, hogy megtámadják-e **Brassót**. A főtisztek nemkívánatosnak ítélték a tervet, féltek, hogy prédahadjárat lesz, a székelyek kirabolják, és elpusztítják a várost. Másrészt elégtelennek tartották a haderejüket egy ilyen vállalkozáshoz. A felizgatott tömeg fenyegetőzni kezdett, és követelték az azonnali **Brassó** elleni támadást. **Dobai** engedett a nyomásnak és a mintegy 8000 fős sereg meg is érkezett a város közelébe, a **Tömös** partjára. Ekkor hozta a hírt a futár **Jakó Dániel**, hogy **Erdővidék**re betört az ellenség és **Pap Mihály** őrnagy fogságba esett. **Brassó** megmenekült. A **háromszéki sereg** szülőföldje megvédésére sietett.

December 9. – A **Köpec-Felsőrákos** közötti csata. **Köpec** elpusztítása.

Két részre osztott székely sereg indult **Heydte** ellen, az Olt két partján, **Erdővidék-re**. **Dobai** az Olt bal oldalán haladt **Ürmös** felé. **Klement György** és **Butzi Alajos** a jobb parton, **Nagyajta–Köpec** vonalán haladt. A kezdeti sikereken felbátorodva nem várták be **Dobai** nagyobb seregét, rátámadtak **Heydte** több mint 5000, más adat szerint 8000 fős seregére. A megütköző székely csapatról az adatok eltérőek. **Benedek Áron** úgy számolt be, hogy egy ágyú fedezete mellett 250 honvéd a XII. zászlóaljából, 30 Mátyás-huszar és néhány száz nemzetőr ütközött meg. **K. Horváth Ignác** a két említett százados elbeszélése után azt tartotta, hogy vezényletük alatt az „ágyú 2 részleges tüzéri fedezettel”. 500 erdővidéki lándzsásból, 170 szuronyos honvédből és 37 Mátyás-huszárból állt. A főütközet a köpeci hídnál volt. **Heydte** győzelmével végződött. Az elesettekről a források eltérőek. A győztes ellenség 19 vagy 27, esetleg 36 katonáját veszttette el. A székelyek közül **Heydte** szerint 20, **Benedek** szerint 5, **K. Horváth** szerint 7 esett el.

A győztesek megszállták **Köpecet**. Kihirdették, hogy a faluban senkinek sem lesz bánótódása. A fegyvereket beszedték. Este az osztrák dragonyosok a falut felgyújtották, majd a táborukhoz tartozó románokkal és szászokkal a fegyvertelen lakosságot gyilkolni kezdték. A mészárlásnak 51-en estek áldozatul, köztük a császári egyenruhás nyugalmazott cs. kir. százados, **Frankendorf Ferenc** is. Neki sem kegyelmezett a vérszagra éhező ellenség.

December 10. – **Gedeon** 600 katonát indított **Heydte** segítségére, és újabb erősítéseket várt **Segesvár** és **Kőhalom** térségéből. A **brassói haderőnek** megparancsolta, hogy azonnali támadást indítsanak **Háromszék** ellen. Mindaddig, míg az erősítései meg nem érkeznek, el akarta odázni az ütközetet **Erdővidéken**.

K. Horváth Ignác százados egy lovas osztállyal **Nagyajtaig** ment. Innen küldte portyázni **Donáth Lajos** tizedest, aki a **Barót vizén** túl táborozó dragonyosokkal tűzpárbajba keveredett. Jelentése szerint az ellenség **Felsőrákoson** alul, a **Kormoslángos** jobb partján táborozott.

Alkonyatkor **Nagyajtára** érkezett **Gál Sándor** százados a csapataival. **Dobai** ezredes is küldött erősítésként másfél század fegyveres székelyt „*illő láncsás adalékkal*” és két ágyút **Gábor Áron** vezetése alatt.

Heydte levele a **Nagyajtán** táborozókhoz. **Köpec** felégetésére hivatkozva feltétlen megadásra szólította fel a **háromszékieket**. **Heydte** levelét még aznap **Sepsiszentgyörgyre** küldték.

December 11. – **Macskási Antal** készült, hogy **Sepsiszentgyörgyről** egy kisebb csapattal **Csíkszékre** induljon. Terve, hogy a csíkiakat **Háromszék** oldalára állítsa. (Mikor kiindultak, egy ágyút is vittek magukkal, de ez a második próbálkozás sem sikerült. **Dorschner** ezredes **Macskásit** elfogatta, és bebörtönözte, 1849. január 1-jén szabadult. **Kozma Alajos** főhadnagy segítette kiszökését a börtönből.)

December 12. – Előkészületek az ütközetre. A **Gál Sándor** vezette sereg két részre oszolva indult a **Rika** felé. **K. Horváth** lovas osztálya **Butyka** őrnagy parancsokságával 150 szuronyos és 500 lándzsás székellyel **Középajta**, **Szárarajta**, **Telegdibacon** vonalon **Barót**ot érintve **Olaszteleken** át a **Rika patak** völgyéig vonult.

Gál egy osztály **Mátyás-huszárral**, **Máday** főhadnagy 120 fegyveressel és 400 lándzsással, valamint két ágyúval **Miklósvár**ig ment.

December 13. – **Sepsiszentgyörgyön** tárgyalták a **Heydte**-féle „békeajánlatot”, de a támadást nem állították le.

A győztes csata **Rikánál**. **Heydte** szerint a **háromszéki** haderő 8000 gyalogosból, két egység huszárból és 4 ágyúval rendelkező tüzérségből állt. **Benedek Áron** három, míg a résztvevő **K. Horváth Ignác** csak két ágyúról tett említést. A csatát a **Kossuth-huszárok** döntötték el. Az ellenség halottainak számát **Benedek** 297-re, **K. Horváth** mintegy 260-ra tette. A zsákmány 103 vágómarha és 3 mázsa lőpor volt. A székelyek kezére kerültek **Heydte** sebtében a felsőrákosi parókián hagyott iratai is. Ezekből szerez az elszigetelt **Háromszék** valamelyes tudomást az erdélyi eseményekről.

A feldühödött köpeciek visszavágtak, felégették **Ágostonfalvát**.

December 14–19. – Viszonylagos csend. A csata után **Erdővidék**, a **csángó falvak** és a legtöbb **Felső-Fehér megyei** falu **Háromszék** ellenőrzése alatt állt. Védvonaluk centruma **Aldobolynál**, jobb szárnya **Rákosnál**, a bal pedig **Hétfalunál** volt.

December 14. – **Gál Sándor** seregével **Barót**, **Olasztelek** és **Miklósvár** térségében helyezkedett védállásba, előőrsei **Rákos** környékén tanyáztak.

Gábor Áron kihasználja a fegyvernyugvás napjait, és folytatja az ágyúk öntését **Kiss János** harangöntő műhelyében.

Gál Sándor és **Gál Dániel** végrehajtotta a tisztújítást **Bardocfiúszékben**. Alkirálybírónak báró **Rauber Nándort** választották meg. **Miklósvárszékben** meghagyták tisztségében **Henter Sándort**.

December 15. – **Háromszék** rendezni próbálja viszonyait a **barcasági falvakkal**. **Prázsmáron Hétfalu**, **Szenpéter**, **Botfalu**, **Földvár**, **Höltövény**, **Szászmagyarós**, **Apáca** és **Prázsmár** kinyilatkozta, hogy a magyar felelős kormányt elismerik, és megtartják a jószomszédi viszonyt. Továbbá a háromszéki vezetők kijelentették, hogy a magyar forra-

dalom nem szándékozik elnyomni a nemzetiségeket, ellenkezőleg, legyen az román vagy szász, az elnyert szabadságban „minden népeket” részesíteni kívánnak.

December 16. – Tanácskozás a „*a nemzet házában*”. A választmány a megíúsult „*csiki próbálkozást*” tárgyalta. Kiáltványt szerkesztettek **Csikszék** főkirálybírójához, **Balás Lajos**hoz, és átíratban követelték **Dorschner** ezredestől, hogy az elfogott követeket engedje szabadon. Ekkor hozta a hírt az illyefalvi **Csorja János** nagyenyedi diák, hogy **Bem József** győzedelmesen közeleg. A hírt sokan kétkedve fogadták, de „*általában jó hatással volt*” **Háromszékre**.

December 17. – Feltehetően **Heydte** vereségének és **Bem** előretörésének hírére **Dorschner** szabadon engedte az elfogott **Bíró Sándort** és **Medvés Joachimot**.

December 18. – **Schurrter** tábornok vezetésével megérkezett az új osztrák haderő. Egyesülve **Gedeon** hadaival létrehozta a számbeli és technikai fölényt, mellyel térdre kényszeríthette a védekező **Háromszéket**.

December 19–21. – Kisebb-nagyobb összecsapások, ágyúzások **Háromszék** határvonalain

Egyik ilyen volt a **Bölonbe** vonult **K. Horváth Ignác** csapata és az **Apáca, Szászmozgyorós** közötti **Kopactetőre** vonult 200 ellenséges sorkatona és mintegy 2000 fős román tábor előőrsei, valamint a portyázó huszárok közötti összetűzés. Az ellenség a **datki erdő** felé különböző útvonalakon elmenekült. Mikor az éj leple alatt összetalálkoztak, egymást ellenségnek vélve, tűzpárbajba kezdtek, minek eredménye hét halott és sok sebesült lett.

Sárosi Ferenc százada és **Bikfalva környéki** falvak népéből alakított zászlóalja **Felső-Fehér megye** falvait tartotta felügyelet alatt. A 46 Kossuth-husárja és a mintegy 50 fős honvédjé egészen **Hétfaluig** portyázott, össze-összetűzve az ellenséggel. Ennek ellenére a császáriaknak sikerült benyomulniuk **Hétfaluba** és **Földvára**ra.

Nagyszebenben nyomtatott hamis **Kossuth Hírlapot** és **Közlönyt** juttattak be **Háromszékre**, hogy az álhírekkel félrevezessék a népet.

December 20. – Az ellenség **Hidvégnél** megtámadta **Háromszéket**, de valószínűleg a nagy havazó miatt a támadás megíúsult.

December 22. – **Gál Sándor** kis számú csapatával **Ürmös** mellett megverte az 5–600 fős polák csapatot, **Miklósvár** mellett szétverte a román felkelőket. Az ellenséget **Szászhermányig** üldözte. Többször megtámadták a **Földvárnál** táborozó ellenséget is.

December 23. – **Sepsiszentgyörgyön** bizottmányi gyűlést tartottak.

Gábor Áron annak ellenére, hogy őt az ágyúk öntése mellé rendelték, de „*itten S. Szentgyörgyön oly mesterek vannak, kik a megrendelt ágyúk öntését és felszerelését hiba nélkül fogják bevégezni, ő reája pedig a táborba sokkal nagyobb szükség volna*”, kérte, hogy **Barótra** a **Gál Sándor** táborába vonulhason.

Ugyanezen a napon az ellenség betört **Erdővidékre** és **Olasztelek** után, mert a megíépett Kossuth-huszárok visszavonultak, egészen **Hidvégig** elfoglalta **Erdővidéket**.

December 24. – A döntő csata **Hidvégnél**. A székely csapatokat **Sombori** ezredes vezette. **Nagy Imre** alezredes a tartalékkal **Előpatak** térségében tartózkodott. **Heydte** szerint a székely haderő három gyalogos zászlóaljból, két század huszárból és 8 (!) ágyúval rendelkező tüzérségből állt. (Túlzás a nyolc ágyú, legfennebb 3–4 lehetett – a két bodvaji vas-,

a kézdivásárhelyi kicsi- és esetleg a Kálnoki-féle, még kisebb ágyú – ugyanis december 30-án **Gábor Áron** írta **Berde Mózes**nek, hogy „a négy 3 fontos ágyúk első Januáriira leendő megkésztésében” ígérte csak akkor válthatja be, ha a megígért harangokat öntésre megkapja, „különben – írta – füstöt vet ügyekeztem”).

A támadást az osztrákok indították meg. Jelentékeny erőfölényüket viszonylag könnyen kihasználva visszavonulásra kényszerítették a **háromszéki seregeket**. **Schurrer** császári tábornok vezetésével az ellenség győzedelmeskedett. Az érzékeny veszteség megrendítette Háromszéket.

A veszteség okait elsősorban abban látták, hogy a tisztek mintegy felét a táborozó embereknek a közelgő Karácsonyra szabadságra engedték. Azzal érveltek, az ellenség úgyszemint támad az ünnepekre való tekintettel, de lehetett a hazabocsátásokban szándékosság is. **Berde Mózes**t kétségbeejtette az intézkedés, a tömeges elbocsátásokban a fegyelem felbomlását látta. Az ellenséggel való szembenállás pozitív esélyeivel kapcsolatban a főtisztek bizonytalanok voltak, a háttérben inkább a császáriakkal való békekötés lehetőségeit latolgatták. Elhanyagolták **Sombori** ezredessel az élen a döntő csatára való csapatkoncentrációkat. A háromszékiek között a hosszú táborozás miatt eluralkodott a fáradtság, sokan hazakivándoroltak, voltak olyanok is, akik engedély nélkül hazaszöktek.

A csatavesztés nem jelentette, hogy **Háromszék hadereje** felbomlott, az továbbra is megmaradt, és a táborozók, ha megcsappant számmal is, de tovább védelmezték a szék határvonalait. Nem engedték, hogy az ellenség a lábát betegye **Háromszék**re.

December 26. – Az utóbbiról tanúskodik **Veo**en császári főhadnagy jelentése. A megijedt tisztt, habár **Prázsmárt** elbarikádozta, látva **Háromszék** erősödő csapatmozgásait **Nyén, Bodola, Tatrang** és **Bodola** vonalán, az esetleges támadástól félve **Brassó** főparancsnokától kért erősítést.

A honvédelmi bizottmány **Kézdivásárhelyen** ülésezett. A szökések meggátolására intézkedést foganatosítottak. Elhatározták, hogy a tábort csak a hadiorvos és a csapatparancsnok engedélyével lehet elhagyni. Akinek nincs ilyen igazolása, azt visszakisérik a táborba, és hadbírótság elé állítják.

Közben folyt a népfölkelés szervezése. A bizottmány parancsba adta a falvak vezetőinek, hogy veszély esetén lármafákat gyűjtsanak, verjék félre a harangokat, a nép pedig a kijelölt helyeken gyülekezzék. Innen a kinevezett védpontparancsnokok vezetésével a védhelyekre, az **Eresztevényi tetőre, Besenyőre, Karatna** mellett a **Büdöshegyre, Kézdivásárhelyen** a puskaporos toronyhoz, **Lécfalva** mellett, **Várhegyre** és **Zágonba** vonuljanak.

A **háromszékiek** csapata visszavonult **Hétfaluból**.

A fegyverszünet kieszközlése végett és a béke feltételei fölötti egyezkedések megkezdése ügyében **Bialis Ferenc** és **Münster József** hadnagy küldöttségben járt az ellenség vezérénel.

December 27. – **Berde Mózes** levele a falvak bizottmányaihoz. Követelte, hogy a tábor szökevényeit a falvaikban ne tőrjék meg, a katonai fegyelmet erősítsék, és a harci szellemet továbbra is tartsák fenn.

December 28. – **Háromszék** teljes bizottmányi gyűlést tartott. Kidolgozták azokat az alapkívánalmakat, amelyeket a békeszerződés megkötésénél a legfontosabbnak tartottak.

A **Bialis Ferenc** vezette választmány megfogalmazta a 12 pontba foglalt békeszerződés szövegét. Ennek értelmében **Háromszék** népe a fegyvereit megtarthatja, az **Erdővidéken** elkobzott fegyvereket az ellenfél visszaadja, idegen katonaságot a szék területén nem tűrnek meg, hadisarcot nem fizetnek. Az **Erdővidéken** okozott károkat a General Commando térítse meg, az önkéntesek és a Kossuth-huszárok mentelmet élveznek és bántódásuk nem lehet, a szék lakosai közül senkit a korábban történekeért kérdőre nem vonhatnak. A hadifoglyokat egymás között kicserélik, a császáriak szabaddá teszik a közlekedést a szék és a környező helységek között, a tárgyalások alatt a fegyveres tevékenység szünetel, a **Brassó** környéki magyaroknak békét biztosítanak, bántódásuk nem lesz, és jogtalan megterheléseket nem rónak ki rájuk.

A bizottmányi ülés egy 24 tagú békebizottságot jelölt ki, ez pedig egy 12 tagú választmányt, melyre a megállapított 12 pont szövegének a megfogalmazása hárult.

December 29. – Elkészültek a békepontok. A szék a két fél közötti tárgyalások levezetésére **gróf Mikó Imrét** kívánta volna meghívni, ugyanakkor békefeltételeit a General Commandóhoz is el szeretne volna juttatni.

December 30. – Ezért **báró Szentkereszti Zsigmond** huszár százados és **Gyulai Lajos** követségben járt, de **Gedeon** tábornok azzal utasította vissza a követeket, hogy csak a feltétel nélküli megadás esetén ad útlevelet **Nagyszebenbe** és **Kolozsvárra**. A további békealkudozásokkal pedig **Heydte** századost hatalmazza fel.

December 31. – Az összeült 24 tagú bizottmány kijelölte a **Heydté**hez induló békeküldöttséget.

1849. január 1. – **Béldi Gergely** elnökletével **Nagy Ferenc**, **Gödri Ferenc** református papok, **gróf Kálnoki Imre**, **Bialis Ferenc**, **Székely Dávid**, **Cseh Imre**, **Varga Mihály**, **Jancsó Elek**, **Gyárfás Dávid** és **Pap György** Földváron **Heydte** elé terjesztették a háromszékiek békeszerződési javaslatait.

A császári százados elfogadta tárgyalási alapul a feltételeket, de mindegyikhez megjegyzéseket fűzött, és azokat próbálta érvényre vinni. Beleegyezett abba, hogy **Háromszéket** nem szállja meg, hogy a volt székely határőrök megtarthatják a fegyvereiket, de a Kossuth-huszárok és a XII. honvédszászlóalj lefegyverzését és a székből való eltávolítását, az ágyúk megsemmisítését, az önkéntesek fegyverzetének és felszerelésének az átadását követelte. Ugyanakkor parancsba adta azt is, a szék polgári és katonai vezetői 4-én jelenjenek meg előtte, hogy a december 2-án trónralépett új császárra, **I. Ferenc Józsefre** a hűségüket letegyék.

Január 2. – A visszatért küldöttség előadta a tárgyalások eredményeit. A radikálisok körében elégedetlenséget váltott ki a békeegyezmény, ők hallani sem akartak a békekötésről. A **Kiskomité** tagjai közé tartozó **Gábor Áron**, féltve ágyúit a megsemmisítéstől, feldúltan kirohant a gyűlésteremből, és dühében ágyúit a székházra akarta szegeztetni. Végül azokat biztonságos helyre menekítették, **Alsócsernátonban** rejtették el. A Kossuth-huszárok, a XII. honvédszászlóalj és az önkéntesek sem voltak hajlandók a fegyverletétellel. A békekötés híre **Kézdivásárhelyen** is felháborodást váltott ki.

A **Kiskomité** minden ellenkezése dacára a békebizottság igent mondott az egyezményre. A **Béldi Gergely** vezette küldöttség **Árapatakra** ment, ahol osztrák részről **Gedeon**

tábornok, **Háromszék** nevében **Béldi Gergely** és a küldöttség nyolc tagja ratifikálta az okmányt.

Január 3. – Az *árapataki szerződés* kitételének eleget tevő **Háromszék** vezetősége, mert a falvakra menekült huszárokat, honvédeket és önkénteseket a nép bújtatta, **Aldobolynál Heydte** jelentése szerint csak 2 vas-, 1 kis ércágyút (a Kézdivásárhelyen öntöttet), 1 szakállas lövészer, 81 fegyvert, 40 pisztolyt és 46 roszt lovat adtak le.

Jelentésében a császári százados arról is beszámolt, hogy a kiküldött kémek jelentései szerint a székely katonák **Sepsiszentgyörgyre** és **Kézdivásárhely** térségébe vonultak vissza, a nemesség elsősorban **Bikfalván** és **Uzonban** táboroz. A honvédek, a huszárok, megszegték a szerződést, s ha nem adják le fegyvereiket, keresztültör az ellenségen.

Január 4. – **P. Horváth Albert** főkirálybíró és a főtisztek letették **Gedeon** előtt a hűség esküt. Ezzel az önvédelmi harcok idején vállalt szerepük megszűnt.

A békekötőkről sok ellentétes vélemény alakult ki. Sokan árulóknak kiáltották ki őket. Ez azonban nem igaz, ha el is akarták kerülni a fegyveres összetűzést a császáriakkal, sok tekintetben mérsékeltebbek voltak a forradalmi *Kiskomitével* szemben, az adott körülmények között vállalkozásuk és hozzáállásuk nélkül elképzelhetetlen lett volna **Háromszék** helytállása és önvédelmi harca. Azt, hogy nem voltak árulók, bizonyítja az a tény is, hogy a kormány **Berde Mózes** **Szeben vidéki** kormánybiztossá nevezte ki. **Dobai Károly** és **Sombori Sándor** szerepéről a radikális **Macskási Antal** ismerte el a *Honvéd* 1849. január 5-i, 8. számában, habár a „*gépiesség bizonyos nemével*”, de hazafi módra teljesítették a kötelességüket. **Bíró Sándor**, a másik republikánus forradalmár is elismerőleg szólt **Dobai** ezredesről. Ő, aki nem forradalmi meggyőződésből, hanem a „*nemzet kérésére*” állt az élre, „*nemzetét el nem árulá, saját akaratát, meggyőződését is hűn feláldozza a nemzet közakarátának, s épp ezért minden haditervei, rendezései, védő és támadó rendszerei, mindenkor fényes győzelemre vitte a sereget*”.

Január 5. – A fegyverviselő székely katonákat **Sepsiszentgyörgyre** rendelték, hogy másnap **Brassóban** ők is letegyék a hűség esküt. Kevesen és inkább a félénkebbek jelentek meg, azonban **Gál Dániel** buzdító és lelkesítő szónoklatára megfordultak, és hazamentek, megtagadták az eskületételt.

Január 6. – **Puchner** kiáltványban fordult a székelységhez, és örömet fejezte ki a „*székely nemzet megtérése fölött*”. Így akarta a császár iránti lojalitásukat feléleszteni, de eredménytelenül.

Január 7. – **Gedeon** minden **háromszéki** faluból két, ötven éven felüli, de hatvan éven aluli embert rendelt maga elé. Alaposan kikérdezte őket az *árapataki szerződés* pontjairól, elmagyarázta és kioktatta őket, majd mint a falvak képviselőivel, velük is letette a hűség esküt.

A békepontokat az egyik fél sem tartotta be. **Heydte** betört **Erdővidékre** és feldúlta a **bodvaji vashámort**. **Sárosi Ferenc** kis seregével betört a **Barcaságra**, és szuronyrohammal **Szászhermányt** támadta meg.

A békekötéssel és a szék vezetőségének az eskületével **Háromszék** önvédelmi harca befejeződött, de nem adta fel magát. Földjére, mint láttuk, ellenség nem tehetette be a lábát megtorolatlanul. **Háromszék** megtartotta és megőrizte szabadságát. És már nem sokáig

kellett kétségek között élnie, a január 10-e utáni napokban megérkezett a hírekért decemberben árutakon kiküldött *Macskási Antal* és *Gyárfás Károly*. Hozták **Bem** parancsát, hogy *Gál Sándort* az I. székely gyalogezred ezredesének, *Gábor Áront* pedig főhadnaggyá nevezte ki. Kiáltványában a székelyeket felszólította, hogy gyülekezzenek *Gál Sándor* köré.

Január 15. – Tanácskozás **Kézdimartonfalván**. A *Kiskomité* vezetésével az élen egyhangúlag felmondták az árapataki szerződést. Érvként azt hozták fel, hogy az ellenség megszegte a szerződést, feldúlta a vashámorokat, hadisarcot vetett ki, és nem nyitotta meg a szabad utat **Brassó** felé. A **kézdimartonfalvi** határozatot és azt a rendeletet, hogy a honvédek, a Kossuth-huszárok a következő hajnalban **Kézdivásárhelyre** gyülekezzenek, 14 lovasfutár vitte szét a falvakba. Ezzel **Háromszéken** a szabadságharc új szakasza kezdődött meg, de ezt már nem egyedül, hanem **Bem József** tábornok oldalán vívta meg.

Összeállította: Demeter Lajos

Ütközet a Tömösi-szorosban, 1849. június 20. Litográfia Nyepokojcsickij könyvéből

NÉVMUTATÓ

- Aczél Márton** honvéd 110
Aczél Mihály honvéd 110
Adlerberg, Vlagyimir Fjodorovics, gróf 124, 128
Ajtai lásd Kisgyörgy Zoltán
Albert Álmos polgármester 151
Albert Ernő nyug. tanár, néprajz kutató 5, 88, 101, 121, 124, 126, 128, 132, 134, 138, 144, 164, 165, 177, 207
Albert Imre csíkszentmártoni fuvaros 219
Albu György, zágoni 120
Antal András zágoni, székely határőr káplár, nemzerőrtiszt 72
Antal András 164
Antal Mihály zágoni, nemzetőr tiszt 72
Antos Ferenc honvéd őrnagy 120
Apor család 99
Apor András 227
Apor József altorjai országgyűlési követ 227
Apor Lázár, báró altorjai 227
Aulich Lajos tábornok **54**
Axente ezredes 150
Á. Varga László, dr., főigazgató 6.
Álbu (András) Endre honvéd hadnagy 120, 121, 122
- Bacsoni Ádám** honvéd 178
Bagoly hadnagy 109, 110
Bagoly Juliánna, Szilágyi Sámuelné 135
Baikó Lajos bitai 214
Bajkó Dániel volt székely gyalog katona 81
Bakonyi Sándor, br. cs. kir. ezredes **51**
Baka Sámuel őrmester 115
Bakk Endre, szentkatolnai 124, 126, 131, 132, 143
Baktsi János orvos 79
Balás Emánuel (Manó) cs. kir. őrnagy 37, **44**, 116, 234, 235
Balás János kilyéni haszonbérő 98, 209
Balás Jánosné Lőrincz Rózália 203
Balás József „szabad lovag” 90
Balázs József futár 74
Balás Károly székely határőr kapitány 37
Balás Konrád cs. kir. őrnagy 5, 37-59, 67, 101, 106, 129, 131, 159, 191, 204, 205, 209, 224, 228
Balás Lajos Csíkszék főkirálybírája 239
Bali Pál honvéd 110
Balog György fuvaros 92
Balogh Izra honvéd százados **215**
Balogh József fuvaros 96
Barabás József zágoni, nemzetőr főhadnagy 71
Barabás Mihály honvéd hadnagy 99
Bartalis Ferenc a Várad-i-féle összeesküvés vértanúja, kivégezték 1854-ben 150
Bartha József tábori biztos Sepsiszentivánban 95
Bartha Károly orbaiszéki alkirálybíró 86, 89
- Bartha Károly** tanító 75
Bartha Miklós zágoni nemzetőrtiszt 72, 75
Bartha Mózes honvéd 110
Bartos József csíkszeredai, szállásadó 219
Barthos Simon honvéd 110
Bartsai Károly főtüzér 97
Batthyány Lajos gróf, az első független magyar minisztérium elnöke 42, 49, 53, 228
Bálint hadnagy 96
Bálint Béla 120, 123
Bálint Mózes kőröspataki, hősi halált halt az Eprestetön 1849. jún. 5-én 143
Bechtold, Philip cs. kir. altábornagy **48**, 49, 51
Bede Ferenc cőfalvi, hősi halált halt az Eprestetön 1849. jún. 5-én 143
Beder Béni ref. lelkész 83
Beder László honvéd 192, 195
Beder Sándor honvéd 192, 195
Bedő Ferenc fuvaros 83
Bek István nagysolymosi, fuvaros 219
Beke Gyula honvéd őrnagy 52
Beke József honvéd ezredes 192
Bem József altábornagy 6, 21, 54, 59, 64, 66, 68, 73, 82, 93, 101, 102, 106, 110, 111, 119, 120, 122, 123, 127, 128, 129, 130, 131, 134, 135, 137, 140, 145, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 195, 196, 197, 201, 204, 205, 206, 207, 210, 211, 212, 215, 216, 217, 218, 225, 239, 243
Benczédi Gergely 83
Bende Lajos hadnagy 210
Benedek Áron nagyborosnyói ref. lelkész 65, 227, 229, 237, 238
Benedek István hadnagy **10**, 11, 12, 13, 14
Benedek József szeszgyáros 193
Benedek Lajos honvéd százados **214**
Benkő Ferenc kurtapataki 113
Benkő Lajos alsócsernátoni bizottmányi tag 113
Benkő Lajosné Cseresy Borbála 16, 17
Benkő Levente 151, 194
Benkő Mihály sepsiszentgyörgyi városi tanácsos 69
Benkő Mór 147, 148
Benkő Polixéna 16
Benkő Sándor honvéd főhadnagy 176, 234
Beöthy Ödön kormánybiztos **51**, 192
Berde Mózes, id. **83**
Berde (Mózsa) Mózes, ifj. kormánybiztos 65, 66, 67, 68, 70, 71, 82, **83**, 115, 227, 228, 230, 231, 232, 233, 235, 240, 242
Berde Mózesné Márkos Teréz ifj. Berde Mózes anyja 83
Berde Péter fuvaros 95
Berecz Gyula Háromszék vármegye főtanfelügyelője 147
Bereczki János 149
Bereczky Lázár élelmezőbiztos 77

- Berzenczey László** kormánybiztos 52, 53, 68, 191, 205, 230, 231, 233
- Bethlen Gergely, gr.** honvéd ezredes 189, 190, 191
- Bethlen János, gr.** 74, 227
- Bethlen Pál, gr.** cs. kir. kamarás 189
- Béldi család** 99
- Béldi Albert** hidparancsnok 96, 100
- Béldi Gergely** a háromszéki küldöttség vezetője 233, 235, 241, 242
- Béldi László** 100
- Béres Dávid** kórházi strázsa 81
- Biális Ferenc** 240, 241
- Binder Jánosné** daróci 212
- Bíró** honvéd hadnagy 216
- Bíró Sándor** rétyi ref. lelkész, honvéd százados 70, 108, 121, 231, 237, 239, 242
- Bitai Sándor** gidófalvi, honvéd tizedes 123
- Bitái Sámuel** zágoni, nemzetőr százados 71
- Bodor László** lécfalvi, Joós Elek nagyenyedi tanuló-társa 175
- Bodor Sándor** lécfalvi, Joós Elek nagyenyedi tanuló-társa 175, 176
- Boér Hunor** 63, 120, 165, 183
- Boér Laura** 26
- Bogdán Artúr** sepsiszentgyörgyi 148, 149
- Bokor Jánosné** 133
- Bona Gábor** hadtörténész 11, 14, 55, 60, 83, 120, 122, 168
- Bordás András** fuvaros 87
- Bornemisza Katalin, Bethlen Pálné** 189
- Botos** közlegény, tüzér 44, 45
- Botos József** Kossuth-huszár tizedes 74
- Böjte mester** kisborosnyói iskolamester 175
- Bölcs Salamon,** Izrael királya 17, 32
- Bőr János** honvéd 110
- Bőződi György** 114, 115, 161, 163, 206
- Budai József, ifj.** 83, 98
- Butak András** süttetőbiztos 103, 104, 134
- Butyka László** cs. kir. határőr főhadnagy, Butyka Tamás apja 203
- Butyka Tamás** honvéd őrnagy 203, 236, 238
- Butzi (Bucz) Alajos** honvéd őrnagy 237
- Buxa (Bucsa) Sándor** hidvégi gör. kel. lelkész 64
- Caesar** 136
- Clam-Gallas, Eduard** cs. kir. altábornagy, az erdélyi osztrák hadtest parancsnoka 164
- Clement (Klement) György** honvéd őrnagy 110, 235, 237
- Coltofeanu, Constantin** a Sepsi Rajoni Néptanács Műemlékvédő Bizottságának vezetője 150
- Czakó József** kilyéni 73
- Czakó József** kilyéni, honvéd őrmester 209
- Czell József** márkosfalvi, nagyenyedi diák, hősi halott 175
- Czetz János** honvéd tábornok 59, 113, 159, 163, 211
- Cs. Bogáts Dénes** 66, 67, 69, 79, 143, 155
- Csákány Balázs** Joós Elek nagyenyedi tanuló-társa 175
- Csákány Ferenc** zágoni, nemzetőrtiszt 72
- Csáki Árpád** történész 63
- Csány László** Erdély teljhatalmú kormánybiztosa 41, 58, 102, 159
- Császár Áron** löpörgyári felügyelő 115
- Császár Bálint, id.** 79
- Császár Bálint, ifjabb** honvéd főhadnagy, később Sepsiszentgyörgy polgármestere 69
- Császár Lajos** sepsiszentgyörgyi városi tanácsos 82
- Császár Mihály, id** sepsiszentgyörgyi 104
- Császár Mihály, alsó** sepsiszentgyörgyi, fuvaros 104
- Császár Sámuel** kórházkezelő biztos 78
- Cseh főhadnagy** 96
- Cseh Efraim,** alsócsernátóni, székely határőr 44
- Cseh Ignác** kézdíszéki alkirálybíró 77, 85, 87, 102, 113, 233
- Cseh Imre** a háromszéki küldöttség tagja 241
- Cseh Sándor** Háromszék önvédelmi harca alatt Nagy Imre segédtsíztje, nemzetőr alezredes 75, 232, 235
- Cseke Ferenc** csíkszentmártoni, fuvaros 219
- Csekme András** zágoni nemzetőrtiszt 72
- Csekméné** kézdívsárhelyi lakos 29
- Cserey család** 187
- Cserey Elek** alkirálybíró 16
- Cserey Ignác** honvéd ezredes 16
- Cserey Jánosné Zathuretzky Emilia** 187
- Cserey Lajos** honvédhuszár őrnagy 16
- Cserey Zoltán** történész-muzeológus 65, 72
- Csia Bálint** cőfalvi, sepsiszentiváni lakos 73
- Csia Bálint** honvéd hadnagy 208
- Csia Bénéiam** cőfalvi, hősi halált halt az Epresterőn 1849. jún. 5-én 143
- Csia István** dézsmás 208
- Csikány Tamás** hadtörténész 12, 83, 126, 143
- Csíki Dénes** alsócsernátóni bizottmányi tag 113
- Csinádi Lajos** sepsiszentgyörgyi leány-ipariszkolai tanár 149
- Csiszár Áron** löpörgyári alkalmazott 114
- Csiszár János** löpörgyári alkalmazott 114
- Csoma Zsigmond** zágoni nemzetőrtiszt 72
- Csongrádi Gyula** Joós Elek nagyenyedi tanuló-társa 176
- Csorja János** zágoni nemzetőr őrmester 71
- Csorja János** nagyenyedi diák 239
- Csulak András** a hidvégi raktár élelmézőbiztosa 89, 94
- Csulak Istvánné** 79
- Csutak Vilmos** a Székely Nemzeti Múzeum igazgatója 119, 120, 148, 173, 187, 188, 189, 191, 193, 195, 196, 197
- Daczó család** 78
- Daczó János** sepsiszentgyörgy főbírója 146
- Daczó Zsigmond** honvéd őrnagy 129
- Daday Vilmos, dr** 144, 147, 148, 150
- Dakó Andrásné** 104, 134
- Damokos Ferenc** 97
- Daniel Gábor, báró** vargyasi, nyug. főispán 196
- Daniel Imre** vargyasi 236
- D(álnoki) Veress Gyula** 147

- Dávid Gergely** bodosi, hősi halált halt az Epreстетón 1849. jún. 5-én 143
- Dávid Gergely** illyefalvi, hősi halált halt az Epreстетón 1849. jún. 5-én 143
- Dávid Gyula** 192
- Dávid Péter** 98
- Deák Imre** 130, 131, 134
- Deák Péter** számtartó 175
- Debreceni Balázs** 175
- Demeter András** magyarrégeni, fogatos 218
- Demeter József** szemérfai 66
- Demeter József** fő élelmezőbiztos 5, 65, 66-69, 74, 76, 77, 82, 85, 86, 87, 89, 91, 92, 93, 96, 98, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 112, 116, 228, 230, 232, 233
- Demeter Lajos** könyvtáros 5, 26, 31, 49, 63, 65, 67, 69, 73, 83, 97, 102, 120, 121, 122, 128, 129, 131, 132, 138, 139, 140, 144, 145, 146, 162, 167, 179, 183, 188, 197, 198, 203, 206, 207, 209, 213, 214, 224
- Demeter László** történelem szakos tanár 5, 44, 52, 73, 90, 101, 112, 113, 129, 136, 187, 191, 205
- Demeter Mihály** szemérfai 66
- Demeter Mihályné Imre Judit** 66
- Demeter Samel (Sámuel)** ref. lelkész 175
- Demeter Sámuel** Demeter József fő élelmezőbiztos apja 66
- Demeter Sámuelné Nagy Sára** 66
- Demeter Sándor** hidvégi ref. lelkész 64
- Demeter Sándor** tűzmester 138, 175
- Demién István** zabolai élelmezőbiztos 86
- Dénes Lajos** háztulajdonos a Várgödörben 156
- Déva János** kórházi strázsa 81
- Dietrich** cs. kir. alkerületi biztos Háromszéken 179
- Dick (Dyck)** orosz vezérőrnagy, a 15. gyalogoshad-osztály 1. dandárának parancsnoka 215
- Diez** német festő 63
- Dobay (Dobai) József** honvéd ezredes 54, 215, 217
- Dobai (Dobay) Károly, id.** dobói, cs. kir. ezredes, a 15. határőrezred parancsnoka 42, 43, 75, 76, 94, 108, 112, 129, 132, 208, 215, 233, 235, 236, 237, 238, 242
- Domahidi Pál** cs. kir. őrnagy 47
- Domján István** kollégiumi tanár 146
- Domokos Lajos** pávai falubíró 76
- Domonik Albert** 98
- Donáth József** 227
- Donáth Lajos** honvéd hadnagy 237
- Donáth Rózsalia Kiss Mihályné** 160
- Dorschner, Franz** dornmiháli, cs. kir. ezredes, a 14. határőrezred parancsnoka 73, 131, 206, 237, 238, 239
- Dózsza Dániel** 236
- Dummel Ferdinánd** az ágyúgyár esztergályozó részlegének a vezetője 236
- Eder, Friedrich** vezérőrnagy 48, 51, 55
- Egyed Ákos** történész 12, 40, 41, 42, 44, 52, 53, 60, 65, 68, 70, 71, 75, 76, 84, 85, 94, 109, 110, 111, 112, 115, 121, 126, 129, 143, 160, 161, 163, 165, 176, 205, 206, 207
- Ehédi Mihály** sepsiszentgyörgyi kerekesmester 81
- Endes József** honvéd őrnagy 121
- Endes Miklós, dr** 124, 144
- Eperjessy Klára** 215
- Édes testvérek** 167, 177, 179, 181
- Édes Ábrahám** tüzér 166, 170, 172, 173, 177, 178, 182
- Édes Gyula** 166, 170, 172, 182
- Édes Vince** tüzér 166, 177, 182
- F. Kiss Erzsébet** 19, 57, 58
- Fadgyas Bálint** honvéd főhadnagy 5, 119, 120, 121-123, 124, 125, 130, 140, 144, 188, 197
- Fadgyas István** rétyi 121
- Farkas Ignác** honvéd százados 6, 73, 110, 111, 112, 201, 202, 208-219
- Farkas Ignác,** ifjabb 201, 202
- Farkas József** sepsiszentkirályi unit. lelkész 190, 194, 195
- Farkas Józsefné Simonffy Borbála** 189
- Farkas Károly** raktári segédbiztos 82
- Fazekas János** 205
- Fábián Dániel** Kézdivásárhely országgyűlési képviselője 230, 233
- Fejér Anna Fejér Józsefné** 174
- Fejér Gergely** honvéd hadnagy 123
- Fejér Ignác,** berecki, honvéd százados 44
- Fejér János** berecki, országgyűlési követ 230
- Fejér József** sepsikőröspataki, Joós Mária férje 174
- Fejér József** berecki, köztvitész 220
- Fejér Lajos** Fejér József és Joós Mária fia 174
- Fejér Manó** rom. kat. plébános 147
- Fekete János** Kossuth-huszár 127
- Fekete János** "szabad lovag" 90
- Felszegi András** kézdialmásai, fuvaros 77
- Felszeghi István** 155
- Ferenc, I.** magyar király, II. német-római császár 22-23, 25-26
- Ferenc Imre,** angyalosi, örvezető 44
- Ferenc József I.** 1848-tól császár, 1867-től Magyarország koronázott királya 241
- Ferencz Mihály** sepsiszentgyörgyi, kovácsmester 132
- Fiáth Pompejus** főhadnagy 51
- Finta János** tizedes 96
- Forró Elek** angyalosi 195
- Forró Ferenc** sepsibesenyői 74
- Forró Pál** angyalosi 188, 195, 198
- Föderl Károly** cs. kir. alkerületi biztos Háromszéken 179
- Földes Ferenc** zágoni nemzetőr őrmester 71
- Földvály Károly** honvéd ezredes 11
- Földvály Mária** Gál Sándor ezredes édesanyja 11
- Földvály Sándor** honvéd ezredes 11
- Frankendorf Ferenc** nyug. cs. kir. százados 237
- Füleki Juliánna** Gál Sándor ezredes nevelőanyja 11
- Füleki Antal** cs. kir. kapitány 11
- Gabriani József** honvéd százados 33
- Gabriani József** gyógyszerész, 236

- Gagy Zoltán** 190
Garda Dezső 123, 124, 125, 131, 161, 165
Garibaldi, Giuseppe 20
Gazda Enikő néprajzos-muzeológus 75
Gazda Zoltán 151
Gábor Áron a székely ágyúk öntője, őrnagy 5, 9, 63, 64, 65, 70, 72, 73, 79, 81, 96, 97, 108, 109, 110, 111, 114, 122, 126, 127, 130, 138, 145, 149, 155, 156, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 168, 171, 173, 177, 180, 181, 183, 202, 206, 211, 225, 233, 234, 235, 236, 238, 239, 240, 241, 243
Gál őrmester 74
Gál Árpád Gál Sándor ezredes fia 9, 15, 16, 17
Gál Antal id. Gál József testvére 11, 12
Gál család 9, 10, 11, 16
Gál Dániel, illyefalvi, országgyűlési követ, kormánybiztos 37, 38, 41, 42, 43, 67, 70, 75, 227, 228, 230, 231, 235, 238, 242
Gál Elek főhadnagy 11, 31, 167, 169, 179
Gál István zágoni nemzetőrtsízt 72
Gál István 149
Gál István honvéd hadnagy 90
Gál István az aldobolyi élelmezőraktár biztosa 92
Gál István kórházi strázsa 81
Gál József, id. nemzetőr őrnagy, 9, 11
Gál József honvéd százados 9, 10, 11, 16, 24, 26, 31, 134
Gál József, gogánváraljai 9, 10
Gál Józsefné Vég Ilona 10
Gál Józsefné marosvásárhelyi szállásadó 219
Gál Károly kereskedő 98, 116
Gál Sándor honvéd ezredes 5, 7, 9-33, 37, 75, 90, 111, 112, 113, 119, 121, 123, 124, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 134, 135, 136, 138, 139, 140, 143, 149, 160, 161, 164, 165, 167, 168, 169, 177, 178, 179, 191, 204, 206, 211, 212, 213, 225, 228, 230, 232, 233, 235, 238, 239, 243
Gál Sándor gépészmérnök 9, 16
Gál Zsigmond, Gál Sándor ezredes nagyapja 11
Gál Zsigmondné Márton Anna Gál Sándor ezredes nagyanyja 11
Gáli Mária, Farkas Ignác honvéd százados neje 201
Gáspár József oláhfalvi, szekeres 219
Gedeon, Joseph cs. kir. altábornagy 13, 31, 42, 205, 224, 225, 232, 236, 237, 239, 241, 242
Gellért Ferenc székelyudvarhelyi fogatos 219
Gerenday Antal 146
Gerich Adolf honvéd százados 95
Geropoldi, Liberale honvéd alezredes 48
Gesztessy Károly tábori főorvos 192
Gidófalvi János Háromszék főjegyzője 71, 231
Gidófalvi Károly honvéd hadnagy 71
Gidófalvi László honvéd főhadnagy 71
Gidófalvi Sándor honvéd főhadnagy 91, 96
Glass Ferenc kollégiumi tanár 148, 149
Gombos László hatházi, ezredes 56, 57
Gödri Ferenc, id ref. lelkész Sepsiszentgyörgyön 133, 241
Gödri Ferenc, ifj. Sepsiszentgyörgy polgármestere 69, 74, 148, 171, 172, 173, 182, 183
Gödri Miklós angyalosi, honvéd 138
Graeser cs. kir. tábornok 47
Görgei Artúr honvéd tábornok 9, 189
Gyalokai Jenő 119, 120, 124, 127, 128, 131, 134, 137
Gyalokai Lajos honvéd százados 192
Gyárfás Dániel süttetőbiztos 103
Gyárfás Dávid kórházfelügyelő biztos, a háromszéki küldöttség tagja 78, 79, 81, 233, 241
Gyárfás Dénes kórházfelügyelő biztos 103, 104
Gyárfás György élelmezési biztos 77
Gyárfás Győző 148
Gyárfás Jenő festő 63
Gyárfás Károly országgyűlési képviselő, hadbíró százados 64, 66, 67, 70, 102, 233, 243
Gyárfás Lajos honvéd százados 95
Gyárfás Miklós bitai 98
Gyárfás Sámuel hadnagy, főélelmező raktáros 63, 77, 82, 83, 87, 89, 91, 94, 96, 98, 99, 103, 105
Gyertyánffy Ferenc honvéd százados 120, 124, 125, 126, 128, 130, 131, 136, 138, 139, 140, 143, 144, 147, 149, 151
Gyertyánffy László 138
Gyertyánossy Károly 193
Gyulai Lajos 241
Gyurka György fuvaros 87
Hajnik Károly 1848-ban minisztériumi tisztviselő 37, 228
Han Miklós eibesdorfi, szállásadó 213
Hankó Dániel honvéd százados 60, 75, 114, 227, 235
Hankó János Kézdivásárhely országgyűlési követe 228
Harsányi Zsolt 116
Haurik József főbérlo 103, 105
Hazl János alezredes 57
Hengl Benjámín honvéd százados 111
Henter József sepsiszentiváni raktári élelmezőbiztos 94, 95
Henter Sándor miklósvárszéki alkirálybíró 238
Herepei János a Székely Nemzeti Múzeum igazgatója 172, 173, 183
Hermann Róbert hadtörténész 41, 52, 55, 205, 206
Heydte, August cs. kir. őrnagy, Kőpec elpusztításával (1848. dec. 9.) vált hírhedtté 72, 110, 206, 224, 226, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 241, 242,
Hidi János sepsiszentiváni falubíró 95, 100
Hidvégi János kórházi strázsa 81
Hoffman Pál 16
Horváth János 68
Horváthné marosvásárhelyi, szállásadó 213
Hössler Nándor cs. kir. tiszt 164
Huszka József 182
Imecs János orbaiszéki dulló 86
Imreh István történész 64, 75, 76, 155, 206

Imre János kórházi ápoló 80
Imreh Lázár csépeteltőbiztos 98
Imreh Miklós pávai bizottmányi elnök 77
Imre Mojzes papolci 174, 180
Imre Róza Maksai József felesége 174
Imreh Zsigmond angyalosi, honvéd 138
Incze Lajos nagyenyedi diák, Joós Elek tanuló társa 175
Incze Sámuel sepsiszentgyörgyi, lakatos 112
Inczédi Sámuel honvéd ezredes 189, 190, 198
István Andor 155
István nádor 67
Izsák Ferenc zágoni nemzetőr őrmester 72
Izsák János zágoni nemzetőr alhadnagy 71

Jakab András miklósvári 212
Jakab Elek 70, 71, 115, 124, 164
Jakab Gábor 194
Jakab Irma 194
Jakab László sepsiszentiváni 73, 208
Jakab Mária Gál Sándor fiának anyja 15, 16
Jakabházi János orvos 80
Jakó Dániel futár 237
Jakó Zsigmond 176
Jakots Áron nyug. káplár, a kökösi élelmezőraktár biztosa 93, 97
Jakocs Ferenc sepsiszentgyörgyi 134
Janblonsky, Gustav cs. kir. ezredes 47
Jankovics cs. kir. százados 12, 24, 26
Jantsó Áron kézdívsárhelyi 113
Jantsó Ádám löporgyári alkalmazott 114
Jancsó Ádám kézdívsárhely országgyűlési követe 228
Jantsó Dániel kézdívsárhelyi 113
Jancsó Elek a háromszéki küldöttség tagja 241
Jancsó Elek kantai, honvéd hadnagy 211
Jancsó Mária, Szász Dánielné 145
Jantsó Mózes főtüzér 96
Jáni József, lisznyói 74
Jánkó András kórházi beteg 81
Jánó Ferenc az uzoni élelmezőraktár biztosa 93, 94
Jelačić, Josef cs. kir. ezredes, horvát bán, majd altábornagy 38, 56, 106, 111, 190, 191, 205, 215, 225
Joós familia, kisborosnyói 170, 174
Joós András Elek testvére, Kossuth-huszár 165, 174, 179, 180
Joós Anna kisborosnyói 174
Joós Ágnes kisborosnyói 174, 180
Joós Ágnes Kis György neje 174
Joós Dénes Joós András gyermeke 174
Joós Elek, kisborosnyói, tüzér 5, 165-166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 174, 180, 183
Joós Elek Joós András gyermeke 174
Joós Imre tanár, Joós Elek fia 5, 166, 167, 170, 172, 173, 183
Joós István kisborosnyói, Joós Elek és András apja 165, 174, 180
Joós Mari Joós András leánya 174
Joós Mária Fejér József neje 174, 180, 179, 181

Jósa Ferenc honvéd 110
Jósika Lajos 227
Jósika Samu, báró 68
Józsa Lajos szárazajtai, alszázados 93, 126
József főherceg 55
Juhász István 176
Jünling Mihály cs. kir. alkerületi biztos Háromszéken 179

K. Bogdán Géza 155
Kabos Károly honvéd alezredes 121
Kabosi Márton székelyudvarhelyi 212
Kainz Erika 194
Kajcsa Antal kászonyfalusi fuvaros 219
Kalapos András az udvahelyszéki önkéntesek vezetője 109
Kampfman Salamon honvéd 110
Kaner ferenc csíkszeredai fuvaros 219
Karolina Augustza 1825. szept. 25-én koronázták magyar királynévé, I. Ferenc neje 22-23, 25-26
Kazinczi Lajos honvéd ezredes 9, 97, 106, 132, 145, 189, 215
Kádai György marosvásárhelyi kocsis 219
Kádár Ferenc uzoni, székely huszár 210, 211
Kádár György ágyúgyári alkalmazott 173
Kádár Gyula 41
Kálnoki Dénes, gróf 116
Kálnoki Imre, gróf 241
Káplán Mihály tekefalvi, fogatos 218
Károlyi Dénes történész 10, 11, 12, 14, 20, 90, 129, 135
Kászoni Ferenc honvéd 110
Kászoni János honvéd 110
Kedves Gyula 55, 59
Kelemen Lajos 206
Kelemen Lajos Háromszék vármegye főügyésze 150
Kelemen Lajosné Zathuretczky Berta sepsiszentgyörgyi író, zeneszerző 149
Kelemen Lázár ügyvéd 83
Kemény Farkas, br. ezredes 9
Kemény István 176
Kemény Dénes 176
Keresztes Zoltán kőfaragó 151
Király József honvéd főhadnagy 107, 214, 216
Király József gergyóalfalusi honvéd 125
Király József, id. volt városi főbíró 107
Kiss család, sepsiszentgyörgyi harangöntők 5, 155, 156
Kiss András komolói, hős halált halt az Eprestatón 1849. jún. 5-én 143
Kis (Kiss) Antal honvéd őrnagy 123, 131
Kiss Áron a kökösi élelmezőraktár segédbiztosa 93
Kis György papolci 174
Kiss István sepsiszentgyörgyi harangöntő 155
Kiss János a család első harangöntője Sepsiszentgyörgyön 155
Kiss János sepsiszentgyörgyi harangöntő 155, 162, 235, 236, 238
Kis János honvéd 110

- Kiss Károly** sepsiszentgyörgyi, honvéd százados **52**
Kiss Mihály cs. kir. határőr őrnagy 160
Kiss Mózes, szentkirályi 6, 64, 88, 100, 133, 202, 204, 207, 214, 224, 225, 226
Kissné telektulajdonos a Várgödrében 156
Kis Péter harangöntő 155
Kis (Kiss) Sámuel cs. kir., majd honvéd őrnagy 123
Kiss Sándor honvéd ezredes 73, **160**
Kisantal Ferenc zágoni 89
Kisantal István zágoni nemzetőrtiszt 72
Kisantal Pál zágoni nemzetőr főhadnagy 71
Kisgyörgy Bénéiam 156
Kisgyörgy Benjámin 115, 116, 151, 156
Kisgyörgy Mózes honvéd 110
Kisgyörgy Zoltán geológus, újságíró 5, 155, 163, 191, 192, 194
Klapka György honvéd tábornok 18, 21, 37, 121, 228
Klára József, berecki, köztitűz 220
Kluber, Josef honvéd százados **211**
Kocsis Antal gyergyószentmiklósi 220
Kocsis Károly honvéd hadnagy **123**
Kolcza Gábor 149
Kolowrat-Krakovsky, Leopold, gróf cs. kir. ezredes **50**
Kónya Ádám a Székely Nemzeti Múzeum nyug. igazgatója 65
Kóréh Endre ref. lelkész 148
Korponay János az MTA levelező tagja, honvéd őrnagy 18
Kossuth Lajos 9, 17, 20, 21, 32, 53, 57, 97, 130, 131, 134, 136, 140, 159, 163, 190, 191, 193, 230
Kovachich Horváth Ignác alezredes 5, **13**, 73, 74, 90, 100, 101, 108, 112, 129, 136, 145, 233, 237, 238, 239
Kovács ezredes 129
Kováts Áron asztalosmester 79
Kováts Bálint honvéd hadnagy 67
Kovács Bálint felsőtornjai, honvéd 215
Kovács Dániel kézdívasárhely főbírája 235
Kovács Endre 55, 163
Kovács Gábor sepsiszentgyörgyi főbíró **67**, 69, 79, 102, 105, 109, 116
Kovács (Kováts) István cs. kir. kapitány, háromszéki cs. kir. főbiztos 69, 80, 107, 116, **179**
Kováts István kórházi ápoló 80
Kovács István unit. lelkész 151
Kovács István 206
Kováts István berecki, gyalogos határőr, hősi halott 220
Kovács J. István 171
Kovács József a kökösi élelmezőraktár biztosa 92, 93
Kovács Károly dálnoki, honvéd százados **52**
Kovács Lázár angyalosi, Mátyás-huszár 210
Kovács Miklós erdélyi róm. kat. püspök 47
Kovács Péter élelmezőbiztos Aldobolyban 92, 105, 111
Kovácsnai Gábor 150
Kozma Alajos honvéd százados 238
Kökös György fuvaros 99
Kökössy Mihály börtönőr 91
Köllő Miklós Zala György tanítványa 171, 172, 181, 182
- Könczei Antal** kézdiszentléleki 229
Kövári László 64, 68, 84, 124, 131, 132, 135, 144, 236
Kövesdi József kisborosnyói nemzetőr 176
Kövr István sepsibesenyői, nyug. huszár százados 229
Kövr Mózes sepsibesenyői, honvéd főhadnagy 168, 169, 177, 178
Kövr Sándor, sepsibesenyői, honvéd hadnagy **44**
Krasznay Pál honvéd őrnagy **129**
Kridon János kásonyújfalusi fuvaros 219
Kupferstich Jákób albérlő 105
Kurta József erdőszentgyörgyi, fuvaros 219
Kuszkó István 108, 121, 191
Kuti János az uzoni élelmezőraktár biztosa 93, 94
- Lajos Kerestély** 220
Lamberg Ferenc, gróf altábornagy **56**
Latour, Theodor Baillet, gróf 57
Latzi Lajos kórházi beteg 81
Latzkó kapitány 51
Layer József 16
Lányi Károly 132
László Attila 162
László (Ede) Eduárd honvéd százados **216**
László Ferenc, dr. a Székely Nemzeti Múzeum igazgató-öre 119, 120, 148, 162, 165, 166, 169, 171, 172, 173, 182, 183, **187**, 188, 189, 190, 191, 193, 194, 195, 196
Lázár Dávid dálnoki 128
Lázár Gergely gyergyószentmiklósi 220
Lázár János berecki, hősi halált halt 220
Lázár Mihály honvéd százados **128**, 131, 135, 136, 139, 229
Lemhényi Lukács kézdikövári fuvaros 87
Léderer Ignác Lajos cs. kir. tábornok 18
Lévi Márton honvéd 110
Lilla András sütődei munkás 104
Lovász Sámuel angyalosi, honvéd 138
Lőrincz Antal cs. kir. őrmester 145, 203
Lőrincz Antalné Barabás Anna 145
Lőrincz István kórházi ápoló 80
Lőrincz János honvéd hadnagy 102, 145, 203
Lőrincz József honvéd őrnagy 102, **145**, 203
Lőrincz Károly ezred káplán 102, 145, 203
Lukács Ignác honvéd főhadnagy 144
Lukács István csikkarcfalvi 143, 144
Lützw Mária, Albert Rindsmaul gróf anyja 165
Lüders, Alekszander Nyikolájevics, gróf orosz tábornok, Erdély határain állomásozó cári haderő parancsnoka 73, **127**, 132
- Macsikási székelykeresztúri** 192
Macsikási (Matskásy) Antal honvéd százados 66, 72, 76, **105**, 108, 233, 238, 242, 243
Magyari Lajosné Gombos Ibolya 156
Magyarósi Ágnes Lőrincz József honvéd őrnagy felesége 145
Maksai József bitai 174

Malakofsky, Ignaz, Dammwalden von, cs. kir. altábornagy, a bukovinai osztrák erők parancsnoka 214
Manolăchescu, Dan háztulajdonos a Várgödrében 156
Mara Gábor honvéd őrnagy 127, 128
Marcant Ferenc cs. kir. kapitány 230
Marx kapitány 55
Maurer I. Gyula 204
Max német festő 63
Mayer hadbíró lovaskapitány 45
Máday Ferenc honvéd százados 74, 238
Mándé György honvéd 110
Márk Áron sepsiszentgyörgyi főbíró 66
Márk György az uzoni élelmezőraktár biztosa 93, 94, 106, 111
Máthé János honvéd alezredes 51
Mátis András ikafalvi, hősi halált halt az Eprestemőn 1849. jún. 5-én 143
Mátyás Mihály fedobolyi iskolamester 175
Mátyásné 178
Medgyesi Péter "szabad lovag" 90
Medvés Joákim honvéd főhadnagy 217, 237, 239
Mélik István a sepsiszentgyörgyi önkéntes tűzoltók alparancsnoka 149
Mészáros Lázár hadügyminiszter, altábornagy 19, 49, 51, 55, 140
Mihai Viteazul 67
Mihály András fuvaros 103
Mihály Ferenc 150
Mihály György sepsiszentgyörgyi 133
Mihály József fő élelmezőbiztos 68, 76, 90, 91, 107, 132, 233
Mikár Zsigmond 145
Mike József honvéd 110
Mikes család 99
Mikes János, gróf 228
Mikes Kelemen 155
Miklós András honvéd 110
Mikó család 99
Mikó Imre közíró 192
Mikó Imre, gróf 241
Mikó Rózália, gróf 68
Mircse Dénes honvéd százados 80
Mircse Ferenc honvéd őrnagy 80
Módi Ferenc "szabad lovag" 90
Móga János altábornagy 56, 191
Molnár család kézdívasárhelyi 113
Molnár Ádám főtüzer 97
Molnár Józsiás főhadnagy 113, 114, 115
Molnár Józsiásné Nagy Sára 113
Molnár Károly honvéd őrnagy 52
Molnár Mihály löpörgyári alkalmazott 114
Molnár Sámuel honvéd főhadnagy 146
Móricz Sándor honvéd őrnagy 132
Mórik Károly tüzer 97
Móricz Sámuel sepsiszentgyörgyi, székely határőr 229
Muzka Tódor erdőszentgyörgyi, fuvaros 219
Müller István József honvéd ezredes 65
Münster József honvéd hadnagy 44, 240
Nagy hadnagy 176
Nagy András ref. lelkész 43
Nagy András szotyori, sepsiszéki alkirálybíró, a megtorlás ideje alatt vált hírhedtté 77, 107, 179
Nagy Antal nyug. cs. kir. kapitány 60
Nagy Dániel honvéd őrnagy 134, 232
Nagy Dániel honvéd százados 93
Nagy Elek, id. 149
Nagy Elek sepsiszentgyörgyi, honvéd alezredes 5, 230, 233
Nagy Ezékiel honvéd őrnagy 217
Nagy Ferenc gidófalvi ref. lelkész 122, 241
Nagy Imre cs. kir. alezredes 75, 95, 112, 232, 233, 235, 239
Nagy István kökösi falubíró 92, 93, 96
Nagy István sepsiszentgyörgyi 122
Nagy Jáfet honvéd főhadnagy 217
Nagy József kórházi beteg 81
Nagy József ref. kántor 149
Nagy Juliánna, Fadgyas Bálint felesége 122
Nagy Károly ref. püspök 182
Nagy Károly frank uralkodó, 768-tól király, 800-tól császár 136
Nagy Lajos, dr. rétyi 120, 121, 122
Nagy Lázár kézdívasárhelyi, rajztanár Budapesten 202
Nagy Mózes sepsiszentgyörgyi 122, 123, 140, 144
Nagy Mózes 148
Nagy Mózes kézdívasárhelyi, asztalos, közvitéz 219
Nagy Pál kórházi beteg 81
Nagy Pál szotyori, honvéd főhadnagy 191, 196
Nagy Sándor tüzer főhadnagy 12, 17, 41, 43, 52, 60, 65, 68, 85, 121, 122, 124, 126, 130, 131, 132, 134, 135, 159, 160, 161, 162, 163, 190, 205, 206, 207
Nagy Sándor löpörgyári alkalmazott 114
Nagy Sándor, dr. 149
Napoleon Bonaparte hadvezér, 1804-től francia császár 136
Napoleon, III., Charles Louis Bonaparte, 1852-1870 között francia császár 20
Nádossy Sándor ezredes 57
Neffzern százados 51
Nemes család 99
Nemes Ábrahám, gróf hidvégi 229
Németh Imre honvéd 110
Németh László kormánybiztos 37, 38, 41, 43, 101, 116, 130, 131, 134, 159, 227, 228
Nika Miklós sütődei alkalmazott 104
Nika Mózes kórházi strázsás 81
Niczky Kristóf, gróf 214
Nyepokojsickij, Anton Adamovics 123, 125, 143, 160, 162, 163
Nyilas Maxi 175
Olasz István kórházi strázsás 81
Olcsváry Ödön 55

Olosz Anna Joós István neje, Joós Elek anyja 174
Olti Katalin Tamás Mátyásné 212
Omászta István főhadnagy **81**
Opra Éva Joós András neje 174
Opra János sepsiszentiváni 174
Orbán Balázs 67, 124, 132, 136, 143, 164, 173, 176
Orbán Mihály a 12. honvédszászlóalj önkéntese 81
Orbán Piroska osztályvezető 6
Orbán Sándor nagyenyedi diák, Joós Elek tanuló társa 175
Orbán Zsigmond kálnoki, fuvaros 92

Pap hadnagy 73
Pap Domokos 127
Pap György a háromszéki küldöttség tagja 241
Pap Józsiás honvéd százados **216**
Pap Károly honvéd őrnagy 145
Pap Lajos honvéd alezredes **145**
Pap Mihály honvéd alezredes **71, 145, 231, 233, 236, 237**
Pap Sándor honvéd főhadnagy 160, **165, 177**
Pataki György honvéd 110
Pauler Tivadar 16
Páldeák Béla háztulajdonos a Várgödörben 156
Pálffy, dr 16
Pálmay József, genealógus 44, 66
Pálmány Béla 19, 41, 52, 65
Perczel István 209
Perényi Zsigmond országgyűlési követ 53
Pertlaky Dániel a háromszéki honvédek és huszárök tábori biztosa 92, 95
Peske (Petshe ?) főorvos 80
Petelei János őrmester 81
Pethő Sándor nyug. tanár 155
Petőfi Sándor 38, 42, 70, 192, 195
Petrichevich Horváth Albert Háromszék főkirálybírója **68, 71, 115, 227, 229, 232, 235, 242**
P(etrichevich) Horváth Emilia gróf Rindsmaul Albert neje 165
Péter Lajos 149
Péterfy Béla 149
Piller százados 96
Pongrácz János löporgyári munkás 114
Potoczki István örmény kereskedő 15, 16, 17
Potsa Ferenc az önvédelmi harcok alatt Nagy Imre segédtisztje 75, 235
Pöllnitz, Karl Ludwig 17, 32
Puchner, Anton cs. kir. altábornagy, Erdély főparancsnoka **45, 49, 72, 121, 159, 205, 206, 224, 225, 231, 232, 233, 234, 236, 242**
Puskás Miklós sepsiszentgyörgyi 133
Pünkösti Gergely honvéd őrnagy 84, 228
Pünkösti József honvéd százados **84**
Pünkösti Mihály az uzoni élelmezőraktár biztosa 93, 94, 106, 111
Pünkösti Pál honvéd őrnagy 84

Rab Sándor Miklós tanár 151
Rabár Ferenc 48

Radeczky Friderika, gróf 48
Rantz István kurtapataki 114
Raschendorfel, Michael 112
Rauber Ferdinánd olaszteleki, alkirálybíró 234, 238
Rauber Károly nyug. cs. kir. ezredes 94
Rápolti Mózes uzoni jegyző 173
Rátz Ferenc honvéd 110
Recze Ignác 219
Recse János cs. kir. hadnagy 101
Rennenkampf, Anton Alekszandrovics vezérőrnagy 125, 126, 138, 139
Részeg Mózes főhadnagy **95**
Réti József kurtapataki 114
Révay Pál ref. lelkész 147
Réz Béláné Tompa Mária 182
Richter Mihály békési lelkész 48
Rindsmaul, Albert gr. honvéd őrnagy **165**
Rindsmaul, Rudolf cs. kir. százados, Albert apja 165
Roll Sámuel sepsiszentgyörgyi patikus 79
Rosonczy Ildikó 123, 143, 160
Rozelek János honvéd százados **52**
Rozsnyói hadügyész 210

Sajtos János tűzmester 97
Sas Péter 79
Sándor László honvéd őrnagy 121
Sárosi Áron fuvaros 99
Sárosi Ferenc honvéd őrnagy 201, **210, 211, 213, 215, 216, 217, 235, 239, 242**
Schnerr Márton fogatos 218
Schultze Karolina Gál Dániel kormánybiztos felesége 41
Schurrter, Josef cs. kir. vezérőrnagy 239, 240
Seethal Ferenc sepsiszentiváni, élelmezőbiztos 94
Seethal János sepsiszentiváni, élelmezőbiztos 93, 95
Semsey Tamás honvéd százados 81, **97, 128, 134, 135, 139, 232**
Seprini Dorfe János fogatos 218
Sepsi Gáspár kórházi beteg 81
Sequens József 14
Seres András néprajzkutató 10
Serester alsócsernátoni illetőségű székely huszár 45
Serester Mózes a háromszéki küldöttség tagja 233
Sigmond Móric kőkösi 211
Sikesd Jankó kisborosnyói nemzetőr 176
Sikó Irén 156
Somó Szabolcs diák 151
Simon János honvéd 110
Simon Simon oltszemi fuvaros 92
Simonffy Ákos erdész mérnök 120, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 195, 197
Simonffy Etelka 193
Simonffy János egerbegyi, honvéd alhadnagy 198
Simonffy Sámuel, kibédi, tábori orvos 6, 120, 187, 188, 189-198
Simonffy Sámuelné Benedek Lina 187, 189, 193
Sipos László nyug. trombitás 133

- Sombori Sándor** író 9, 11
Sombori Sándor cs. kir. ezredes, a székely huszárezred parancsnoka **42**, 45, 68, 75, 83, 108, 112, 209, 230, 231, 232, 234, 235, 236, 239, 240, 242
Sós András berecki, közcitéz (?) 220
Sós Mihály kantai, közcitéz 215
Sunkuj (Zsunkuly) György a vágómarhák melletti strázsa 89
Sükkösd János sepsiszentkirályi, honvéd hadnagy 120, **188**, 189, 190, 194, 196, 197
Sükkösd Mihály a kőkösi élelmezőraktár biztosa 93, 99, 111
Sükkösd Sámuel szentkirályi, ref. lelkész 49
- Szabó Gábor** honvéd hadnagy **191**, 196, 197
Szabó István 79
Szabó János tizedes 96
Szabó János 149
Szabó Károly honvéd őrnagy 52, **101**, 128, 135, 139
Szabó Nándor (Ferdinánd) honvéd alezredes **102**, 127, 128, 131, 135, 136, 139, 188, 213
Szabó Sámuel **160**, 161, 162, 163, 164, 165, 177
Szabó Sámuel kézdívasárhelyi, ágyúgyári lakatossegéd 220
Szabó Szelpi Miklósné sütődei alkalmazott 104, 134
Szabolcsi János nagyvárad, honvéd őrmester 217
Szatsvai András a löporgyári "széngyárelnök" 115
Szacsvai Gábor 89
Szatsvai János honvéd főhadnagy **114**, 115, 228, 236
Szacsvai János nagyenyedi diák, Joós Elek tanulóátar-sa 176
Szakács Bálint sepsiszentgyörgyi, fuvaros 92
Szántó Anikó diák 151
Szántó Lajosné, dr. 194
Száraz Dénes honvéd 110
Szász Béla 175
Szász Domokos 175
Szász Dániel honvéd őrnagy **145**
Szász Dániel az előbbi apja 145
Szász Gyula 175
Szász István árkos, hősi halált halt az Eprestetőn 1849. jún. 5-én 143
Szász Károly nagyenyedi professzor 175, 176
Szász Károly a későbbi püspök 175
Szász Róbert 175
Száva (Sztráva) cs. kir. számvevő tiszt 176, 234
Szeiner, Joseph cs. kir. kapitány 40
Szentiváni György országgyűlési követ 227, 230
Szentkatolnai Bakk Endre 124, 126, 131, 132, 143, 160, 162
Szenterkeszty Zsigmond, báró honvéd őrnagy 74, 241
Szentkirályi Móric kormánybiztos **51**
Széchenyi István 17, 18, 32
Székely Antal rétyi, honvéd főhadnagy **114**
Székely Bertalan festő 63
Székely Dávid a háromszéki küldöttség tagja 241
Székely Ferenc zágoni nemzetőr-tiszt 72
- Székely Gergely** honvéd főhadnagy 20, 70, **73**, 74, 76, 94, 191, 231
Székely György zágoni nemzetőr-tiszt 72
Székely István "szabad lovag" 90
Székely István rétyi, nemzetőr százados **121**, 233
Székely Sámuelné, özv. kilyéni 98
Székely Zoltán, dr. múzeum igazgató 9, 10, 134, 150, 156
Szigeti József löporgyári alkalmazott 114
Szigeti Miklós 192
Szilágy Sámuel honvéd alezredes **49**, 56, 128, 131, 135
Szilvási Béla 175
Szilvási Giza 175
Szilvási Ida 175
Szilvási Ödön 175
Szinnyei József honvéd főhadnagy, neves bibliográfus 12
Szontagh Gusztáv hadtudományi és filozófiai író, fordító 18
Szotyory Antal, szotyori, Lisznyóban lakó huszárőrmester **44**
Szotyori Ferenc kantai, káplár 209, 210
Szotyori Sámuel kézdívasárhelyi biztos 106
Szőcs Sebestyén 191
- Tamás András** honvéd alezredes **212**
Tamás József honvéd 110
Tamás Károly barátosi, nagyenyedi diák, Joós Elek tanulóátar-sa 175, 176
Tamás Lázár honvéd 110
Tamás Márton kórházi beteg 81
Tamás Mátyás 212
Táncsics Mihály 70
Teleki József, gróf 67
Tellmann Elekné Fadgyas Ilona 120
Técsi István nagyenyedi diák, Joós Elek tanulóátar-sa 176
Thiers, Louis Adolphe **40**, 32
Thim József 55
Tiboldi Zoltán nyug. tanár 5, 63, 120, 155, 156
Titenbaum Ferenc 175
Tobi Péter kóhalomi 212
Tódor Mózes fuvaros 103
Tolnai Sándor honvéd főhadnagy **215**
Tompa Ernő 151
Tompa Ferenc kisborosnyói birtokos 176
Tompa István kisborosnyói, Küküllő vármegye szolgabírája 182
Tompa János élelmezési biztos 77
Tompa János kisborosnyói, háromszék főkirálybírája 179
Tompa János kisborosnyói, Kossuth-husár **179**
Tompa Károly kisborosnyói, hajózási felügyelő 182
Tompa Miklós kisborosnyói, nyugalmazott alispán 182
Tompa Miklósné Tompa Etelka 182
Tompa Sándor kisborosnyói, Brassó vármegye alispánja 179
Tóth Ábel löporgyári alkalmazott 114
Tóth Ábrahám löporgyári alkalmazott 114
Tóth Ágoston honvéd ezredes **218**

- Tóth András** löporgyári alkalmazott 114
Tót Sebestyén főtüzer 97
Török János honvéd százados 93
Török József cs. kir. százados 93
Traktárb Martin beszercei, szállásadó 218
Turóczy Dániel löporgyári alkalmazott 114
Turóczy Dániel kézdivásárhelyi, közvitéz (?) 220
Turóczy (Turóczy) Mózes a kézdivásárhelyi ágyúgyár vesetője, százados 64, 96, 162, 163, 225, 233, 235, 236
Tuzson János honvéd őrnagy 106, 132, 144, 146, 162, 164
Türr István a magyar légió alapítóinak egyike, majd Nápoly város és tartomány katonai parancsnoka 20, 21
- Urban Aladár** 49, 55, 56, 204
Urban, Karl cs. kir. ezredes, később táborszernagy 42, 110, 122, 192, 201, 205, 214, 217, 231
Ürmössy Lajos 69
Útő Gáborné 79
- Vagner István** budai, honvéd tüzemester 168, 177, 178
Vajna István 149
Vajna Károly élelmezőbiztos Aldobolyban 89, 92
Vajna László, id. zágoni nemzetőr százados 71, 89
Vajna Tamás, pávai 73
Van der Null, Friedrich cs. kir. ezredes, dandárparancsnok 138
Varga Mihály a háromszéki küldöttség tagja 241
Varga Tamás, pávai 76
Varsányi Péter István 55
Vas István csizmadia legény, sütődei alkalmazott 104
Vass István zaláni, honvéd százados 106
Vay Miklós kormánybiztos 230
Vántsa Dávid kórházi strázsa 81
Vánca István sepsiszentgyörgyi 81
Váradi, dr. nagyenyedi 175
Váradi József „székely vértanú”, Sepsiszentgyörgyön végezték ki 1854-ben 106, 150
Venczel János honvéd 110
Veoen 1848-ban cs. kir. főhadnagy 240
Veres Dániel kőröspataki, fuvaros 92
Veress Ferenc hősi halott, elesett a Szépmezőn 143
Veres György szolga 203
Veres Jánosné 79
Vécsey Károly honvéd tábornok 122
Végh Antal alsócsernátoni, ezermester, Turóczy Mózes mellett az ágyúgyárban dolgozik, hadnagy 163, 233, 235, 236
Végh Endre kollégiumi tanár 147, 148
Vérfi Sándor főhadnagy 78
Vida Dániel honvéd őrnagy 59, 60, 114, 233
Vilmos császár 136
Visher (Fischer) See, Karl von, cs. kir. vezérőrnagy, a bukovinai cs. kir. csapatok főparancsnoka 214
Vitályos Antal százados 90, 112, 209
- Vitályos György,** gidófalvi, ref. , majd tábori lelkész 42, 43
Vizi László praecceptor a nagyenyedi kollégiumban 175
Wagner német festő 63
Weér György honvéd százados 74
Wenczel Gusztáv 16
Wenkheim család 48
Weress Alajos, lemhényi, nemzetőr százados 5, 73, 85, 86, 92, 203, 204
Wesselényi Miklós 83
Wetter Antal honvéd altábornagy, az olaszországi magyar légió szervezője 20
Wolnhofer Károly vezérőrnagy, dandárparancsnok 43, 50, 51
- Zakar Péter** hadtörténész 43
Zakariás főorvos 80
Zakariás István számvevőtiszt 169
Zakariás Márton gyergyószentmiklósi 220
Zala György 172, 182
Zayzon Ferenc 148
Zágoni Zsolt 12, 126, 143
Zeyk Károly 228
Zoltán Benedek, árkosi 6, 202, 203, 204, 205
Zoltán Benedek ifjabb, az előbbi fia 203
Zoltán Benedekné Lőrincz Mária 203
Zoltán Miklós árkosi 203
Zóde József honvéd 110
Zudor Ádám alvinci 175
Zsidó György zágoni nemzetőr alhadnagy 71
Zsigmond Jakab honvéd hadnagy 116
Zsigmond Jakabné Kovács Lidia 116
Zsunkuly János kórházi strázsa 81